
П.П. Панченко, В.А. Шмарчук

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник

2-ге видання, виправлене й доповнене

*Допущено
Міністерством агропромислового комплексу України
для студентів сільськогосподарських закладів освіти*

Київ

"Знання"

2000

65.9(4УКР)-03я73

ББК 63.3(4УКР)-2я73

П16

Панченко П.П., Шмарчук В.А.

П16 Аграрна історія України: Підручник. — 2-ге вид., випр. і доп. —
К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. — 342 с. — (Вища освіта ХХІ століття).
ISBN 966-620-034-1

Даний підручник — практично перше в українській літературі завершене видання такого типу, в якому на основі аналізу широкого кола документальних джерел без ідеологічної заангажованості розкриваються аграрні відносини на українських землях в ХІХ—ХХ ст. Автори свідомо обмежуються вказаними хронологічними рамками. Особлива увага приділяється питанням реформування сільського господарства, аналізу заходів, до яких вдавалися різні уряди, що перебували при владі на цих землях. Знання досвіду минулого може стати надійною основою свідомого вибору оптимальних шляхів подальшого розвитку України як демократичної і заможної держави.

Для студентів і викладачів сільськогосподарських навчальних закладів, учнів загальноосвітніх шкіл, вчителів, економістів, істориків, працівників державних установ, спеціалістів аграрного сектору, широкого кола читачів, котрих цікавить історія нашої Батьківщини.

ББК 63.3(4УКР)-2я73

ISBN 966-620-034-1

© П.П. Панченко, В.А. Шмарчук, 1996

© П.П. Панченко, В.А. Шмарчук,
зі змінами, 2000

© Київська обласна організація
товариства «Знання» України, 2000

Серія "ВИЩА ОСВІТА XXI СТОЛІТТЯ"

Серія "ВИЩА ОСВІТА ХХІ СТОЛІТТЯ"

ЗМІСТ

Вступ	11
Розділ I. Селянська реформа в Західній і Східній Україні (40—60-ті роки XIX ст.)	13
1. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії	13
2. Селянська реформа 1848 р. на західноукраїнських землях	19
3. Загострення кризи кріпосницького ладу в Східній Україні	22
4. Революційні демократи і селянство	25
5. Підготовка до селянської реформи 1861 р.	26
6. Селянська реформа 1861 р.	28
7. Інші реформи	32
Розділ II. Сільське господарство України в пореформений період (60—90-ті роки XIX ст.)	34
1. Загальна характеристика аграрно-економічних відносин у Східній Україні	34
2. Зростання чисельності населення і зміни в його соціаль- ному складі	41

3. Економічна політика	45
4. Два шляхи розвитку сільського господарства	47
5. Аграрно-економічні відносини в Західній Україні	47
Розділ III. Аграрно-економічні відносини в Україні на початку XX ст. Селянство України в соціально-політичних процесах	52
1. Соціально-економічний розвиток України на початку XX ст.	52
2. Селянство і політичні погляди на нього	56
3. Селянський рух в Україні напередодні соціально-полі- тичного вибуху 1905—1907 рр.	57
4. Аграрне питання в період соціального вибуху 1905—1907 рр.	61
5. Селянство України в революції	62
6. Аграрне питання в першій і другій Думах	65
Розділ IV. Столипінська аграрна реформа	68
1. Столипінська аграрна реформа в історіографії	68
2. Петро Столипін: штрихи життя та діяльності	69
3. Суть століпінської аграрної реформи	70
4. Вихід селян з общини	74
5. Селянський поземельний банк і реформа	75
6. Орендні відносини на селі	77
7. Хутірські та відрубні господарства	78
8. Селянська кооперація	83
9. Агрокультурні заходи	84
10. Переселенська політика	87
11. Уроки століпінської аграрної реформи	91
Розділ V. Сільське господарство України в період першої світової війни (1914 — жовтень 1917 р.)	93
1. Загальні аспекти проблеми	93
2. Проблема трудових ресурсів на селі	94
3. Стан сільського господарства (1914 — жовтень 1917 р.)	95
4. Селянський рух в 1914—1916 рр.	99

5. Земельне питання в період між двома революціями 1917 р.	103
6. Стан західноукраїнського села (1900 р. — жовтень 1917 р.).....	105
Розділ VI. Аграрні перетворення в Україні (жовтень 1917—1920 роки)	109
1. Декрет про землю	109
2. Наслідки першої світової війни і село	111
3. Політика воєнного комунізму і селянство.....	112
4. Перші радянські та колективні господарства	118
5. Перегини в аграрно-селянському секторі	125
6. Західноукраїнські землі.....	126
Розділ VII. Неп: сільське господарство України (1921—1927 рр.)	129
1. Українське село після громадянської війни	129
2. Пошуки аграрно-економічної політики	132
3. Поворот до нової економічної політики на селі	134
4. Голод 1921—1923 рр. в Україні.....	136
5. Еволюція нової економічної політики	145
Розділ VIII. Деформація аграрних відносин в Україні (1928—1939 рр.)	155
1. Хлібозаготівельна криза 1927/28 — 1928/29 років: новий підхід	155
2. Згортання нової економічної політики на селі	158
3. Реалії практики колективізації селянського господарства	161
4. Доля «куркуля»	167
5. Ставлення до селянина-середняка	171
6. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні	173
7. Репресії на селі	177
8. Колгоспне село в 30-х роках	180
9. Соціально-економічні умови західноукраїнського села у 20—30-х роках ХХ ст.	185

Розділ ІХ. Штрихи до соціально-наукових портретів українських вчених-аграрників (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.)	188
1. Загальний контекст: відновлення соціальної справедливості	188
2. Українські економісти: контекст ретроспективи. Михайло Туган-Барановський — вчений зі світовим ім'ям	190
3. Дослідження тривають... ..	196
4. Погляд у минуле агрономії: з життя і діяльності українського вченого-аграрника Олексія Дояренка	201
5. Шляхетний і талановитий рід Симиренків	204
6. Про гіркі уроки з історії «величності» Трохима Лисенка	209
Розділ Х. Сільське господарство України в період другої світової війни та в перші повоєнні роки (1939—1950 рр.)	214
1. Західноукраїнські землі на першому етапі війни	214
2. Українське село в 1941—1942 рр.	217
3. Відбудова на селі. Втрати у війні	221
4. Україна в лещатах голоду 1946—1947 рр.	228
Розділ ХІ. Особливості аграрно-економічних відносин в Україні (50-ті — перша половина 60-х років)	232
1. Сільське господарство на початку 50-х років	232
2. Зміни в аграрному секторі України в середині 50-х рр.	240
3. Українське село наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років	244
4. Соціально-побутова сфера українського села в 50-х — першій половині 60-х років	248
Розділ ХІІ. Українське село в другій половині 60-х і в 70-х роках	254
1. Сільське господарство України в другій половині 60-х років: поступ, прорахунки	254
2. Матеріально-культурний рівень сільських трудівників та соціальні проблеми села в другій половині 60-х років	262
3. Аграрний сектор України 70-х років у контексті нового осмислення	267

Розділ XIII. Проблеми українського села у 80-х роках: пошуки, результати	280
1. Діалектика аграрних відносин в Україні за нових історичних умов	280
2. Зернове господарство: досягнення, прорахунки	287
3. Орендний підряд у сільському господарстві	291
4. Деякі аспекти соціальних питань, інфраструктури села	294
Розділ XIV. Зміни в аграрних відносинах в Україні в 90-х роках XX століття	300
1. Земельна реформа в Україні: загальна концепція, реалізація	300
2. Становлення селянського (фермерського) господарства	307
3. Аграрний сектор у 90-х роках	314
Розділ XV. Проблеми екології сільськогосподарського виробництва	323
1. Репресована екологія	323
2. Каховське водосховище: соціально-екологічні наслідки	328
3. Проблема землекористування	333
4. Проблема води і водних ресурсів (80-ті — 90-ті роки XX ст.)	337
Загальні висновки	341

ВСТУП

Цей підручник є першим навчальним виданням з аграрної історії України. Його структура відповідає діючій програмі, затвердженій Міністерством агропромислового комплексу. Підручник, апробований спочатку як посібник для студентів сільськогосподарських навчальних закладів I—IV рівнів акредитації, отримав позитивні відгуки педагогів, студентства, наукової громадськості, на нього були опубліковані схвальні рецензії в засобах масової інформації.

Доопрацювавши попереднє видання, доповнивши його методичним апаратом, автори намагалися якнайповніше висвітлити ті етапи розвитку аграрного сектору, які характеризувалися значними трансформаціями, призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, а й у житті суспільства в цілому, тому хронологічні рамки підручника свідомо обмежено ХІХ—ХХ ст. У цей період на українських землях слідом за європейськими державами було проведено аграрні реформи, які стосувалися ведення сільського господарства, його організації, соціально-економічних процесів на селі. Не менш важливим фактором, що надавав аграрним відносинам помітної специфіки, було посилення процесу урбанізації, яка в Україні мала свої характерні особливості. На це впливала й та обставина, що Україна перебувала у складі російської централістської держави.

Структура підручника побудована відповідно до принципів формацийного підходу: етапи капіталістичного способу виробництва, держав-

но-тоталітарного соціалізму, посттоталітарного (перехідного) суспільства в умовах незалежності, перехід до ринкової економіки.

Все це сфера аграрної історії, яка, за відомим висловом, є «політикою, що перекинута в минуле».

Автори висловлюють сердечну подяку видавництву Київської обласної організації товариства «Знання», яке виявило зацікавленість у виданні цього підручника.

СЕЛЯНСЬКА РЕФОРМА В ЗАХІДНІЙ І СХІДНІЙ УКРАЇНІ (40—60-ті роки ХІХ ст.)

---

1. Західноукраїнські землі під владою Австрійської імперії

Західноукраїнські землі (Східна Галичина, на території якої існувало десять округів: Золочівський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Тернопільський, Чортківський, Коломийський, Станіславський, Стрийський, Самбірський та східні частини Перемишльського і Сяноцького округів; Північна Буковина й Закарпаття) в 40-х роках ХІХ ст. продовжували перебувати у складі Габсбурзької імперії. Східна Галичина, загарбана Австрією внаслідок першого поділу Польщі в 1772 р. і населена переважно українцями (на відміну від польської Західної Галичини та Кракова), була частиною так званого королівства Галіції і Лоцомерії з центром у Львові. Двома роками пізніше Австрія приєднала до себе ще й північну частину Молдавського володіння з містами Чернівці, Серет і Сучава, мотивуючи тим, що цей край раніше належав Галицькому князівству. Справді, це було колишнє Пониззя, яке лише в ХІV ст. опинилося в руках молдавських господарів. Новий край, названий Буковиною, був заселений у північній частині українцями, а в південній — мішаним українсько-молдавсько-румунським населенням.

Оскільки українські землі у складі Австрійської імперії адміністративно не об'єднувалися, то Буковина з центром у Чернівцях входила на правах автономної округи до названого вище королівства. Закарпатська Україна адміністративно підпорядковувалася Угорському королівству з часів середньовіччя, а з ХІХ ст. лишалася в угорській частині імперії Габсбургів і перебувала під її безпосереднім адміністратив-

ним контролем. Отже, в минулому Закарпаття було ізольоване від інших українських материнських земель.

Українські землі у складі Австрійської імперії займали територію 70 тис. кв. км, на якій на початку XIX ст. проживало 3,5 млн чоловік, у тому числі 2,4 млн українців, або 70% усього населення, 600 тис. поляків, 300 тис. євреїв, жителів інших національностей. Імперія Габсбургів на західноукраїнських землях проводила колоніальну політику. Спираючись на місцеву панівну верхівку, австрійська монархія надавала привілеї й переваги у Східній Галичині польській шляхті та магнатам, на Буковині — румунським, Закарпатті — угорським феодалам і за їх допомогою посилювала соціальне й національне гноблення, особливо селян.

Забезпечуючи необмежене панування феодалів і намагаючись перетворити західноукраїнські землі на ринок збуту, на аграрно-сировинний придаток західноєвропейських провінцій, уряд Австрії гальмував тут розвиток економіки і насамперед промисловості. У 1841 р. у Східній Галичині налічувалося всього 183 мануфактури, що становило 3,6% їх загальної кількості в Австрії. Більшість мануфактур була власністю поміщиків і розміщувалася в селах. Переважна частина міст, яких у Східній Галичині в 1846 р. налічувалося 41, була причетна до аграрних відносин і особливо не відрізнялася від великих сіл.

Західна Україна була аграрним краєм. Основною сферою економіки залишалося сільське господарство. Уся земля, як і раніше, поділялася на домінікальну (поміщицьку) і рустикальну (селянську). Більшість кращих земель належала поміщикам, державі, церкві. У Східній Галичині, де налічувалося 3,5 тис. сіл, у 1844 р. домінікальні землі становили майже половину всього землекористування (понад 47%), рустикальні — близько 49%, вільні (міських громад, вільних селян, церковних парафій) — 4%. Якщо на одне селянське господарство у 1847—1849 рр. припадало в середньому 8,9 морга (морг — 0,56 га), то на одне поміщицьке землеволодіння — 755 моргів.

Характерно, що чисельність великих землевласників постійно зменшувалася, а розміри їхніх латифундій систематично зростали. Так, якщо в 1820 р. у Галичині налічувалося 8500 великих землевласників із середнім наділом 683 морги, то у 1859 р. кількість їх зменшилася до 4500, але наділ збільшився в середньому до 1185 моргів. Найбільші землеволодіння належали таким магнатам, як князі Любомирські, Радзівіли, Понятовські, Яблоновські, графам Замойським, Потоцьким, Лянцкоронським.

Одночасно зі зростанням землеволодіння магнатів скорочувалися розміри селянських наділів. Наприклад, у 1820 р. земельний наділ селянина в середньому становив 15 моргів, а 1859 р. — близько 9, у 1900 р. — 4 морги. Внаслідок цього наприкінці XIX ст. більшість селян Східної Галичини мали наділи значно менші за потреби прожиткового мінімуму, оскільки останній дорівнював наділу в 10 моргів. Це є переконливим

свідченням того, що в суспільстві поглиблювався розподіл, в умовах якого багаті ставали ще багатшими, а бідні — біднішими. Значна частина багатого панства прагнула, як і раніше, прожити у великих містах і за кордоном, доручивши ведення своїх маєтків управителям або посесорам. Останні, як правило, основне джерело прибутків вбачали не в агротехнічних удосконаленнях, а в посиленні фізичної праці селян, їх експлуатації, що призводило до розорення і поміщиків, і селян, до деградації сільського господарства взагалі.

Занепад маєтків, викликаний кризою у сільському господарстві, спонукав польську шляхту шукати засобів поліпшення справ грошовими позичками. З цією метою в 1841 р. було засноване Галицьке земельне кредитне товариство, а в наступному році — шляхетська ощадна каса. Але ці заходи були маловтішні, бажаних результатів не дали.

Прагнучи збільшити доходи, поміщики вдавалися до визиску селян. За право користування убогими земельними наділами вони мушили відробляти у феодала панщину. Розмір її був неоднаковий у різних маєтках. Там, де було розвинуте зернове господарство, панщина становила 156 днів на рік з повного лану, а в районах активного розведення тваринництва і лісових промислів — 12 днів. Проте в деяких селах, всупереч закону, ухваленому ще 1782 р., який обмежував панщину до 30 днів на рік, селян примушували відбувати її 5—6 днів на тиждень. Часу для ведення свого господарства не залишалося.

Крім панщини, селянин мусив платити данину натурою (зерном — «осип», десятиною від бджіл тощо), що дорівнювала в 40-х роках 10,8%, а також здавати чинш (оброк з луків, худоби) — 6% селянських повинностей.

Великим тягарем для селянства було право тропінації — феодальний привілей галицьких поміщиків, що спонукав до примусової купівлі селянами горілки в поміщиків. У Галичині на кожного мешканця віком понад 14 років припадало близько 14 літрів горілки на рік, тоді як м'яса — менш як 5 кг. Лише в 1848 р. право тропінації було відмінене.

Часто поміщик садовив на селянський наділ, уже зайнятий господарем, ще одного господаря, так званого підсадка. Так, у селі Тлумачику Коломийської округи в 1847 р. на 136 селянських наділах було, крім їхніх основних господарів, ще 106 підсадків. І це було характерне для всієї Галичини.

Тиск поміщиків на селян, різне ставлення селянина до праці та втягування селянського господарства в товарно-грошові відносини посилювали процес диференціації селянства. У той час існували такі основні групи селян: 1) повні селяни, 2) півселяни, 3) чвертьселяни, 4) загородники, 5) комірники, або халупники. Маєтки мали звичайно потребу в селянах, котрі всупереч іншим інтенсивніше працювали і, як наслідок, нерідко ставали поступово заможними, або повними. Водночас зростала кількість загородників з невеликими мізерними наділами під садибу, а також безземельних халупників.

Типовою фігурою галицького села був піший селянин, який мав чверть наділу. До надзвичайно строкатої групи входили селяни, які володіли наділами від 3 до 10 моргів.

Соціальна структура галицького села мала такі особливості: селяни, котрі користувалися наділом понад 20 моргів, або повні селяни, становили 8,4% загальної кількості надільних селян; група, що користувалася 10—20 моргами, або півселяни, — 23,4%; група, яка мала 3—10 моргів, або чвертьселяни, — 41,1%. У процесі обезземелення селян найшвидше зростала група тих, хто «сидів» на загородах площею до 2 моргів.

Таким чином, у результаті зростання чисельності селян-загородників у середині XIX ст. більшість галицького селянства мала наділи менші від тих, що забезпечували прожитковий мінімум. Крім цього, низький агротехнічний рівень ведення селянського господарства не забезпечував потреби родини в продуктах харчування. Це змушувало селян йти на заробітки до панів за будь-яку плату, що її визначав великий землевласник. Так селянство потрапляло у щораз більшу залежність від земельної аристократії.

Слід зазначити, що Галичина поступово перетворювалася на країну, де домінуючим стало вирощування зернових і технічних культур. Так, у 40-х роках XIX ст. Галичина давала зерна (ячмінь, жито, овес, пшениця) — 13%, льону-волокна — 23, конопель — 25, тютюну — 16% загального виробництва цих культур. Значне місце відводилося картоплі. Ця культура займала не менш як 16% усіх посівних площ, або 38% виробництва картоплі в усій Австрії. Вона була основною сировиною для гуральництва, що служило для шляхти і держави одним з найважливіших джерел доходу.

У Північній Буковині, де налічувалось 280 сіл, у користування селян у 1847 р. надано близько 42% земельної площі, що вважалась власністю поміщиків. Решта землі знаходилася в руках поміщиків, церкви, держави.

Характерною рисою буковинської економіки було поєднання землеробства, що відіграло тут значно меншу роль, ніж у Східній Галичині, з поширеним з давніх часів скотарством. Розведенню великої рогатої худоби й овець сприяла наявність великих площ пасовищ у підгірських та гірських районах. Головними сільськогосподарськими культурами, які для населення стали основними продуктами харчування, були кукурудза й картопля.

Серед селянських ремесел поширювалася обробка продукції вівчарства — виробництво килимів, хусток, поясів, кожухів, сукна тощо. Крім цього, селяни виготовляли лляне полотно. Вироби свого ремесла вони міняли і продавали на ярмарках у Чернівцях, Сереті та Вашківцях.

Внаслідок розширення місцевого ринку й посилення зв'язків з розвинутими районами Австрійської імперії посилювалася товарність поміщицького господарства. Частина поміщиків спеціалізувала своє гос-

подарство на винокурінні й відгодівлі на барці великої рогатої худоби, але найчастіше збільшували доходи не з допомогою інтенсифікації господарства, а шляхом розширення земельної площі маєтків за рахунок скорочення селянських наділів. Незважаючи на те, що закон від 24 лютого 1787 р. і відокремив домінікальне землеволодіння від рустикального, й заборонив поміщикам зменшувати розмір селянських земель, поміщики нехтували ним. Внаслідок цього частина селян поступово втрачала землю. Так, у 1848 р. халупники — безземельні селяни становили понад 17% селянських господарств.

Зі скороченням селянських наділів поширювалася панщина, натуральні й грошові чинші. У деяких маєтках у середині 40-х років XIX ст. панщина становила вже не 12, як було раніше, а від 70 до 150 днів на рік. Крім того, селяни мусили давати поміщикам діжму — десятину від урожаю, данину за рибальство, за полювання в панських лісах, забезпечувати панські двори, гуральні дровами. Буковинський селянин був зовсім безправний і повністю залежав від поміщика.

Різне ставлення селян до праці та втягування їх у товарно-грошові відносини поглиблювали соціальну диференціацію у буковинському селі. За своїм економічним становищем селяни поділялися на чотири групи: 1) фрунташі — 4,9%; 2) міжлокаші (середняки) — 16,1; 3) кадаші — 61,2; 4) халупники — 17,1%. Із загальної маси селян виділялися фрунташі, які мали найбільші розміри земельних наділів та багато худоби і вважалися заможною верхівкою села.

На Закарпатті в середині 40-х років XIX ст. налічувалось 666 сіл, в яких продовжував поглиблюватися процес зростання поміщицького землеволодіння, що призводило до скорочення селянських наділів. Якщо наприкінці XVIII ст. тут на один селянський двір припадало в середньому 3,6 гольда (2 га) орної землі, то протягом першої половини XIX ст. селянське малоземелля посилилося, а площа поміщицької землі зросла на 20%. У 40-х роках XIX ст. в окремих повітах безземельні становили 45—50% селянських дворів. Серед тих селян, що мали наділи, 80—90% було безземельних (до 3/8 наділу на двір), 5—7% — середніх (до 3/4 наділу) і лише 2—3% — заможних (понад 7/8 наділу). Водночас у селянських господарствах скорочувалась і кількість худоби, особливо робочої.

Закарпатські селяни поділялися на три групи: 1) приватні — ті, що перебували у володінні поміщиків; 2) державні (камеральні) — селяни державних маєтків; 3) монастирські. Вільних селян — лібертинів — було дуже мало. Основну масу становили приватні селяни, котрі мусили відбувати панщину, норми якої весь час зростали. Крім панщини, селяни давали так звану велику дев'ятину від урожаю зернових і виноградників, малу дев'ятину (від худоби і бджіл), а також сплачували різні податки і відбували державні повинності.

У галузі землеробства пріоритетне місце посідало зернове господарство. Серед зернових культур найбільші площі займав овес — 46,4%, за

17220

ним кукурудза — 28,5, суміш пшениці з житом — 15,8, пшениця — 6,7, інші культури — 2,6%. У деяких місцевостях головне місце відводилося посівам кукурудзи, які становили серед зернових 71%. Основними харчовими продуктами закарпатського селянина були кукурудза, овес і картопля. У поміщицьких господарствах переважно займалися виноградарством, а також культивували конюшину й люцерну.

На Закарпатті, як і в інших українських регіонах, поглиблювався процес товарності поміщицького господарства. Розширення в них посівів зернових, в основному пшениці, плантацій виноградників, удосконалення племінної роботи в тваринництві призводило до поліпшення переробки сільськогосподарської продукції. Зважаючи на це, значне місце посідає виноробство, гуральництво, засновуються лісопильні заводи й підприємства гірничовидобувної промисловості. Частина поміщицьких господарств поступово стає багатогалузевою, в них впроваджується раціоналізація виробництва, ширше застосовується сільськогосподарська техніка та наймана праця. Внаслідок збільшення продажу зерна, худоби, горілки, вина й пива зростають грошові доходи, які становлять понад 60%.

Посилення кріпосницького гніту спричиняло загострення класової боротьби на селі, яка проявлялася в різних формах: підпали поміщицьких маєтків, втечі, заворушення селян тощо. Найпоширенішою формою протесту була відмова цілих громад виконувати феодалні повинності. Так, 1843 р. у Русько-Довгопільській окрузі на Буковині 22 селянські громади відмовилися виконувати повинності, прогнали румунську панську адміністрацію і захопили ліси й пасовища. Незважаючи на те, що керівників цієї акції, зокрема Лук'яна Кобилицю, було заарештовано й кинуто до в'язниці, в 1847 р. селянські заворушення вийшли за межі Русько-Довгопільської округи і поширилися в усій Буковині.

На початку 40-х років XIX ст. у Східній Галичині почався рух «тверезості». Селяни рішуче виступили проти примусового продажу їм алкогольних напоїв польською шляхтою і державою. У 1846 р. у Галичині вибухнуло велике селянське повстання: селяни розгромили 474 панські двори і вбили 728 поміщиків, управителів та інших представників панської адміністрації. Хоч повстання жорстоко придушили, уряд змушений був піти на деякі поступки, зокрема селянам дозволили продавати свої наділи, передавати їх у спадщину і заставляти у розмірі до двох третин їхньої вартості. Але верховне право власності на ці наділи зберігалося за поміщиками й надалі. Крім цього, скасували помічні літні дні й підводну повинність, передбачалося деяке скорочення панщини, селянам надавалося право подавати скарги на поміщиків безпосередньо до окружних управлінь. Проте ці заходи не розв'язали найгострішої проблеми: не ліквідували ні малоземелля, ні панщини.

Закарпатське селянство не стояло осторонь боротьби за своє визволення. Розпочаті селянами в 30-х роках XIX ст. так звані холерні бунти змусили угорський уряд внести деякі зміни в їхнє становище. Селя-

нам надавалося право переходу від одного поміщика до іншого за умови виконання всіх повинностей, сплати податків і боргів. Скасуванню підлягала частина другорядних натуральних повинностей, у тому числі й велика дев'ятина. Дещо була обмежена юрисдикція поміщика у сфері суду й скасовано його право фізично карати селян.

Під впливом селянського повстання 1846 р. у Галичині угорський сейм поставив питання про обов'язковий викуп усіх феодальних повинностей. Проте до революції 1848 р. це питання, як і багато інших, не було розв'язане.

2. Селянська реформа 1848 р. на західноукраїнських землях

Березнева революція 1848 р. в Австрійській монархії послужила поштовхом до проведення селянської реформи в західноукраїнських землях. Ще до 1848 р. для тверезомислячих чиновників цілком очевидним стало, що феодальні права земельної аристократії та селян, які працювали в її маєтках, застаріли. «Панщина, — писав у 1811 р. один галицький поміщик, — шкодить і селянинові, і поміщикові. Селянинові тому, що зв'язує його ініціативу, поміщикові тому, що селянин погано на нього працює».

Відомо, що у 80-х роках XVIII ст. за правління Йосипа II в Галичині було вжито ряд заходів, спрямованих на скасування кріпосного права. У рамках цих заходів землевласникові заборонялося вимагати від селянина більш як три дні панщини на тиждень, або 156 днів на рік. Суть панщини полягала в повинності селян обробляти поміщицькі землі (три дні на тиждень) за право користуватися своїми наділами. Крім цього, різко обмежувалися додаткові повинності. Закон надавав селянинові право обробляти свій наділ, переходити на інші наділи, а також такі особисті свободи, як право одружуватися, надавати ім'я своїй дитині без дозволу пана, звертатися зі скаргами на свого пана до суду.

Безумовно, це були позитивні зміни. Галицький селянин з того часу перестав бути якоюсь зневаженою, приниженою законом істотою. Тепер він став особою з відповідними правами, що опираються на закони. Проте це не означає, що реформи зрівняли селян з іншими категоріями людей. У багатьох відношеннях селянин залишався підвладним панові й залежав від нього. Та врешті-решт його становище змінилося на краще. Віднині з предмета особистої власності він стає особою, котра передає свій наділ у спадщину, вступає в орендні відносини й стосунки із землевласником, що регулюються законом. Вагомішим стає характер цих реформ, якщо згадати, що саме в період їх проведення російська імператриця Катерина II віддавала у кріпацтво селян Лівобережної України.

Слід зазначити, що багато з цих реформ у Галичині наштовхнулися на нездоланні перешкоди. Можливості економічного розвитку Східної Галичини були надзвичайно обмеженими. До того ж економічна політика Відня ставила собі за мету зберегти сільськогосподарський характер східної частини імперії й стимулювати розвиток промисловості в таких західних провінціях, як Австрія та Богемія. Таким чином, Галичині була відведена роль постачальника продуктів харчування та сировини для розвинутіших західних провінцій імперії. Вона також слугувала ринком для готових товарів і фактично була внутрішньою колонією Австрійської імперії.

Реформи гальмувалися і з боку польської шляхти, котра не пропускала жодної можливості підірвати їх, оскільки була розлючена конфіскаціями своїх земель та зменшенням ролі в управлінні імперією. Опір нововведенням чинили й мадяри (угорці), котрі були незадоволені політикою централізації та онімечення, що її проводив Відень. Після смерті імператора Йосипа II (1790 р.) його наступники-правителі, особливо Франц I, продовжували відходити від позицій цісаря-реформатора. Характерно, що багато прогресивних перетворень щодо галицького селянства було відмінено й фактично відновлено кріпацтво.

Одночасно з проведенням низки реформ у 80-х роках XVIII ст. продовжувала лишатися основна форма відносин «землевласник — селянин» — панщина, зокрема в окраїнних частинах імперії, у тому числі в Східній Галичині. Власне кажучи, цей ненависний пережиток кріпацтва і послужив основною причиною невдоволення галицьких селян.

Звістка про революцію 1848 р. у Відні й Будапешті донеслася до західноукраїнських земель, де блискавично поширився революційний рух. Селяни відмовлялися від панщини. Користуючись обстановкою, що склалася, польські патріоти, в основному шляхта, прагнули завоювати прихильність селян, щоб зміцнити свої позиції в Галичині. З цією метою вони спонукали інших шляхтичів добровільно згортати прокляту панщину. Та переважна частина шляхти їх не підтримала. Переляканий, щойно призначений губернатором східної провінції імперії, Франц Стадіон звернувся до імператора Фердинанда I з пропозицією взяти на себе ініціативу звільнення селян від повинностей. Вважав, що це не лише б призвело до краху задумів поляків, але й створило б позитивний імідж Австрійській імперії.

Перекоаний його аргументами, Фердинанд I 17 квітня 1848 р. видав Закон про скасування феодальних повинностей селян у Галичині. Щоб заспокоїти шляхту, віденський уряд одночасно оголосив, що держава компенсує поміщикам вартість втрачених селянських повинностей. Державна казна мала сплатити поміщикам близько двох третин вартості повинностей, а одна третина їх дорівнювала вартості скасованих «опікунських обов'язків» поміщиків. Проте в процесі матеріалізації цих рішень уряд перекинув близько двох третин суми відшкоду-

вання на селянство. У Законі від 17 квітня 1848 р. вказувалось: 1) панщинні й інші повинності скасовуються з 15 травня 1848 р.; 2) існуючі сервітути (громадські володіння) — ліси, пасовища, луки, водоймища тощо, якими селяни користувалися спільно з паном, залишаються недоторканими; 3) селяни, які забажають користуватись сервітутними правами, мають давати за це відповідну плату, що буде визначатися добровільною угодою між ними і поміщиками; 4) за втрату повинностей поміщики звільняються від «опікунських обов'язків», зокрема допомоги своїм нужденним підданам, витрат на лікування селян під час епідемії та їхньої худоби на випадок епізоотії тощо.

7 вересня 1848 р. майже на п'ять місяців пізніше Фердинанд I підписав Указ, яким заборонялась панщина у всіх частинах імперії. Цей Указ розширював Закон від 17 квітня деякими пунктами про права селян і їхні стосунки з поміщиками. Йшлося про те, що поміщики втрачали верховну владу над селянами, котрі переставали бути їхніми підданими й оголошувалися громадянами держави. Скасовувалася відмінність між домінікальними і рустикальними землями, оскільки і ті, й інші ставали вільною власністю. Це призвело до того, що селяни стали власниками земельних наділів. Було відмінено право поміщиків примушувати селян купувати у них алкогольні напої. Щодо сервітутних прав, то селяни зберігали лише право випасати худобу на толоці й стерні та збирати квіти в лісі, за все інше треба було платити поміщикам.

У цілому українські селяни схвалювали закони, які значною мірою відповідали їхнім інтересам, і були вдячні за це Габсбургам. Адже, крім скасування повинностей, селяни одержали 70% орних земель, а 30% — залишалось землевласникам. Хоч розміри селянських наділів були невеликими, але 70% із них все ж таки відповідали прожитковому мінімуму. Галицький селянин став не лише володарем землі й своєї долі, а й справжнім чинником політики, освіти й культури, якого не можна було більше ігнорувати.

Закон від 17 квітня 1848 р. про скасування феодалних повинностей у Галичині спеціальним актом влітку 1848 р. було поширено й на Буковину. Більшість буковинських селян, за винятком халупників, одержали землю від 2 до 10 моргів.

До імперського парламенту від Буковини в другій половині 1848 р. було обрано п'ять депутатів від українських селян, серед яких був І. Капушак. Беручи участь у парламентських дебатах, він різко засудив багатодітне гноблення селянства поміщиками і виступив проти компенсації землевласникам за скасування панщини. Його промова викликала схвалення, але пропозиція про виплату компенсації все ж таки пройшла. Завдяки зусиллям буковинських румун у 1849 р. Буковину було відокремлено від Галичини й перетворено на окрему провінцію.

Селянська реформа на Закарпатті мала свої особливості. У березні 1848 р. угорський сейм видав закон про загальне скасування панщини

в країні, в тому числі й на Закарпатті. Але від панщини була звільнена лише частина селян. Становище селян-орендарів, дворових селян не змінилося. Крім того, від селян відрізали чимало земель. Так, у 1851 р. близько 70% селян в Ужанському комітеті одержало менше як половину дореформеного земельного наділу. За втрачені повинності поміщики одержали компенсацію в 4,4 млн форинтів, яку сплатили селяни у формі додаткового податку.

Отже, селянська реформа 1848 р. на західноукраїнських землях мала як позитивні, так і негативні наслідки. Найбільшим досягненням реформи для українців стали скасування панщини та впровадження конституційного правління. Проте вона зберегла поміщицьке землеволодіння, від якого певною мірою було відторгнуто частину землі, що стала пізніше селянськими наділами. Землеволодіння поміщиків розширилося за рахунок сервітутів, які для селянського господарства мали важливе майново-економічне значення. Поміщики втратили необмежену владу над селянами, але зберегли землю як головну умову для економічної кабали. Вони позбулися права на феодалні повинності, але отримали за це істотну компенсацію за рахунок селян.

Селянська реформа 1848 р., яку мусив проводити австрійський уряд, завдала великого удару середньовічним пережиткам у господарстві й побуті селянина і впевнено торувала шлях до розвитку й утвердження капіталістичних відносин. Західноукраїнське селянство продовжувало і посилювало боротьбу за своє соціальне і національне визволення.

3. Загострення кризи кріпосницького ладу в Східній Україні

У першій половині XIX ст. в Україні відбувався пришвидшений процес розкладу феодально-кріпосницької системи і формувався новий більш прогресивний порівняно з феодалізмом капіталістичний лад. Проте цей процес стримувався наявністю кріпацтва, оскільки прикріплення селянина до землі стримувало приплив робочої сили на промислові підприємства. Це призводило до звуження ринку. Водночас праця селянина-кріпака була не вигідною для нього, низькопродуктивною. Наявність примітивної техніки, відсутність зацікавленості в її вдосконаленні для підвищення агрокультурного рівня негативно відбивалися на подальшому розвитку сільського господарства.

Поглиблений аналіз кризового стану феодально-кріпосницької системи напередодні реформи міститься в працях видатного українського економіста-статистика Д. Журавського (1810—1856), який у 1845 р. переїхав із Петербурга до Києва і працював чиновником особливих доручень при губернаторові.

Використовуючи статистичний матеріал, Д. Журавський на прикладі

Київської губернії показав, що в поміщицьких мануфактурах виробництво різко скоротилося й поступилося місцем купецьким мануфактурам. На його думку, занепад поміщицьких підприємств був спричинений широким використанням малопродуктивної кріпацької праці. Вона ставала маловигідною, а примітивна техніка не забезпечувала підвищення рівня виробництва. З поміщицьких підприємств, зазначав він, розвивалися головним чином ті, які застосували нову техніку та вільнонайману працю.

Висловлюючи свої думки щодо сільського господарства, Д. Журавський зазначав, що основою економічних відносин між поміщиками та селянами виступає поміщицька власність на землю — головний чинник виробництва. У Київській губернії, за його підрахунками, переважало велике поміщицьке землеволодіння. Поміщики, які становили всього 4,08% населення, у 1845 р. мали в користуванні 3 631 139 десятин (розмір десятини становив 1,0925 га) землі та лісу, тобто $\frac{3}{4}$ усіх володінь губернії. До того ж у власності тих, хто мав понад 500 селян, було більш як $\frac{2}{3}$ всієї орної землі та сінокосів. Поміщикам належав 1 млн кріпаків — 58% усього наявного сільського населення.

Досліджуючи економіку поміщицького господарства, Д. Журавський дійшов висновку, що тоді лише у великих маєтках мала місце часткова капіталізація. Більшість поміщиків могла займатися підприємницькою діяльністю й здобувала додатковий продукт старим феодальним методом, що призводило до малоприбутковості. Неминучим наслідком цього став занепад і розорення поміщицьких господарств. Це досить чітко проявлялося у зростанні заборгованості поміщиків перед казною. Так, у 1847 р. на Київщині у кредитних установах було закладено 786 маєтків із 280 814 кріпаками, тобто $\frac{2}{3}$ їх загальної кількості та понад $\frac{1}{2}$ їхніх селян. Аналіз показує, що у Київській губернії, незважаючи на сильні позиції кріпосництва, відбувався розпад феодального господарства.

Намагаючись з'ясувати причини занепаду і розорення поміщицького господарства, вчені звернули увагу на суперечності, які мали місце в ньому. Підневільно працюючи на поміщика, кріпак не прагнув досягти високої продуктивності праці, чим гірше виконував господарську роботу, тим більше був задоволений собою. За величезних затрат кріпосної праці виробничий ефект їх був незначний. Хід економічного розвитку, інтереси суспільного прогресу ставили нагальною проблемою ліквідацію кріпацтва та приведення виробничих відносин у відповідність до продуктивних сил, що зростали.

У середині XIX ст. режим Російської імперії у Східній Україні зазнав великого удару, оскільки тримався на поневоленні широких народних мас, які не переставали хвилюватися за свою сутужну долю. Статистичні дані 1838 р. свідчать, що населення трьох великих українських губерній — Волинської, Київської й Подільської — складалося з таких груп: 4 млн 200 тис. становили селяни-українці — панські кріпаки, над

ними маячила дворянська верства, переважно польська, чисельністю близько 100 тис. чоловік. Серед них лише третину становили дідичі, які володіли земельною власністю, переважна ж частина — близько 65 тис. — належала до дрібної малоземельної шляхти, яка служила в маєтках «більших панів» або орендувала у них маєтки. Шляхта на правах російського дворянства була звільнена від усяких податків і повинностей, у тому числі й від військової служби. Численна дрібна шляхта жорстко пригнічувала селян, виступаючи як посередниця між дідичами та їхнім кріпаками в ролі управителів, довірених, орендарів. У результаті цього селянський рух у 40-х роках ще більше посилювався.

Значний вплив на правобережне селянство мало повстання в Галичині 1846 р., відоме, за висловом І. Франка, як «різня» панів. Важким випробуванням для українських селян стала Кримська війна 1853—1856 рр. Губернії України були основним джерелом постачання продуктів харчування та солдатів для царської армії.

Одним з найвизначніших проявів антифеодальної класової боротьби була так звана Київська козаччина 1855 р., що охопила вісім повітів, тобто половину Київської губернії. Вона виникла саме в тій місцевості, де збереглася пам'ять про козаччину й колишню свободу.

У зв'язку з війною, що почалася між Францією й Туреччиною, царський уряд того самого року видав маніфест. Усі піддані держави закликалися добровільно ставати до лав війська для оборони батьківщини. Українські селяни, прослухавши урочисто прочитаний у всіх церквах маніфест, виданий російською мовою, сприйняли його як відновлення козаччини, котра в їхній свідомості асоціювалася з свободою від кріпацьких повинностей. Селяни почали утворювати відділи і записуватися в козаки. Робота на панів була припинена, бо селянство переконалося, що запис у козаки надає їм право бути вільними людьми. Становище набуло критичного характеру в Київській губернії, де понад 180 тис. селян з 400 сіл оголосили себе козаками й рішуче вимагали скасування кріпацтва. Для втихомирення невгамовних селян прибули вислані царські війська, які й зламали опір, і почалися жорстокі репресії. Однак подія виразно продемонструвала велику соціальну силу, що підточувала зсередини підвалини імперії.

Після Кримської війни почалося стихійне переселення селян Херсонської й Катеринославської губернії у Таврію (Крим). Тисячі селян рушили за Перекоп у пошуках землі та волі. Але цей стихійний виступ, як і всі попередні, був приречений, його також спіткали криваві репресії.

Селянські рухи не вгамовувались і пізніше. Вони поширювалися по всій імперії, загрожуючи перерости у загальне масове повстання селян. Особливої гостроти набули виступи селян в 1859—1861 рр. Своєю активністю вони показали панівним верхам нагальну потребу в радикальних змінах у господарському житті та соціальних процесах на селі.

4. Революційні демократи і селянство

Інтереси українського селянства захищала революційна демократія, яка створювала атмосферу, сприятливу для революційних рухів. Одиниці, захоплені демократичними ідеями, йдуть у народ і ведуть активну революційну пропаганду. Одним із перших інтелігентів-демократів був С. Олійничук, родом із кріпацької сім'ї на Поділлі. Без відома пана вчився у Вінницькій гімназії, згодом з підробленими документами вчителював. Він допомагав селянам, складаючи для них різні листи-прохання, поширював в українських селах революційні погляди. У 1847 р. від імені селян Острозького повіту на Волині написав звернення до Миколи I перевести селян з панщини на чинш. С. Олійничук багато мандрував по всьому Правобережжі, досліджував селянський побут і в своїх мемуарах описував гріке життя кріпаків. Він автор незакінченого твору «Історична повість природніх або корінних жителів Малоросії Задніпровської, тобто Київської, Кам'янець-Подільської та Житомирсько-Волинської губерній, про своє життя-буття», де гостро засуджує кріпацтво. У 1849 р. він був заарештований і за наказом Миколи I покараний (ув'язнення відбував у Шліссельбурзькій фортеці, де й помер у 1852 р.).

Інтереси селянства захищав славний український патріот Тарас Шевченко — син селянина-кріпака, внук гайдамаки, який виніс зі своєї батьківщини — Звенигородщини глибокі традиції боротьби за волю і землю, світлу людську долю. Колишній кріпак не забував про своїх «знедолених братів» і відкрито таврував гнобигелів закріпаченого селянства. На відміну від більшості інших представників інтелігенції Т. Шевченко не вірив у ліберальні проекти здійснення поступових реформ. Як ніхто інший, він сповна пізнав злидні, нужду селянського життя і домагався знищення цього лиха, закликав до справжньої відкритої боротьби і відоме всім «обух сталить», «кайдани порвіте» розумів достеменно, не як літературну пропаганду. Т. Шевченко своїм бунтівним генієм випереджав епоху, його слова належали не лише сучасникам, а й «ненарожденним» землякам. Він бачив не тільки поточні проблеми свого народу, а і його світлий день, пропагував радикальні, революційні методи знищення несправедливості в суспільстві. Його обурення соціальною несправедливістю тісно переплітається з кипучою ненавистю до національного гноблення в Україні, на цій «нашій не своїй землі», як він про неї писав.

Визначне місце в антикріпосницькій боротьбі за визволення українського селянства з кріпацтва належить таким революційним демократам, як Миколі Гулаку, Василю Білозерському, Пантелеймону Кулішу, які разом з Т. Шевченком були учасниками Кирило-Мефодіївського товариства, несли ідеї демократизму та соціальної справедливості в Україну. У діяльності товариства найактуальнішою була боротьба проти кріпацтва.

З ідеєю негайного скасування кріпацтва та звільнення селян із землею без викупу виступили також петрашевці — члени таємного гуртка М. Буташевича-Петрашевського.

Активізували свою боротьбу за надання землі й волі селянам студенти Харківського університету. В 1856 р. з їх ініціативи було утворено Харківське таємне товариство, яке через два роки об'єдналося з Київським університетським і стало називатися Харківсько-Київським. Члени товариства прагнули звільнити селян від кріпосної залежності, визволити їх від соціального й національного гніту. З цією метою вони переписували нелегальні революційні видання і розповсюджували їх у народі. Але у 1860 р. товариство було розгромлене, його учасників заарештовано і відправлено на заслання. Проте, незважаючи на такі репресивні акції, проведена робота передовими силами інтелектуалів того часу щодо визволення селянства з кріпацького ярма значною мірою сприяла пришвидшенню земельно-економічного реформування на селі.

5. Підготовка до селянської реформи 1861 р.

Весною 1856 р. у Москві цар Олександр II, приймаючи представників дворянства, вперше заявив про необхідність проведення селянської реформи. Він висловив думку, що кріпацтво слід скасовувати поступово, але це треба зробити неминуче, бо краще скасувати кріпацтво зверху, ніж очікувати того небезпечного дня, коли воно почне скасовуватися знизу. Тому цар запропонував дворянам добре поміркувати над способом проведення реформи.

Причини реформ, як і кожний переломний момент в історії, стали об'єктом гострих наукових суперечок. Більшість західних вчених стверджує, що вирішальним мотивом у проведенні реформ були економічні чинники, оскільки відкриття чорноморських портів і участь російських землевласників у світовій торгівлі зробили ще очевиднішими недоліки кріпацької праці. Так, продуктивність кріпака Російської імперії у 1860 р. дорівнювала продуктивності праці англійського фермера в 1750 р. та центральноєвропейського селянина у 1800 р. Отже, кріпацька праця хоч і була дешевою, але малопродуктивною, не виправдовувала себе економічно. Крім того, багато землевласників через безгосподарність та небачену конкуренцію стали боржниками і виявилися неспроможними забезпечити своїх селян продуктами харчування. Внаслідок цього чисельність кріпаків зменшувалась. Якщо в 1811 р. з усіх селян імперії близько 58% були кріпаками, то в 1860 р. — 44%.

Інші зарубіжні вчені доводять, що реформу спричинило насамперед прагнення модернізувати царську армію, подолати помітне відставання Росії від Заходу. Деякі вбачають у здійсненні реформи особливу роль інтелігенції, котра в своїх працях (зокрема Т. Шевченко) піддавала

кріпацтво нищівній критиці. Колишні радянські історики наполягали на тому, що масові селянські заворушення створили «революційну ситуацію» і, побоюючись її, цар та дворяни змушені були піти на поступки. Проте всі вони сходяться на єдиній думці: нищівна поразка Росії у Кримській війні викликала шок у царату, вона стала вирішальним поштовхом на шляху до реформування.

Практична підготовка до реформи почалася з кінця 1856 р. зі створення спочатку таємного комітету, котрий мав на меті з'ясувати можливості поступового реформування без різких поворотів, за заздальгідь продуманим планом. З приводу обнародування проектів реформи у пресі уряд зайняв хитку позицію: то дозволяв, то забороняв їх друкувати.

З метою вивчення настроїв на місцях в усіх губерніях Російської імперії у 1857 р. почали засновуватися дворянські комітети (за винятком Архангельської, де не було кріпаків). В Україні у роботі губернських комітетів взяли участь 323 дворяни, котрі представляли різноманітні інтереси таких регіонів, як Південна Україна, Правобережжя та Лівобережжя, Слобідська Україна. Керівництво підготовкою реформи покладалося на таємний комітет, названий Головним комітетом у селянській справі. Для узгодження проектів губернських комітетів і розробки загальних проектів уряд створив спеціальну Редакційну комісію.

До складу Головного комітету, який діяв у Петербурзі, входили провідні чиновники та громадські діячі як ліберального, так і консервативного напрямку. Помітне місце у ньому займали українці, серед яких був Г. Галаган — відомий діяч, чернігівський поміщик, друг Т. Шевченка. Необхідність реформування аграрних відносин, підвищення економічної ефективності поміщицьких господарств шляхом ліквідації панщини та переведення селян на грошовий оброк він обґрунтував у записці «Про кріпосний стан у наш час і можливості його знищення». Ця «програма» зводилася до того, що селянин не підлягає ні викупу, ні винагороді при звільненні, що йому при звільненні слід надавати земельну ділянку, а фінансові розрахунки з поміщиками при цьому має взяти на себе тільки держава. Визнаючи необхідність особистого звільнення кріпаків без викупу, Г. Галаган водночас захищав іншу вимогу дворянства — визнання поміщицької земельної власності й її збереження. На таких позиціях стояв і чернігівський поміщик В. Тарловський.

Український поміщик з Полтавської губернії М. Позен пропонував наділити селян лише невеличкими ділянками садибної землі (не більш як 1,5 десятин на ревізку душу) за умови виконання певних повинностей. Решта землі мала залишатися власністю поміщика. Селяни мали сплатити викуп не тільки за садибу, а й за свої будівлі. Крім того, за поміщиками зберігалася й вотчинна влада над селянами. Мета проекту М. Позена полягала в тому, щоб поставити селян густонаселеної Полтавської губернії в такі умови, за яких поміщики мали б можливість за безцінь купувати їх робочу силу або примусити до кабальної оренди

поміщицької землі, а на випадок протесту використати вотчинну владу. Думкою про необхідність обезземелити селян або відведення їм малих наділів і перетворення селянських господарств на придаток поміщицького господарства просякнуті й проекти багатьох лівобережних поміщиків:

Як у губернських дворянських комітетах, так і в Головному комітеті та Редакційній комісії точилася боротьба між представниками двох напрямів: один захищав інтереси поміщиків і наполягав, щоб через реформи селяни одержали якомога менше землі, заплативши за неї поміщикам подорожчє; другий відстоював інтереси селян. Так, голова Редакційної комісії Ростовцев пропонував надати селянам більші наділи землі. У цьому його підтримував міністр внутрішніх справ Мілютін. Але на початку 1860 р. Ростовцев помер, а на його місце був призначений захисник поміщицьких інтересів граф Панін, якому вдалося внести корективи у проект, розроблений Ростовцевим.

6. Селянська реформа 1861 р.

Врешті-решт після п'ятирічної роботи реформа була підготовлена, прийнята Державною радою й підписана царем Олександром II у формі царського маніфесту 19 лютого 1861 р. Проте маніфест було опубліковано лише 5 березня, коли, здавалося, вжито вже всіх необхідних заходів, спрямованих проти можливих заворушень. Крім «Загального положення», яке визначало головні принципи селянської реформи для всієї імперії, були розроблені також місцеві «Положення» для окремих регіонів, у тому числі й для України. «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» торкалося двох найголовніших проблем: 1) особистої залежності селян від поміщика; 2) поземельних відносин.

З часу опублікування маніфесту селяни здобули ряд громадянських прав — особистих і майнових. Вони могли укладати договори як з державними установами, так і з приватними особами, займатися торгівлею і промисловістю, мати рухому і нерухому власність, самостійно виступати в суді у цивільних та кримінальних справах. Крім того, їм надавалося право брати участь в органах громадського самоврядування, переходити в інші стани (купецтво, міщанство), вступати до навчальних закладів, на державну службу тощо. Але, перетворивши колишніх кріпаків на громадян, звільнення не принесло їм повної соціальної та правової рівності порівняно з вищим станом — дворянством.

Відповідно до маніфесту звільнення селян від кріпацтва мало наступити не відразу, а поступово, протягом двох років. Реформа дозволяла поміщикам лишати близько половини землі для власного користування, а решту розподіляти між колишніми кріпаками. Селяни діставали у свою власність землю, на якій вони раніше працювали в поміщиків, за

викупні платежі, котрі мали сплачувати протягом 20 років. Для тих селян, в яких не вистачало коштів або не було їх ззагалі, передбачалося, що уряд виплатить поміщикам 80% вартості земель у формі казенних облігацій. Селяни в свою чергу зобов'язувалися виплачувати урядові цю суму (як правило, з відсотками) протягом 49 років. Решту вартості земельного наділу селяни мали виплачувати поміщикові грошми або за домовленістю відробити її. У маніфесті зазначалося, що наділи відводяться селянам не лише для забезпечення їхнього добробуту, а й для виконання їхніх обов'язків перед урядом і поміщиком.

Розмір наділу визначався умовною угодою між поміщиком і селянином. Селяни не мали права вимагати такого наділу, який перевищував би норму того, що визначалося для певної місцевості. Зі свого боку поміщики позбавлялися права зменшувати наділ порівняно із затвердженою законом нормою. Залежно від місцевості норми наділів були різними. Орна земля поділялася на три категорії: чорнозем, нечорнозем, степові ґрунти. Селянські наділи з нечорноземами та в зоні степу були більшими, а з чорноземами — меншими. Оскільки Україна — чорноземний регіон і поміщики прагнули залишити собі якомога більше землі, то норми селянських наділів, на відміну від інших регіонів імперії, в Україні були найменшими. Вони становили від 3 до 6,5 десятин на рев'язьку душу в південних і від 3 до 4,5 десятин у лівобережних губерніях. Тільки на Правобережжі, де українські селяни перебували під гнітом польської шляхти, уряд роздавав їм наділи на 18% більші, ніж вони мали до 1861 р. (цим він намагався привернути селян на свій бік). Проте ціни на землю тут були вищі, ніж в інших регіонах України.

Взагалі ціна землі в Україні була вищою від дійсної її вартості. Селяни переплатили за неї принаймні 45% від її вартості. Лише з 1906 р. уряд припинив стягання викупних платежів. Але до цього часу селяни українських губерній уже сплатили не тільки капітальний борг — 166,8 млн крб., а й 215,2 млн крб. відсотків (не беремо при цьому до уваги вартості тих повинностей, що вони відбували на користь поміщика до переходу на викуп). У всіх дев'яти губерніях України від 1861 до 1906 рр. селяни сплатили 382 млн крб. (капітальний борг становив 166,8 млн крб.), тобто 229% стосовно капітального боргу. Селяни, які оформили угоду про викуп своїх наділів, ставали селянами-власниками і припиняли відбувати панщину чи платити оброк поміщикові. Це було значним кроком вперед.

Характерною особливістю реформ у Російській імперії було виділення двох головних форм землеволодіння: привагної та общинної. На відміну від Росії, де понад 95% селян перебували в общині, в Україні общинні володіння були рідкістю. Понад 80% селян Правобережжя й близько 70% Лівобережжя вели одноосібне господарство. Внаслідок цього більшість українських селянських сімей отримували індивідуальне право на землю й несли особисту відповідальність за сплату на неї бор-

гү. Це сприяло зміцненню прив'язаності селянства до приватної власності, що й відрізняло українських селян від російських.

Слід пам'ятати, що поміщикам надавалися широкі можливості зменшувати селянські наділи й обмінювати кращі землі на гірші. Так, поміщики Лівобережної й Південної України відрізали у селян понад мільйон десятин землі, що становило 30% загальної площі селянського землекористування. В окремих повітах Півдня України відрізки сягали від 50 до 70% земель, якими користувалися селяни до реформи. Крім того, кріпакам, котрі служили в панських економіях, звільнення принесло лише свободу, але не дало землі. Таких селян в Україні налічувалося близько 440 тис. У процесі перерозподілу поміщики примушували селян переїжджати, завдаючи їм додаткових витрат. Вони привласнювали луки, ліси, водойми, пасовища, що раніше вважалися загальною власністю громад.

Селяни мусили знаходитися на становищі так званих тимчасово зобов'язаних до укладення викупних угод з поміщиками і підлягати їх владі. Протягом дев'яти років після оголошення реформи селяни не мали права відмовлятися від земельного наділу, а тому не могли звільнитися від влади поміщика й виходити зі складу сільської громади. Проте й після закінчення цього терміну вихід із громади ускладнювався різними обмеженнями, зокрема круговою порукою. Навіть уклавши викупну угоду і ставши власником наділу, селяни продовжували знаходитися в залежності від поміщика. Вони сплачували подушний податок, відбували рекрутчину, повинності, розмір і форми яких визначалися місцевим «Положенням».

«Положенням» передбачалося дві форми повинностей — оброк (чинш) і панщина (відробітки). За користування польовим наділом треба було сплачувати грошовий оброк або відробляти панщину, а за садибу — лише грошовий оброк. Панщину відбували чоловіки віком від 18 до 55 років і жінки від 17 до 50 років. Згідно з «Положенням про великоросійські, новоросійські й білоруські губернії» за кожний душевий наділ селяни мали відробити на рік 40 чоловічих і 30 жіночих днів, причому своїми знаряддями. Громада за виконання повинностей відповідала там, де існувало обштинне землекористування, а де було подвірне землекористування — відповідало окреме господарство. Розмір оброку за садиби був неоднаковий. На Лівобережжі та в Південній Україні він становив 1,5—3,5 крб. з ревільської душі, а на Правобережжі — 5,1 крб. за десятину. Неоднаковим був у різних губерніях і оброк за польовий наділ: в одних губерніях — 9 крб. на рік, в інших — більше або менше від названої суми.

Таким чином, повинності тимчасово зобов'язаних селян по суті не відрізнялися від повинностей часів кріпацтва. Це була та сама грошова або відробіткова система, лише більш унормована законом. Скасовані були тільки так звана підводна повинність та невеликі данини маслом, яйцями, птицею, медом, ягодами, грибами тощо.

Слідом за скасуванням кріпацтва проводиться реформа державних селян, які не були кріпаками. Таких в Україні налічувалось понад 40% від усього селянства, і поділялися вони щонайменше на 30 різних груп. Сюди ж входив майже 1 млн колишніх українських козаків, які володіли на правах власності землею і мали інші громадянські права. Щодо економічного становища, то козаки становили строкату соціальну масу: малоземельні або й зовсім безземельні. Значну частину становили колоністи, котрі, крім громадянських прав, користувалися ще й різними пільгами. Вони платили державі значно менший оброк і володіли більшими наділами порівняно з іншими категоріями державних селян. Це були переважно власники господарств фермерського типу. У протилежному становищі знаходилися чиншовики Правобережжя, котрі за характером своїх господарств і побутом мало чим відрізнялися від кріпаків.

Реформа 1861 р. і, зокрема, закон 1866 р. звільнили державних селян швидше на більш вигідних умовах, ніж кріпаків. Разом із свободою в більшості українських губерній державні селяни одержали наділи майже вдвоє більші від середнього наділу, а платежі визначалися для них порівняно менші. Розподіл наділів був нерівномірний. Наприклад, на Харківщині він змінювався в межах від 1,5 до 5 десятин, у Херсонській губернії — від 2,2 до 24,3 десятин. Частина державних селян була обезземелена. Так, у Подільській губернії кількість городників становила 13,9%, а безземельних — 3,8%. На Правобережжі становище державних селян майже нічим не відрізнялося від їх побратимів в інших регіонах.

У цілому селяни, і особливо кріпаки, були невдоволені реформою і способом її проведення. Обурення селянства викликало те, що колишні кріпаки мусили ще два роки після оголошення маніфесту виконувати феодалські повинності й платити великий викуп за наділи. По селах прокотилася хвиля заворушень. Найбільш активними вони були на Правобережжі, де мала місце ворожнеча між православними українськими селянами та католицькою польською шляхтою. Це протистояння було викликане релігійними, етнічними та соціально-економічними розбіжностями. На Лівобережжі та в Південній Україні селянських виступів зареєстровано менше, але всі вони завжди швидко і жорстоко придушувалися, й селяни знову продовжували бунтувати, добуваючи хліб.

Селянська реформа 1861 р., хоча й неповна, стала важливою історичною подією і мала значні політичні, економічні та соціальні наслідки. Селянство, що становило понад 80% населення, дістало волю і стало активним чинником життя. В Україні, де кріпаки становили близько 42% всього населення порівняно з 35% закріпачених в середньому по імперії, звільнення селян мало вагоміші результати.

Реформа відіграла величезну роль у подальшому розвитку Російської імперії, в тому числі й України, відкрила шлях ринковим відносинам у

сільському господарстві. Вона, безперечно, мала як позитивні, так і негативні аспекти. Проте, як зазначають вітчизняні й зарубіжні вчені, без неї неможлива була подальша соціально-економічна модернізація тоталітарної імперії.

7. Інші реформи

Невдовзі після скасування кріпосного права царизму довелося провести також реформу органів місцевого самоуправління і судочинства. Представником влади на селі став староста, а на чолі повіту — повітовий старшина. Судова реформа 1864 р. зробила судочинство незалежною сферою управління, закритою для втручання будь-якого чиновництва. Відтоді суд проводив засідання відкрито і вирoki виносилися, незважаючи на наявні соціальні відмінності.

У повітах та губерніях Лівобережжя земства почали засновуватися в 1864—1875 рр., а на Правобережжі — з 1911 р. У них брали участь стани, що мали земельну власність — дворянство, духовенство, селянство, міщанство. Кошти нагромаджувалися за принципом обкладання населення земськими податками. Земства організовували початкові та середні школи, освітні по неділях курси, сприяли піднесенню сільського господарства, влаштовували сільськогосподарські виставки, популяризували агрокультурні знання серед селянства, турбувалися прокладанням шляхів сполучення, створювали лікарні й надавали населенню безкоштовну медичну допомогу.

У 1862—1874 рр. проводиться військова реформа. Замість рекрутських наборів з 25-річним терміном служби в армії вводиться військова повинність для чоловіків, які досягли 21 року. Тривалість служби обмежувалася шести-семи роками: в сухопутних військах — 6 років, на флоті — 7 років дійсної служби.

Хоч ці реформи були обмеженими, проте самоврядування відіграло важливу роль у житті селянства. Свідченням цього є громадянство, завдяки якому селяни вже активно залучаються до державної праці, знайомляться з різними актуальними проблемами суспільства і значною мірою впливають на його розвиток. Земські установи висунули чимало громадських і політичних діячів, котрі виявилися пізніше найбільшим державотворчим елементом, робота якого особливо чітко позначалася на житті села. Вдосконалення системи освіти на селі, поширення юридичного захисту селянства, зміцнення і поглиблення місцевого самоврядування — все це примножувало можливості вираження національних особливостей та місцевих інтересів.

Запитання і завдання

1. У чому полягали особливості аграрних відносин на західноукраїнських землях у дореформений період в Австрійській імперії?

2. Що спричинило загострення кризи в західноукраїнському селі в передреформені роки і в чому суть реформи 1848 р.?

3. Які позиції займали революційні демократи стосовно селянства і в чому основний зміст реформи 1861 р.?

4. Якими іншими реформами доповнені реформаторські акції в аграрних відносинах?

5. Зробіть порівняльний аналіз селянських реформ на західноукраїнських землях в Австро-Угорщині.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (60—90-ті роки ХІХ ст.)

---

1. Загальна характеристика аграрно-економічних відносин у Східній Україні

Українські землі — Лівобережжя, Південь та більша частина Правобережжя — в пореформений період продовжували перебувати у складі Російської імперії і поділялися на дев'ять губерній: Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську.

Скасування кріпацтва призвело до значних змін у сільському господарстві України. Поруч з великими землевласниками активною силою поступово ставали селяни, роль яких у першій половині ХІХ ст. принижувалась. Головна ініціатива належала заможному селянству, що легко впоралося з викупом землі і, маючи власні матеріальні засоби, почало удосконалювати своє господарство шляхом інтенсифікації. Продаж землі став особливо помітним явищем у 1875—1895 рр. під час світової аграрної кризи, що була викликана припливом у Європу дешевого американського хліба. Землю в основному реалізували дворяни, до речі, їх було найбільше серед інших продавців. Це була та частина поміщиків, яка не змогла пристосуватися до нових умов і неминуче розорилася. У числі перших, хто спочатку купував землю, були купці, а пізніше — заможні селяни, а також чимало і незаможних селян, котрі купували землю невеликими ділянками. Торгівля надільною землею була забронена.

Зважаючи на те, що попит на землю постійно зростав, підвищувались і ціни на неї. Якщо в 60-х роках ХІХ ст. у Полтавській губернії десятина землі коштувала 20 крб. 12 коп., то на початку ХХ ст. — вже 230—

300 крб. і навіть більше. Продаж землі й зростання цін особливо посилювалися після заснування Селянського поземельного банку (1882). Банк скуповував поміщицькі землі й перепродував їх, а також надавав позики селянам, які купували землю. Кредитом Селянського банку користувалися лише заможні селяни.

Наслідком продажу землі було істотне скорочення дворянського землеволодіння. За 28 років (1877—1905) воно зменшилося майже на третину. Цей процес досить швидко відбувався у Степовій Україні, де поміщики, не маючи коштів для розвитку зернового господарства, змушені були продавати свої маєтки. Дворянське землеволодіння тут скоротилося за ті ж 28 років на 49%, на Лівобережжі — на 35%. Це дало можливість заможним селянам виявити свою господарську ініціативу. В їхніх руках опинилося чимало землі, крім цього, вони ще орендували й панські землі. Таким чином, поступово формувалася тип селянина-підприємця, ініціативного, заповзятливого, водночас загарбушого, що ставав співтворцем нового прогресивнішого на той час господарсько-суспільного устрою. Зате малоземельне селянство, що не мало достатніх для існування наділів, зубожіло, позбувалося землі та йшло в найми до панських економік або на заробітки до міста. Поповнювало в процесі міграції трудові ресурси міст.

Діаметрально протилежна картина спостерігалася на Правобережжі, де дворянське землеволодіння скорочувалося досить повільно. У 1905 р. воно становило 75% усіх приватновласницьких земель. Це зумовлювалося тим, що до польського повстання 1863 р. шляхті належало тут 90% земель. Конфісковані землі польських магнатів, які були причетні до повстання, уряд передавав у володіння російським поміщикам, а також місцевим чиновникам. Крім того, за законом від 10 липня 1864 р. євреям і за законом від 10 грудня 1865 р. полякам уряд заборонив купівлю нерухомого майна. У 1901 р. польській шляхті належало на Правобережжі лише 47% приватновласницької землі.

У зв'язку з тим, що на Правобережжі ще до реформи 1861 р. поміщицьке підприємництво розвивалося успішно, поміщики тут швидше перетворювалися на капіталістів-аграріїв та промисловців, зберігаючи в своїх руках значні землеволодіння. Це не могло не позначитися на тривалості дворянського землеволодіння.

Однак попри значне скорочення дворянського землеволодіння, поміщицькі латифундії залишалися й надалі. Найбільше землі належало таким поміщикам, як Браницькому — 167 тис. десятин, Терещенку — 141 тис., Потоцьким — 107 тис., Фальц-Фейну — близько 200 тис. десятин.

Поміщицькі господарства досить швидко пристосовувалися до нових умов, удосконалюючи і застосовуючи сільськогосподарські знаряддя праці й машини. Найактивніше цей процес відбувався у Степовій Україні, де ще в 60-х роках у великих помістях були парові молотарки, сівалки,

косарки, культиватори, кінні молотарки, букери (три- і чотирилемішні плуги), жниварки й кінні граблі, які успішно використовувалися у землеробстві. У 90-х роках поміщицьке господарство на Півдні України майже цілком перейшло на удосконаленішу техніку. На поміщицьких землях Правобережжя, що задовольняли потреби широкомасштабного вирощування цукрових буряків, поширювалися удосконалені плуги, ґрунтопоглиблювальні механізми, культиватори, рядкові сівалки тощо. Менше сільськогосподарської техніки було на Лівобережжі. Завдяки застосуванню досягнень технічного прогресу поміщички впроваджували високу культуру як землеробства, так і тваринництва, шляхом проведення меліоративних робіт розширювали посівні площі на поливі, що давало можливість знизити затрати на одиницю продукції й витримати конкуренцію на ринку.

Серед кращих економій пореформеного часу був Мошно-Городищенський маєток поміщиці Балашової, яка мала великі плантації цукрових буряків, що становили 19% загальної площі, фруктовий сад, добре впорядковане лісове господарство, молочну ферму. При економії Балашової існували й промислові підприємства: цукроварня, броварня, цегельня, млини, тартак. У 80-х роках у маєтку застосовували паровий плуг. Російська поміщиця турбувалася про підготовку спеціалістів сільськогосподарства. З цією метою вона відкрила сільськогосподарську школу, в якій навчалося 100 учнів, а також сільськогосподарські вечірні курси. Маєток мав метеорологічну службу в складі чотирьох метеорологічних станцій, що видавали прогноз погоди. Таких господарств було небагато, але всупереч загальним тенденціям, невеликому прошарку дворянства разом із підприємцями вдалося перетворити свої маєтки на дійсно великі агропідприємства, що постачали свою продукцію як на внутрішній, так і на зовнішній ринок.

У 60—90-х роках у поміщицьких господарствах значно розширилися площі цукрових буряків, що було викликано подальшим розвитком цукрової промисловості як одним з головних чинників прогресу в сільському господарстві. Найбільші бурякові плантації зосереджувалися на Правобережжі, а також у деяких районах Лівобережжя. Старанний обробіток ґрунту під буряки — глибока оранка, підживлення, вчасний догляд за ними сприяли розширенню посівів пшениці, оскільки буряки є позитивним попередником цієї культури і активно впливають на врожайність пшениці. Там, де не було бурякових плантацій, як у Степовій Україні та Лівобережжі, запроваджувалися трипілля та переліг. У цих районах значне місце займали зернові культури. Майже половина всіх зернових, що надходили на український ринок, вирощувалися в економіях. Прогресивним явищем у сівозмінах поміщицьких господарств було травосіяння, що сприяло не лише підвищенню культури землеробства, а й поліпшенню кормової бази тваринництва. У кращих маєтках застосовували органічні й мінеральні добрива. Це значною

мірою позначилося на підвищенні врожайності сільськогосподарських культур. Найвищі врожаї зернових збирали на Правобережжі, а найнижчі — в Степовій Україні, де господарювання мало найекстенсивніші наслідки.

Рівень розвитку землеробства визначав також і співвідношення озимих і ярових культур. Озимина — важливий чинник підвищення рівня культури господарювання. У поміщицьких економіях Правобережної України площа озимини переважала яровий клін. У Степовій Україні озимини майже не було. На Лівобережжі площа ярових перевищувала площу озимини на 30—40%. Це було одним із найголовніших показників урожайності.

У поміщицьких господарствах застосовувалася вільнонаймана праця. Найширше вона використовувалася у Степовій Україні, найменше — на Лівобережжі, Правобережжя займало друге місце. У менше розвинутих помістях дотримувалися застарілої відробіткової системи, а також оренди. Наприклад, на Полтавщині поширювалась оренда землі з половини — спільщина. Селянин, який брав у поміщика в оренду ділянку землі, зобов'язувався обробити її своїм інвентарем, засіяти своїм насінням, зібрати врожай і доставити власнику половину його. Часто селяни орендували землю в поміщика за третю і навіть за п'яту копу, за умови, що врожай буде не лише зібрано, звезено, обмолочено й перевезено, а й доставлено за вимогою власника до порту або залізниці. Аналогічною формою відробітку був так званий зажон — збирання хліба за четвертий—шостий сніп. Така відробіткова форма не вимагала грошей ні від селянина, ні від власника землі.

Хоч поміщицьке господарство України в 60—90-х роках XIX ст. скорочувалося, проте його роль як основного виробника продуктів харчування була досить значною.

На відміну від поміщицького, селянське господарство, за винятком господарств заможних селян, перебувало на низькому рівні. У перші роки після реформи 1861 р. в ньому майже не відбулось істотних змін. Продовжували залишатися ті самі знаряддя праці, та сама дрібна худоба, мотузьяна або личана упряж, але селянин, відчуваючи себе справжнім господарем, вже більше уваги приділяв своєму господарству, що проявлялося у вчасному і ретельному догляді за ним.

Землеробство на селянських наділах, які були в Україні меншими, ніж будь-де в імперії, відставало через безліч причин. Великою перешкодою в його розвитку було багатосмужжя — розкиданість земельних наділів у різних частинах поля, що прилягали до села. У Полтавській губернії, наприклад, 22 тис. селянських господарств мали по 10—15 смуг, а 6 тис. — по 16 смуг і більше. Значно меншим було багатосмужжя на Правобережжі та в Степовій Україні. У лісостеповій частині Київщини на селянське поле припадало в середньому до 4 смуг. Багатосмужжя спричиняло ряд незручностей. Це позбавляло господаря можливості

сповна використовувати свій наділ, наприклад, для випасання худоби на толоці (на парах), стерні, що, як правило, призводило до застосування вимушених сівозмін.

Не меншою перешкодою в селянському землеробстві було черезсмузжя — нерозмежованість землекористування між поміщиками і селянами. Це спричинило незручності у користуванні наділом та матеріальні затрати. Наприклад, за перевезення врожаю через поміщицьке поле, яке прилягало до селянського наділу, селянин змушений був за домовленістю з поміщиком платити йому гроші або віддавати частину врожаю, чи відробляти в його господарстві. Селяни потрапляли також у залежність від поміщиків за користування сервітутами — спільне використання селянами й поміщиками лісів, пасовищ, водопоїв, луків, вигонів тощо. На селянському господарстві негативно позначалася природна структура ґрунту наділів, що була, як правило, значно гіршою, менш родючою, ніж у поміщиків. Це були в основному піщані, суглинкові, болотисті ґрунти.

За таких умов земля у селянських господарствах оброблялася надзвичайно відсталими методами. Під час обстеження селянських господарств у північних районах України через 10 років після реформи 1861 р. було встановлено, що на 100 десятин селянської орної землі припадало 57 кіс і серпів, 6 сох, 5 голів робочої худоби. Знаряддя праці були примітивними, техніка обробітку землі й збирання врожаю, як і догляд худоби, знаходилися в занедбаному стані. На Лівому та Правобережжі близько половини селян не мали ні коней, ні якісного знаряддя праці. Селяни, як і раніше, впрягали волів у великий дерев'яний плуг з металевим лемешем і орали наділ. Ті, що не мали робочої худоби, самі впрягалися в дерев'яний плуг. Для розпушування землі майже повсюди застосовували рало й дерев'яні борони. Отже, селянське землеробство мало екстенсивний характер.

Як у поміщицькому, так і в селянському господарстві землеробство було зерновим. Площа посівів зернових культур на селянських наділах помітно розширялась. Причини зернового характеру селянського господарства, очевидно, слід вбачати насамперед у природному зростанні сільського населення, у збільшенні потреби в хлібі всього суспільства, а також у зростанні попиту на зерно на імперському і закордонному ринку.

Протягом пореформеного періоду на селянських наділах майже вдвоє зросли площі під картоплею, що позитивно позначилося на загальному підвищенні агрокультури. Найбільші площі під картоплею були на Правобережжі. Поширення цієї культури в Україні мало, безперечно, позитивні результати для селянського господарства. Картопля ставала важливим продуктом харчування у селян, що зменшило споживання хліба, вона широко використовувалася для годівлі тварин. Наприкінці ХІХ ст. зможне селянство почало культивувати картоплю як сировину для виробництва спирту, горілки, крохмалю.

У селянському господарстві, за винятком окремих заможних володінь, зовсім не застосовували мінеральних добрив і недостатньо вносили й органічні добрива. У 80-х роках, наприклад, у Полтавській губернії мало хто з селян угноював свої наділи. Більше того, чимало селян вважали органіку шкідливою для ґрунту. З кінця 90-х років майже половина господарств, що мали наділи, почали вносити на поля гній. Однак нові явища в селянському господарстві в цілому не змогли змінити його загальну картину.

Характерною рисою пореформеного сільського господарства України було посилення суспільного поділу праці між окремими районами та розвиток їх господарської спеціалізації. Це сприяло більш інтенсивному обміну між окремими спеціалізованими районами, зміцненню економічних зв'язків між ними та розширенню внутрішнього ринку.

В аграрному секторі України головне місце належало зерновому господарству. Під зерновими тут було зайнято 90% посівної площі і лише 4% — під технічними культурами. Посівні площі зернових щорічно збільшувались. Якщо у 1864—1866 рр. посіви зернових становили близько 12 млн десятин щорічно, то у 1892—1900 рр. — понад 17 млн десятин, що дорівнювало відповідно більш як 16% близько 30% загальної площі хлібів у Європейській Росії. Збільшувався валовий збір зерна. Якщо у 1864—1866 рр. в Україні він становив у середньому 398 млн пудів, то у 1892—1900 рр. — понад 740 млн пудів. Середня врожайність зернових у 1883—1887 рр. досягала 33 пудів з десятини, у 1898—1902 рр. — 47 пудів.

Найефективніше зернове господарство розвивалося у південних губерніях України — Херсонській, Таврійській, Катеринославській. Збільшувалося виробництво зерна в середніх показниках на душу населення (за винятком Чернігівської губернії). З 60-х до 90-х років воно зросло на Правобережжі — на 30%, на Лівобережжі — лише на 10%. Україна, особливо її південна частина, займалася виробництвом товарного зерна, зокрема пшениці та ячменю, що постачалися як на внутрішній, так і на зовнішній ринок. Вона становила велику частку зернового експорту всієї імперії. Зерно в основному вивозилося з України за кордон через чорноморсько-азовські й балтійські порти та сухопутні митниці. Наприкінці ХІХ ст. щорічне вивезення хліба з України через чорноморсько-азовські порти дорівнювало 70% загальноросійського експорту (понад 300 млн пудів). З-за кордону тим шляхом ввозилися різноманітні товари — тканини, бавовна, фарби, олива, залізо, олово, свинець, прилади, машини, рис, кава, вина тощо. Частково вони реалізовувалися в Україні, решта відправлялася в інші регіони Росії.

Якщо Степова Україна була основним районом торговельного зернового землеробства, то Правобережжя, а також Харківська і Чернігівська губернії Лівобережжя стали зоною цукробурякового виробництва. Посівні площі цукрових буряків швидко зростали. Порівняно з 60-ми

роками на кінець XIX ст. вони збільшилися в 4 рази і досягли 350 тис. десятин, що становило 75% площі, зайнятої цукровими буряками по всій імперії. Це спричинило швидкий розвиток цукрової промисловості. Якщо в 1862—1863 рр. Україна виробляла трохи більше як 1600 тис. пудів цукру, то у 1894—1895 рр. вона вже давала 23 млн пудів (у 14 разів більше), що становило 84% загальноросійського виробництва цукру. Україна стала основним виробником цукру в Російській імперії.

В Україні вирощувалося багато картоплі, площа під якою за період 1870—1900 рр. зросла майже втричі. Найшвидше виробництво картоплі збільшувалося у капіталістичних господарствах.

Південні губернії України поряд із зерновими вирощували технічні культури, зокрема льон-кучерявець. У трьох степових губерніях України під цією культурою було 200 тис. десятин, тоді як в інших губерніях — лише 57 тис. Насіння льону у великій кількості експортувалося. Проте з 80-х років у зв'язку з виснаженням ґрунтів на Півдні посіви льону скорочуються і починає широко культивуватися соняшник.

Визначився й район виробництва тютюну нижчого гатунку. Основними виробниками цієї культури стали Полтавська і Чернігівська губернії. Тут у пореформений час зосереджувалося 40—50% виробництва тютюну й махорки в імперії. У 1865—1896 рр. посіви тютюну в Україні збільшилися на 21%, а виробництво — більш як на 100%. Це відбулося в результаті підвищення врожайності. Тютюн сіяли як у поміщицьких, так і в селянських господарствах.

В Україні вирощувалися коноплі, що були сировиною для виробництва олії, прядива, мотузок, канатів, брезенту. Найбільші площі відводилися під цю культуру в поліських та лісостепових районах України, Прядиво з них було цінним товаром і користувалося попитом на внутрішньому і закордонному ринку.

Поблизу великих міст і промислових селищ культивувалося також торгове городництво та садівництво.

Реформа 1861 р. внесла істотні зміни і в розвиток тваринництва. Внаслідок розорювання земель і розширення посівів зернових скоротилися кормові угіддя — випаси, луки, вигони, толоки, підвищилися орендні ціни на них. Площа сіножатей в Україні з 1860 по 1887 рр. зменшилася майже у 5 разів. Це в свою чергу призвело до послаблення кормової бази, що негативно позначилося на веденні селянського господарства. Так, у 1870—1900 рр. кількість худоби в ньому зменшилася на 804 тис. голів, переважно овець і волів. Водночас на 85% зросло поголів'я коней. Найбільший відсоток приросту коней дала Степова Україна, де за цей період кількість їх збільшилася втричі.

Зменшення поголів'я волів не позначилося на загальній кількості великої рогатої худоби. Поголів'я її за цей час (20 років) збільшилося майже на 1200 тис. голів. У зв'язку зі збільшенням продажу на зовнішньому ринку дешевої австралійської вовни та скороченням попиту

на вовну на внутрішньому ринку, зниженням цін на неї зменшилося поголів'я тонкорунних овець. З 1866 по 1908 рр. кількість овець скоротилася на 87—90%, а на Харківщині вони майже зовсім зникли.

Проте навіть за таких умов тваринництво України займало важливе місце у постачанні імперського і закордонного ринку худобою, яловичиною, салом, вершковим маслом, вовною, шкірою, кінським волосом, щетиною, смушками. Водночас збільшився експорт коней, свиней, птиці, яєць. Участь України в торгівлі худобою свідчить, що в сільському господарстві у 60—90-х роках уже використовувалися більш інтенсивні методи його господарського ведення.

Слід зазначити, що завдяки суспільному поділу праці, спеціалізації в галузі землеробства й тваринництва сільське господарство України стало важливим компонентом господарювання на селі в Російській імперії, збільшило постачання аграрної продукції як на внутрішній, так і на зовнішній ринок.

2. Зростання чисельності населення і зміни в його соціальному складі

У другій половині XIX ст. в Російській імперії, як і в більшості країн Європи, стався демографічний вибух. З 1861 до 1897 рр. її населення зросло з 73 до 125 млн чоловік. Населення України в 1858 р. становило 13,5 млн. Його чисельність за менш ніж 40 пореформених років зросла на 72%.

Демографічні зміни найбільш відчутно проявилися в українському селі, оскільки 80% населення тут було сільським. Особливо швидко зростало населення південної частини України. Якщо на початку XIX ст. цей регіон був заселений недостатньо, то наприкінці століття він належав до найгустіше заселених. Наприклад, у Херсонській губернії в 1797 р. на 1 кв. км припадало всього 1,1 мешканців, а в 1897 р. їх уже було 49. Зростання чисельності населення спостерігалось також на Право- та Лівобережжі. Так, у 1831 р. на Харківщині густота населення становила 24,0 чоловіка в 1861 р. сягнула 35,0, а в 1891 р. їх вже було 52,4 на кв. км. Середня густота населення всієї України наприкінці XIX ст. становила 52 чоловіки на кв. км. Зростання кількості населення можна пояснити передусім поліпшенням матеріального стану та медичного обслуговування, якому сприяли земства. Внаслідок проведення профілактичної роботи в боротьбі з інфекційними захворюваннями різко зменшилась дитяча смертність. Проте слід зауважити, що попри всі заходи, спрямовані на покращення медичного обслуговування, смертність на кожну тисячу жителів Російської імперії була вдвічі вищою за середні показники у Західній Європі.

Зі зростанням населення в Україні підвищувався попит на землю.

Більшість селян не мали змоги купити додатково землі для розширення своїх наділів через хронічну відсутність необхідних коштів. До того ж ціни на землю весь час підвищувалися. У деяких регіонах, зокрема в південних губерніях, у 1900 р. вони в 3—4 рази перевищували ціни 1861 р. Це ще більше унеможливило купівлю селянами додаткової землі, що була для них нагальною потребою.

Відчутним наслідком перенаселення стало безробіття в українському селі. Аналіз статистичних даних свідчить, що у 90-х роках ХІХ ст. наявна в Україні робоча сила дорівнювала майже 10,7 млн чоловік. Із них сільське господарство потребувало 2,3 млн, а в інших галузях економіки було зайнято 1,1 млн. Решта — 7,3 млн або 68% робочої сили становила надлишок. Найбільше аграрне перенаселення було в Київській, Подільській, Полтавській, Харківській, Чернігівській губерніях.

Наслідки цих двох взаємопов'язаних проблем — перенаселення й нестача землі — незабаром вилилися у ряд заходів, які вживав уряд щодо їх усунення. Насамперед він дозволив незаможним селянам шукати заробітку на сільськогосподарських роботах у межах всієї імперії. Головними районами, звідки виходили селяни на сторонні заробітки, були всі українські губернії, крім степових. Основними ж регіонами, куди йшли заробітчани, стали Степова Україна, Бессарабія, Кубань, Нижнє Поволжя. Селянам, які відходили на заробітки, видавалися паспорти. З 1861 по 1900 рр. видача паспортів відхідникам зросла більш як у 10 разів. Хоч при видачі паспортів були створені різні юридичні перепони (наприклад, де існувала община, паспорт на вихід видавався лише за її згодою), чисельність заробітчан зростала.

Понад 1 млн мешканців України щорічно йшли із сіл у пошуках заробітків. Вони пересувалися по Україні в різних напрямках: з Правобережжя і Лівобережжя в південні губернії на сільськогосподарські роботи, з Лівобережжя — на цукрові заводи Правобережжя.

Проте царський уряд тривалий час рішуче забороняв переселення селян із постійного місця проживання. Він виходив із власних інтересів поміщиків, які побоювалися, що переселення може підвищити ціну на робочу силу, знизити плату за оренду землі і взагалі створити для них гірші умови життя. Водночас уряд побоювався, що селяни при переселенні уникатимуть сплати податків та викупних платежів. У зв'язку з цим для переселенців встановлювалися певні правила. Переселенець виходив з общини, а для цього треба було сплатити всі податки за поточний рік, відмовитися від мирського наділу, звільнитися від військової повинності, здобути дозвіл на переселення від батьків і від тієї громади, де він мав поселитися.

Лише в 1881 р. під тиском селянського руху царизм пішов на поступки в переселенському питанні, але закон про пільги для переселенців був виданий лише у 1906 р.

Наприкінці ХІХ ст. починається масовий переселенський рух. Перші

переселенці рушили зі Східної України, зокрема з Лівобережжя, до незайманих земель Сибіру, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу, особливо в Приамур'я і Приморський край. Тоді в Примор'ї й виникає так званий Зелений Клин — регіон, заселений переселенцями з України.

Певний перелом у переселенській політиці відбувся у зв'язку з будівництвом Сибірської залізниці (1891—1905), коли виникла гостра потреба в робочій силі. Тільки за 1896—1906 рр. на Схід переселилося близько 1,6 млн українців. Деякі з них з різних причин змушені були повернутися додому. Але більшість осіла в нових місцях проживання.

І все ж попри всі негаразди у 1914 р. на Далекому Сході постійно вже проживало близько 2 млн українців, більшість з яких освоювали землі Тихоокеанського узбережжя Росії. На Схід у пошуках вільних земель українців переселилося вдвоє більше, ніж росіян. Так з України поступово вимивалися кращі людські ресурси.

Селяни Східної України брали участь і в першій хвилі масової еміграції, що припадає на 1880—1914 рр. Східноукраїнські землі дали значно менше емігрантів, ніж західні. Це зовсім не означає, що тут умови життя були ліпшими. На цих землях також спостерігалось зубожіння й безпросвітність селянства. Бажання емігрувати потребувало належної інформації про ті краї, куди міг вирушити переселенець. Значно ширші можливості щодо цього були в західноукраїнських селян, які мали інформацію через широку пропаганду агентури. Еміграція з українських земель на першому етапі спрямовувалася до Канади, США. Згодом українські емігранти пересувалися до Бразилії, Уругваю, Венесуели, Аргентини і навіть до Австралії. Основну масу переселенців з Російської імперії давали Волинська, Подільська, Київська, Катеринославська та Херсонська губернії.

Перша хвиля емігрантів у зарубіжжя була позбавлена політичного забарвлення. Людей у незвідані далі гнала нужда, безземелля, соціальна скрута, що не залишала в батьківській хаті жодної, хоча б найменшої надії на існування. Українські емігранти, зокрема в Канаді, за оцінкою уряду цієї країни, своєю заповзятою енергією, самовідданою працею зробили вагомий внесок у розвиток продуктивних сил, агрокультурного освоєння просторів прерій.

Після реформи 1861 р. помітним явищем стала соціальна диференціація селянства. І це цілком закономірно, оскільки в усіх селян не може бути однаковим ставлення до праці. Попри загальне непривабливе становище селян, деякі з них, як правило, господарювали краще, інші — гірше, а частина з певних причин зовсім не бажала працювати на землі. У цілому людей можна поділити на три групи: вищу, середню та нижчу, що по суті збігається з соціально-економічною структурою українського села. Українське селянство поступово стало складатися з відносно багатших, яких називали куркулями; господарів середнього достатку, або середняків; бідних селян, тобто бідняків.

Завдяки поєднанню землеробського хисту, сумлінної праці, ініціативності, підприємливості з використанням найманої праці односельців близько 15—20% селян вдалося збільшити розміри наділів і обзавестися деяким реманентом та худобою. Зберігати і навіть розширювати свої володіння протягом наступних років допомагали шлюби між дітьми заможників. У групі заможного селянства в 90-х роках ХІХ ст. на один двір припадало майже 22 десятини землі, кілька коней, овець, одна-дві корови та незначна сільськогосподарська техніка. Господар разом із своєю, як правило, багатодітною родиною обробляв землю, збирав врожай. Проте в напружені дні, особливо під час весняно-польових робіт і в жнива, селянська сім'я не встигала власними силами вчасно впоратися з комплексом сільськогосподарських робіт і наймала бідніших селян на допомогу. За домовленістю селянин-заможник платив найманим селянам грішми або продуктами харчування, зерном, у деяких випадках навіть худобою. Заможні селяни, таким чином, вели своє товарне сільське господарство. Слід зауважити, що В. І. Ленін, а слідом за ним радянські вчені в пожовтневі часи різко засуджували цих селян, писали про них зі злістю, розглядаючи їх як сільську буржуазію та експлуаторський ворожий клас. Врешті-решт ця категорія селян була знищена в 20—30-х роках ХХ ст., що було непоправною помилкою. За свідченням очевидців, селяни-заможники хоч і користувалися найманою працею, проте не були експлуаторами, оскільки оплачували працю найманих селян за угодою з ними і самі обробляли землю. Це були справжні господарі землі, які любили землю, працюючи на ній зранку до ночі, і навчали цій справі з раннього дитинства своїх дітей.

Середня група селян була трохи більшою і в 90-х роках ХІХ ст. становила 25—30% сільського населення. Середнякові належало 7—10 десятин землі. Цього вистачало на те, щоб прогодувати свою родину. У його господарстві були пара коней, кілька голів великої рогатої худоби, свині, кури тощо. Примітивний реманент, в основному виготовлений власними руками, був основним знаряддям праці, оскільки сільськогосподарської техніки у середняка майже не існувало. Зате в нього були умілі, працьовиті руки, якими він не тільки обробляв землю, а й міг зробити дерев'яний вітряк, жорна, ткацький верстат, прядку, олійницю, круподерню, ножну ступу тощо.

На відміну від селянина-заможника, середняк не користувався найманою працею, а сам працював у своєму господарстві з допомогою всієї родини. Проте не всі селяни і були умільцями у виготовленні селянського знаряддя, хоч і мали потребу в ньому. Селянин, власник малого підприємства (вітряка, олійні тощо) або начиння, робив добру справу для своїх односельчан, а також для людей з навколишніх сіл, наприклад, у вітряну погоду він з допомогою інших молот зерно на борошно або дер крупу. Селяни, котрі користувалися такими й аналогічними послугами, в більшості випадків віддячували власникові певною частиною виго-

товленої продукції (мірчуком) або допомагали в господарстві. Дуже прикро, що таких підприємливих, заповзятих та ініціативних селян згодом більшовики зарахували до експлуататорського класу, знищивши їх і їхнє майно.

Найчисленнішою групою виявилися селяни-бідняки, які становили у 90-х роках ХІХ ст. близько половини селянства України. Це були в основному малоземельні селяни, на один двір яких припадало близько чотирьох десятин землі. Поряд з ними знаходилися і безземельні селяни, які наймалися до поміщиків, а також на сезонні роботи до селян-заможників. Причини виникнення і наявності цієї категорії селян різні: нещастя в сім'ї — втрата годувальника, хвороба, природні лиха, недбале господарювання і досить часто лінощі та пияцтво що призводило родину до катастрофи. Такі явища змушували селян продавати частину, а іноді й усю землю, позбавляючи себе надійної економічної основи існування.

З позицій сьогодення слід зазначити, що вітчизняна історіографія спотворювала причини поділу селянства на групи, погляди на їх місце та роль у суспільстві. Так, виникнення бідняків як соціальної категорії вона тлумачила відсутністю землі у них, але не розкривала причин продажу та здачі в оренду наділів цими селянами. Водночас появу селян-заможників пояснювала тим, що вони експлуатували чужу працю і на тому збагачувались. Якщо заможні селяни і користувалися найманою працею бідняків, то вона організовувалася на добровільних засадах і оплачувалася. Соціальні корені розшарування селянства і особливо появу безземельних селян передусім слід збачати у ставленні їх до праці на землі, вмінні господарювати. Інша справа з малоземельними селянами, котрі через матеріальні труднощі мали менші наділи, ніж середняки і заможники. Проте більшість малоземельних селян не продавала і не здавала в оренду свої наділи, а, навпаки, прагнула розширити їх. Частині із них вдавалося це зробити наприкінці ХІХ ст. шляхом переселення в інші регіони Російської імперії, а із західного регіону — на американський континент.

3. Економічна політика

Для успішного розвитку господарства необхідно було створити нову кредитну систему і запровадити тверду валюту. Дореформений Дворянський банк підтримував поміщицькі господарства, надаючи їм кредити. Характерною рисою банківської системи, що існувала до 1861 р., було те, що держава тримала в своїх руках монополію на використання грошових нагромаджень. Все це не могло відповідати новим методам господарювання, які мали формуватися в пореформений час. У зв'язку з цим було вирішено одночасно зі скасуванням кріпаччини ліквідувати і стару банківську систему.

Згідно з указом 1859 р. про припинення видачі позик під маєтки, почалася ліквідація дореформених кредитних установ. Створюючи нову банківську систему, царський уряд намагався утримати в своїх руках керівні позиції у банківсько-кредитній справі. У 1860 р. замість Дворянського банку було створено Державний банк, який не тільки проводив кредитні операції, а й виконував інші важливі економічні функції. Одночасно з Міністерством фінансів Державний банк регулював діяльність усіх банків і всієї фінансової системи. Його контори були і в Україні, зокрема в Києві, Харкові, Одесі та інших містах. Проте він послідовно підтримував лише великі столичні банки, надавав їм значні кредити, скасовував їхні борги, допомагав під час кризи та банкрутства. Така політика призвела до того, що наприкінці XIX ст. кілька столичних банків стали монополістами, в той час як місцеві банки, в тому числі й українські, відігравали незначну роль.

Після заснування у 1882 р. Селянського поземельного банку і відновлення у 1885 р. Дворянського банку їхні відділення були створені і в деяких містах України. У 60-х і на початку 70-х років у Російській імперії, в тому числі в Україні, виникли міські (громадські) банки — Харківський, Сумський, Миколаївський та інші, а також утворилися товариства взаємного кредиту. У Києві й Харкові почали функціонувати філіали російських акціонерних комерційних банків, де зосереджувалися значні капітали, що використовувалися для фінансування розвитку господарства.

Для зміцнення кредиту, розміщення позики за кордоном та залучення іноземних капіталів необхідна була стійка валюта. Існуючі паперові грошові знаки з постійним коливанням курсу до 90-х років зазнали значної інфляції. Перехід до стійкої валюти вимагав великого золотого запасу, який міг бути створений за умови ліквідації пасивності зовнішньоторгового балансу. З цією метою царський уряд скорочував імпорту фабрично-заводських товарів і одночасно збільшував експорт сільськогосподарської продукції.

Другим джерелом золотого нагромадження була так звана бездефіцитність бюджету, що досягалася шляхом підвищення непрямих податків і доходів від винно-горілчаної монополії. Важливу роль у накопиченні золота відіграли і зовнішні позики.

Завдяки цим заходам була підготовлена грошова реформа 1897 р., основою якої стало золото. Встановлювався вільний обмін кредитних білетів на золоті монети. Як наслідок проведення грошової реформи було введено тверду валюту, що сприяло обмеженню в обігу грошової маси.

4. Два шляхи розвитку сільського господарства

Після скасування кріпаччини сільське господарство України, як і всієї Російської імперії, розвивалося капіталістичним шляхом. Проте розвиток капіталізму в сільському господарстві гальмувався наявністю кріпосницьких пережитків, особливо в поміщицьких землеволодіннях, та панщиною. За земельним переписом 1877 р. поміщицькі землеволодіння в Україні становили 37%, земельні володіння казни, церкви, монастирів, купців тощо — 18%, селянські господарства, яких налічувалося майже 2 млн, — 46%, тобто менш як половину всіх земель.

У пореформеній час відбувалася боротьба між двома шляхами розвитку капіталізму в сільському господарстві. Один з них — реформістський, він відбивав інтереси поміщиків і був аналогічним до того, що набрав типових форм у Пруссії, які проявлялися у збереженні поміщицького землеволодіння та панщини. Цей тип господарювання передбачав поступове переростання поміщицького господарства в буржуазне при наявності політичної влади в руках великих землевласників і називався пруським шляхом. Він став для селян обтяжливим, оскільки вони перебували в залежності від великих землевласників.

Другий шлях — революційний, що означав перехід латифундій у власність селян і поступове утворення на їх основі фермерських господарств. Цей шлях розвитку сільського господарства — американський. При ньому головним чинником у сільському господарстві ставав селянин, котрий поступово трансформувався на фермера. Між цими двома шляхами розвитку капіталізму в аграрному виробництві в Російській імперії, в тому числі і в Україні, відбувалося гостре протистояння аж до жовтневих подій 1917 р. Однак жоден з них так остаточно й не переміг, доки не був знищений у Росії капіталізм взагалі.

Отже, розвиток аграрних відносин в Україні відбувався капіталістичним шляхом за наявності пруського типу господарювання. Саме такий тип ведення сільського господарства став для України свого роду класичним явищем.

5. Аграрно-економічні відносини в Західній Україні

Західноукраїнські землі — Східна Галичина Північна Буковина та Закарпаття — продовжували бути внутрішньою колонією Австрійської імперії. Ставлення до них було зверхнім: їм відводилася в основному периферійна роль.

Після селянської реформи 1848 р. Західна Україна залишалася переважно аграрним краєм. У сільському і лісовому господарстві Східної Галичини й Північної Буковини у 1890 р. було зайнято 3,4 млн чоловік, або близько 75% всіх мешканців регіону.

Закарпатське населення, зайняте в 1900 р. у сільськогосподарському виробництві, становило 85%. Щодо українців, які працювали в сільському господарстві Західної України, то їх було близько 95% від усього населення.

Характерним явищем пореформеного періоду в житті західноукраїнських селян було щорічне скорочення розмірів земельних наділів, а відтак і зменшення їхніх доходів. Якщо у 1859 р. середній розмір селянського наділу в Східній Галичині становив 12 акрів, то у 1880 р. він зменшився до 7 акрів. Водночас відсоток селян, котрі володіли менш як 12 акрами, збільшився з 66 у 1859 р. до 80 у 1902 р. Основною причиною скорочення наділів було не тільки зростання цін на землю, а й розподіл землі між членами селянської сім'ї. Внаслідок зменшення селянських землеволодінь зростали великі маєтки. Їх власники скуповували землі селян, які не могли вижити на своїх крихітних ділянках і шукали додаткові джерела матеріального забезпечення. Найнявшись батраками до поміщиків, селяни одержували найнижчу плату в імперії, що дорівнювала близько чверті тієї, яку заробляли австрійські селяни. Щоб зберегти свої наділи й вижити, окремі селяни змушені були брати в борг гроші у місцевих лихварів, якими були на селі переважно євреї-шинкари. Банків, які б надавали кредити, не існувало. Процентні річні ставки для селян сягали від 150 до 250% і були для них надто високими. Якщо селянин вчасно не сплачував боргів, лихвар відбирав у нього землю, іноді майно, худобу або примушував його до відробітків.

Аграрне питання для селян стало найболючішим, оскільки існування поміщицьких латифундій спричиняло виникнення різних форм праці селян у них. Проте основним тягарем на плечах селян був борг за отримані ними у 1848 р. землі. Більшу частину витрат на землю віденський уряд у 1853 р. переклав на селян. Крім цього, селяни підлягали прямому й непрямому оподаткуванню. Основний прямий податок — земельний, він з 1847 до 1898 р. у Східній Галичині й Буковині зріс на 67,4%, в Закарпатті ще більше. До того ж селяни сплачували ще й місцеві податки. Так, у 1900 р. у Галичині крайові податки становили 68, повітові — 30, громадські — близько 15% прямих податків. На Буковині у 1897 р. місцеві податки дорівнювали 200% усіх податків, а на Закарпатті у 90-х роках ХІХ ст. вони становили 40—50% суми державних податків. Селяни змушені були платити й непрямі податки (акциз) — на м'ясо, цукор, спирт, пиво.

У стосунках великих землевласників з селянами одним з найпекучіших було питання про сервітути. За умовами звільнення кріпаків землевласники залишали за собою право володіння лісами, пасовищами, луками, водооями (тобто сервітутами), якими раніше користувалися селяни. Тепер селянин повинен був платити відповідну суму, встановлену поміщиком, щоб користуватися природними багатствами. Ціни на сервітути були надто високими, і це змушувало селян звертатися з

цього приводу до судів. Однак з 32 тис. судових справ про сервітути, що порушувалися в 1848—1881 рр., за свідченням І. Франка, 30 тис. завершилися на користь поміщиків. До 1896 р. галицькі селяни втратили 3,649 тис. моргів угідь, а також 15 млн золотих ринських, внесених за судові процеси у сервітутних справах.

У сільському господарстві Західної України на відміну від східноукраїнського широко застосовувались удосконалені знаряддя праці й машини, що завозилися з Австрії. Так, на початку ХХ ст. в аграрному секторі Східної Галичини й Північної Буковини налічувалося понад 217,2 тис. різних машин і найновіших знарядь праці. Зростало з кожним десятиріччям застосування сільськогосподарських машин і в Закарпатті.

Важливе місце у провінції відводилося землеробству, якому була властива спеціалізація залежно від природно-кліматичних умов. Галицьке Поділля стало районом зернового напрямку. Бродівський, Тернопільський, Кам'яно-Струмилівський повіти культивували хміль. Майже на всій території Східної Галичини й Північної Буковини висівали льон і коноплі. У південній частині Східної Галичини і прилеглих до неї районах Буковини зосереджувалися чималі посіви маку. По всій Західній Україні розширювалися площі під картоплю.

В окремих районах Східної Галичини, Північної Буковини прогресувало садівництво, на Закарпатті — виноградарство. Вирощувалися овочі як для задоволення власних потреб, так і для внутрішнього ринку. Фрукти експортувалися у промислові центри Австрії. Поряд із землеробством розвивалося тваринництво, особливо в передгір'ї та гірських районах. Як поміщицькі, так і селянські господарства займалися розведенням великої рогатої худоби, коней, овець, свиней. Продукцію тваринництва збували на місцевих ринках, а також вивозили за кордон.

Нерозвинутість економічних структур і промисловості, залишки феодалізму і кріпосництва, що мали місце у великому поміщицькому землеволодінні, аграрне перенаселення і справжній земельний голод у Західній Україні породжували надлишок робочої сили на селі. Селянин змушений був шукати виходу із критичного становища, що зумовлювало масову еміграцію.

Помітне зростання з середини ХІХ ст. сезонних заробітчан серед західноукраїнських селян стало певною передтечею масової еміграції. Сезонна еміграція спрямовувалася в основному до Східної Пруссії, Франції, Бельгії, Данії.

Скрутні умови примушували селян покинути рідну землю й шукати долі в чужих краях. Початок масової еміграції українців припадає на 1877 р., коли перша група селян із Закарпаття виїхала на вугільні шахти штату Пенсильванія (США).

Найбільш широкого розмаху еміграція західних українців набрала наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. На цей період припадає масове

переселення до Канади, Бразилії, США, Аргентини. Це була перша хвиля переселення, основу якого становило трудове селянство, переважно середняки, котрі мали кошти на переїзд. Поруч з ними емігрували малоземельні й безземельні селяни, в яких не було що продати, і вони брали позички на кабальних умовах, зобов'язуючись сплачувати борги з нових місць поселення і праці.

Розпочата у 1881 р. еміграція з Галичини до Канади набрала масового характеру з 1894 р., з Буковини — з 1903 р. Еміграція з Галичини (особливо з території нинішніх Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської областей) до Канади заклала основу формування української діаспори в цій країні. Кількість емігрантів щороку зростала. У 90-х роках ХІХ ст. із Західної України за океан переселилося загалом понад 250 тис. чоловік. За два десятиріччя перед першою світовою війною лише із Східної Галичини емігрувало більш як 302 тис. чоловік. Характерно, що до Канади переселялися в основному ті селяни, які мали бажання працювати в сільському господарстві, оскільки ця країна мала найбільшу кількість вільних земель і своєю природою та кліматом подібна до України. Проте найчисельніша маса українців емігрувала до США, більшість з них стали працювати у галузі важкої промисловості. Коли почалося посилене обезлюднення західноукраїнських сіл, внаслідок чого багаті власники землі та інших засобів виробництва втрачали істотні джерела робочої сили, негайно з'явилися перешкоди і заборони на виїзд за кордон. Порушення ж австрійських законів про еміграцію тягнуло за собою суворі покарання аж до тюремного ув'язнення.

Якщо проаналізувати становище й розвиток українського селянства під владою Росії та Австрії від другої половини ХІХ ст., то доведеться визнати, що умови перебування під конституційним австрійським режимом були дещо сприятливіші, ніж під режимом царського абсолютизму. Це проявлялося передусім у тому, що з боку австрійського уряду створювалися вільніші політичні умови (дозволяли легальну боротьбу за поліпшення своєї долі, виховували маси політично, давали освіту рідною мовою тощо). Все це сприяло тому, що західноукраїнський селянин, хоча й бідніший матеріально, був певною мірою свідоміший політично, рішучіше настроєний у боротьбі за свої економічні та політичні права порівняно з наддніпрянським селянином.

Запитання і завдання

1. В чому ви бачите особливості аграрно-економічних відносин у Східній Україні?

2. Як би ви охарактеризували зміни в соціальному складі сільського населення в дореформений і післяреформений період?

---

3. Які особливості економічної політики держави в процесі здійснення реформи та в чому полягає специфіка шляхів розвитку сільського господарства?

4. Чим відрізнялись аграрно-економічні реформи на заході від інших регіонів України?

5. Поміркуйте над тим, які соціальні зміни на селі спричинила аграрна реформа, проведіть на цю тему диспут.

АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. СЕЛЯНСТВО УКРАЇНИ В СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ

---

1. Соціально-економічний розвиток України на початку ХХ ст.

На початку ХХ ст. Україна залишалася розірваною на основні дві частини. Одна з них більша, східна, перебувала під владою Росії, інша, менша за площею, західна, знаходилася в лоні володарювання Австро-Угорської імперії. Характерною особливістю економіки була відносна самостійність в освоєнні природних ресурсів, розвитку залізничного транспорту, веденні сільського господарства. Багато в чому їй належала першість (видобуток вугілля, залізної руди, нафти) порівняно з іншими регіонами Російської імперії. Перша залізниця появилася між Одесою і Балтою, вона була призначена для транспортування зерна. Після вступу в нове століття розвиток зовнішньої торгівлі не припинявся впродовж 1900—1913 рр. Більше того її товарообіг подвоївся, хоч і був значно нижчий в період економічної кризи 1900—1903 рр.

ХХ ст. розпочалося зі світової економічної кризи, що виникла в 1900 р. й охопила також Російську імперію, у тому числі й Україну. Оскільки сільське господарство — складова економіки, то його, як й інші галузі, не обійшла криза. Що ж таке економічна криза? Насамперед це явище в економіці, при якому спостерігається диспропорція між виробництвом товарів і споживанням.

Головною причиною виникнення кризи в економіці сільського господарства України було надвиробництво продукції як рослинництва, так і тваринництва. Це мало місце у 80—90-х роках ХІХ ст. Такий стан в аграрному секторі спричинив зниження цін на продукти харчування та сировину для забезпечення потреб легкої промисловості. Ціни зни-

жувалися не лише на внутрішньому, а й на зовнішньому ринку, оскільки криза була світовим явищем. Внаслідок падіння цін відбувалося скорочення виробництва сільськогосподарської продукції, наступав розлад грошових та кредитних відносин, виникало безробіття, знижувався життєвий рівень трудівників села.

Одним із наслідків кризи в сільському господарстві було посилення концентрації виробництва у цукроварній промисловості. Під час кризи великі капіталістичні підприємства повністю витиснули дрібні. Більшість великих цукрових заводів знаходилася на Правобережжі. У зв'язку з розширенням виробництва ціни на цукор почали падати. Знизилися й прибутки акціонерних товариств. Обставини, що склалися, призвели до закриття ряду підприємств та зменшення посівних площ цукрових буряків, що негативно позначилося на становищі як робітників, так і селянства. Аналогічне явище спостерігалось не лише в цукроварній галузі, а і в борошномельній, спиртовій, олійній, м'ясопереробній, тютюновій та ін.

На початку ХХ ст. сільське господарство України продовжувало розвиватися капіталістичним шляхом за умов збереження залишків феодалізму передусім великого поміщицького землеволодіння. У цей період існувало чимало поміщицьких латифундій, площі яких сягали десятків тисяч десятин землі. Напередодні соціального вибуху 1905 р. в Україні налічувалося 35,2 тис. поміщицьких господарств. У маєтках земельною площею понад 500 десятин зосереджувалося майже 9 млн десятин землі, тобто 20% місцевого земельного фонду.

Поміщицькі та селянські господарства все більше втягувалися у ринкові відносини. Перебудовуючи свої господарства на нову основу, великі землевласники поряд із застосуванням вільнонайманої праці ширше використовували машини. Цьому сприяло невпинне зростання вітчизняної машинобудівної промисловості, що на початок ХХ ст. досягло вже значних розмірів. Застосування машин у сільському господарстві було найпоширенішим на Півдні України. Розробка нової на той час сільськогосподарської техніки й удосконалення деяких знарядь праці в Україні, безперечно, сприяли розвитку продуктивних сил. Крім застосування машин, у поміщицьких та селянських господарствах все ширше почали вживатися різні агротехнічні заходи. Впроваджувалися сівозміни з вирощуванням конюшини, люцерни та інших культур, застосовувалися як органічні, так і мінеральні добрива, відбувався перехід від трипільної до багатопільної системи землеробства. Посилювалася спеціалізація в регіонах, наприклад південні губернії виробляли все більше товарного зерна, особливо пшениці та ячменю, що поступали на внутрішній і зовнішній ринок.

Водночас відбувався процес руйнації монополії дворянського землеволодіння, перетворення його на буржуазне. За період з 1877 до 1905 рр. дворяни українських губерній втратили майже 6 млн десятин землі, що

становило більш як $1/3$ загальної площі їхнього землеволодіння. Найбільше землі продали дворяни Південної України, де через пережитки кріпацтва капіталістичні відносини у сільському господарстві розвивалися найбільш інтенсивно. Дворяни південних губерній продали понад 3,2 млн десятин землі, або майже половину своїх площ. Дворянами Лівобережної України було продано близько $2/5$ площі (1,7 з 4,2 млн десятин).

Найменших втрат зазнали дворяни Правобережної України. Вони продали іншим станам близько 12,6% (0,9 з 5,8 млн десятин). Це пояснюється наявністю тут великого поміщицького господарства, значним розвитком цукрової промисловості та втручанням у процес мобілізації земельної власності царського уряду. Втрачена дворянами земля перейшла до рук селян (близько 4,5 млн десятин, або майже 75%), а також до міщан, інших станів, купців та духовенства. Селяни збільшили своє приватне землеволодіння майже в 4 рази, міщани — вдвічі, духовенство — на $3/4$, купці та почесні громадяни — на 12%. Внаслідок аграрних перетворень щорічний випуск сільськогосподарської продукції з десятичини в Російській імперії збільшився від 380 кг у 1861—1870 рр. до 512 кг у 1896—1900 рр. Слід зазначити, що значний внесок у виробництво зробили українські селяни, де громадське володіння було менш поширеним порівняно з Росією.

Ведення сільського господарства на Правобережжі й на Лівобережжі було досить ефективною справою, бо цьому сприяв передусім високий біологічний потенціал землі. Визначальною рисою його стала наявність у користуванні продуктивних чорноземів, які за високого рівня культури господарювання сприяли ефективності виробництва. Насправді культура землеробства на той час була однією з найнижчих серед європейських країн. Як наслідок, результативної продуктивності досягало землеробство, основу якого становили великі та середні землеволодіння.

Відбулися істотні зміни у землекористуванні. Новий лад поступово руйнував залишки середньовічних форм землеволодіння — дворянські латифундії, казенні, монастирські, церковні землі, надільне селянське господарство.

Інтенсивний розвиток сільського господарства України був зумовлений не лише падінням кріпаччини, а й пришвидшеним зростанням промисловості, залізничного, морського й річкового транспорту, міст. У 118 містах мешкало більше 13% усього населення України. Та ці домінуючі переміни меншою мірою торкнулися українського населення, якого в містах на той час проживало трохи більше ніж 5% (у порівнянні: євреїв-міщан було 45%, росіян — 38%). Із загальної кількості населення понад 78% селян проживало в місцях мешкання предків — у селах.

На відміну від інших колоній Російської імперії сільське господарство України було більш розвинутим. Монополістичні об'єднання в аграрному секторі майже всі були організаціями не місцевого, а загально-

імперського підпорядкування. Як і всюди, сільськогосподарське виробництво в Україні розвивалося нерівномірно, циклічно: періоди піднесення змінювалися кризами, депресіями, потім знову деяким пожвавленням тощо. Там, де пережитки кріпаччини були найбільш поширені, переважав прусський шлях еволюції землеробства, що впроваджувався досить повільно. І навпаки, в місцевостях зі слабкими пережитками кріпаччини переважала тенденція до американського шляху розвитку, який відбувався пришвидшеними темпами і був для селян менш болісним. В Україні повністю не переміг жоден з названих шляхів, хоч між їхніми представниками точилася гостра боротьба. Домінуючим став прусський шлях, який переважав здебільшого у лівобережних та менше у правобережних губерніях, американський — у південних. У губерніях Правобережжя близько 54% землі оброблялося вільнонайманими робітниками. Втративши право на позаекономічний примус, поміщики перейшли до широкого застосування відробітків, що поєднували в собі риси і панщинного, і нового безпанщинного господарства, а від них — до вільнонайманої праці. Вона забезпечувала одержання значно вищих доходів, ніж за відробіткової панщинної системи. Безперервно розвиваючись, ринкові відносини все більше і глибше втягували у свою орбіту і дрібне селянське господарство.

Початок ХХ ст. характеризувався загостренням соціальних і національних суперечностей в Україні. Економічна криза 1900—1903 рр., російсько-японська війна 1904—1905 рр. ускладнили суспільне життя, посилили невдоволення серед широких народних мас, у тому числі селянства. Хоч кріпаччина була скасована, громади й далі продовжували нести відповідальність за виплату податків на управління селом. Населення України терпіло посилені утиски імперської влади. Неймовірно зростали податки, бракувало землі, щоб забезпечити найскромніший прожиток, зайнятість працею. Ціни на землю були настільки високі, що перевищували її справжню вартість. У результаті відбувався процес руйнації селянства, традицій, його господарських, етнічних цінностей. Соціальна скрута примушувала селян шукати вихід з такої складної ситуації. До того ж активне зростання чисельності населення вимагало нового земельного простору, пошуку, де подіти себе і сім'ю. Багато українських селян вдалися до пошуку долі у малоосвоєних, віддалених районах Російської імперії: Сибіру, на Далекому Сході в районі так званого Зеленого Клину, в середньоазіатському регіоні. На початку ХХ ст. близько 2 млн українців виїхало туди і залишилося на постійне мешкання.

У Західній Україні безземелля, бідність душали селян з не меншою силою. Габсбурзька Австро-Угорщина не виявляла турботи про встановлення для селянської маси принципу соціальної справедливості. Щільність сільського населення тут була вищою порівняно із східними регіонами, а забезпеченість землею у середніх облікованих нормах ще нижчою. У двох різних імперіях доля українства була тяжкою, нестерп-

ною. Тому із Західної України селянство продовжувало емігрувати в країни Західної Європи, а особливо в Канаду, Сполучені Штати Америки; країни латино-американського континенту — Бразилію, Аргентину, Перу тощо. Емігранти в пошуках щастя сягали берегів Австралії, до яких добиралися дуже важко.

Думка про те, що селяни занадто трималися своїх традицій у житті й господарюванні й були ізольовані від міста, мешкаючи у селах, вважається малоімовірною, оскільки вони значно частіше, ніж у більшості західних країн, переселялися до міст, маючи паспорти, що давали їм можливість одержати міську прописку, право на мешкання. Крім того, значна частина селян наймалася на сезонну працю у міста будівельниками, фабричними робітниками, торговцями тощо.

2. Селянство і політичні погляди на нього

Погляди на селян, що побутували у середовищі української інтелігенції, були діаметрально протилежними. З одного боку, селян вважали втіленням основних рис українського народу: працелюбними, терпеливими страждальцями, наполегливими виробниками, з іншого — «темною, неграмотною масою», відсталими, впертими, нездоланною перешкодою на шляху до прогресу. Обидва погляди мали своє підґрунтя. Слід зазначити, що марксистична ненависть та презирство ставились до «відсталого» селянства. Ф. Енгельс говорив про селян, що вони бідні, як церковні щурі, одягнуті в лахміття і перебувають на найнижчому ступені розвитку, який тільки можливий у напівцивілізованій країні. Водночас він зазначав, що селянин є основним виробником таких матеріальних благ, якими є продукти харчування та сировина для легкої промисловості. Проте його теорія не зводилася до поліпшення умов життя селянина-виробника, що, з іншого боку, означало антипатію до нього.

Противником селянських індивідуальних господарств був К. Маркс, який вважав, що селяни є перешкодою на шляху розвитку справжніх соціальних відносин. Разом з тим він стверджував, що на селі відбуватиметься концентрація виробництва та найманої робочої сили доти, поки сільське господарство не стане схожим на сільську фабрику. Заперечення існування селянських індивідуальних господарств, з одного боку, неминуче призвело б до ускладнення державного аграрного сектору, якому б довелося забезпечувати продуктами харчування не лише міське населення, а й самих виробників сільськогосподарської продукції. З іншого боку, відсутність індивідуальних селянських господарств спричинила б припинення в них виробництва продукції сільського господарства, продажу її державі та на ринку, що негативно позначилося б на аграрному секторі і в першу чергу вдарило б по селянину, зрештою поставило б його в умови ще більшого зубожіння.

Ленінське бачення села зводилося до цілковитої антипатії до селянства і було аналогічне поглядам фундаторів марксизму. Але В. Ленін шукав підхід до селянина, щоб виробити тактику використання його у проміжний період ще до його зникнення з історичної арени і вирішити питання організації сільського життя після здобуття влади більшовиками.

Уявлення В. Леніна про селянство та процеси його розшарування часто змінювалися й характеризувалися непослідовністю. Він розумів, що в усіх селян неоднакове ставлення до праці та неоднакові умови. Селянин, який мешкає поблизу міста й має дві корови, спеціалізується на виробництві молочно-товарної продукції для нього, може бути заможнішим, ніж селянин, який мешкає у віддаленій місцевості й утримує чотири високопродуктивні корови. Таким чином, зрівнялівки в доходах селян, природно, не може бути. В. Ленін прагнув до зрівняльного характеру розподілу між селянами, оскільки його непокоїла диференціація останніх.

Термін «куркуль» у дожовтневий період означав сільського лихваря, заможного підприємливого господаря, котрий додатково орендував землю. Будь-який заможний селянин мав можливість давати позики тим селянам, які мали в них потребу. Тому куркулем називали тільки того, для кого лихварство й подібні маніпуляції ставали головним джерелом прибутків. Проте в 1899 р. В. Ленін вже узагальнював термін «куркуль», розуміючи під ним і сільського лихваря, і заможного селянина, котрий використовував найману працю, й наполягав на тому, що це, мовляв, «дві форми одного й того самого економічного явища».

На поміщицьких ланах і в господарствах заможних селян працювали строкові робітники, але їх робоча сила застосовувалася недаремно, вона мала свою ціну, яка складалася безпосередньо на ринку. До речі, заробітна плата цієї категорії трудівників постійно зростала. У післяжовтневі часи назва «куркуль» була перенесена на працездатне з підприємницькими здібностями сільське населення, до якого застосовувалася репресивна політика, оскільки В. Ленін уже констатував, що куркуль — ворог народу, клас багатих сільських експлуататорів, проти яких після ліквідації панства могла обернутися ненависть бідняків. Тому на порядку дня постало питання про ліквідацію «куркулів», що й здійснювали потім більшовики.

3. Селянський рух в Україні напередодні соціально-політичного вибуху 1905—1907 рр.

Економічний тягар, що ліг на плечі українського селянства, був надто важким. Найістотнішим джерелом зубожіння селян була низька забезпеченість їх землею, гостре малоземелля, що постійно зростало. На початку ХХ ст. розміри земельних наділів у більшості повітів губерній України не задовольняли потреби селян. Особливо гостре малоземелля

існувало на Правобережжі. В 1905 р. за кількістю землі селяни в Україні поділялися на три основні групи. Це були селяни:

- 1) із земельними ділянками до 3 десятин (налічувалося 20,1% загальної кількості селянських дворів);
- 2) з ділянками від 3 до 9 десятин (58,6%);
- 3) з ділянками від 9 десятин і більше (20,6%).

Першу групу становила сільська біднота без господарства або зі злидненным господарством. До другої групи входили селяни-середняки з дрібним та більш заможним господарством. Третя група — заможні селяни, котрі застосовували в своєму господарстві переважно сезонну найману робочу силу. Понад 8% селянських дворів в Україні були повністю безземельними.

Про помітне зниження рівня економічного стану селян-бідняків та частини середняків свідчить заборгованість з різних видів платежів, яка на початку ХХ ст. по Україні в цілому перевищувала 6 млн крб. У селянських господарствах України, особливо її південних губерніях, застосовувалися на польових роботах залізні плуги, сівалки, букарі. Проте більшість цих знарядь зосереджувалась у заможних та частково в середняцьких господарствах. Селянська біднота продовжувала обробляти землю стародідівськими знаряддями праці. Обробіток ґрунту проводився однокінною сохою. У 1900 р. на кожне селянське господарство пересічно припадав лише один кінь. На Полтавщині 14% селян обробляли землю супрягою, 15% — найманою худобою та інвентарем, понад 16% — здавали свої наділи в оренду. Зважаючи на згадане вище, зазначимо, що диференціація селянства посилювалася, і це цілком природне явище, яке спостерігається за умов розвитку капіталістичних відносин на селі.

Стало очевидним, що селяни, котрі були не забезпечені або недостатньо забезпечені землею, вважали, що мають право на неї, оскільки впродовж свого життя вони відробили за неї. Все це спричинило селянські заворушення, серед яких історично склалися такі традиційні форми, що проявлялись у самочинних діях селян у панських маєтках: пограбування, вирубування лісу, вивезення врожаю з поміщицького поля та комори, незаконний випас худоби, захоплення землі та її засівання, страйки орендарів, підпали і навіть розгром помість тощо. За п'ять років (1900—1904) в Російській імперії відбулося 670 селянських виступів, з них 340 припало на 1902 р. Не обминули вони й Україну, де мало місць аграрне перенаселення, яке супроводжувалося земельним голодом. У 1902 р. сталися селянські заворушення в Харківській та Полтавській губерніях; вони стали важливою ознакою пробудження народних низів оскільки на відміну від владоможних класів, котрі склалися головним чином із неукраїнців, корінне українство було в основному сільським населенням. Націоналістичний рух, що зароджувався в Україні мав переважно соціалістичне спрямування.

Перша політична партія — Револьюційна українська партія (РУП), заснована в 1900 р. у Харкові, мала значний вплив на селянство. Метою цієї першої у Східній Україні політичної партії було об'єднання різних поколінь і класів у боротьбі за національні права й соціальну революцію. РУП публікувала за кордоном два періодичних видання — «Селянин» та «Гасло», які таємно перевозилися до Східної України й поширювалися серед селянства. Проте невдовзі РУП стала на марксистські позиції і в 1902 р. розкололася. Одна її частина приєдналася до Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), а друга оголосила себе Українською соціал-демократичною робітничою партією (УСДРП) і відійшла від марксистсько-ленінської партії. Та все ж таки РУП зуміла значною мірою політизувати селянство Харківщини та сусідньої Полтавської губернії. За шість днів, з 28 березня до 2 квітня 1902 р., на Полтавщині було розгромлено 79 маєтків, а в Харківській губернії — 26. Селянським рухом було охоплено 165 сіл з 150 тис. населення.

Основною причиною селянських виступів були бідність, малоземелля. Пристрасть українського селянина до землі мала живильну силу, що всмокталася з молоком матері. Проблема аграрних відносин і соціальної боротьби на селі досить виразно віддзеркалена у творчості українських письменників, зокрема в творах М. Коцюбинського. Будучи безпосереднім очевидцем і учасником революційних подій початку ХХ ст., письменник добре бачив і розумів причини руху, позиції в ньому різних соціальних груп селянства, їхні мрії та прагнення, які він глибоко і щиро відобразив у повісті «Фата моргана».

Земельні наділи селян у названих губерніях наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. через певні обставини, зокрема збільшення природного приросту сільського населення, підвищення орендної плати за землі тощо, значно скоротилися. Якщо в середньому по Європейській Росії наділи з 4,8 десятини на ревізку душу зменшилися після реформи 1861 р. до 2,6 десятини, то в Харківській губернії — до 1,9 десятини, а в Полтавській — навіть до 1,5 десятини. В останній було близько 17% безпосівних селян. Недостача землі та відсутність пасовищ у селян ставили їх у повну економічну залежність від поміщиків. Умови оренди поміщицької землі з кожним роком ставали все більш не вигідними. У деяких місцевостях орендна плата дійшла до 18 крб. за десятину. На той час за цю суму можна було купити три корови. Але і за таку високу ціну поміщики віддавали землю без бажання, вважаючи, що краще надати її за відробітки. За одну десятину землі, взяту під посів, селянин мусив обробити і зібрати врожай з трьох десятин панської землі і, крім того, вийти на роботу в поміщицьку економію на першу вимогу за плату, встановлену поміщиком.

На Харківщині й Полтавщині селяни вимагали розподілу поміщицької землі, захоплювали в панських економіях зерно, сіно, насіння, сільськогосподарський інвентар, худобу тощо, іноді грабували й підпалювали помістя.

У виступах селян помітно проявлялися наслідки революційної пропаганди. Тільки за лютий і березень 1902 р. у Полтавській губернії поліцією виявлено поширення прокламацій у 16 місцях, в тому числі на межі Костянтиноградського і Полтавського повітів, тобто там, де 28 березня почалися напади на поміщицькі володіння. Це є свідченням роботи РУП, котра боролася за соціальне й національне визволення українських селян.

Характерна риса селянського повстання — воно не було спрямоване проти царя та його оточення. Навпаки, селяни посилювалися на те, що цар надіслав «наказ», який дозволяв їм вилучати у поміщиків хліб і землю. Хоч повстання, як правило, завершувалося поразкою, але воно мало відлуння за межами цих губерній. На Чернігівщині селяни приступили до розподілу поміщицьких земель. У Київській губернії селяни на таємних сходах прийняли рішення не найматися на роботу до поміщиків, чинити опір межуванням.

Як уже зазначалось, соціальна диференціація в середовищі селянства на 1905 р. досягла значних розмірів. У виступах передусім брали участь селяни-бідняки та частково середняки, котрі бажали розширити свої наділи. Під час заворушень мали місце випадки, коли повсталі, зокрема біднота, громили не тільки поміщиків, а й заможних селян, особливо орендарів.

Селянські виступи, що відбувалися в Житомирському повіті Волинської губернії напередодні соціального вибуху 1905—1907 рр., віддзеркалювали загальну соціально-економічну ситуацію в українському селі й ті гострі проблеми, які вимагали рішення. За даними 1905 р. із 622 218 десятин земельної площі в повіті 34 257 селянським господарствам належало 227 347 десятин, тобто менше половини (по 6,6 десятин на двір пересічно). В той самий час 414 поміщицьких володінь мали 205 118 десятин (по 495,5 десятин на одне володіння). Група заможних селянських господарств (2644) придбала до 1905 р. у приватну власність додатково ще 41 450 десятин землі. Процес диференціації селянства посилювався.

Царський уряд, наляканий селянськими заворушеннями, посилив поліцейський нагляд на селі. Законом 5 травня 1903 р. з метою «охорони благочинства, загального спокою, безпеки і порядку» в сільській місцевості була введена поліцейська охорона.

Водночас уряд змушений був піти на деякі поступки селянам, які трохи полегшували їхнє життя. Царським маніфестом 26 лютого 1903 р. був обіцяний перегляд законів, котрі стосувалися селянства, зокрема полегшення виходу із общини окремих селян та звільнення від кругової поруки. 12 березня 1903 р. відмінено кругову поруку селян у сплаті окладних державних, земських і мирових зборів, і оплата цих зборів була покладена на кожного окремого господаря. Маніфестом 11 серпня 1904 р. відмінено тілесні покарання для селян за вироком волосних судів.

Російський уряд помічає, що українці почали пробуджуватися і ста-

ли виносити національну ідею на ширшу арену громадського життя. Щоб запобігти українському рухові пустити своє коріння і в глибину, і в ширину, царизм дозволив побачити світ першій в імперії україномовній селянській газеті «Хлібороб», яка з'явилася в 1905 р. Вона видавалася братами Шеметами в Лубнах на Полтавщині. Згодом почали видаватися часописи в Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі. Засновувались українські клуби, товариство «Просвіта», налагоджувалось видання українських книг, особливо підручників і популярних творів для народу, що було вкрай необхідним для українського села.

4. Аграрне питання в період соціального вибуху 1905—1907 рр.

Важливим у роки першої революції було земельне питання, воно найбільше хвилювало малоземельне селянство. Навколо цього питання точилися гострі суперечки між різними політичними партіями. Партія більшовиків, В. Ленін вважали, що розв'язати земельне питання можна лише шляхом конфіскації, захоплення селянами земель поміщиків та інших великих власників. Цей шлях, на думку більшовиків, перетворив би селян на одну із масових і могутніх сил революції, для якої боротьба за землю є не що інше, як боротьба за оновлений шлях капіталістичного розвитку. Конфіскацію великого землеволодіння більшовицька партія вважала не тільки вирішальним кроком буржуазно-демократичної революції, а й однією з могутніх сил боротьби за її переростання в соціалістичну. Тому поряд з гегемонією пролетаріату аграрна програма більшовиків була складовою частиною стратегії і тактики партії.

В аграрній програмі більшовиків ставилися такі вимоги: скасування викупних і оброчних платежів, а також всіляких повинностей, які накладали в той час на селян як на податковий стан; скасування всіх законів, які обмежували права селянина розпоряджатися своєю землею; повернення селянам коштів, взятих у них у формі викупних і оброчних платежів; конфіскація монастирського і церковного майна, а також маєтків удільних, кабінетських і тих, що належать особам царського двору. Програма вимагала запровадження особливого земельного податку для землевласників-дворян, які скористалися викупною позикою; обернення сум, добутих цим шляхом, в особливий народний фонд для культурних і благодійних потреб сільських громад. Йшлося також про повернення селянам «відрізків» — земель, відібраних у них поміщиками під час реформи 1861 р., надання судам права знижувати надмірно високу орендну плату й оголошувати недійсними угоди, які мали кабальний характер.

Таким чином, аграрна програма більшовиків відповідала інтересам селянства. Інша справа — її реалізація в життя. Але оскільки револю-

ція 1905—1907 рр. не розв'язала аграрного питання, то ми обмежимося лише зазначенням гучних фраз більшовиків про обіцяне «райське» життя селянам.

Поряд з аграрною програмою більшовиків пропонувалася програма меншовиків, в основі якої лежала вимога муніципалізації землі, тобто передачі поміщицьких земель за викуп місцевому самоврядуванню (муніципалітетам), які мали здавати їх в оренду селянам. На відміну від більшовицької партії меншовики не закликали селян до революції, а наполягали розв'язати аграрне питання мирним шляхом при збереженні існуючого суспільно-політичного устрою.

Партія кадетів у галузі аграрного питання наполягала на тому, щоб від поміщиків, які володіють великими латифундіями, відторгнути за певний викуп частину землі (переважно тієї, що здається ними в оренду селянам) і разом з казенними, удільними, монастирськими та церковними землями передати у власність держави. Остання надавала б ці землі в користування селянам за викуп.

Партія октябристів передбачала розв'язати аграрне питання шляхом регулювання дрібної оренди, поліпшення переселенської справи, руйнування общинного землеволодіння і розширення приватної власності селян на землю. Октябристи пропонували створити з державних та удільних земель фонд для наділення селян, які мали потребу в землі на умовах викупу.

Трудовики домагалися конфіскації всієї поміщицької землі та націоналізації всіх інших земель, передачі їх державі з наступним наділенням селян за трудовою нормою без викупу або за незначну винагороду.

Найактивнішу діяльність в Україні розгорнула «Спілка» — українська частина Російської соціал-демократичної партії, що підтримувала меншовиків, особливо в аграрному питанні.

Отже, всі партії, крім більшовицької, стояли на позиціях збереження існуючого капіталістичного ладу. Їхні програми з аграрного питання були більш прямими, відвертими, оскільки їм не потрібно було домагатися залучення селян на бік революції. Безумовно, аграрна програма більшовиків на відміну від інших найбільш повно виражала корінні інтереси селянства, але за нею стояло головне завдання В. Леніна — втягнути селян у революцію, а виконання цієї програми було не обов'язковим.

5. Селянство України в революції

Особливої гостроти і розмаху селянський рух набрав у 1905—1907 рр. Вже в перші місяці революції селянські виступи мали місце у 85 повітах Європейської частини Росії. У лютому 1905 р. із сіл Курської та Орловської губерній вони перекинулися в Чернігівську, Харківську, Катеринославську, Полтавську, Подільську губернії України і охопили більш як половину повітів.

Перший великий селянський виступ відбувся на Чернігівщині. У ніч на 22 лютого 1905 р. селяни Глухівського повіту розгромили цукрорафінадний завод і маєток цукрозаводчика-мільйонера Терещенка на хуторі Михайлівському. Після цього селянський рух поширився на інші губернії. Всього протягом 1905 р. в Україні відбулося близько 4 тис. селянських виступів, у яких взяли участь понад 5 млн чоловік. Такого піднесення соціальної боротьби українське село досі не бачило. Головна вимога селян полягала в тому, щоб ліквідувати поміщицьке землеволодіння і передати землю тим, хто її обробляє. Крім того, вони виступали за рівноправність усіх народів, проти великодержавно-шовіністичної політики царизму, за право вільно користуватися рідною мовою.

Перші заворушення українських селян у 1905 р. були у формі масових порубок поміщицьких лісів. У січні-березні селяни с. Бабаїв Харківського повіту вирубували поміщицькі й казенні ліси. Особливо масові порубки відбувалися у Волинській губернії. Так, селяни с. Репиці Кременецького повіту, зібравшись усією громадою, за один прийом зрубали близько 2 тис. великих дерев. Водночас з порубками лісів селяни, позбавлені права користуватися випасами, луками, водопоями, виганяли свою худобу на випас у поміщицькі ліси та на інші пасовища. Масового характеру з боку селян набувала потрава поміщицьких сінокосів та посівів, оскільки поміщики перешкоджали користуватися ними. Нерідко селяни вдавалися і до інших форм боротьби з поміщиками. Об'єднуючись у групи, які іноді досягали кількох сот осіб, вони нападали на поміщицькі економії і забирали зерно, худобу, майно та ділили між собою. Часто сільська біднота вдавалася до підпалів панських маєтків, цукрових заводів і особливо гуралень. Ці вчинки викликали обурення не тільки у поміщиків, а й у заможних селян, котрі побоювалися за своє майно, нажите мозолистими руками.

Постійно дбаючи про залучення селян на бік революції, більшовики проводили значну роботу в українському селі. З їх ініціативи влітку 1905 р. в Московській губернії була створена Всеросійська селянська спілка, відділи якої досить швидко засновувалися і в Україні. Завдяки зусиллям більшовицької пропаганди організації Селянської спілки почали активно діяти в усіх українських губерніях. На кінець року в Полтавській і Харківській губерніях функціонувало вже 50 організацій Спілки. У Катеринославському повіті їх налічувалося понад 20, а в Херсонському — близько 30.

До складу організацій Селянської спілки входили, головним чином, селяни-бідняки, які перебували під впливом більшовицької агітації. З метою політичного виховання і революціонізації селян в Україні появились робітничі загони, які проводили на селі пропаганду за бойкот уряду, за розгром поміщицьких маєтків, за підтримку робітників у боротьбі проти існуючого ладу. Нерідко селянські спілки очолювали представники російського робітничого класу, які несли ленінську ідею рево-

люції в українське село. Проводячи відповідну роботу серед селянства, організації Селянської спілки сприяли розвиткові революційної боротьби на селі. Водночас вони вдавалися і до самочинних дій. Прикладом може бути Покошицька організація Кролевецького повіту на Чернігівщині, яка на сільському сході 27 листопада 1905 р. усунула з посад сільського старосту і писаря, що не підтримували дії Спілки, і на їх місце обрала інших. Члени організацій Спілки часто чинили опір солдатам, не тільки не пускали їх у село, а й не забезпечували їх продовольством та фуражем. Таким чином, діяльність селянських спілок, запрограмована більшовиками, спрямовувалася на втягування українського селянства в революцію з метою підриву, а згодом і повалення існуючого політичного та соціально-економічного устрою і встановлення більшовицької диктатури.

Характерно, що Україна, зокрема район бурякоцукрового господарства — Подільська, Волинська, Київська, Полтавська і Харківська губернії — займав друге місце після Прибалтики за розмахом селянського руху в Російській імперії. Ніде в Росії не було такої кількості розорених, малоземельних, безкінних і безкорівних селянських господарств, такої надто низької заробітної плати і таких високих цін на землю, як в Україні. У період весняно-польових і особливо впродовж збиральних робіт найпоширенішою формою виступів були страйки сільськогосподарських робітників. Проте більшість селян, які працювали у поміщицьких економіях, займалися й своїм дрібним господарством, як правило, на орендованій у поміщиків землі. Тому в рухові поєднувалися пролетарські та селянські засоби боротьби: селяни не тільки відмовлялися працювати у поміщиків за попередніми умовами, а й вдавалися до самочинних дій.

Поштовхом до посилення селянського руху восени 1905 р. було оголошення 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту, який селяни зрозуміли як надання їм свободи дій. Одразу після обнародування маніфесту в церквах селяни вийшли з покори і почали проявляти різні самочинства. Чимало селян зустріли маніфест з недовірою, чекаючи виборів у Державну думу і законів про наділення їх землею. Ігнорування царським урядом своїх обіцянок, викладених у маніфесті, зумовило подальше наростання соціальної боротьби на селі.

З метою послаблення селянського руху уряд вирішив дещо поступитися перед селянами. Зважаючи на це, він оголосив маніфест від 3 листопада 1905 р. «Про поліпшення добробуту та полегшення становища селянського населення», за яким викупні платежі на землю з колишніх поміщицьких, державних та удільних селян зменшувалися з 1 січня 1906 р. наполовину, а з січня 1907 р. — повністю відмінялися. Крім цього, Селянському поземельному банку надавалася можливість допомагати малоземельним селянам у розширенні ділянок їхніх землеволодінь, збільшувати з цією метою кошти банку і встановлювати пільгові права для видачі позики. Проте цей захід не припи-

нив хвилю селянських виступів, кількість яких продовжувала збільшуватись, оскільки селяни настирливо вимагали передачі землі без викупних платежів уже тепер, не чекаючи 1 січня.

Найбільшу активність у виступах проявили селяни Правобережної України. Так, у Волинській губернії в цей час відбулося понад 90 страйків. Селянський рух дедалі набирал обертів. Якщо у жовтні 1905 р. в Україні відбулося 257 селянських виступів, у листопаді — 592, то у грудні їх було уже 959. І хоч селянський рух після грудневого збройного повстання почав спадати, але не припинявся. Наприклад, якщо в 1906 р. в Україні відбулося 2194 селянських виступи, то в 1907 р. — 641, всього ж за цих два роки відбулося 2835 виступів, що майже у 1,4 раза менше, ніж у 1905 р. У цілому протягом 1905—1907 рр. в Україні відбулося понад 6800 селянських виступів, якими було охоплено більш як 10 680 сіл з населенням понад 13 млн чоловік.

Основне місце в селянському русі впродовж революції займали виступи безпосередньо проти поміщиків (75,4% усіх селянських виступів), 14,5% усіх виступів становили сутички з властями, поліцією і військами. Боротьба проти «куркульства» перебувала в початковій стадії. Виступи проти цієї категорії селян становили лише 1,4% від усієї кількості селянських виступів.

6. Аграрне питання в першій і другій Думах

Як відомо, аграрне питання було економічною основою і національною особливістю революції 1905—1907 рр. Тому суперечки з приводу цього питання зайняли як у першій, так і в другій Державних думах значне місце і привернули увагу всієї держави.

Варто зауважити, що задовго до відкриття першої Думи на її адресу стали поступати селянські накази, в яких були скарги на малоземелля, сервітути і черезсмужжя, а також вимога додаткової прирізки землі. У своїх наказах селяни зазначали, що збільшення селянського землеводіння має відбуватися шляхом примусового відчуження земель казенних, удільних, кабінетських, церковних, монастирських і поміщицьких, причому в першу чергу вони вимагали відчуження тих земель, які межували з селянськими наділами і створювали черезсмужжя. У багатьох наказах говорилося про необхідність всезагального обов'язкового початкового навчання за рахунок держави і про відкриття сільсько-господарських шкіл, висувалася вимога навчання в школі українською мовою. Селянські накази були проникнуті вірою в Думу, яка «зможе» розв'язати цілу низку пекучих проблем. Чимало селян перебували під впливом наївного монархізму, продовжували вірити в царя, в можливість одержання землі з його рук. Вони висловлювали надію на безкоштовне одержання землі через Державну думу.

Весною 1906 р. у Петербурзі був скликаний перший російський парламент, так звана Державна дума, до складу якої входили 497 членів, у тому числі від України 95 депутатів. Вибори до неї відбувалися в умовах боротьби революційних і опозиційних партій із урядом і супроводжувались арештами та заборонами. Вони були не загальними, не рівними, не прямими й не таємними. Виборчі права селян та робітників були надто обмеженими, в той час як поміщики і буржуазія мали великі переваги. Революційні українські партії, як і російські, бойкотували ці вибори, одна лише Радикально-демократична українська партія виставила подекуди своїх кандидатів самостійно або блокуючись із загальноросійськими партіями. Але коли Дума розпочала свою роботу й гурток свідомих українських діячів, які були обрані депутатами, — В. Шемет, І. Шраг, П. Чижевський — заснував Українську парламентську (думську) громаду, то до неї зразу ж увійшло понад 40 депутатів, обраних в Україні. Важливо було те, що серед них були майже всі депутати-селяни, які відзначалися високою свідомістю й патріотизмом. Назвемо лише деяких: І. Тарасенко, Г. Зубченко, А. Грабовецький, Є. Онацький. Створення Української думської громади було справжнім тріумфом української ідеї, який підняв на вищий щабель дух українського громадянства.

Слід зазначити, що під час роботи Думи в Петербурзі був заснований український центр за участю місцевої громади, на чолі якого стояли видатні українські діячі й патріоти О. Лотоцький і П. Стебницький. За участю М. Грушевського, який у цей час прибув зі Львова у Петербург, українським центром було розроблено декларацію про автономію України, яку планувалось урочисто проголосити в Думі.

Серед багатьох питань на обговорення першої Державної думи винесені й нові загальні положення уряду з аграрно-селянської проблеми, обговорення яких вже з самого початку викликало гострі дебати та явну опозиційність Думи щодо, аграрного курсу уряду. Це зумовлювалось, головним чином, досить широким на той час розмахом революційного руху, під впливом якого вона перебувала.

На розгляд Думи було винесено такі проекти земельної реформи: кадетський проект («Записка 42-х»), проект трудовиків («Записка 104-х»). Нагадаємо, що кадетський проект передбачав відчуження частини поміщицьких земель і передачу її селянам за викуп. Проте в передвиборній агітації кадети обіцяли ухвалити в Думі закон про безкоштовну роздачу селянам всіх поміщицьких земель. Саме тому вони й перемогли на виборах. Проект земельного закону, запропонований трудовою групою, вимагав конфіскації всієї поміщицької землі та націоналізації всіх земель і наділення селян за трудовою нормою без викупу. Проектом «104-х» передбачався також поступовий перехід у загальнонародну власність селянських земельних наділів, а також приватних земель, які не перевищували трудову норму.

Більшовики відмовилися від участі у виборах до першої Думи і закликали маси до активного бойкоту їх, оскільки вважали, що революція ще не закінчилася, сподіваючись на її перемогу.

Під тиском виступів селян, особливо малоземельних, і з метою заспокоєння їх Дума у своїй відповіді цареві на його тронну промову висловилася за відчуження приватних земель, чим викликала велике невдоволення уряду. Передбачена акція про автономію України не була проголошена в Думі, оскільки саме напередодні цього заходу перша Дума була розпущена, проіснувавши лише 72 дні. Вона не виправдала надій царя і виявилася не досить слухняною.

Невдовзі цар Микола II призначив вибори до другої Державної думи, які, на відміну від попередніх, вже не бойкотувались. Від українських губерній до складу цієї Думи обрали 102 депутатів, серед яких — представники правих партій, кадетів, трудовиків і соціал-демократів. Зважаючи на подальший спад революції, більшовики вирішили взяти участь у її виборах, але не для «законодавчої» роботи в Думі, а для використання її як легальної трибуни в інтересах революції. Зауважимо, що представники всіх політичних партій дотримувалися попередніх позицій щодо аграрного питання. Другу Думу, яка пропрацювала 103 дні, було розігнано в червні 1907 р. Таким чином, обидві Думи не змогли розв'язати аграрне питання, навколо якого точилися гострі дискусії.

Запитання і завдання

1. *Як вплинули на становище України соціальні трансформації і зміни в економіці на початку XX ст.? Які тенденції тут спостерігалися?*
2. *Яка роль відводилася селянству в наукових працях теоретиків та чим характеризувався селянський рух напередодні та під час революції 1905—1907 рр.?*
3. *В чому, на вашу думку, полягає участь селянства різних регіонів України в названій революції?*
4. *Як ставилося питання аграрних відносин в держдумах?*
5. *Використайте підручник та інші матеріали для повідомлення про український селянський рух під час революції 1905—1907 рр.*

СТОЛИПІНСЬКА АГРАРНА РЕФОРМА

---

1. Столипінська аграрна реформа в історіографії

Історія аграрної реформи П. Столипіна до кінця 80-х років ХХ ст. не була по-справжньому об'єктом спеціальних до-сліджень учених, хоч, звичайно, не можна сказати про неї як про «білу пляму» минулого.

Що знав читач про цю проблему?

Зовсім небагато. У радянському історичному словнику говориться: «Буржуазна реформа селянського надільного землеволодіння в Росії, яка ознаменувала поворот аграрно-полі-тичного курсу самодержавства, на-звана ім'ям П. Столипіна. Дозвіл виділятися з селянської общини на хутори і відрубати..., зміцнення Селянського банку, примусове землевпо-рядкування... і переселенська політика ставили за мету ліквідацію малоземелля при збереженні поміщицького землеволодіння, пришвид-шення розшарування селянства, виникнення куркульства як додатко-вої опори самодержавства. Реформа потерпіла невдачу».

Навчальні шкільні та вузівські програми з історії СРСР (епоха капі-талізму) доповнювали і розширювали тлумачення словника такими поняттями, як «століпінські галстуки», «антинародна реформа», «насад-ження хутірського та відрубного господарства», «примусова переселен-ська політика» тощо.

І жодного слова про те, що Російська імперія, в тому числі Україна, була великим експортером зерна на світовому зерновому ринку. І це після того, коли забезпечувалися свої внутрішні потреби як продоволь-чим, так і фуражним зерном. Відомо, що колишній Союз впродовж три-

валого часу виступав на світовому ринку в ролі найбільшого в історії покупця хліба.

У цей скрутний час ми звертаємо свої погляди у минуле, щоб взяти на озброєння і втілити в життя все те позитивне в галузі сільськогосподарського виробництва, що мало місце в Україні, за роки столипінської аграрної реформи. Історичний період, про який ідеться, ще не повною мірою досліджений. Проте завдяки відкритому доступу до архівних матеріалів, на яких раніше стояли державна печатка з написом «цілком таємно» і штамп «в читальний зал не видається», історики-дослідники мають можливість дізнатися про історичну правду минулого. Вона понад 70 років замовчувалась або ж фальсифікувалася радянською історіографією.

2. Петро Столипін: штрихи життя та діяльності

Народився П. Столипін у квітні 1862 р. в сім'ї дворянина. Його рід брав свої витоки ще з часів правління Івана Грозного. Закінчив Орловську гімназію і фізико-математичний факультет Петербурзького університету.

Процес становлення аграрно-економічної концепції П. Столипіна має чотири етапи: ранній петербурзький, ковенський, гродненський і саратовський.

У ранній петербурзький період (1885—1889) П. Столипін спочатку служив у Міністерстві внутрішніх справ, а через два роки — у Міністерстві землеробства. Крім служби, займався систематизацією сільськогосподарської літератури, в результаті цієї роботи було видано Показчик книг і статей з аграрної проблематики за 1886 р. Проявив інтерес до праць про земельну власність, використання державних земель, селянське господарство і вищий його тип — фермерське, викуп земель і общин таких відомих учених, як А. Фортунатов, А. Скворцов, І. Стебут.

У ковенський період (1889—1902) П. Столипін був спочатку повітовим, потім губернським предводителем дворянства. Водночас захоплювався проблемою сільського господарства у Литві, де на відміну від Росії розміри наділів селян були більшими, мала місце деградація общини, процвітання хутірських селянських господарств і були сильні традиції сімейного господарювання. З ініціативи П. Столипіна в м. Ковно було засновано сільськогосподарську школу, створено різні форми сільськогосподарської кооперації та інше.

Гродненський період (1902—1903). П. Столипін — губернатор Гродно, наймолодший губернатор Російської імперії. Активно вивчає економіку сільського господарства, внаслідок чого появився задум — економічна реформа Гродненської губернії через сільське господарство. З цією

метою створюються комітети, які займаються збором пропозицій з питань найшвидшого піднесення села і поліпшення становища селянства.

Саратовський етап (1903—1905). П. Столипін — саратовський губернатор — загорівся бажанням провести аграрну реформу. Поглиблено займається дослідженням стану справ у сільському господарстві, аналізує причини недоліків у ньому. Серед них: 1) община селянська; 2) високі орендні ціни на землю; 3) зрівнялівка між сільськими і міськими жителями; 4) неможливість одержання землі окремими селянами; 5) зменшення обсягу позик Селянського банку; 6) труднощі впровадження технічних знань у сільське господарство й економіку в цілому. Крім того, вказує шляхи їх подолання. Всі ці питання викладені П. Столипіним у письмовому звіті царю Миколі II, який після ознайомлення з ним залишив резюме «Висловлені думки заслуговують на увагу».

Отже, формування аграрно-економічної концепції П. Столипіна відбувалося не тільки на основі вивчення праць дослідників з аграрної проблематики, які стали для нього ідейним джерелом, а й використання власного досвіду адміністративно-господарської роботи в Ковно, Гродно, Саратові.

3. Суть столипінської аграрної реформи

Відразу визначимося з історичним періодом, на який припадає аграрна реформа П. Столипіна. Щодо цього питання існує три думки вчених. Перша — хронологічні рамки реформи охоплюють період з 9 листопада 1906 р. до 1911 р., тобто до останнього року життя реформатора; друга — з 9 листопада 1906 до 1913 р. — період розквіту сільського господарства, тобто до початку першої світової війни; третя — з 9 листопада 1906 р. до жовтневих подій 1917 р., зокрема до прийняття Декрету про землю. На наш погляд, найбільш вірогідною вважається третя думка, яка мотивується тим, що після смерті П. Столипіна сільське господарство розвивалося за його аграрно-економічною концепцією і, як відомо, мало вагомі здобутки. Адже останній експорт зерна був улітку 1914 р., тобто перед початком Балканської війни. І це після того, коли держава повністю забезпечила внутрішні потреби хлібом. Особливих змін у реформуванні на селі в період з 1914 р. до прийняття Декрету про землю — 8 листопада 1917 р. не відбулося, оскільки саме в цей час наступили соціальні потрясіння. Крім того, царизм, а з лютого 1917 р. тимчасовий буржуазний уряд брали участь у війні. Справжня ломка столипінської земельної та соціальної структури почалася з реалізації Декрету про землю.

Хоч початком столипінської аграрної реформи прийнято вважати 9 листопада 1906 р., деякі перетворення на селі відбувалися раніше. Так,

12 і 27 серпня 1906 р. були прийняті два укази про передачу надільних та казенних земель Селянського банку для продажу селянам. Ці документи обговорювались на початку серпня в найближчому оточенні царя. Саме тоді під головуванням Миколи II було прийнято рішення про передачу 1 млн 800 тис. десятин надільної землі для продажу селянам.

Згідно з Указом «Про доповнення деяких постанов діючого закону, що торкається селянського землеволодіння й землекористування» від 9 листопада 1906 р., проект якого розроблений П. Столипіним і підписаний царем Миколою II, аграрна реформа передбачала вжиття трьох груп заходів: 1) виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність; 2) створення хутірського та відрубного господарства; 3) переселенська політика. Реалізація цих заходів була тісно пов'язана з роботою Селянського банку, кооперативним рухом, орендними відносинами на селі, агрокультурою тощо.

Найголовніша умова — це вихід селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність, оскільки першою причиною недоліків у аграрному виробництві був общинний лад, який сковував ініціативу, заповзятливість, підприємливість та економічну свободу селянина. Практика общинного господарювання показала, що його структура несумісна з економічним прогресом через те, що зрівняльний характер розподілу результатів праці негативно впливає на психологію селянина-трудівника. Уявімо общину в складі 30 селян, які, як правило, за своїм характером, темпераментом, психікою тощо абсолютно різні люди. Відтак і ставлення до праці у них, природно, не може бути однаковим. Одні володіють великими потенційними можливостями до праці, закладеними у них генами від родоvodu, інші — мають середні можливості, решта — низькі, що також значною мірою є ознакою спадковості. Вдумаємося в таке: чи вигідно сумлінно працювати в общині тому селянину, який віддає всі свої сили й енергію на створення матеріальних благ, а результати його праці мають зрівняльний характер? Безумовно, його творчий порив до праці гальмується общиною, внаслідок чого потенційні можливості сповна не використовуються.

⁴¹ Всупереч планам націоналізації землі П. Столипін висунув ліберальну доктрину поступової ліквідації сільської общини, розвиток приватної власності на селі та досягнення на цій основі економічного піднесення. Важливо зазначити, що він не ставив питання про негайну відміну общини та її одноакційну руйнацію. Навпаки, виступав проти безоглядного руйнування селянської общини, особливо в тих випадках, коли вона була сильна, виступав проти її закостенілої форми, яка тримала селян у кріпосній залежності через механізм кругової поруки. Аргументом цього є існування общинного укладу поряд з іншими впродовж аграрної реформи. П. Столипін неодноразово підкреслював, що селянин повинен вибрати той спосіб користування землею, який йому найбільш до вподоби. Він ніколи не вимагав повсюдної одноманітності в силу місцевих

умов, розуміючи, що община економічно життєва і адміністративно ламати її неможливо. Якщо ж община штучно перешкоджає виділенню селян з неї, то до таких господарів, підкреслював реформатор, слід вживати адміністративних заходів.

Гостро стояло питання про реальний розвиток приватної власності, яка виховує у селянина почуття справжнього господаря на землі. Голова Ради Міністрів граф С. Вітте у 1905 р. з цього приводу заявив: «Горетій країні, яка не виховала в населення почуття законності та власності, а, навпаки, насаджувала різного роду колективне володіння...» Ці слова прем'єра стали крилатими і нині є повчальними для нашої держави. Погляди С. Вітте щодо розвитку приватної власності були ідентичними з баченням П. Столипіна, який піддавав різкій критиці примусову націоналізацію землі і колективну власність на землю. Він зазначав, що земля, яка передається з одних рук в інші й розподіляється між громадянами, набула б швидко тих властивостей, що вода і повітря. Нею б стали користуватися, але поліпшувати її структуру, прикладати до неї свої зусилля з тим, щоб результати праці перейшли до іншої людини, — цього ніхто не став би робити. Стимул до праці, тобто та пружина, яка примушує людину працювати, була б зломлена. Так, на жаль, сталося в період колективізації сільського господарства, коли та пружина була зломлена і селянин поступово був відчужений від землі. З великим запізненням ми повертаємося до приватної форми власності поряд з державною та кооперативною, використовуючи позитивний досвід столипінської аграрної реформи.

Указ 9 листопада 1906 р. вніс корективи в законодавство 1861 р. щодо общини і общинної власності. Якщо до 1906 р. община вважалася власником надільної землі і право користуватися нею належало всім її членам, то з 1906 р. селяни могли виділити із общини землю, якою користувалися, не рахуючись з волею общини. Земельний наділ ставав власністю окремого селянина-господаря.

14 червня 1910 р. до Закону про вихід селян з общини від 9 листопада 1906 р. внесено доповнення, суть якого зводилася до того, що всі общини, в яких не було переділів з часу наділення їх землею, визнавалися такими, що перейшли у спадкове володіння з правом особистої власності господарів на користування землею. Думка одного члена такої общини ставала законом і поширювалася на все сільське товариство.

Суть аграрної реформи зводилася до створення земельного фонду й передачі земель з нього селянам. Реалізація цього задуму мала бути такою: надати селянину земельну ділянку на перших порах тимчасово, а згодом — закріпити за селянином, вирізану з державних земель, забезпечивши водою та іншими агрокультурними умовами користування. Таким чином, поруч з общиною появився б заможний селянин, стійкий господар землі. Такий еволюційний шлях розв'язання селянської проблеми зводився до переростання селянських господарств у ви-

ший тип — фермерські, орієнтовані на ринок. У процесі розвитку відносин купівлі-продажу землі є неминучим природне скорочення поміщицького земельного фонду. Для чіткого розуміння реформи важливо пам'ятати, що поміщицьке землеволодіння значною мірою також зазнавало руйнації.

Аграрний лад у Російській імперії П. Столипін вбачав у вигляді системи дрібних та середніх фермерських господарств і невеликих дворянських садиб, об'єднаних місцевим самоуправлінням. Насильницьке відчуження дворянських земель, знищення самого дворянства, на його думку, означало б ліквідацію вогнищ культури і агрокультури у селянській країні.

Спірним є питання про шляхи розвитку сільського господарства по-столипінськи. Одні вчені вважають, що американський шлях був провідним у реформуванні села, оскільки вихід селян з общини і створення хутірських господарств — це варіант американського фермерства. Інші дотримувалися протилежної думки — пруського шляху, за якого зберігалось поміщицьке землеволодіння. Ми ж думаємо, що це був своєрідний російський шлях, при якому існували елементи як американського, так і пруського шляху розвитку сільського господарства. Суть його полягала в тому, що він базувався на чотирьох укладах: державному, общинному, великому приватному та сімейно-трудівому, або малому приватному. Таким чином, економіка сільського господарства була багатоукладною, що забезпечувало прогрес в аграрному секторі.

Запропонувавши реформування аграрного сектору, яке водночас передбачало і важливі зміни у політичних відносинах на місцях, П. Столипін сподівався на підтримку не тільки трудящих, зокрема селян, а й царського двору. Проте придворні кола розуміли, що впровадження реформ означатиме неймовірний підрив дворянства та царського уряду. Внаслідок цього в лабіринтах імператорського двору відразу ж почало формуватися негативне ставлення до політики реформатора. Свідченням цього є відмова міністра фінансів В. Коковцева у кредитах Селянському банку, мотивувалося це тим, що нова Дума однак не затвердить Указ від 15 листопада 1906 р.

Але П. Столипін згодом вдалося натиснути на міністра і домогтися розв'язання назрілого питання. За період його реформаторської діяльності на нього було вчинено 11 замахів як з боку правих, які не були зацікавлені в руйнуванні традиційного сільського укладу, так і з боку соціалістів, зокрема більшовиків та есерів, котрі, розраховуючи пришвидшити майбутню революцію, прагнули до підвищення соціальної напруженості на селі. Ось що писала його донька Марія Бок-Столипіна: «Проведенням хутірської роботи, де кожен селянин ставав маленьким поміщиком, знищувалась партія соціалістів-революціонерів. Тому зрозуміле їх прагнення зупинити реформу... Робота цієї партії виражалась

не тільки в агітації серед селянства..., але і в штучній агітації проти мого батька і організації постійних на нього замахів». З приводу діяльності партії більшовиків П. Столипін заявив, що «їм потрібні великі потрясіння, нам потрібна Велика Росія!».

4. Вихід селян з общини

Здійснення земельної реформи в українських селах було покладено на губернські та повітові землевпорядкувальні комісії. Процес розвитку сільського господарства тут відбувався набагато швидше, ніж в інших колоніях Російської імперії. Так, по семи губерніях, крім Волині та Поділля, з 1906 р. до 1 травня 1915 р. вийшло з селянської общини 468 тис. дворів, які закріпили у приватну власність 2794 тис. десятин землі, або 30,2% від загальної площі общинної надільної землі. Найбільш активно процес виділення селян з общини відбувався на Правобережжі, зокрема у Київській губернії — 48% дворів, на Півдні — 45,6%. На Лівобережжі з общини виділилися за цей час лише 20,5% дворів. Внаслідок цього на Правобережжі та в Полтавській губернії общинне землеволодіння майже зовсім зникло, а на Півдні й Харківщині воно охопило близько половини селянських дворів. Характерно, що 57% селян, котрі вийшли з общини в усій імперії і закріпили землі у приватну власність, були українські землероби. Причому це за умов, коли ціна на землю в губерніях України виявилась значно вищою, ніж в інших регіонах імперії. Наприклад, у Степовій зоні ціна однієї десятини становила 172 крб. 30 коп., тоді як у сусідній Курській губернії — 122 крб. 60 коп., а в інших була ще дешевшею.

У своїх спогадах «Юність. Від В'язьми до Феодосії» (Париж, 1973 р.) М. Волков-Муровцев пише: «На моїй пам'яті багато змінилось — столипінські реформи, Селянський банк, кооперативи сильно змінили землеробство... Землі було багато. Недалеко від нас було шість розорених помість, де і поміщики, і всі їх будівлі зникли. Земля тисячами десятин була на продаж. Наприкінці столипінської реформи в наших краях ціна на польову десятину була встановлена як максимум 80 крб., виплачувати треба було по закладній на 20 років, що становило 4 крб. в рік Селянському банку. Проценти на позички були 1,5%, що разом виходило дешевше оренди...» Для більш чіткого уявлення про грошову одиницю скажемо, це в той час, коли жінка, в'язучи снопи у поміщика, в середньому заробляла 75 коп. за день.

Всупереч трактуванню у радянській історіографії про «насильницький» шлях виходу селян з общини, зазначимо, що ця акція, як стверджують архівні матеріали та документи, відбувалася на добровільних засадах в усій імперії, в тому числі й Україні. Адміністративні методи застосовувалися лише в тому випадку, коли були очевидними і пере-

шкоджали виходу із общин прагнення завести незалежне господарство, небажання зменшити свій земельний наділ майбутніми переділами тощо. В 1915 р. вихід з общини був припинений у зв'язку з воєнним часом. Проте в цілому виділення селян з общини і закріплення за ними землі у приватну власність дало позитивні результати.

Для забезпечення стабільності селянських господарств, що утворювалися внаслідок виходу селян з общини, уряд вживав багато заходів: встановив розмір індивідуального землеволодіння з метою запобігання спекуляції, заборонив продаж землі не селянам, закріпив право селянина на виділення землі в одному місці. Справжнім звільненням від неволі був Указ «Про відміну деяких обмежень у правах сільських жителів та осіб інших колишніх податних станів», виданий у жовтні 1906 р. Селянам дозволялося одержувати паспорти вільно, без згоди общини. Відмінялися обмеження в прийомі селян на роботу, дозволялося вільне обрання професії та місце мешкання, земські начальники позбавилися права штрафувати і арештовувати селян без постанови волосного суду.

5. Селянський поземельний банк і реформа

Значне місце у проведенні аграрної реформи належало Селянському поземельному банку, який був створений у 80-х роках XIX ст. У нових умовах реформування села йшлося про його зміцнення шляхом розширення операційних функцій. На Селянський банк покладалося завдання купівлі поміщицьких землеволодінь і продажу земельних ділянок селянам за пільговими цінами з двадцятирічним кредитом. Крім того, у банк передавалася більшість удільних земель і степових угідь, внаслідок чого зменшувалися володіння царської сім'ї, землі Алтайського округу ставали місцем для влаштування переселенців.

За три десятиріччя діяльності Селянського банку відбулися помітні зміни в соціальній структурі покупців. Якщо спочатку основну частину земель купували общини і товариства, то згодом перевага була на боці приватних селян-покупців. Про цю тенденцію свідчать такі цифрові дані: якщо з 1883 до 1907 р. одноосібне було придбано 207 тис. десятин, а общиною і товариствами — 9525 тис., то у 1908 р. відповідно 152 і 867 тис. За 1909—1912 рр. картина різко змінилася: одноосібники одержали понад 2,9 млн, а колективи — 2,35 млн десятин. Водночас розширилися розміри ділянок одноосібників, середня площа яких збільшилася за 1908—1913 рр. з 10 до 18 десятин.

Значну частину оплати кредиту брала на себе держава, а відтак селянину в результаті допомагали всі верстви населення, всі платники податків. Банк збільшував кредити селянам, здешевлював їх. Він платив більший відсоток за своїми зобов'язаннями, ніж платили йому селяни. П. Столипін розумів: щоб здійснити реформу, треба залучити до

землі гроші. Тільки за чотири роки (1906—1910) землевпорядкувальна комісія Російської імперії видала на руки у вигляді безплатної допомоги 9 230 725 крб. Щоб мати чітке уявлення про зазначену грошову суму, зауважимо, що на той час грошова одиниця була тверда, стабільна, а грошова маса — обмежена. Наприклад, корова коштувала 5—6 крб. Селянам надавалася допомога для будівництва житла шляхом пільгової та безкоштовної видачі лісоматеріалів.

У 1906—1913 рр. селяни Російської імперії одержали за сприяння Селянського банку 8 млн 460,4 тис. десятин землі, тобто більше, ніж за попередні 23 роки існування банку (8 млн 275,9 тис. десятин). Всього за роки реформи селяни за допомогою банку одержали близько 10 млн десятин землі.

Протягом 1906—1910 рр. через банк поміщики України продали селянам понад 480 тис. десятин землі, а всього площа дворянських земель за 1906—1910 рр. зменшилася на 1,1 млн десятин. Чимало поміщиків звільнялися від надлишків землі, переходячи до більш ефективних методів господарювання, деякі розорювали або ліквідовували повністю свої маєтки. Наприклад, на Волині великі поміщики свої латифундії перетворювали на більш ефективні підприємства, що працювали виключно на ринок. Вони спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції. Так, господарство поміщика Шестакова спеціалізувалося на розведенні високопродуктивної породи корів, на дої молока яких становили на кожну корову в середньому понад 500 відер на рік. Корови не тільки експонувалися на щорічних виставках у Бердичеві, а й відправлялися у різні кінці України, губернські центри Росії, в обидві столиці.

П. Столипін заохочував тих селян, які брали землю у приватну власність, знижував за неї плату. Нагадаємо, що Указом від 1 січня 1907 р. викупні платежі за землю було відмінено. Але за період з 1863 до 1905 р. держава уже отримала з селян близько 2 млрд крб., що в кілька разів перевищувало ціну на землю, яку одержали селяни. Взявши землю, селянин проявляв неабияку турботу про неї, систематично поліпшував її структуру, плакав, як мати немовля. Так у нього формувалося почуття законності та власності, почуття справжнього господаря землі, яка платила йому сторицею.

У 1907 р., виступаючи у Державній думі, прем'єр-міністр П. Столипін заявив, що у реформуванні аграрного сектору уряд робить ставку не на убогих і п'яних, а на сильних і міцних селян. Насамперед він мав на увазі роботящого, «загребущого» селянина, який любить землю і має бажання працювати на ній. Саме такий власник покликаний відігравати важливу роль у перебудові держави, і з цією метою акцентується увага на посиленні заможного селянства, тобто на створенні умов для аграрно-економічного розвитку імперії. Але на перешкоді стояли сили, які тримали саме такого сильного селянина в общині. Щоб вирватися з неї,

цьому селянинові часто доводилося платити власною кров'ю. По великій землеробській імперії пройшов гострий ніж свободи. Общинної землі не вистачало, уряд заборонив землевпорядкувальним комісіям і Селянському банку передачу казенної землі селянській бідноті, котра не мала ні інвентаря, ні коней. Це були в основному ті селяни, які продали або здавали свої невеликі наділи в оренду іншим, не бажаючи працювати на землі. Безумовно, такі селяни не могли мати ні реманенту, ні тяглової робочої сили, оскільки їхній спосіб життя того не вимагав. Справді, вони були убогими і часто в дні появи грошей за поденщину та оренду просиджували їх у корчмі.

У результаті звуження поміщицького землеволодіння та перетворення його на більш ефективні підприємства, пов'язані з ринком, потреба в найманій робочій силі зменшувалась, що призводило до виштовхування слабосильних селян за ворота аграрної реформи. Останнім надавалась можливість шукати свою долю в містах на фабриках та будовах. Старий селянський світ з його зрівняльно-патрархальними уявленнями про справедливість зазнавав краху. Відкривався широкий шлях до економічної свободи, ринку праці, розвитку підприємництва.

6. Орендні відносини на селі

Селяни України в період реформи продовжували тяжіти до оренди землі. У широкому розумінні оренда — це майновий найм, угода, за якою одна особа (срендодавець) надає іншій (орендареві) майно у тимчасове користування за певну плату. Згідно з розрахунками, які були зроблені на основі перепису 1917 р., орендними відносинами в Україні було охоплено 43,2% селянських господарств, вони орендували 6287 тис. десятин землі. Найбільш активно орендували землі на Півдні України — 2,4 млн десятин землі, на Лівобережжі — 1,3 млн, Правобережжі — 414,1 тис. десятин. Щодо Волинської губернії, то лише 3,1% селянських дворів віддавали всю або частину своєї землі в оренду. Цей регіон мав найменший розмах оренди землі, бо тут більшість селян визнавали за доцільне брати землю у приватну власність, щоб стати справжнім її господарем і передавати її в спадщину своїм дітям.

До орендного фонду входили не тільки поміщицькі землі, а й частина селянських. Деякі малоземельні селяни не мали чим обробляти власну ділянку, інші, маючи інвентар, вважали за краще віддати свій наділ в оренду більш заможним селянам і йти на заробітки у міста. Дехто із заможних селян з тих чи інших причин віддавав частину своєї землі в оренду. Землю орендували за гроші, за в дробітковою системою або за змішаною, тобто грошово-відробітковою формою оплати. Ціни на землю були різні, залежно від терміну користування нею та залежно від її структури. Так, у Лохвицькому повіті Полтавської губернії ціни за

користування землею на правах короткострокової оренди (впродовж року) досягали 16 крб., а багатострокової — 9 крб. 70 коп. У такий спосіб заохочувалася тривала оренда землі, в сподіванні на дбайливе ставлення селянина до неї. Переважна частина землі орендувалася строком на рік, але селяни при такій формі оренди не могли сподіватись на прибуток. Вищий життєвий рівень селянства забезпечувала довгострокова оренда. Грошова форма оплати була найпоширенішою на Правобережжі, де господар у врожайні роки міг мати значну частину прибутку, чого неможливо було домогтись шляхом відробітків. Малоприбутковою виявилася для селянина оренда з частки врожаю. Досвід показав, що приватна власність на землю — найбільш ефективна форма господарювання на селі.

7. Хутірські та відрубні господарства

Важливою ланкою земельного реформування було виділення селян на хутори та відруби. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало черезсмужжя, багатосмужжя і сервітути, які були невідгідними в селянському землекористуванні, але вигідними для поміщиків. Так, щоб перевезти врожай, зібраний на своєму наділі, який смугами розкидався між поміщицьким полем, селянин змушений був просити дозволу в поміщика переправити своє збіжжя через його землеволодіння і, одержавши згоду, платив йому за те грошима або продукцією чи відрубляв у його помісті. Крім того, за користування сервітутами — лісом, пасовищами, водопоями, толоками тощо — селянин також мусив платити поміщикам, які вважали себе власниками сервітутів.

Тому ставилось завдання — ліквідувати багатосмужжя, черезсмужжя і сервітути «зверху» під контролем центрального уряду, і якщо виникне необхідність, то силою. Звичайно, такий підхід відповідав інтересам селян, оскільки вони одержали б право на зведення земель в єдине ціле — відруб, а також на земельний наділ у полі з правом спорудження на ньому будівлі, тобто на заснування хутірського господарства. Хутори та відруби були вигідні і для ведення господарства, і для продажу. Процес їх утворення базувався на добровільних принципах, а не шляхом «насадження», як трактувала колишня радянська історіографія.

Дослідження столипінської реформи, проведені ще до революції 1905—1907 рр., свідчать, що в Російській імперії відбувався процес переходу до приватного землекористування, розселення на хутори і відруби з ініціативи самих селян, без будь-якого тиску з боку уряду і навіть навпаки, всупереч перешкодам на цьому шляху. Серед усіх губерній України найактивніше засновували хутори селяни Волинської губернії, зокрема на нинішній Житомирщині, де на хуторах досить ефективно господарювали німці-колоністи. Буквально за кілька років без будь-

якого тиску властей розселення, яке почалося в одному селі з ініціативи підприємливих селян, швидко охоплювало всю губернію, досягнувши на початку ХХ ст. в окремих повітах понад 80%.

Розподіл землі відбувався надзвичайно справедливо. Так, ділянки класифікувалися за якістю, бажаючі їх купити вносили на торгах відповідні кошти, що потім у порядку компенсації надходили тим, кому дісталися гірші землі. Ділянки середньої якості надавалися у користування без доплат. При такому поділі, як правило, кращі землі діставалися заможним селянам. Практикувалися і такі принципи розподілу, як збільшення ділянки за умови, що вона невисокої якості, і зменшення найкращих.

На початку 1916 р. в українських селах функціонувало 440 тис. хутірських і відрубних господарств (13% загальної кількості селянських дворів). Більшість з них припадала на степові губернії: Таврійську, Херсонську, Катеринославську. Чимало хуторів і відрубів було на Правобережжі, зокрема у Волинській та Київській губерніях. Уряд надавав селянам, які вирішили займатися хутірським господарством, допомогу на пільгових умовах, зокрема лісоматеріал для будівництва оселі. Крім того, селянам, котрі переїжджали з села і влаштувалися на хутірській ділянці, виплачувалася винагорода за рахунок того господаря, до якого переходила в користування садиба селянина, що переселився на хутір. Слід зауважити, що перенести селянську садибу на хутір коштувало досить дорого — від 100 до 300 крб., тому не кожному селянину це було під силу. Хутори засновувалися з ініціативи найбільш сильних, запевнятих і підприємливих селян, які не боялися труднощів і любили працювати на землі, залучали до сільськогосподарської праці з раннього віку своїх дітей. Відруби та хутори створювалися не тільки на надільній землі, а й на поміщицькій та казенній.

Документальні джерела свідчать, що роки після прийняття основних державних актів, які становили суть реформи, характеризуються піднесенням господарства на значно вищій щабель. Це було викликано незворотними бурхливими перетвореннями на селі.

Наведемо лише деякі дані про зміни в сільському господарстві Російської імперії під впливом століпінської реформи. Урожайність з 1906 до 1915 р. підвищилася на 14%, а в деяких губерніях — на 20—25%. Урожай основних зернових культур зріс з 2 млрд пудів у 1884 до 4 млрд пудів у 1911 р., тобто подвоївся. У період з 1909 до 1913 р. виробництво зернових перевищило на 28% таке саме виробництво в США, Аргентині, Канаді разом узятих. Різко зріс експорт сільськогосподарської продукції. На зовнішній ринок вивозилося зерно, цукор, масло тваринне, яйця, домашня птиця, коні, сирі шкури, насіння льону та кормових трав тощо. В 1912 р. було вивезено на продаж в Англію масла тваринного на 68 млн крб., що перевищувало (в крб.) у 2 рази вартість річного видобутку сибірського золота. Порівняно з 1894 р. поголів'я коней збільши-

лося на 37%, а великої рогатої худоби — на 63%. Споживання м'яса в містах імперії в 1913 р. становило 88 кг у рік на душу населення.

Імперія ставала головним виробником сільськогосподарської продукції в Європі і навіть у світі. І це в умовах розгортання селянської реформи, що в силу певних причин так і не була завершена. Крім цього, слід зазначити, що в результаті аграрної реформи посівні площі в окремих регіонах розширилися від 55 до 75% особливо в Сибіру, на Північному Кавказі, у Нечорноземному центрі Росії. Землі названих регіонів раніше вважалися «незручними» для обробки, тепер сильний господар зміг їх обробляти і збирати на них врожай.

Завдяки виділенню селян з общини на хутори та відруби розширилися посівні площі в Україні та збільшилися валові збори сільськогосподарської продукції. Тільки за 1910—1913 рр. посівна площа в Україні зростає на 900 тис. десятин і в 1913 р. становила 22,9 млн десятин. В українських губерніях переважали зернові культури, які в 1913 р. займали 90,5% загальної посівної площі. Найбільш інтенсивно зернове господарство розвивалося на Півдні, а також у Лісостеповій зоні. Про його досягнення свідчить розвиток борошномельної промисловості, що налічувала понад 400 підприємств. Крім того, напередодні 1914 р. в Україні налічувалось 120 тис. невеликих вітряків і водяних млинів, близько 10 тис. відносно великих млинів і близько 700 млинів промислового значення.

Висока товарність господарювання в Україні дозволяла їй за обсягами продажу продукції землеробства на європейському ринку тримати першість серед інших землеробських регіонів Російської імперії. Внаслідок розвитку зернового господарства експорт зерна у південних степах України досяг великих розмірів, а продаж зерна з південних портів був важливим джерелом одержання валютної виручки на світовому ринку. Востаннє зерно експортувалося в 1914 р. з Миколаєва в Англію, Францію, Норвегію, Бельгію, Німеччину, Голландію, Італію, Австрію, Іспанію, Туніс. Із загального експорту пшениці, що здійснювався імперією, на Україну припадало 90%. На світовому ринку користувалася попитом така сільськогосподарська продукція, як м'ясо, олія, тваринне масло, сало, цукор, жива худоба, домашня птиця, вовна тощо.

Впродовж 1901—1917 рр. виробництво цукру-піску в Україні становило 78—85%, а цукру-рафінаду — 73—75% від загального виробництва цукру в Російській імперії.

Серед переробних галузей сільськогосподарської продукції України значного розвитку досягло винокуріння. В 1913 р. в Україні функціонувало 586 винокурних заводів, які продукували 13,5 млн відер спирту, що становило 11,5% загальноросійського виробництва. До 1914 р. на винокурних заводах перероблялося 15% усього врожаю картоплі, а в Подільській губернії переробка картоплі на спирт дорівнювала 35—40% збору врожаю.

Винокурна промисловість на Волині посідала помітне місце серед

інших губерній України. Так, у 1911 р. тут діяло 125 невеликих за розмірами винокурних заводів. Ними було вироблено 5244 тис. відер спирту. Загальна продуктивність заводів оцінювалася в 2 886 776 крб.

Винокуріння Волинської губернії мало різко виражений сільськогосподарський характер, оскільки тут понад 90% заводів належали до типу сільськогосподарських. Основною сировиною для винокуріння була картопля, що становила в середньому 62,9% загальної кількості перероблюваної продукції. Крім картоплі, сировиною слугували патока та зерно. Переважним типом винокуріння був хлібно-картопляний — 96% від усіх заводів.

За розмірами виробництва спирту Волинь посідала сьоме місце в Російській імперії. Вживання спирту в губернії в 1911 р. становило 0,41 відра на душу населення, тоді як на Поділлі — 0,58 відра, а на Київщині — 0,67 відра. Споживання спирту волинянами було незначним і мало тенденцію до зниження. З Волинської губернії активно вивозили спирт у сусідні губернії. У середньому за десятиріччя вивіз спирту з губернії за кордон становив 19% загальноросійського виробництва. Спирт відправлявся головним чином на турецькі ринки.

Винокуріння було не лише прибутковою галуззю промисловості, а й особливою формою організації сільськогосподарського виробництва, що мало важливе значення в умовах Полісся. Невід'ємний складник поліських сівозмін землеробства — культура картоплі добре підходила до місцевих ґрунтових умов. Вона широко використовувалась у галузі тваринництва та винокуріння, що стало помітним фактором у розвитку продуктивних сил поліського регіону.

На відміну від общини хутірські та відрубні господарства виявились більш результативними. Відомий історик М. Покровський наводить деякі дані про стан справ у селянських господарствах. На півдні України, зокрема у Бердянському повіті, общинні землі дали за 1912—1913 рр. по 6,5 ц озимої пшениці і 8,1 ц ячменю з гектара, а хуторяни зібрали по 10,2 ц пшениці і 10,4 ц ячменю з гектара. Внаслідок підвищення врожаїв експорт хліба порівняно з початком століття майже подвоївся (якщо взяти 1900 р. за 100%, то в 1911 р. мали 196%). І це за тих умов, коли населення повністю було забезпечено продуктами харчування, а легку промисловість — сировиною, оскільки в дореволюційній Росії не практикувався метод вивезення за кордон сільськогосподарської продукції, якщо нею не забезпечене своє населення. В 1913 р. вперше в країну було імпортовано трактори та інші сільськогосподарські машини, застосування яких певною мірою сприяло підвищенню рівня ведення землеробства і позитивно позначилося на розвитку тваринництва.

Помітні зрушення в селянському господарстві, що нарощувало виробництво картоплі, хмелю, зерна, цукрових буряків на ринок, відбувалися на Волині. Тут появляються високорентабельні господарства, які можна класифікувати як фермерські. За обсягом прибутку з десятини

землі вони наближалися до великих поміщицьких аграрних господарств. Так, у маєтках братів Терещенків прибуток з десятини пшениці становив 27 крб., у заможних селянських господарствах Волинської губернії — 25,5 крб. На поміщицьких землях і в господарствах заможних селян працювали строкові робітники, але їх робоча сила застосовувалася не даремно, а мала ту ціну, яка складалася тоді на ринку. Причому заробітна плата цієї категорії працівників постійно зростала, що, до речі, зазначали дослідники.

Переконаливим показником розвитку сільського господарства в Україні є нагромадження селянських коштів в ощадних касах. Якщо в 1905 р. суми таких внесків на Правобережжі становили 11 115 тис. крб., то в 1912 р. — 14 278 тис. крб.

Столипінська реформа надала вибухового характеру темпам розвитку сільськогосподарського виробництва і водночас — соціально-економічному прогресу країни. Зростання продуктивності праці в сільському господарстві сприяло створенню надлишку робочої сили на селі, яка знайшла себе на будовах міста, у галузі промисловості, залізничному транспорті.

Матеріали дослідження стану справ у створених внаслідок столипінської реформи хутірських та відрубних господарствах показують, що землевпорядкування наблизило селян до землі. Понад 75% одноосібних господарств мали землю на одній ділянці, тоді як до впорядкування землеволодіння майже 76% їх становили черезсмужжя та багатосмужжя.

З переходом до одноосібного користування землею майже вдвоє скоротилася чисельність господарів, які не мали ніяких будівель і проживали на чужих садибах. Загальна кількість будівель після землевпорядкування збільшилась, вартість їх зросла на 24,6%.

З часу нового землевпорядкування простежується значне поліпшення і в способах обробітку ґрунту. Примітивне знаряддя оранки — соха повсюдно замінялася плугом. Широко застосовувались сільськогосподарські машини, зокрема сіялки, віялки, жатки, сінокосарки і сортувалки. Загальна вартість сільськогосподарського інвентаря підвищилась за цей період на 41%, особливо зросла вартість знарядь і машин на хуторах. Селянин припинив продаж органічних добрив поміщику і став застосовувати їх на своїй ділянці.

У зв'язку з переходом до приватного володіння землею різко змінилося ставлення хуторян і відрубників до землі. У них пробудилося почуття власності до землі, що викликало прагнення використати кожен клаптик одержаної ділянки якомога продуктивніше. За 2—3 роки одноосібники провели значні меліоративні роботи в третині загального числа господарств. Хуторяни ці роботи на своїх ділянках провели майже на 70%. Отже, створення хутірських та відрубних господарств, продуктивність праці в яких була значно вищою, ніж в общині, стало позитивним фактором, що сприяв збільшенню виробництва сільськогосподарської продукції та підвищенню матеріального рівня трудящого селянства.

8. Селянська кооперація

Створення хутірських та відрубних господарств сприяло бурхливому розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні, як і у всій Російській імперії. Чисельність одноосібних господарів — учасників у різних її формах з часу розселення на хутори в державі зроста майже в п'ять разів. На відміну від общинника-бідняка, заможному підприємливому селянину кооперація стала органічно необхідною. Вступ до артілі не вимагав великих коштів, і тому в її складі переважали селяни-бідняки і середняки, які мали одну-дві корови, одного-двох коней. Селяни кооперувалися для більш вигідного збуту продукції, організації її переробки і навіть виробництва, спільного придбання сільськогосподарських машин, створення колективних агрономічних, ветеринарних, меліоративних та інших служб.

На перших порах сільськогосподарські кооперації створювалися з ініціативи урядових інструкторів за допомогою позик Державного банку. Згодом їх опорою стали земські каси дрібного кредиту і система селянської кредитної кооперації. Поширення останньої відбувалося в два етапи. На першому з них переважала адміністративна форма регулювання відносин дрібного кредиту (слід зауважити, що уряд стимулював кооперативний рух). На другому етапі сільські кредитні товариства, які вже нагромадили капітали, мали самостійність у своєму розвитку. На базі кредитних товариств створювалися різні форми кооперації на селі. Про темпи росту кооперації, викликаного аграрною реформою, свідчать такі цифрові дані: в 1901—1905 рр. в імперії налічувалось 641 селянське споживче товариство, а в 1906—1911 рр. — 4715 товариств.

Водночас із споживчою швидко розвивалася також кредитна кооперація, яка відіграла помітну роль у прогресуванні сільського господарства України. Кредитні товариства дали сильний імпульс поширенню виробничих, споживчих, збутових кооперацій. На кооперативній основі в українських селах створювалися м'ясо-молочні та масло-робні артілі, сільськогосподарські товариства, споживчі лавки, селянські артільні молочні заводи, які були продуктивними і вигідно продавали свою продукцію, що користувалася великим попитом на імперському ринку.

Кооперативний рух не залишив осторонь жодного українського села. Найактивніше діяла сільськогосподарська кооперація на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії. Лише за 1910—1913 рр. кількість споживчих товариств на Волині зроста з 80 до 132, тобто майже в 1,7 раза. Сільське товариство, кустарні промисли, промисловість виробляли таку кількість товарної продукції, що її реалізація мала потребу в спеціальному регуляторі — біржах. Київська біржа вже була неспроможна пропускати всю масу пропонованої продукції, тому на Правобережжі по-

стала потреба принаймні ще в одній такій посередницькій структурі. У 1910 р. була заснована товарна біржа в Рівному.

До жовтня 1917 р. в українському селі функціонувало близько 20 тис. різних виробничих кооперативних об'єднань та формувань, зокрема таких, як олійниці, маслобойні, круподерні, млини, молочарні, салом'ясокоптильні, сироварні, гуральні, ситроробні, цукроварні, фруктосушарні, крохмалоробні тощо. Зворушливе захоплення викликала насправді унікальна майстерність творців вітряків буквально по всій Україні, особливо в степовій та лісостеповій зонах. Майже в кожному селі діяли чинбарські та шорні майстерні, скорняцькі кооперативні формування тощо. Вони органічно вросли в плоть життєдіяльності села, були не тільки доцільними, а й бажаними, раціональним фактором господарювання на селі. Про це, до речі, вмотивовано писав у своїх працях відомий економіст, сучасник П. Столипіна М. Туган-Барановський, який був переконаним прихильником кооперації на селі. Цей досвід кооперації нині використовується у всьому цивілізованому світі, передусім у таких країнах, як Швеція, Фінляндія, Австрія, Бельгія, Канада, Голландія та ін. Канадці не соромляться визнати, що багато чого взяли з досвіду наших попередників і збагатили його, пристосували до своїх потреб, вдосконалили на свій лад.

З прикрістю доводиться констатувати, що організована колективізація, як уявна панацея і «раціональна» однозначність, всі ті кооперативні форми вцент зруйнувала, не залишила навіть і сліду. Вона позбавила селянина будь-якого вибору, щонайменшого вагання чи роздумів.

9. Агрокультурні заходи

Під час виокремлення селян з общини на хутори та відруби виникла потреба створити новим власникам найсприятливіші умови для праці та нагромадження достатку, залучити селян до сільськогосподарських знань і озброїти навиками в нових для них умовах кваліфіковано і досконало вести господарство.

Для підготовки спеціалістів, які поширювали б аграрні знання серед сільського населення і тим самим підвищували ефективність сільськогосподарського виробництва, на селі існували сільськогосподарські навчальні заклади. Ще задовго до столипінської реформи, зокрема у 1883 р., було видано Положення про нижчі сільськогосподарські школи, що успішно діяли і в українському селі.

Згідно з Положенням про сільськогосподарську освіту від 26 травня 1904 р. навчальні заклади могли бути як чоловічі, так і жіночі. Вони поділялися на: 1) загальні, які відкривалися для навчання сільському господарству взагалі; 2) спеціальні, що мали за мету навчання окремим

галузям сільського господарства. Сільськогосподарські навчальні заклади мали триступеневу підготовку спеціалістів для села, вони були нижчі, середні та вищі.

Нижчі начальні заклади поділялися на нижчі сільськогосподарські училища, нижчі школи першого і другого розрядів та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі сільськогосподарські училища мали на меті підготовку до практичної сільськогосподарської діяльності. У нижчих школах підготовка відбувалася переважно шляхом ведення практичних занять досвідченими майстрами сільського господарства.

Практичні школи готували умілих техніків-робітників з різних галузей сільського господарства. Це були головним чином буряководи, овочівники, тваринники, вівчарі, свинарі та ін. У таких школах термін навчання визначався згідно з обраною спеціальністю від одного до трьох років. Для вступу до них претендент повинен був мати лише основи грамотності.

На середні навчальні заклади покладалися завдання давати учням практичну освіту з питань сільськогосподарської діяльності. При нижчих та середніх сільськогосподарських училищах, а також при нижчих школах могли відкриватися класи для підготовки до вступу в ці навчальні заклади.

Попри всю свою прогресивність у соціально-економічних питаннях, П. Столипін був типовим російським імперіалістом з вираженою шовіністичною позицією. Він дав вказівку (1910) припинити викладання українською мовою у навчальних закладах, закрити українські культурні товариства й видавництва. Тим самим фактично заборонявся «публічний» ужиток української мови, традицій, підривалася духовність українства.

У м. Житомирі — центрі Волинської губернії — 1909 р. земство заснувало Волинську школу садових робітників, що займала площу в 12,5 десятин. Головне завдання її полягало в тому, щоб прищепити учням навички і вміння з питань садівництва, хмелярства, городництва та бджільництва через практичні заняття. У школу приймали молодь, що досягла 14 років, яка могла виконувати практичні завдання, визначені програмою. Існував термін навчання — три роки. У школі навчалось лише 20 учнів. Після закінчення повного курсу школи випускники одержували свідоцтво і направлялися на трирічну практику до приватних осіб за певну винагороду. Практиканти раз на рік звітували. Після завершення практики вони подавали в шкєлу відгуки господарів про свою роботу. При позитивній оцінці практикантам присвоювалися звання садівника-практика і видавалося відповідне свідоцтво.

У 1914 р. на Волині функціонували такі сільськогосподарські навчальні заклади, як Ледухівська нижча сільськогосподарська школа, заснована 1899 р. в с. Ледухів Кременецького повіту — нині Державна агроєкологічна академія України (м. Житомир); Білокриницька шко-

ла першого розряду, створена 1892 р. в с. Біла Криниця Кременецького повіту; Вільгорська початкова приватна школа, заснована 1898 р. у маєтку «Вільгор» Острозького повіту; Микола-Олександринські сільськогосподарські та ремісничі класи, відкриті 1899 р. в с. Малино Дубенського повіту; Тростянецькі сільськогосподарські та ремісничі класи, відкриті 1903 р. поблизу с. Тростянця Луцького повіту; лісничий відділ при Білокриницькій школі, створений 1904 р. в с. Біла Криниця Кременецького повіту, і згадана вище Волинська школа садових робітників.

Сільськогосподарські навчальні заклади не тільки готували спеціалістів для села, а й стали осередками організації різних показових заходів для населення. При Білокриницькій казенній сільськогосподарській школі Волинської губернії, наприклад, у 1907 р. було закладено дослідно-показовий хмільник і при ньому хмелесушарку. На хмільнику проводилися різноманітні наукові дослідження. Населення мало можливість придбати тут посадковий матеріал, а хмелярі — запозичити досвід, який використовували при спорудженні власних сушарок. Таким чином, сільськогосподарські знання ставали активізуючим фактором у піднесенні на вищій щабель аграрного господарювання.

Значна увага приділялася розвитку сільського господарства з використанням досягнень науки і світового досвіду. Так, меліоратори України використовували у своїй роботі досвід меліоративного господарства Східної Пруссії. Тваринники спиралися на досвід кооперативного молочного господарства Данії, що сприяло досягненню вагомих результатів у веденні господарства. Широко застосовувались передові агрокультурні прийоми в землеробстві, вживалися селекційні заходи з виведення нових високоврожайних сортів зернових і технічних культур, проводилася певна племінна робота у тваринництві.

Аграрні перетворення, зростання рівня самосвідомості та заможності селян викликали серйозні зміни в житті на селі. Селянин, котрий переселявся на хутір, уже не задовольнявся традиційною дерев'яно-глиняною хатою під соломою і будував цегляний будинок під черепицею чи бляхою. Розвивалася соціальна інфраструктура українського села — будівництво шосейних доріг, мережі складів та сховищ, створення поставальних організацій для забезпечення селян необхідними сільськогосподарськими машинами, знаряддями праці та будівельними матеріалами. Таким чином, не тільки зміцнювалася економіка села, а й підвищувався соціальний рівень життя селянства.

10. Переселенська політика

Важливою складовою частиною столипінської аграрної реформи була переселенська політика, що набула досить широких масштабів. Згідно з Указом від 10 березня 1906 р., всі селяни одержали право на переселення до Сибіру, Середньої Азії, Кавказу. Слід зауважити, що переселенська політика, як і всі інші заходи, здійснювалася на цілком добровільних засадах. Суть цієї політики полягала в тому, щоб насамперед задовольнити бажання тих селян, які прагнули збільшити свої земельні володіння. Крім цього, уряд передбачав розширити посівні площі за рахунок неосвоєних просторів ряду регіонів, збільшити виробництво сільсько-господарської продукції, поліпшити соціально-економічні умови життя селян, а також усунути земельний голод, який мав місце в густонаселених районах, особливо в Україні.

Як відомо, переселення на східні російські землі відбувалося й значно раніше, але могутній, не бачений до цього часу поштовх переселенському процесу дав Указ від 9 листопада 1906 р., який поклав початок столипінської аграрної реформи. Якщо за більш як чотири десятки років (1862—1905) було переселено лише близько 2 млн чол., то за п'ятиріччя (1906—1910) — понад 2,5 млн чол. Переселення набрало справді масового характеру і залишалось таким аж до третьої світової війни. Пожвавлення цього процесу спричинилося тим, що на підставі названого Указу селяни одержали грошову компенсацію за свій наділ при виділенні з общини. Крім того, система державного кредитування, що склалася, значною мірою внесла корективи у селянський спосіб життя. У переселенні взяло участь, головним чином, бідняцько-середняцьке селянство, яке прагнуло розширити свої земельні наділи, заможні селяни серед переселенців зустрічалися рідко.

З боку держави переселенцям надавалася матеріальна допомога для заведення господарства на новому місці, на соціальні потреби, забезпечувалося безкоштовне медичне обслуговування. Проїзд по залізниці коштував переселенцю всього четверту частину звичайного тарифу, а діти віком до 10 років обслуговувалися безкоштовно. На земське начальство було покладено функції організації руху, забезпечення переїжджих найнеобхіднішим, комплектації вагонів на станціях, з'ясування дорожніх потреб тощо. Однак дорога була досить важкою, далекою. Переселенців везли у товарних вагонах, де стояли нари і залізна пічка, що обігрівала у зимовий період вагони. Звичайно, в них було тісно, оскільки люди їхали цілими сім'ями — від немовлят до людей похилого віку. Досі залишається загальноприйнятим критикувати реформатора за незадовільні умови перевезення людей, називаючи вагони столипінськими. Але ж інших для переміщення сотень тисяч людей на той час не було.

Селяни переселялися в Сибір за своїм бажанням, ламаючи попередній уклад життя і будуючи новий, не для того, щоб зменшити аграрні труд-

нощі або сприяти зміцненню російської державності на окраїнах. Їхня мета полягала в іншому — вигідніше, краще влаштуватися на новому місці. Допомога селянам з боку держави у досягненні цієї безпосередньої мети була благородною справою.

Частина сільського населення в пошуках роботи переселялась також і в промислові центри. Це були ті селяни, які виділялися із общини, одержали за свій наділ компенсацію і вже не мали бажання працювати на землі.

Часто селяни одержували призначення на поселення із врахуванням специфіки їх роботи в попередніх регіонах. Наприклад, переселенців із степових губерній України, зокрема Херсонської, Таврійської, а також Катеринославської, які володіли навиками і уміннями господарювати в умовах посушливого клімату, поселяли в степові райони. Так, в Кулунді й нині чути співучий український говір на фоні доглянутих біленьких чепурних хат. Наділи селян землею за розмірами були різні, залежно від природних умов та структури ґрунту. Наприклад, новосели Каївського повіту (центр Бараби) на третій рік після переїзду мали на одну сім'ю посівів 7,6 га і сінокосів 13 га, на попередньому місці мешкання було відповідно 2,8 і 1,8 га, а в середньому на одну сім'ю в Сибіру виділялось 15,8 га землі.

Найбільше переселенців до Сибіру дала Україна. За 1906—1912 рр. на сибірські простори виїхало близько 1 млн українських землеробів (з 2,5 млн чоловік по Росії). Тільки з Полтавщини та Чернігівщини туди виїхало понад 350 тис. чоловік. Переважно це були ініціативні, роботящі селяни, які бажали самостійно господарювати на землі, незважаючи на труднощі, що чекали їх у глухих місцях.

Протягом перших років інтенсивного переселення після Указу 1906 р. більшість селян, які виділилися з общини у своїх краях, ставали її членами на новому місці. Це в основному були селяни з Росії та інших регіонів. Для українських землеробів, на відміну від інших переселенців, було властиве тяжіння до відрубів та хуторів. Зауважимо, що застосування насильства під час переходу від общинного до приватного землекористування в Сибіру заборонялося, хоча інколи в Європейській частині Росії таке траплялося. Розселення селян на хутори в умовах Сибіру на перших порах стримувалося, в той час як поділ землі на відруби набирал масового характеру. Проте це не означає, що створення хутірського господарства було припинено. Збільшувалась кількість селян, які прагнули розмежувати общинні землі і виділитись на хутори та відруби. Починаючи з 1910 р., активність у цьому напрямі різко підвищилась. Про це свідчать цифрові дані: в 1907 р. в усіх районах переселення було відведено односібникам 120 ділянок, у 1908 р. — 110, у 1909 р. — 427, у 1910 р. — 597 і в 1911 р. — 24 438.

Завдяки переселенському рухові було досягнуто вагомих результатів у економічному і соціальному розвитку Сибіру. За 1906—1913 рр. посівні

площі цього регіону збільшилися на 80%. Це в свою чергу сприяло зниженню гостроти земельного питання в центрі імперії, в тому числі і в Україні. У результаті переселення вивільнилась близько 1 млн десятин землі в густонаселених районах, яку одержали їх односельчани. Природні умови дозволяли переселенцям успішно займатися тваринництвом, особливо в північних губерніях Західного Сибіру.

Швидкому розвитку сибірського маслоробства сприяло як зростання виробництва товарного молока в селянських господарствах, так і розквіт кооперації, виникнення густої мережі маслоробних артілей. Тут зосереджувалось 70% маслоробних кооперативних заводів усього регіону. Українські маслороби, які переселялися в Сибір, успішно виступали з виробленою продукцією на світовому ринку. Їх масло за смаковими якостями не знало аналогів у світі, воно насправді йшло поза конкуренцією. Кооперації не обмежувалися переробкою молока і реалізацією готової продукції. Вони забезпечували селян необхідними товарами, сільськогосподарською технікою, надавали послуги і в реалізації вирощеного зерна тощо.

З метою більш ефективного ведення господарства кооперативи об'єднувались у союзи. Так, 1907 р. був створений «Сибірський союз маслоробних артілей». До нього в 1912 р. вже належало 382 артілі з 170 артільними споживчими лавками, товарообіг яких досяг 7,5 млн крб. Тоді союзу вдалося організувати збут свого масла безпосередньо на лондонському ринку — в Лондоні була заснована компанія на паях під назвою «Союз Сибірських кооперативних товариств». До компанії перейшли всі закордонні операції зі збуту масла сибірських артілей. Вартість вивезеного в 1912 р. тільки в Англію масла становила 68 млн крб., вона перевищувала вдвічі вартість видобутку сибірського золота. У 1915 р. в союзі брало участь вже 829 артілей і 628 артільних споживчих товариств, сукупний обіг яких сягнув 20 млн крб. І взагалі варто зауважити, що рівень розвитку кооперації в Сибіру був досить високий, і дуже прикро, що більшовики не успадкували цю прекрасну традицію, яка на той час повністю склалася, увібрала в себе все цінне, а протиставили їй суцільну колективізацію.

Унаслідок освоєння земель Сибір став розвинутим регіоном виробництва землеробської продукції. Через Сибірську магістраль, у будівництві якої брали участь переважно вихідці з України, в 1913 р. було перевезено на внутрішній і зовнішній ринок близько 50 млн пудів зерна. На сибірських землях збирали в середньому 300 пудів зернових із десятини, а пуд найкращої пшениці коштував 50 коп. Таким чином, переселенська політика проводилася не тільки в інтересах зміцнення існуючого суспільно-політичного ладу, а й в інтересах трудящих, у тому числі селянства, життєвий рівень якого суттєво зріс.

Критики аграрної реформи звинувачують її автора у поверненні на попередні місця мешкання великої кількості переселенців. Праці ряду

авторів, що вийшли у радянський період, завищують чисельність селян, котрі повернулися назад, пояснюючи цей факт, як правило, жахливими умовами життя селян і вважаючи його свідченням краху столипінської реформи. Але при масових масштабах переселенського процесу це можливе та закономірне явище і говорити, на наш погляд, слід не про нього, а про кінцеві результати. А вони були вражаючими!

Повернення значної кількості переселенців у 1910 і 1911 рр. можна пояснити кількома обставинами. Передусім, як не дивно, землевпорядні служби не встигали відводити земельні ділянки, і великій кількості переселенців доводилося пропонувати не підготовлені для поселень місця. Збільшенню потоку селян у Сибір сприяла своєрідна ейфорія, чутки про те, як просто і досить швидко розбагатіти в казково щедрому Сибіру. Коли ж дійсність виявлялася зовсім протилежною, легковіри швидко розчаровувалися і поверталися назад. І, звичайно, відіграв свою роль неврожай 1911 р. Мотиви повернення були різні: туга за рідним краєм, природно-кліматичний фактор, який негативно позначався на стані здоров'я окремих людей, а також труднощі невлаштованості, з якими зіткнулися селяни на перших порах.

Закріпленню переселенців на нових місцях не сприяли й інші обставини, зокрема суперечності на релігійній основі між старожилами і новоселами. Останні сповідували державну релігію, а старожили в більшості церкву не відвідували, виявляли прихильність до інших релігійних течій. Тому цьому питанню приділялася значна увага. Лише в 1910 р. в Сибіру було споруджено 48 церков і 98 шкіл для переселенців, хоча цього було недостатньо і масштаби будівництва в цьому напрямі розширювалися.

Населення Сибіру того часу було забобонним. В основі цієї забобонності лежали здебільшого матеріальні інтереси. Наприклад, змішані шлюби між кержаками і «расейськими» (так називали переселенців) не допускались або були надзвичайно рідкісним винятком. Словом, було багато об'єктивних і суб'єктивних причин, які давали привід частині селян на повернення в свої села або для пошуку кращої долі в інших містах. І все-таки говорити про великі прорахунки в переселенні безпідставно, адже 85—90% переселенців закріпилися на східних російських землях, що продуктивно використовувались у сільському господарстві. Для прикладу наведемо деякі дані: посівна площа в Сибіру в 1909 р. дорівнювала 6 млн десятин, або 0,6 десятини на людину (із розрахунку, що в Сибіру мешкало 10 млн чоловік). Щорічно збір зерна становив 300 млн пудів, з яких місцеві потреби складали лише половину. Решта ж 150 млн пудів — товарне зерно, яке необхідно було вивозити з Російської імперії на ринок. Таким чином, Сибір всмоктував у себе потік людей, у тому числі з України, і потім їхніми трудовими руками, виробивши надмірну кількість продукції, вивозив її на внутрішній і зовнішній ринок. Цікаво, що напередодні першої світової війни в 1914 р. у Російську імперію з Німеччини прибула урядова комісія під керівництвом

професора Аугагена з метою вивчення позитивних результатів реформи. Вона побувала в ряді губерній і представила в Берлін звіт, в якому зазначалося, що після завершення земельної реформи війна з Росією буде не під силу ніякій державі. Уже за вісім років реформування результати виявились досить вражаючими. П. Стєлипін просив дати державі 20 років внутрішнього і зовнішнього спокою, і тоді Росія зміниться до невпізнанності. Але спокою не було...

11. Уроки столипінської аграрної реформи

Уроки минулого дають підстави викласти деякі міркування щодо проведення земельної реформи в Україні у сучасних умовах.

По-перше, для успішного проведення аграрної реформи конче необхідно створити Селянський банк, який би надавав кредити селянам не тільки для створення фермерських господарств, а й на розвиток соціальної інфраструктури села, реалізуючи цим самим проблему забезпеченості його трудовими ресурсами.

По-друге, необхідно чітко визначити розмір земельного наділу для створення селянського (фермерського) господарства, звільнити його господаря протягом перших 2—3 років від податків та встановити розмір податку після вказаного періоду господарювання.

По-третє, надати простору різноманітним формам власності на селі: державній, кооперативній, приватній, сімейно-грудовій і дати селянам право вибору. Враховуючи, що общинна структура несумісна з економічним прогресом, оскільки її зрівняльний характер негативно впливає на психологію селянина-трудівника, надати пріоритетне значення приватній формі власності.

По-четверте, конче необхідно відродити сільськогосподарську кооперацію на селі (маслобойні, круподерні, олійниці, мініхлібопекарні, сироварні, м'ясосалокопильні тощо). Досвід показав, що селянські господарства, об'єднані кредитною, виробничою і збутовою кооперацією, найбільш адаптовані до умов сільськогосподарського виробництва й оптимальні за розмірами форми організації праці. У цих господарствах постійно зростала продуктивність праці, підвищувався рівень культури землеробства, широкого розмаху набував кооперативний рух.

По-п'яте, щоб земля не стала об'єктом спекуляції, заборонити продаж землі неселянам. Сукупність цих заходів та їх впровадження в систему реформування за сучасних умов, на нашу думку, дало б вагомі результати у вдосконаленні сільського господарства. Отже, період столипінської реформи насичений аграрно-економічними перетвореннями і має повчальний характер. Запровадження його позитивних варіантів може багато чого змінити в аграрному секторі України. Він дав справді корисні уроки, які, на жаль, не були взяті до уваги.

Запитання і завдання

1. Як оцінюється столипінська аграрна реформа в історіографії? Які праці на цю тему вам доводилося читати?
2. У чому полягає суть селянської реформи? Основні віхи життя реформатора П. Столипінна.
3. Які зміни спричинила реформа в середовищі селян?
4. Яку мету переслідувала переселенська політика держави?
5. Як би ви охарактеризували зміни в аграрній політиці держави щодо селянства?
6. Підготуйте повідомлення на тему: аграрна реформа в Україні в кінці XIX ст. і сільськогосподарські відносини на селі в умовах незалежності.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914 — жовтень 1917 р.)

---

1. Загальні аспекти проблеми

Напередодні першої світової війни територія Східної України займала 2,27% (465,2 тис. км) загальної площі Російської імперії. Населення України, за переписом 1920 р., становило 25 431,3 тис. чоловік. Сільським господарством займалося 81,7% місцевого населення. Україна була порівняно густонаселеним аграрним краєм, на 1 кв. км припадало в середньому 55 чоловік, тоді як у Європейській Росії — 21 чоловік. Найгустіше виявилися населеними Подільська губернія, де на 1 кв. км припадало 79, Київська — 75, найменше — Катеринославська — 36 чоловік. Частка населення України в складі населення всієї Російської імперії становила 18,5%.

Перша світова війна, що розпочалася 19 липня 1914 р., безперечно мала загарбницький, несправедливий характер. Україна у планах головної воюючої країни — Німеччини розглядалася як її майбутній сировинний придаток, регіон, багатий сировинними ресурсами. Німецькі імперіалісти, зазіхаючи на багаті землі України, прагнули відірвати її від Російської імперії і підпорядкувати своєму впливові, перетворити на свою колонію, щоб черпати сільськогосподарську продукцію та інші природні багатства. Українці ж як «нижча раса» мали стати лише дешевою робочою силою німецьких колонізаторів. Водночас Україна розглядалася німецькими імперіалістами як зручний плацдарм для подальшої експансії їх на схід, в Азію, аж до Індійського океану.

2. Проблема трудових ресурсів на селі

Війна надзвичайно згубно вплинула на стан сільського господарства Російської імперії, а особливо України — прифронтової і фронтової території. Широка мобілізація в армію з перших днів різко зменшила кількість дорослого чоловічого населення на селі. Із сіл Російської імперії під час війни було мобілізовано близько 16 млн чол., що становило майже 48% дорослого чоловічого сільського населення. В українських губерніях армія забрала половину працездатного чоловічого населення. Протягом 1914—1916 рр. з 18 млн працездатного населення було мобілізовано понад 11 млн, або 61,1%. Мобілізація в армію найпрацездатнішої категорії населення призвела до різкого занепаду сільського господарства. Вже восени 1914 і навесні 1915 р. значна частина землі лишалася необробленою, незасіяною. Якщо в 1913 р. площа засіяної землі по всій Російській імперії становила 91 млн га, то в 1914 р. вона зменшилася до 89 млн, а в 1915 р. — до 82 млн га. Валовий збір зерна в 1915 р. порівняно з 1913 р. знизився на 20%, а в 1916 р. — на 30%. У результаті нестачі робочих рук у сільському господарстві різко підвищилися ціни на різні види сільськогосподарських робіт. Так, вартість оранки подорожчала на 147%, косовиці — на 287%, перевезення з поля врожаю — на 287%, молотби — на 244%. Внаслідок цього збір сільськогосподарських культур значно скоротився, знизилася загальна товарність сільського господарства.

Війна поставила гостру проблему перед поміщицькими і селянськими господарствами — забезпечення їх трудовими ресурсами. Вже в перший рік війни в Україні помітно зменшився попит на робочу силу, а на другий і третій рік він майже повністю припинився. Вільний найм робочої сили поступився різним формам вербування та примусової праці. Мобілізації в армію, що дедалі частіше повторювалися, відривали робочі руки не лише від сільського господарства, а й від промисловості. В армію забирали все чоловіче населення віком від 18 до 42 років. Так, у Волинській губернії армія забрала 49,9% чоловіків працездатного віку, в Чернігівській — 50,6%, а в Київській — 51,8%.

Відплив робочої сили з села відбувався не лише через мобілізацію до армії. Значна частина чоловіків ішла на заробітки до міста, на промислові підприємства. За підрахунками, по 35 губерніях Російської імперії, до яких увійшли й губернії України, на 1917 р. у селянських господарствах залишилося менш як 39% працездатних чоловіків. У тилу лишилися жінки, люди похилого віку й діти, яких постійно відривали від господарства на окопні роботи, а також на виконання повинностей, пов'язаних з війною. Це особливо стосується селян губерній, території яких були прифронтовою зоною або прилягали до неї. Українські губернії всі без винятку були саме такими.

Окопні роботи, що проводилися сільським населенням у Подільській,

Київській, Волинській, Чернігівській та Полтавській губерніях, викликали масове невдоволення людей. Так, весною 1916 р. селяни с. Новаки Лубенського повіту на Полтавщині вимагали від старости видати наказ про припинення військової трудової повинності. Про невдоволення селян постійними нарядами на примусові воєнні потреби сповіщав у січні 1916 р. Ізяславський повітовий справник Волинської губернії.

Попри адміністративні стягнення, які накладалися на всіх, хто ухилявся від примусових робіт за нарядами військових властей, такі випадки були непоодинокі. У районах, де вводився воєнний стан, вживалися навіть суто примусові заходи щодо залучення селян на роботи в поміщицьких господарствах. Таким чином, селянські господарства залишилися практично без робочих рук, які були такими необхідними для багатодітних сімей.

3. Стан сільського господарства (1914 — жовтень 1917 р.)

Під час війни сільське господарство України зазнавало великих збитків від руйнувань і спустошень воєнними діями, що відбувалися на її території. З перших днів війни на селі провадилася не лише мобілізація чоловічого населення в армію, а й відбирання коней, возів, зброї на військові потреби. До весни 1917 р. у Російській імперії їх було мобілізовано на війну близько 2,6 млн голів. Під час першої мобілізації 1914 р. тільки у Херсонському повіті забрано на війну 24 тис. коней. З того часу мобілізація коней не припинялася. Згідно з законом про військовокінну повинність, всі господарства, як селянські, так і поміщицькі, котрі мали коней, мусили здавати їх на військові потреби. За цим законом мобілізації підлягав навіть один кінь у бідняцько-середняцькому господарстві, в той час як власники кількох коней здавали лише половину, а то навіть і менше. Внаслідок масових вилучень коней з господарств їх чисельність в Україні порівняно з довоєнним часом зменшилася в 1915 р. на 17,5%, а в 1916 р. — на 4,5%. До того ж значно погіршилась якість кінського поголів'я, бо в армію, безперечно, забирали найкращих коней. Крім коней, у селян вилучали за безцінок й іншу робочу худобу, зокрема волів, корів. Реквізиція торкалася здебільшого селянських господарств. Але впродовж війни дещо зменшилося коней і в поміщицьких господарствах, що було зумовлено не стільки реквізиціями, скільки продажем високопорідного кінського поголів'я військовому відомству за високу плату. За даними всеросійського селянського перепису 1916 р., кількість робочих коней в 1915—1916 рр. зменшилася на 10,8%, а, скажімо, в поміщицьких господарствах Катеринославської губернії — на 14,6%.

У період війни посилилася нерівномірність розподілу тяглової ро-

бочої сили між господарствами, збільшилася кількість господарств, що не мали тяглової сили. В 1917 р. по двох губерніях Південно-Західного району на 809,7 тис. господарств припадало 406,1 тис. (50,2%) без робочої худоби, по двох губерніях Південно-Степового району на 882,2 тис. господарств — 347,9 тис. (39,4%) без робочої худоби. Загалом у 36 губерніях Європейської частини Російської імперії в 1917 р. безкінні господарства становили 30,9%. Реквізиція коней та волів скоротила поголів'я робочої худоби і тим самим ускладнила стан у селянських господарствах, особливо в бідняцько-середняцьких.

У поміщицьких та селянських господарствах помітно зменшилось поголів'я продуктивної худоби. Якщо в 1915 р. у поміщицьких господарствах імперії налічувалось 901 436 корів, то в 1916 р. — 761 546, тобто зменшилося на 15,5%. У поміщицьких господарствах Херсонської губернії скорочення відбулося на 20,8%. Щодо селянського тваринництва, то воно також зазнало дивовижних змін. Наприклад, у Волинській та Харківській губерніях кількість корів зменшилася на 9—10,5%, а в Полтавській губернії — навіть збільшилася на 17%. Останнє можна пояснити, очевидно, напливом у повіти Полтавщини біженців із своєю худобою, і не виключена можливість, що при статистичних підрахунках могла бути врахована худоба, закуплена для армії.

Загалом поголів'я великої рогатої худоби у трьох вищеназваних губерніях за 1914—1916 рр. характеризується такими даними: у Волинській губернії до війни налічувалося 526,7 тис. голів, а в 1916 р. — 475,3 тис., або на 9,8% менше; у Харківській зменшилося з 537,5 тис. голів перед війною до 462,7 тис. у 1916 р., або на 14%.

Перша світова війна негативно вплинула на постачання села сільськогосподарськими машинами та навіть простими знаряддями праці, зокрема косами, серпами, лопатами, вилами тощо. Монопольним постачальником кіс Російській імперії була Австрія, яка з початком війни припинила експорт. Всі спроби організувати вітчизняне виробництво цього реманенту не увінчались успіхом, оскільки і в довоєнний час мало-розвинута вітчизняна промисловість задовольняла попит на сільськогосподарські машини лише наполовину, під час війни вона перейшла на виробництво військового спорядження. Власникам підприємств сільськогосподарського машинобудування було вигідніше працювати на потреби фронту, бо це було прибутковіше. Через нестачу машин та реманенту в скрутному становищі опинилися селянські господарства. Селяни не тільки не мали змоги придбати новий інвентар, але навіть і відремонтувати старий, оскільки не вистачало металу, а також ковалів, значна частина яких була мобілізована на фронт.

Переважає більшість сільськогосподарських машин — дволемішні плуги, сівалки, жатки, молотарки, віялки тощо — була зосереджена в поміщицьких та заможних селянських господарствах. Найкраще у Російській імперії сільськогосподарськими машинами були забезпечені гос-

подарства південних губерній України. Проте й вони в період війни відчували гостру потребу в запасних частинах, які фактично не вироблялися.

Відомо, що в довоєнний період Україна була експортером сільськогосподарської продукції, яка користувалася великим попитом на світовому ринку. З початком війни спостерігалися тенденції до обмеження зовнішньої торгівлі України. Передусім різко змінилася структура експорту й імпорту. Експорт товарів зменшився з 1,5 млрд крб. у 1913 р. до 463 млн крб. у 1917 р., питома вага зерна в ньому займала лише 2%. Одночасно зріс імпорт, особливо в 1916—1917 рр. За чотири воєнних роки (1914—1917) Російська імперія завезла товарів на суму майже 7 млрд крб., а вивезла лише на 2,4 млрд крб. Це призвело до зовнішньої заборгованості Росії.

Різко скоротилося виробництво та завезення з-за кордону мінеральних добрив. У 1915 р. в імперії працювало лише чотири суперфосфатних заводи, з яких два в Україні: Вінницький та Одеський. Але й ці заводи відчували нестачу сировини, яка завозилася з-за кордону. Все це спричинило різке зменшення використання мінеральних добрив. Так, якщо в 1913 р. їх внесли на поля 42 млн пудів, то в 1916 р. — близько 4 млн пудів. Зважаючи на це, можна зазначити, що перша світова війна призвела до скорочення імпорту, особливо сільськогосподарської техніки, і це негативно позначилося на стані сільського господарства.

Недостатня забезпеченість трудовими ресурсами, тягловою силою, сільськогосподарськими машинами, мінеральними добривами, зменшення внесення органічних добрив призвело до скорочення посівних площ. Вже восени 1914 р. і навесні 1915 р. значна частина поміщицької землі залишилася незасіяною. Найбільше незасіяних земель було в південному степовому регіоні — в Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях. Якщо 1915 р. в Україні поміщицькі господарства засівали 8 млн десятин землі, то в 1916 р. було засіяно лише 7,2 млн десятин, тобто площа посівів зменшилася майже на 13%. Внаслідок цього валовий збір зернових знизився.

Скорочення посівних площ не обминуло й селянські господарства. Так, у Харківській губернії в 1913—1916 рр. посівна площа господарств скоротилася з 1 млн 500 тис. до 1 млн 371 тис. десятин, тобто майже на 10%, хоча кількість господарств за цей період збільшилася з 331 тис. до 375 тис., або майже на 8%. Найбільше необробленої і незасіяної землі виявилось в Ананьївському і Тираспільському повітах на Херсонщині. Зменшення посівних площ відбувалося, головним чином, у бідняцько-середняцьких господарствах, більш стабільними лишалися господарства селян-заможників.

Водночас зі скороченням посівних площ відбувався процес розорення частини селянських господарств, що фактично припинили сільськогосподарське виробництво. За даними перепису 1917 р., лише у Во-

линській губернії їх налічувалося 28,2 тис., у Полтавській — 88,6 тис. Такі господарства, як правило, не змогли забезпечити себе ні робочими руками, ні тяглом та інвентарем.

За час війни посівні площі України скоротилися на 1880 тис. десятин, знизилася врожайність у середньому на 8%, збір зернових порівняно з 1913 р. зменшувався на 200 млн пудів щорічно. Уже під кінець першого року війни в містах і промислових центрах відчувалася нестача харчових продуктів, у зв'язку з чим було запроваджено карткову систему. З кожним днем зростала дорожнеча як на продукти харчування, так і на промислові товари. Наприклад, ціни на яйця і дрова зросли у 4 рази, на масло — у 8 разів, мило і хліб — у 5 разів. Порівняно з цінами довоєнного рівня у 1916 р. подорожчали предмети першої життєвої необхідності у 4—8 разів. Товарна цінність карбованця в 1917 р. порівняно з довоєнним періодом знизилась на 50%.

Медичне обслуговування на селі не було налагоджено. Мали місце захворювання населення інфекційними хворобами, що нерідко ставали причиною смерті багатьох людей. На стані здоров'я населення негативно позначалося й недоїдання, що стало постійним явищем.

Продовольча криза з кожним днем все більше загострювалася. У містах не вистачало хліба, цукру, м'яса, крупів. У продовольчих магазинах створювались величезні черги. Нестача продовольства у зв'язку зі значним скороченням сільськогосподарського виробництва, труднощі, пов'язані з занепадом промислових підприємств, що випускали товари для населення, навалилися з небаченою силою на трудящі маси.

Загальна економічна розруха відчутно позначилася на стані харчової промисловості. Через нестачу палива цукрові заводи України не могли переробляти буряки. Лише в 1915 р. загинуло 72,5 тис. буряків. За роки війни виробництво цукру в Україні зменшилося на 56%.

Ведення війни вимагало від царського уряду величезних коштів. Кожен день війни коштував 50 млн крб. На війну царизмом було витрачено понад 30 млрд крб. Відшукати звичайним шляхом таку кількість коштів царські власті не могли, хоча податковий прес на населення, особливо на селян, збільшився. Якщо в 1913 р. прямі податки давали казні 251 млн крб., то в 1916 р. вони вже становили 359 млн крб. Непрямі податки відповідно збільшились із 680 млн до 1040 млн крб. Останні нанесли сильний удар по селянству, якому і без них було досить скрутно. Але цих каналів одержання коштів уряду було недостатньо, він заходить у великі борги. За роки війни державний борг Росії збільшився у 4 рази — з 8,8 млрд до 33,5 млрд крб. Іноземні банкіри використали важке фінансове становище Росії зі своєю метою. Тільки за 1914 — лютий 1917 рр. вони надали Росії кредити на суму понад 6 млрд крб. Залежність Росії від іноземних держав все більше зростала.

Складною була соціальна структура аграрних відносин в Україні. На початку 1917 р. з 44,1 млн десятин землі поміщикам належало 8,9 млн

— 20,2%, підприємцям-купцям — 3,3 млн — 7,5%, державі, церкві, містам — 4 млн — 9%, заможному селянству — 13 млн — 29,6%, середнякам — 9,8 млн — 22,2% і біднякам — 5,1 млн — 11,5% землі. Причому якщо у селян-бідняків на двір припадало 2,2 десятини, то в заможних селян — 25,4 десятини.

Війна поглибила соціальні суперечності в українському селі. Різко зросло безземелля та малоземелля селян: 633 тис. дворів були безпосівними, 625 тис. — з площею посіву до 1 десятини, 657 тис. — з площею посіву від 1 до 2 десятин. Разом з тим внаслідок продажу та здачі земель в оренду поміщиками в руках заможного селянства вже перебувало 8,1 млн десятин посівів проти 3,7 млн десятин у поміщиків. Отже, війна внесла свої корективи у землекористування, дедалі ставало остаточно очевидним, що здійснювався принцип: «Хто був багатим — ставав ще багатшим, хто був бідним — ставав ще біднішим», хоча у різних районах України це співвідношення було неоднаковим.

Перша світова війна згрубо позначилася на стані сільського господарства України. Внаслідок різкого скорочення посівних площ, недостатнього постачання села сільськогосподарськими машинами, інвентарем, мінеральними добривами, забезпечення робочою і тяговою силою загальний рівень виробництва помітно знизився. Все це погіршило становище селянства, особливо бідняцько-середняцьких мас, негативно відбилася на їхньому життєвому рівні.

4. Селянський рух в 1914—1916 рр.

Масові мобілізації селян в армію, що розпочалися з перших днів війни, не тільки потягли за собою неймовірно тяжкі економічні наслідки, а й породили значні політичні зміни. Відомо, що війна була загарбницькою, несправедливою, відповідала інтересам панівних кіл, які прагнули до захоплення нових земель, ринків збуту та джерел сировини. Що могла принести війна селянинові? Нічого, окрім злиднів, голоду, холоду, людських жертв, каліцтва, сліз і страждань. Цією відповіддю на поставлене питання можна визначити ставлення селянства до війни. Важко було неграмотному селянинові розібратися у політичних питаннях війни. Останнє ускладнювалося й тим, що під час першої світової війни українська преса перебувала під забороною. Було припинено національну просвітницьку діяльність. Тому не дивно, що селяни дуже легко піддавалися в перші дні війни доктринам есерів і трудовиків, які закликали їх проявити патріотизм і взяти участь в «оборонній війні». Але із загостренням господарської кризи на селі та повідомлень з фронту про вбитих і поранених настрої селянства стали різко змінюватися. Обставинами, що склалися на селі, скористалася більшовицька партія, яка виврала ініціативу з рук попередніх партій і почала проводити агітаційну

роботу серед селянства, закликала його до втілення в життя ленінського лозунгу про необхідність перетворення імперіалістичної війни на громадянську, тобто проти царизму та його прихвостнів — буржуазії, поміщиків. Завдяки пропаганді, яка проводилася шляхом виступів на селі, розповсюдження листівок, брошур тощо, більшовикам вдалося на деякий час схилити на свій бік селянство, в основному бідняків і частково середняків.

Як і раніше, селяни-бідняки захоплювали поміщицькі землі, вирубували ліси, здійснювали потреби посівів та сінокосів, громили маєтки, гуральні, винокурні, заводи та ін. Особливо широкого розмаху набули селянські виступи у Київській, Волинській та Подільській губерніях. У Радомишльському повіті сільська біднота громила поміщицькі садиби, захоплювала зерно, різне майно. У ряді сіл повіту у вогні палали поміщицькі маєтки. За час загальної мобілізації всього в повіті було розгромлено і спалено 25 поміщицьких маєтків.

Одним з найгостріших виступів проти панування польських магнатів в Україні став виступ мобілізованих та селян у Кременецькому повіті Волинської губернії. Внаслідок його було розгромлено економії польських шляхтичів Митківського, Якубовського та Мар'янівського. Аналогічні виступи українських селян спрямовані проти польських поміщиків, які мали величезні землеволодіння в Україні, стали неодинокими. Чимало їх налічувалося на Правобережжі, зокрема в Подільській та Волинській губерніях.

Значного розмаху і гостроти набули виступи запасних військової служби під час загальної мобілізації. Вони палили і громили поміщицькі маєтки, крамниці та будинки купців. Для прикладу наведемо деякі дані. Розгромлено і пошкоджено 178 крамниць і купецьких будинків на суму 196 516 крб., 57 поміщицьких маєтків і 51 «куркульська» садиба — на суму 659 257 крб. Виступи мобілізованих, як правило, придушувалися військовою силою. Іноді виступи запасних переходили у збройні сутички з поліцією та військовими загонами, в результаті чого мали місце людські жертви. Це були перші зародки революційних масових дій, спрямованих проти загарбницької війни.

Піднесенню революційних, антивоєнних настроїв серед селянства сприяло перебування мільйонів його представників у армії. Проїшовши фронтове загартування, селяни, одягнуті в солдатські шинелі, у листах своїм родинам часто висловлювали радикальні погляди на події, критикували існуючі порядки, проклинали війну. За вплив на селянство більшовики протягом війни вели боротьбу з партією есерів та УСДРП. Під час світової війни виступи селянства спрямовувалися проти поміщиків, «куркулів», але боротьба всього селянства проти поміщиків посідала все ж таки центральне місце.

Після загальної мобілізації, що проводилася в Україні починаючи з липня і до кінця 1914 р., селянські виступи проти поміщиків відбулися

у Волинській, Подільській, Київській, Харківській та Херсонській губерніях. Найчисленнішим став виступ селян навколишніх сіл м. Романова Новоград-Волинського повіту на Волині. Кількасот селян цих сіл забрали з лісу поміщиці Стецької понад 100 куб. сажнів дров. Дії селян були рішучими, вони вимагали передачі лісових масивів у їх розпорядження. З липня по грудень 1914 р. в Україні було зареєстровано 56 селянських виступів, з яких 33 спрямовувалися проти поміщиків. У таких виступах брали участь не тільки бідняки, середняки, а навіть і заможні селяни.

Відбувалися страйки сільськогосподарських робітників. Страйкували переважно поденниці на обробці поміщицьких плантацій цукрових буряків. У травні 1915 р. на Волині майже тиждень страйкували строковики в економіях графа Потоцького в селах Малих Пузирках, Якимівцях, Волині Татарській та ін. Кількасот жінок та дівчат, що працювали на бурякових плантаціях, вимагали підвищення заробітної плати з 25 коп. до 45 коп. за день. Організаторами страйку стали поранені на війні солдати П. Сенюк, В. Фещук та С. Павлович, які знаходились у відпустці за станом здоров'я. Проте адміністрація економії відмовилася задовольнити їхні вимоги і спільно з місцевими органами влади придушила страйк.

Аналогічним був виступ у 1916 р. поденниць с. Юнаківки Сумського повіту на Харківщині. У відповідь на заяву управителя про те, що він платитиме замість 50 коп. за день — 45 коп., мотивуючи тим, що такі просапні роботи на обробку буряків, як перевірка, легші від проривки, 300 селянок-поденниць зібралися на території помістя і запротестували. Вони обурились з приводу рішення управителя, побили вікна в одному з дворових будинків та крамниці, яку розгромили і пограбували. Через день становий пристав заарештував сім селянок-організаторів цього виступу, але згодом заарештованих було звільнено. Страйки сільськогосподарських робітників весною і влітку 1916 р. стали у багатьох селах звичайним явищем.

Натхненні закликами до боротьби з «куркулями» бідняки, в основному ті, котрі з тих чи інших причин продали свої наділи до 1917 р., громили господарства заможних та середняцьких селян, які мозолитими руками, за рахунок недоспаних ночей плекали землю і створювали достаток і родині, і державі. Як не дивно, мали місце виступи бідноти проти виділення селян-трудівників з общини на хутори. Найбільше таких виступів спостерігалось в південних губерніях України, зокрема у Херсонській та Катеринославській. Так, 15 жовтня 1914 р. сільська біднота с. Степівці Олександрівського повіту на Херсонщині зібралася біля сільської управи і відмовилася від пропозиції місцевих властей підписати ухвалу про виділення кількох селян на відруб. Після цього біднота вирушила в поле, де проводилися земельні орядні роботи, і напала на селян-відрубників, у результаті чого двох з них було забито до смерті. Суд покарав 11 учасників цього виступу, позбавивши їх волі на

різні строки. Аналогічні виступи відбулися у Катеринославській губернії. Рух селян-бідняків почав набирати таких розмірів, що уряд наприкінці 1915 р. уряді губерній дав вказівку припинити землевпорядні роботи до закінчення війни. Аналізуючи це явище, ми дійшли висновку, що виступи збуджувалися споживацькою психологією в основному тих селян, які уникали праці.

Селянство України в 1915 р. виявило невдоволення з приводу підвищення цін на товари першої необхідності, зокрема на мило, сірники, гас тощо, а також реквізицій у нього хліба, коней, свиней, великої рогатої худоби та інвентаря. Виступи на ґрунті дорожнечі предметів першої життєвої необхідності відбувалися здебільшого в містах і містечках. Збиралися сотні, а то й тисячі селян. Всього за 1915 р. в Україні відбулося 46 таких виступів. Схоже на те, що селяни тих повітів, у яких були виступи, добивалися деякого зниження рівня дорожнечі, оскільки протягом 1916 р. в Україні відбулося лише 22 виступи. З них у Таврійській губернії — 6, Київській — 4, Харківській — 3, Катеринославській — 3, Подільській — 2, Волинській — 2, Чернігівській — 1, Херсонській — 1. Майже повсюдно такі виступи, як правило, завершувалися розгромом магазинів та крамниць.

Близькими за своєю спрямованістю до виступів селян через дорожнечу були заворушення влітку 1916 р. під час сільськогосподарського перепису. Вони стали найбільш численними, порівняно з усіма виступами, які відбувалися протягом першої світової війни. Селяни вважали, що перепис проводиться з метою реквізиції на воєнні потреби всього їхнього майна та введення нових податків. В окремих селах поширювалися чутки, що земство, яке проводило перепис, передбачає відновлення панщини. Селяни відмовлялися давати будь-які відомості уповноваженим переписувачам, іноді силоміць забирали у виконавців статистичні документи і знищували їх. Найбільш активно виступали проти переписів селяни Подільської губернії. Такі виступи мали місце в усій Україні. Для придушення цього руху місцеві власті вдавалися до репресій. Поліція проводила численні арешти. В окремих селах справа доходила до сутичок селян з поліцією та стражниками, в результаті чого були людські жертви з обох боків.

Отже, якщо простежити динаміку селянських рухів з липня 1914 до грудня 1916 р., то можна побачити, що найбільше селянських виступів відбулося за цей період у Подільській губернії — 50, Київській — 32, Харківській — 28, Волинській — 17, найменше — в Таврійській — 4, зовсім не було виступів у Полтавській губернії. Майже п'ята частина селянських виступів закінчувалася сутичками з поліцією та поміщицькими стражниками. Близько третини виступів завершилися арештом та ув'язненням селян. Тільки в Подільській губернії у зв'язку з виступами під час загального перепису було заарештовано понад 200 чол. Загалом селянський рух, хоча і повільно, але наростає. Якщо в 1915 р.

в Україні було 46 масових виступів, то в 1916 р. їх відбулося уже 59. Останнє є свідченням того, що українське селянство в цілому виступало проти загарбницької, несправедливої війни, яка йому була нав'язана царизмом та його прихильниками — буржуазією, поміщиками. Іноді стихійна боротьба сільської бідноти, направлена проти селян-заможників та селян з середнім рівнем достатку, виходила за межі розумно допустимого. То був один із штрихів більшовицької політики, метою якої було створення в країні хаосу, невдоволення мас для підготовки ґрунту до захоплення політичної влади шляхом перевороту.

5. Земельне питання в період між двома революціями 1917 р.

Повалення царського самодержавства в результаті Лютневої революції 1917 р. спричинило виникнення в країні двовладдя — Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і Тимчасового буржуазного уряду. Між ними від лютого до жовтня 1917 р. точилася гостра боротьба, особливо з аграрного питання.

Тимчасовий уряд у першій декларації, де йшлося про програму дій, обмежився лише проголошенням свобод, обійшовши мовчанкою аграрне питання. І це в той час, коли малоземельні й безземельні селяни сподівалися, що нова влада негайно вирішить земельне питання. Але селяни не мирилися з політикою уряду і повсюдно, не чекаючи розпорядження властей, захоплювали поміщицьку землю, а також поміщицький хліб і ділили їх між собою. У відповідь на це, як його назвав уряд «самоправне захоплення землі», місцевим властям було запропоновано послати на села військові загони і за їх допомогою припинити селянський рух за землю. Та каральні заходи уряду проти селян не змогли зупинити боротьби за землю.

За таких умов уряд змушений був вжити ряд заходів із земельного питання, розраховуючи, що за їх допомогою буде припинено аграрний рух селян. 12 березня 1917 р. уряд заявив, що він зібрав у казни землі, які належали царю Миколі II. 16 березня того ж року видано таке саме розпорядження щодо удільних земель. Наступного дня уряд мусив у спеціальній декларації заявити, що питання про поміщицьку землю вирішуватимуть Установчі збори і закликав селян чекати їх скликання, не захоплювати землю насильницьким методом. Через деякий час Міністерство землеробства оголосило про підготовку земельної реформи і створення так званих земельних комітетів. Уряд і його органи заявили, що не допустять захватів поміщицької землі з метою передачі її в руки селян. Політику Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання підтримували меншовики та есери, які закликали селян чекати вирішення земельного питання Установчими зборами.

Більшовицька партія підкреслювала, що селяни мають брати землю негайно, самоправно здійснювати земельні перетворення, не чекаючи Установчих зборів. Вона висунула свою аграрну програму, що складалася з двох частин: 1) конфіскація всіх поміщицьких земель; 2) націоналізація всіх земель; розпорядження землею місцевими радами батрацьких і селянських депутатів; формування рад депутатів з найбідніших селян; створення з кожного великого помістя (в розмірі 100—300 десятин) зразкового господарства під контролем батрацьких депутатів і на громадські кошти. Наголошувалось, що в аграрній програмі центр ваги переноситься на ради батрацьких депутатів.

Враховуючи досвід з аграрного питання в революції 1905—1907 рр., більшовики на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів, який відбувся в травні 1917 р., дійшли висновку, що прагнення більшості селян Росії як общинників, так і відрубників зводиться до зрівняльного землекористування. Останнє віддзеркалювалося в резолюціях селянських з'їздів та у зводі 242-х наказів селян з місць, який, до речі, був надрукований в есерівській селянській газеті «Известия Всероссийского Совета крестьянских депутатов» (19, 20 серпня 1917 р.). Селянський наказ, як виявилось пізніше, став концептуальною основою Декрету про землю.

Ідеї про стримання прагнення селян оволодіти землею і встановлення компромісу з великими землевласниками, які висували політичні партії, в тому числі й українські есери та соціал-демократи, зазнали провалу. Обіймаючи високі пости у вищих органах державної влади України, зокрема в Центральній раді та Генеральному секретаріаті, представники цих партій розглядали земельне питання, як писав В. Винниченко, з урахуванням збереження значної кількості високорозвинутих великих господарств з метою дальшого розвитку сільського господарства, використання їх високої культури землеробства як зразкового прикладу для селянських господарств. Вони вважали за необхідне зберегти висококультурні господарства від подрібнення, знищення й розподілу їх засобів виробництва.

Беручи до уваги те, що в Україні майже не було общин — «осередків соціалізму», українські есери піддавали гострій критиці українських соціал-демократів за те, що вони механічно переносили програму соціалізації землі на безобщинну Україну. Зважаючи на це, есери вирішили ліквідувати приватну власність на землю, передати її до Українського земельного фонду і через Український сейм, повітові та волосні земельні комітети наділити землею селян, які на ній працюватимуть. Водночас господарства розміром до 40 десятин оголошувалися недоторканими, а великі, зразкові передбачалося передати сільськогосподарським товариствам.

У той час, коли державу роздирали політичні внутрішні та зовнішні суперечності, формувалися два органи влади, розроблялися аграрні програми і шляхи їх впровадження в життя. Селяни не стали чекати оста-

точного розв'язання аграрного питання й енергійно захоплювали поміщицькі землі. На початку 1917 р. селяни України, як і всієї Російської імперії, вже володіли (або орендували) землею, загальна площа якої перевищувала в 4 рази володіння інших категорій власників, зокрема міщан. У селянських руках зосереджувалося 89% засіяної орної землі.

Крах влади царизму в лютому 1917 р. спричинив захоплення селянами поміщицьких маєтків насильницьким шляхом. У 1917 р. вони вилучили 43,2 млн га землі у 110 поміщиків і 56 млн га у 2 млн заможних селян, пересічний розмір яких становив понад 25 га землі. Таким чином, чисельність малоземельних та безземельних селян за порівняно короткий період значно зменшилась. Водночас відповідно скоротилось і поміщицьке землеволодіння та земельні ділянки заможних селян. Земельне питання вже набрало серед селянства більш-менш зрівняльного характеру і зрештою процес реставрації общинної системи увінчався успіхом. Напередодні Жовтневої революції до складу общин, за даними 47 губерній центральної частини Росії, входило близько 50% селянських господарств.

6. Стан західноукраїнського села (1900 р. — жовтень 1917 р.)

На початку ХХ ст. під владою Австрійської імперії перебувало 4660,4 тис. українців, з них у Галичині — 3850 тис., на Закарпатті — 505,3 тис., на Буковині — 305,1 тис. чоловік. Сільським господарством займалося приблизно 80—90% місцевого населення. Близько 70% національного доходу Західної України надходило від сільського господарства.

Значна частина земель у Західній Україні, як і раніше, належала поміщикам. У 1902 р. у Галичині 4084 поміщикам (0,68%) належало 40,3% загальної земельної площі. Серед поміщицьких володінь латифундії становили 85,1%. Найбільше земель зосереджувалось у руках таких галицьких магнатів, як брати Шептицькі, Й. Борискевич, Ю. Лавринський. Великим землевласником була католицька церква. Їй належало 129 028 га, в тому числі уніатській митрополії — близько 31 тис. га.

За даними 1895 р., на Закарпатті 750 поміщиків, або 0,8% землевласників володіли 45% земельної площі. Лише в руках графа Ш. Бухгейма зосереджувалося 203 тис. га, або 21% усіх земельних угідь. Мукачівському монастиреві належало 912 га землі.

У 1902 р., на Буковині земельні володіння, зокрема орна земля і ліс, що становили 60,1%, належали 578 поміщикам. Найбагатшими землевласниками були брати фон Айвас, які володіли 25 076 йогами (йох дорівнював 0,43 га), барон Гуденце, брати фон Васильки. Майже чверть

усієї земельної площі Буковинського краю належала місцевому православному релігійному фонду.

Незважаючи на те, що кріпосне право в західноукраїнських землях було вже давно відмінено, на селі ще залишилися деякі кріпосницькі пережитки, зокрема монопольне право поміщиків на полювання, рибальство. Селянські господарства з ділянками до 2 га землі становили: в Галичині — 42,7%, на Буковині — 56% і на Закарпатті — 51%. В середньому на одне бідняцьке господарство припадало: в Галичині — 1 га, на Буковині — 1,5, на Закарпатті — 0,75 га. Стало цілком очевидним, що порівняно з поміщицькими господарствами розміри селянських наділів були надто обмеженими.

Поглиблювалося соціальне розшарування селянства. У Галичині 1902 р. заможні селяни становили 9,7% загальної кількості господарств і володіли 20,7% всіх земельних угідь. На Буковині 21,3% землі належало заможним господарствам, які становили 8%. Наприкінці XIX ст. на Закарпатті заможних селян налічувалось 9,93%, на їх частку припадало 23% усієї орної землі.

Західноукраїнські селяни продовжували сплачувати податки, розміри яких щорічно збільшувались. З 1862 по 1905 рр. податки на селянські господарства у Галичині зросли на 770%, на Буковині — на 470%. Селяни, котрі не мали змоги сплатити встановлені податки, продавали свої господарства і здебільшого емігрували, решта — йшли в міста. У Галичині, наприклад, з 1901 по 1910 рр. щороку на аукціоні продавалось в середньому 18 572 селянських господарств, власники яких часто перетинали кордон, шукаючи кращої долі. У 1909 р. у США мешкало вже 470 тис. українців, переважна більшість яких була вихідцями із Західної України. Багато селян їхало в Канаду, Бразилію, Аргентину. Перша хвиля еміграції продовжувалася до 1917 р., хоча перед першою світовою війною вона послабилась.

Отже, західноукраїнські селяни все активніше боролися з поміщиками за землю, пасовища, ліси, проти непосильних податків. Одночасно із селянськими виступами відбувалися страйки сільськогосподарських робітників-поденників. Великої гостроти набрали страйки влітку 1902 р. у Східній Галичині. Вони охопили понад 500 сіл 26 повітів. У них взяли участь понад 100 тис. селян. На придушення страйків австрійські власті послали війська, в результаті чого було заарештовано 4 тис. селян, з них понад 780 засуджено до тюремного ув'язнення.

У 1905—1907 рр. кількість селянських заворушень збільшилась. Вони стали більш масовими і численними, відбувалися майже в усіх селах Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття. У боротьбі за землю західноукраїнські селяни виступали спільно з польськими, угорськими та румунськими трудящими. Під тиском мас австрійський уряд 4 листопада 1905 р. змушений був заявити про введення загального виборчого права, що поширювалось на всю Австро-Угорську імперію, в

тому числі й на Західну Україну. І хоча селянський рух після цієї події почав спадати, але ще довго не припинявся.

Західна Україна як прифронтний регіон у роки першої світової війни стала головною ареною кривавих битв армій ворогуючих держав. Війна принесла нові страждання селянським родинам, які зазнали мобілізації в австрійську армію. Важка праця випала на долю жінок, які працювали у сільському господарстві.

Криваві бої між могутніми державами Східної і Західної Європи, що найбільше вирували на західноукраїнських землях, спричинили значне скорочення трудових ресурсів на селі, адже в австрійській армії налічувалось 250 тис. українських солдатів, що становило близько половини працездатних чоловіків західноукраїнського регіону. Це призвело до скорочення посівних площ, зменшення виробництва сільськогосподарської продукції та зростання цін. Водночас армія мала великі потреби в «кінських силах», а також у фуражі для них, зокрема не вистачало вівса та іншого зерна, сіна тощо. Зростали потреби армії в забезпеченні м'ясом, борошном, крупами та іншими продуктами харчування, що вироблялися в аграрному краї. Селяни-виробники були доведені до крайнього зубожіння, що переповнювало чащу терпіння, виливалось у рухи.

На відміну від виступів селян Східної України, виступи західноукраїнських селян за землю мали політичне забарвлення, оскільки були пронизані національною ідеєю. Селяни виступали проти національного гніту, за національне визволення, вимагали встановлення рівноправності української мови, ліквідації дискримінації українців у галузі освіти, культури. Розгортаючи національно-визвольний рух, спрямований проти колонізаторської політики австрійського уряду, польських, румунських і угорських поміщиків, українські селяни добивалися ліквідації різних національних обмежень, встановлення національної рівноправності і воз'єднання зі Східною Україною з метою створення єдиної самостійної держави.

У роки першої світової війни українські селяни, як і робітники Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, прагнули воз'єднатися з усією Україною, сподівалися, що російські війська допоможуть їм визволитися з-під австрійського колоніального гніту. Вони радо зустрічали російських солдат, вбачаючи в них своїх визволителів. Але царський уряд не пішов назустріч прагненням трудящих західноукраїнських земель. Надії селян не справдились.

Запитання і завдання

1. Які зміни спричинила перша світова війна в українському селі?
2. Яким був стан українського села під час першої світової війни й до жовтня 1917 р. і в чому полягали його особливості? Охарактеризуйте селянський рух в цей час.
3. Яке місце займало селянське питання в Україні між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р.?
4. У чому полягали особливості західноукраїнського села в цей час?
5. Поділіться роздумами (усними чи письмовими) на тему: українське село в період першої світової війни та її вплив на селянство, соціальні зміни в складі селянства.

АГРАРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УКРАЇНІ

(жовтень 1917—1920 роки)

---

1. Декрет про землю

Після здобуття влади більшовиками 8 листопада 1917 р. було проголошено Декрет про землю, згідно з яким поміщицька власність на землю відмінялася без усякого викупу, поміщицькі маєтки, як і всі землі — удільні, монастирські, церковні, кабінетські, з живим і мертвим інвентарем, господарськими спорудами і усією власністю переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. На останні покладалися функції вживати необхідних заходів для дотримання суворого порядку під час конфіскації поміщицьких маєтків, визначення розмірів ділянок, майна, що підлягають конфіскації.

У Декреті йшлося про те, що для керівництва земельними перетвореннями до повного їх вирішення Установчими зборами повинен повсюди слугувати Селянський наказ, складений на підставі 242 місцевих селянських наказів. Питання про землю, — підкреслювалося в Наказі, — може бути розв'язане тільки всенародними Установчими зборами, водночас стверджувалося, що найсправедливішим розв'язанням буде передача всієї землі, включно з державною, у володіння тих, хто працює на ній, і що форми земельного володіння мають вільно визначатися безпосередньо на місцях. Акцентувалася увага й на тому, що земельні ділянки з високорозвинутими господарствами — садами, плантаціями, розсадниками, оранжереями, теплицями тощо — не підлягають поділу, а перетворюються на показові і передаються в користування держави або общини залежно від їх розміру та значення.

Присадибні міські та сільські землі з домашніми садами й городами залишаються в користуванні безпосередніх власників, причому розмір ділянок і рівень податку за користування ними визначається законодавчим порядком.

Декрет про землю відбивав селянські вимоги, зазначені у 242 наказах про землю, одним з основних положень яких висувалося зрівняльне землекористування, за яким земля розподіляється між трудящими з урахуванням місцевих умов, за трудовою або споживчою нормою.

Важливо зауважити, що всупереч іншим партіям, у тому числі й більшовицькій, партія соціалістів-революціонерів (есерів) найрозумніше підійшла до селянського питання.

«Основний закон про соціалізацію землі», затверджений ВЦВК 9 лютого 1918 р., визначив основи земельної політики держави на 1918 р. Законом підтверджувалась націоналізація землі, ліквідація приватної власності на землю і перехід її у розпорядження трудящих мас. Висунувши головне завдання — зрівняльний розподіл землі, Закон велику увагу приділяв розвитку громадського обробітку землі. Згідно із Законом, першочергове користування землею надавалося державі, громадським об'єднанням, сільськогосподарським комунам, товариствам, сільським громадам, і лише в останню чергу землею наділялися окремі сім'ї та особи. Таким чином, Декрет про «усуспільнення» землі від 9 лютого 1918 р. акцентував увагу на окремих моментах колективізації, але в основному був присвячений розподілу землі згідно з Декретом від 8 листопада 1917 р.

Принагідно зазначимо, що «Основний закон про соціалізацію землі» фактично був трансформований з Росії без урахування конкретних умов, специфіки аграрних відносин в Україні, внаслідок реалізації якого аграрна політика в краї почала деформуватися.

19 березня 1918 р. цей Закон під назвою «Тимчасове положення про соціалізацію землі» був прийнятий і в Україні. У ньому йшлося про те, що влада надаватиме допомогу в питаннях громадського обробітку землі, насамперед надаючи перевагу трудовому комуністичному, артільному, кооперативному господарюванню перед одноосібним. Концептуально закладаються ідеї громадського господарювання в українському селі.

Українські селяни вважали Центральну Раду найвищим крайовим органом влади, влади держави. Вони розраховували на те, що вона дійовіше допоможе їм отримати більше землі, ніж російський уряд, що перебував у далекому Петрограді. Українські солдати сподівалися, що Рада швидше виведе їх із війни, ніж уряд Росії. Зважаючи на це, вони досить активно підтримували Центральну Раду, яка з свого боку бачила в них опору зміцненні української державності.

У своєму Третньому універсалі, який побачив світ 7 листопада 1917 р., Центральна Рада вказала, що право приватної власності на землю скасовується і вона стає власністю трудового народу й передається йому без

викупу. Водночас Рада випустила з поля зору питання про рухоме й нерухоме майно, ні словом не обмовившись про нього, в той час як у Декреті про землю зазначалося про перехід земельних угідь з живим і мертвим інвентарем у власність народу. З останнього стало очевидним, що все майно, яке мали не лише поміщики, а й заможні та середні селяни, а іноді навіть і бідняки, підлягало конфіскації. Це викликало обурення більшості селян з приводу запровадження в українському селі Декрету про землю.

Згодом політика Центральної Ради розчарувала майже всі верстви населення України, а особливо селян, які очікували здійснення її обіцянок. Проте реальне здійснення висунутих гасел щодо реформування на селі відкладалося до Установчих зборів. Тим часом в Україні запроваджувався Декрет про землю, проголошений В. Леніним. Незаможні селяни землі не одержали, а конфіскація землі у заможних і середніх селян та поміщиків викликала невдоволення як внутрішньою, так і зовнішньою політикою Центральної Ради, престаж якої був підірваний.

2. Наслідки першої світової війни і село

Перші аграрні перетворення в Україні з 8 листопада 1917 р. — дня прийняття Декрету про землю — до березня 1918 р. відбувалися в умовах першої світової війни, яка продовжувала негативно впливати на сільське господарство. Внаслідок скорочення посівних площ знизився валовий збір зернових культур, зменшилося поголів'я робочої та продуктивної худоби. Війна позбавила значне число господарств робочих рук, призвела до розрухи індустріальних основ селянського господарства. Та попри всі негаразди, сільське господарство України, хоча і в менших розмірах, продовжувало давати продукцію, виконуючи директиви «зверху». Ленінський наказ про відправлення на Північ «хліба, хліба і хліба!!!» втілювався в життя за допомогою жорстоких дій продовольчих загонів, розподілених на групи по 10 чоловік, які безкомпенсаційно реквізували в українських селах зерно. Архівні матеріали стверджують, що лише з Херсонської губернії за період з 18 лютого до 9 березня 1918 р. до Росії було вивезено залізничним транспортом 1090 товарних вагонів зерна.

Переговори про укладення мирного договору почалися у Брест-Литовську 9 грудня 1917 р., але вони набрали зтяжнього характеру. Уряди Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії й Туреччини наполягали на тому, щоб Україна взяла участь у мирних переговорах як самостійна республіка. Особливий тиск на Україну мали Німеччина та Австро-Угорщина, де надто швидко загострювалася продовольча проблема, і договір із самостійною Україною міг поліпшити їхнє становище. У зв'язку з цим вони заявили, що є всі підстави розглядати Українську Народну Рес-

публіку (УНР) як суверенну державу, здатну самостійно укладати міжнародні договори. Українська делегація, напередодні від'їзду проінструктована М. Грушевським, мала домагатися включення до складу УНР західноукраїнських земель або створення з усіх українських земель в межах Австро-Угорщини окремого коронного краю з найширшою автономією. Заради миру з УНР обидві держави давали згоду на передачу їй більшої частини Холмщини і Підляшшя, а також на виділення західноукраїнських земель в окремий коронний край.

9 лютого 1918 р. договір між УНР і державами Центральної Європи було підписано. Це був перший мирний договір у світовій війні, що тривала. УНР зобов'язалася протягом першої половини 1918 р. поставити Німеччині та Австро-Угорщині 60 млн пудів зерна, 2750 тис. пудів м'яса та іншу продукцію. Четверний союз не лише визнав УНР самостійною державою, а й встановив з нею дипломатичні відносини і визначив західні кордони України. Водночас між УНР та Австро-Угорщиною укладається окремий, спеціальний договір з питань Галичини та Буковини. Згідно з цим договором останні мали утворити окремий регіон, але пізніше Австро-Угорщина виступила проти такого договору і в односторонньому порядку анулювала його.

Після Брест-Литовського договору уряд УНР звернувся до Німеччини з проханням надати їй військову допомогу. Остання охоче погодилась, вбачаючи в цьому неабияку вигоду для себе. Сировинні ресурси, продовольчі багатства тощо здавна були для неї особливою принадою, і вона за таких обставин не могла тим не скористатися. Наслідком того звернення стала окупація, що принесла українському народові багато прикростей, зокрема селянству, на плоди праці якого був особливий розрахунок. У Німеччину щоденно відправлялися вагони з зерном, худобою, м'ясом, салом, олією тощо.

3. Політика воєнного комунізму і селянство

Жовтень 1917 р., громадянська війна, політика воєнного комунізму, всі зміни у суспільних процесах України могутньою хвилею захоплювали у вир історичних подій найширші маси селянства, всі його верстви та соціальні групи. На село відряджалися загони посланців з міста в ретельних пошуках хліба, м'яса, молока, овочів тощо. І сільські землероби змушені були віддавати плоди своєї праці задарма. Вони виконували політику воєнного комунізму, запроваджену більшовиками, наслідки якої село відчувало тривалий час.

Передусім виникає запитання, чи потрібна була жорстока державна політика воєнного комунізму? Розглядаючи цю проблему в контексті нового осмислення, не маємо сумніву в тому, що, запроваджуючи політику воєнного комунізму, більшовики робили ставку на безтоварний соціалізм

і цим самим припустилися серйозної помилки, яку довелося згодом визнати і виправити. Тому нині більш важлива не констатація допущених помилок, а дослідження генезису і фатальних наслідків для суспільства, з'ясування причин, чому і як більшовики допустили ці трагічні прорахунки.

Нині вже відомі й широко використовуються для роз'яснення того, що трапилось, дві головні причини: перша — конкретні умови країни: громадянська війна, голод і розруха; друге — впровадження теорії безтоварного соціалізму К. Маркса. Посилання на першу причину — не новина; з часу введення до кінця 80-х років політика воєнного комунізму пояснювалася громадянською війною. Аналізуючи цю причину, спробуємо вдатися до аргументів і фактів. Оскільки від воєнно-комуністичної політики найбільше постраждало селянство, вважаємо за доцільне визначити його роль і місце у більшовицькому баченні. Нагадаємо, що В. Ленін побоювався того, що селяни візьмуть всі землі у свої руки і це може відвернути їх від соціалізму. Особливо вагомими були підстави для побоювань у такому аграрному регіоні, як Україна, де не було перспектив для «общинного» соціалізму і недостатнім був вплив на селянство з боку робітників-агітаторів та партії більшовиків у непромислових губерніях.

Про пониження ролі селянства свідчить перша радянська конституція, прийнята в липні 1918 р., за якою співвідношення голосів на виборах депутатів рад перерозподілялося на користь робітників, на соціальне ущемлення селянства. Якщо до рад один робітник обирався від 25 тис. виборців, то один селянин — від 125 тис. виборців-селян, тобто у відношенні 5:1. Такий маневр було зроблено свідомо, з метою порушення соціальних відносин з селянством. Більшовики наполягали на досягненні єдності з сільською біднотою у боротьбі проти «куркулів» за побудову соціалізму. До сільської бідноти входили не лише селяни-бідняки, а й сільські «пролетарі», внесок яких у матеріальне виробництво був надто мізерний. Серед останніх було чимало ледарів і п'яниць, які не користувалися повагою на селі. Таким чином, стає цілком очевидним, що на відміну від П. Столипіна, який у реформуванні на селі робив ставку на сильних і міцних селян, В. Ленін покладав надії на слабких, нікчемних, оскільки більшовики вже не мали ніякої підтримки на селі. Виходячи з цього, вони наполягали на розгортанні класової боротьби на селі, закликали сільську бідноту боротися проти «куркулів». У травні 1918 р. у своєму зверненні до ВЦВК Я. Свердлов наголошував на тому, що партія більшовиків має серйозно поставити перед собою проблему поділу села на класи, створити в ньому два діаметрально протилежні і ворожі між собою табори, підмовити сільську бідноту розпочати класову боротьбу проти «куркулів», — лише в такому випадку можна буде досягти на селі того, що вже було досягнуто в містах.

І боротьба розпочалася, але проти кого? Нагадаємо, в дожовтневий час

В. Ленін називав куркулем сільського лихваря, а в пожовтневий — назва «куркуль» була перенесена на підприємливого, ініціативного та запозитливого селянина-трудівника. Тим більше, що лихварство, позички грошей під заставу як основні заняття дореволюційного куркуля за нових умов уже заборонялися законом фактично і на селі. Проте це не врятувало «куркуля» від розправи над ним. «Першого удару» йому завдано влітку 1918 р., коли зменшилася кількість «куркульських» господарств на дві третини. Понад 60% «куркульських» володінь з 50 млн га землі було експропрійовано. Крім цього, в них відібрали велику кількість сільськогосподарського інвентаря, машин і худоби. У багатьох випадках процес, що розгорнувся, виходив далеко за межі проголошеної експропріації великої власності. Конфісковувалося практично все, що припало до вподоби окремим «передовим, свідомим» сільським елементам. І це тоді, коли експропріація дрібних господарств не диктувалася ніякою економічною необхідністю, а ліквідація індивідуального господарства повинна була відбутися добровільно протягом кількох десятків років. У хід був запущений справжній «революційний механізм», який уже неможливо було зупинити. Вилучення в «куркуля» землі та майна з наступним перерозподілом тривали в Україні до середини 1923 р. Це була по суті селянська війна, яка з кожним днем все більше загострювалась, адже йшлося вже про позбавлення селян права вільно продавати своє зерно і запровадження контролю над запасами хліба з боку держави.

У травні 1918 р. було встановлено продовольчу диктатуру, введено повну централізацію заготівель і розподілу продуктів харчування, державну монополію на хліб. Так, Декрет про монополію на харчові продукти від 9 травня 1918 р. надав повноваження Наркоматові продовольства реквізувати в селян усе зерно понад визначений останнім прожитковий мінімум. Йшлося про «куркульське» зерно, а відтак Декрет закликав решту селян, які не мали власного майна, об'єднатися для нещадної боротьби з «куркулями».

Декрет про боротьбу з сільською буржуазією від 14 травня 1918 р. оголошував селян, які мали надлишки зерна, «ворогами народу», вимагав передачі їх революційному суду з наступним ув'язненням на строк не менш як 10 років, а також надавав органам Наркомпроду право «застосовувати збройну силу у випадку протидії відбиранню хліба або інших продовольчих продуктів».

Для успішного проведення операції «Зерно» Декрет від 27 травня 1918 р. уповноважував Наркомат продовольства організувати спеціальні «продовольчі загони», до складу яких входили віддані справі соціалізму робітники з міста, котрі займалися примусовим вилученням хліба. Чисельність особового складу цих загонів швидко зростала. Якщо в липні 1918 р. вона становила 10 тис. чоловік, то на початку 1920 р. — 45 тис. Зараховані у продовольчу армію одержували своє попереднє

жалування, а також продукти харчування і обмундирування з дня фактичного вступу в армію. Їхня діяльність відзначалася масовим свавіллям, незаконними арештами селян, погрозами застосування терору, піцтвом, рукоприкладством тощо.

Під приводом охорони інтересів держави та сільської бідноти фактично узаконювалося беззаконня — пограбування селянина, оскільки розміри «надлишків» зерна, що підлягало реквізиції, вдвічі перевищували селянські потреби. Але це не хвилювало нікого, окрім селянина, який був залишений напризволяще.

Внаслідок розвалу старого державного апарату та економіки сільськогосподарства більшовики стали перед реальною проблемою голоду та лавиною селянських повстань. Становище ускладнювалося Брест-Литовським миром, згідно з яким від країни відчужувалися землі, що давали близько 35% продовольства. Пропозиції С. Чаянова, М. Конратьева та інших економістів-аграрників, суть яких зводилась до створення громадської розподільчої системи кооперативних об'єднань, були відкинуті. А потреби у хлібі зростали, особливо в Росії, відокремленій від зернових районів, де добова норма хлібного пайка вже навесні та влітку 1918 р. становила 50 г. З цією метою було взято курс на активне стимулювання «класової боротьби» на селі, що знаменувала собою більш поглиблений наступ на селянські господарства. Декретом від 11 червня 1918 р. організовувалися комітети бідноти (комбіді), в обов'язки яких входило надання допомоги місцевим продовольчим органам з вилучення хлібних надлишків.

Так відбувався процес створення комбідів, які, як правило, очолювали представники з міста — «політично зрілі» робітники. До їх складу входили переважно селяни-бідняки та сільські пролетарі. Члени комбідів за рішенням більшовиків мали переваги при розподілі землі, звільнялись від податків і діставали 25% «здобичі» від вилученої сільськогосподарської продукції.

За допомогою названих акцій, при байдужості основної маси селянства, владоможцям удалося створити на селі щось на зразок соціальної опори.

На комітети бідноти покладалися обов'язки вилучати хліб, а також іншу сільськогосподарську продукцію, машини, інвентар у заможних селян і цим самим допомагати місцевим продовольчим органам виконувати ленінські настанови. Зауважимо, що більшовицькі завдання щодо реквізицій хліба були не лише успішно виконані й значно перевиконані, оскільки на практиці реквізиційні процеси охопили не тільки заможно-середняцькі господарства, а навіть і бідняцькі.

Завдяки наполегливій роботі продзагонів та комбідів примусові заготівлі хліба зростали. Якщо в 1917—1918 рр. в країні було заготовлено 47 млн 422 тис. пудів хліба, то в 1918—1919 рр. заготівля хліба становила 110 млн пудів, тобто в 2,2 рази більше. Селянину дозволялося

залишати для власного вжитку всього близько 30 фунтів (фунт — 405 грамів) збіжжя на місяць. А насправді примусові реквізиції не залишали й того, бо забиралось буквально все наявне зерно тощо.

З метою посилення реквізиційної політики на селі 9 травня 1920 р. в Україні було прийнято «Закон про комнезами». Комітети незаможних селян були створені тільки в Україні. Вони об'єднували селян-бідняків та бідніших середняків, які вели боротьбу проти «куркульства», вилучаючи в нього землю, рухоме й нерухоме майно тощо. Свою «лепту» в реквізиції вони внесли в другій половині 1920 р., коли хлібозаготівля значно збільшилась. У листопаді 1920 р. налічувалось близько 9600 сільських і волосних комнезамів, які були наділені правами державних і політичних органів, фактичної влади на селі. Комнезами були непопулярними серед народу і некомпетентними у господарських питаннях. Вони користувалися державними пільгами й відрахуваннями від зібраної ними за продрозкладкою продукції, але не бажали ділитися з селянами середнього стану. Тому все частіше ставилося питання про реорганізацію комнезамів, позбавлення їх функцій державного значення та перетворення на добровільні громадські організації. Врешті-решт у липні 1925 р. вони припинили своє існування. Отже, стало очевидно, що згадані перші декрети про реквізиції появилися фактично до громадянської війни. Зважаючи на це, вона не була головною причиною введення політики воєнного комунізму, а лише частковою.

Головною причиною введення політики воєнного комунізму було те, що більшовики наслідували теорію безтоварного соціалізму К. Маркса. Ця причина раніше замовчувалася радянською історіографією. Аналізуючи суть допущеної більшовиками помилки, слід підкреслити, що вона полягала в «перестрибуванні» через соціалізм, у прагненні «провести безпосередній перехід до комуністичного виробництва і розподілу». Звідси випливає, що політика воєнного комунізму була аж ніяк не «воєнною», а суто ідеологічною господарською примусовою акцією у намаганні створити новий правопорядок і негайно перетворювати вже тодішнє суспільство на комуністичне.

У період громадянської війни товарно-грошові відносини фактично були замінені товарообміном між містом і селом, який проводився не в інтересах селянства. Нееквівалентне постачання сільськогосподарської продукції селянами у міста не відповідало пропорції забезпечення їх промисловими товарами. Так, сільчани одержували лише товари першої життєвої необхідності (сіль, сірники, мило, гас), маючи при цьому потребу в одязі, взутті тощо. Тому їм доводилося виробляти не лише продукти харчування, але й необхідні промислові товари звичайним кустарним способом. У країні було заборонено, абсолютно закрито всякий розвиток приватного, недержавного обміну, тобто суворо заборонено торгівлю надлишками сільськогосподарської продукції з боку селян. І це в той час, коли існували мільйони дрібних селянських господарств.

Це була офіційна політика уряду, яка фактично зводилась до державного насильства не тільки над панівною верхівкою, а й над селянами та невдоволеними робітниками. Безумовно, ця ганебна політика не могла не відбитися на психології та свідомості грудящих, особливо селян, оскільки негативно впливала на їхнє ставлення до радянської влади і водночас на пониження їх ролі в соціально-економічному житті. Саме з цього часу й бере свої витoki принцип «відчуження» селян від землі, втрата інтересу до землеробської праці, до справжнього господарювання селянина на землі.

Воєнно-комуністична політика викликала вибухи селянського невдоволення, повстання, спрямовані проти «нових порядків» на селі, цим самим продовжуючи і поглиблюючи громадянську війну, примножуючи жертви трудового народу.

Радянська республіка, особливо Центральна частина Росії, була повністю охоплена селянськими повстаннями. Вирували вони й на Чернігівщині, Київщині, Херсонщині. Вже влітку 1918 р. виступили заможні селяни, які відчували на собі «перший удар» з боку нової влади. Офіційною статистикою країни протягом липня—листопада 1918 р. зафіксовано 108 «куркульських бунтів». Насправді ж їх було значно більше.

Широкого розголосу набрали селянські повстання в Україні. У цей скрутний, політично нестабільний час, коли політична влада в Україні переходила із рук в руки кілька разів на рік, селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити його прагнення. Насамперед його турбувало те, як утриматися на землі, по можливості розширити її наділи, позбутися продрозкладки, стати справжнім господарем на селі.

Досить важливими були настрої селянства, оскільки в нього було бажання і здатність боротися за соціальну справедливість. У 1919 р. українське село заповнили партизанські загони, до яких масово вступали селяни. Серед численних повстанських загонів найбільше уявилося з'єднання легендарного Н. Махна, русифікованого українського селянина, анархіста. У середині 1919 р. його сили, що базувалися в Гуляйполі на Запоріжжі, налічували близько 40 тис. бійців і часто ставали вирішальним чинником у боротьбі за Південь України. Деякий час вони боролися з білими, а після січня 1920 р. залекло билися з більшовиками. Перебірлива боротьба селян не давала підстав робити висновок, що вони не знають, чого хочуть. Селянин досить добре знав, чого хоче — передусім здійснення своїх мрій: жити і працювати на власній землі, повністю незалежно, не відчуваючи себе рабом ні перед ким і ні в чому. Але замість своїх сподівань він побачив, що лише проміняв старе ярмо царських властей на нове, ще важче ярмо нової влади.

Широкого розмаху набуло велике повстання під проводом отамана М. Григор'єва, колишнього царського офіцера. Його сили чисельністю 15 тис. чоловік були озброєні гарматами і навіть мали шість бронепоездів. Базувалися вони на Херсонщині, де мешкало багато заможних селян.

Селянські повстання були в усіх губерніях України, а найбільше в Київській, Подільській, Волинській, Харківській. Селяни не були ізольовані від невдоволених робітників, які досить часто приєднувалися до них. Більше того, за офіційними радянськими джерелами, робітники висували «чисто селянські» вимоги, наприклад скасування примусових ревізицій продукції селянського виробництва.

Таким чином, селянські заворушення доби громадянської війни були викликані в основному політикою воєнного комунізму, зокрема продрозкладкою, що здійснювалася примусовими методами і всупереч інтересам трудівників села. Про людські втрати у 1918—1920 рр. свідчать радянські офіційні дані. У висвітлюваний період війна забрала в цілому понад 9 млн людських життів — без урахування 2 млн убитих у першій світовій війні. Кількість померлих у 1918—1923 рр. від інфекційних захворювань — дизентерії, висипного і черевного тифу, холери становила близько 3 млн. Чимало жертв приніс голод 1921—1923 рр. — близько 1,5 млн чоловік. Але навіть якщо лиш візьмемо 2 млн померлих від хвороб у 1918—1920 рр., то залишається 7 млн, котрі стали жертвами названої селянської війни. Наведені цифрові дані щодо жертв селянської війни не досить точні. Проте вони свідчать про розмах і тривалість опору селян, який вони чинили запровадженню більшовицької системи ревізицій.

4. Перші радянські та колективні господарства

З поширенням в українському селі декретів ЦВК РСФРР про землю і соціалізацію відбувався процес відчуження поміщицьких, державних, удільних та церковних земель, а також земель селян-заможників. Лише за два місяці в Україні було націоналізовано близько 15 млн десятин землі, на якій форсованими темпами створювалися два типи господарств: колективні — сільськогосподарські артіль, комуни, товариства спільного обробітку землі — та радянські, або народні, господарства. Поряд з цими основними формами господарювання появляються нові, зокрема кооперативна землеробська трудова артіль, супряга тощо. Для того, щоб мати чітке уявлення про перші форми господарювання, спробуємо дати визначення кожній із них.

Трудова сільськогосподарська артіль — добровільне об'єднання виробників для спільної господарської діяльності. В артілях усуспільнювалося землеволодіння, праця та основні засоби виробництва, тяглова сила. Всі права і обов'язки членів артілі визначалися статутом. Доходи членів артілі розподілялись за працею. В артілях поєднувались особисті та громадські, загальнонародні інтереси.

Товариство спільного обробітку землі (ТСОЗ) — одна з найпростіших форм колективного господарювання. У ньому усуспільнювались зем-

лекористування і праця, а худоба, машини та інший сільськогосподарський інвентар, будівлі залишались у власності селян. Доходи розподілялись не тільки за кількістю затраченої праці, але й залежно від розмірів пайового внеску та цінності засобів виробництва, наданих товариству кожним його учасником.

Трудова сільськогосподарська комуна — форма сільськогосподарської виробничої кооперації, в якій усуспільнювались всі засоби виробництва і землекористування. Розподіл у комуні був зрівняльним за кількістю їдців. З поширенням колективного руху комуни виявилися найменш життєвою формою кооперації, бо в них не поєднувались особисті та громадські інтереси, відсутніми були матеріальні стимули.

Кооперативна землеробська трудова сільськогосподарська артіль — вид кооперації, який об'єднував сільських виробників для спільного обробітку землі, використання машин або виробництва сільськогосподарської продукції. Появі вищих форм виробничих землеробських селянських об'єднань передував розвиток нижчих, простих форм кооперації (споживча, сільськогосподарська, постачальницька тощо). Слід вважати, що сільськогосподарські артілі пізніше трансформувалися в колгоспи — колективні господарства.

Супряга — традиційна форма селянської трудової кооперації та взаємодопомоги. Суть її полягала в поєднанні інвентаря, робочої худоби і праці селян двох або кількох господарств для виконання сільськогосподарських робіт протягом року або частково в сезонні періоди (оранка, посівна, збирання врожаю тощо).

Радянське господарство (радгосп) — державне сільськогосподарське підприємство, в якому всі засоби виробництва, а також продукція, вироблена в ньому, є державною власністю. Порівняно з колективними господарствами радгоспи характеризуються умовно вищим рівнем усуспільнення виробництва. Виробнича діяльність радгоспів здійснюється на основі господарського розрахунку. Радгоспи пройшли складний шлях розвитку, відповідно змінюючи свою назву: радянські економії, народні господарства, державні господарства, культурнопосказові, поступово трансформуючись у сучасні радгоспи.

Названі форми господарювання мали відмінності, але спільним і основним для них було те, що всі вони базувалися на колективному способі обробітку основного засобу виробництва — землі. Поряд з ними зустрічались інші — артіль вищого ступеня, чиста комуна, трудова артіль, союзи, товариства тощо. Форма колективного об'єднання визначалася такими параметрами, як ступінь усуспільнення землі, праці, засобів виробництва, спосіб розподілу доходів колективу, соціальний склад колективу.

Колективний та радянський рух в Україні розпочався наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. Ініціаторами створення перших радянських та колективних господарств виступили В. Ленін та більшовики, переважна частина в яких були робітники, що прибули на село з про-

мислових міст і не завжди були обізнані зі специфікою праці на землі. Народні господарства, радянські економії, сільськогосподарські артілі, товариства спільного обробітку землі, сільськогосподарські комуні в перші пожовтневі місяці найбільше поширилися у Харківській та Катеринославській губерніях. Вони розташовувалися поблизу великих пролетарських промислових міст, де сильно відчувався вплив більшовицьких організацій і робітничого класу.

Під впливом більшовиків відносно значного розмаху колективний рух набрав у Полтавській та Чернігівській губерніях, де господарства заможних селян переважали над поміщицькими, що зумовило глибшу диференціацію селянства. Перші кроки на шляху усупільнення робила селянська біднота Київської, Херсонської і Таврійської губерній. Поодинокі випадки створення радянських і колективних господарств зустрічалися у Волинській та Подільській губерніях, де більшість селян не мали бажання вступати до них.

Аналіз створення колективних господарств у 1918 р. показав, що на відміну від Росії, де основною формою колективів були комуні (із 1501 господарства комуні становили 912, або понад 60,7%), в Україні основну форму сільськогосподарських об'єднань становили артілі і товариства. Із виявлених 151 господарства налічувалось 17 комун, або понад 11,3%, більшість — 134 — становили артілі і товариства спільного обробітку землі. У цей час в Україні було організовано 250 народних господарств і радянських економії.

Основний кістяк перших сільськогосподарських об'єднань становили промислові та сільськогосподарські робітники, батраки, безземельні та малоземельні селяни. Такий соціальний стан характерний для 103 господарств України. Представництво селянина-середняка в них було досить рідким явищем. І все-таки середняки представляли значний процент у 36 сезонних об'єднаннях. Лише в дев'ять колективів «вступили» заможні селяни не зі своєї волі. Найбільш забезпечені землею, живим і мертвим інвентарем, насінням і продовольством, господарськими і житловими будівлями були колективи, створені в колишніх поміщицьких маєтках.

Головним завданням земельної політики був перехід від одноосібного господарства до громадського. Уряд вважав, що радянські господарства, артілі, комуні, товариства спільного обробітку землі та інші види громадського землекористування — найкращі засоби для утвердження соціалізму в землеробстві, тому на одноосібне землеробське господарство дивився як на тимчасове і відживаюче явище. Конфісковані землі розподілялись у першу чергу між радгоспами і колективними господарствами, і лише потім здійснювався зрівняльний поділ землі, що залишалася. За даними ЦСУ України 1922 р., наприкінці лютого 1918 р. було конфісовано близько 60% поміщицьких маєтків, землі яких були негайно ж передані колективним та радянським господарствам.

Водночас слід зауважити, що Центральна Рада України виступила проти перегинів у запровадженні окремих декретних положень про землю. Згідно з Декретом, усі землі повинні мали передаватися в руки селян, але фактично вони не лише не передавалися в їх руки, а конфісковувалися в заможного-середняцького селянства, і навіть у селян-бідняків, які мали понад одну десятину на двір. Ленінський наказ (березень 1919 р.) — не сміти командувати селянином-середняком — у практичній роботі, тобто в організації великого соціалістичного землеробства, був найгрубішим чином порушений. Селянам-середнякам всупереч їх бажанням нав'язувалися колективні господарства.

Відповідно до Циркулярного листа Наркомзему Української СРР про організацію комун від 18 березня 1919 р. та «Положення ВЦВК про соціалістичне землеробство і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 26 травня 1919 р. був узятий курс на форсоване насадження колективних господарств та радгоспів в українському селі. Таким чином, був порушений принцип зрівняльного поділу землі, гарантований селянам Декретом про землю та «Основним законом про соціалізацію землі». З ініціативи посланців більшовицької партії в українському селі шаленими темпами створювалися різні форми колективних господарств, а також радгоспів. Про це свідчать статистичні дані. Весною 1918 р. в Україні налічувалося 45 сільськогосподарських артілей і тсозів, кілька десятків тимчасових буряківницьких артілей, в 1919 р. — 497, а в 1920 р. їх було вже 707.

Динаміка створення радгоспів була ще більш вражаючою. Якщо весною 1918 р. налічувалося близько 20 народних господарств, то навесні 1919 р. їх уже функціонувало 1685. Вищі органи влади України в цьому плані надто перестарались, за що були в грудні 1919 р. прокритиковані В. Леніним. Думка його зводилася до того, щоб лише невелику частину культурних господарств дати під радгоспів, інакше не буде блоку з дрібним селянством, який вкрай необхідний. Критика була взята до уваги українським урядом і досить оперативно було вжито заходів до зменшення кількості радгоспів. У 1920 р. в Україні залишилося лише 571 радгосп з наявністю в них 376 тис. десятин землі.

Хоч виробництво сільськогосподарської продукції в Україні знижувалось, хлібозаготівля значно зросла. Якщо в 1919 р. хлібозаготівля становила 10,5 млн пудів, то в 1920 р. — 71,5 млн пудів зерна. Таке зростання ні в якому разі не слід розглядати як результат роботи колективних та радянських господарств, що, як правило, виникали серед найбідніших верств населення і високою продуктивністю праці не характеризувалися. Зростання заготівлі хліба пояснюється активізацією роботи каральних органів, які до середини 1920 р. знаходились у стані формування, а в другій половині 1920 р. брали безпосередню участь у ревізіях щодо селянства, дедалі жорстокіше посилюючи тиск на нього.

Реанімація громад в українському селі супроводжувалася частко-

вим руйнуванням трудового селянства як соціальної верстви, зокрема заможних та середніх одноосібників, які відокремилися вже в часи столипінського реформування. Шляхом примусу їх повертали до громад, усупільнюючи при цьому все рухоме й нерухоме майно. Відбувся процес ліквідації хутірських господарств, яких було найбільше в Україні, а також у Сибіру, особливо в тих губерніях, що були досить щільно заселені українцями. Станом на 1922 р. загалом по країні хуторів залишилося менш як половина, в Україні значна кількість їх поки що вціліла, щоправда, серед них частина залишалась без господарів... Проте такі акції аж ніяк не пришвидшили наближення соціалізму, оскільки громада уособлювала віковичну аграрну відсталість. Але врешті-решт це явище не дуже хвилювало уряд, навіть більше, він думав, що коли селянам передати поміщицьку власність, то вони повернуться спиною до ідей соціалізму і це призведе до втрати жовтневих завоювань. Ось чому одне із головних положень Декрету про передачу всіх земель — поміщицьких, державних, удільних, монастирських та ін. — у руки тих, хто їх обробляє, не виконувалось. Навпаки, у селян вилучалися ті земельні ділянки, якими вони володіли до прийняття в 1917 р. Закону про землю.

Із визволенням території України від німецько-австрійської окупації весною 1919 р., за логікою подій, мав би розпочатися поділ поміщицьких земель між селянами. Але цього не відбулося. Еспропрійовані поміщицькі маєтки передавалися господарствам, в які йшли на роботу селяни-бідняки та сільські пролетарі, поступово трансформуючись у працівників сучасних господарств. За підрахунками вчених до липня 1919 р. для радгоспів в Україні було відведено близько третини всіх орних земель колишніх панських маєтків. У власність радгоспів, яка вважалася державною, передавалися не лише поміщицькі землі, а й машини, сільськогосподарський інвентар, посівний матеріал тощо, які раніше належали поміщикам. У радгоспах вбачали найвищу форму ведення соціалістичного сільського господарства — справжні фабрики виробництва переважно землеробської продукції. Але вони не були ні ефективними, ні популярними, незважаючи на численні державні привілеї і пільги, які їм надавалися. Радгоспи, як і перші колективні господарства, по суті, не відіграли значної ролі в період воєнного комунізму.

Важливим було те, що, окрім названої панської власності, радгоспам передавалися житлові поміщицькі приміщення, які використовувалися для мешкання тих, хто працював у цьому господарстві. До речі, частині з цих помешкань пощастило уціліти до наших днів. Серед них колишній панський маєток у Сквирському повіті Київської губернії, на базі якого створено сучасний радгосп «Відродження» — нині Попільнянського району на Житомирщині.

Деякі колишні помістя, зокрема панські житлові будинки, передавалися в систему освіти, культури та охорони здоров'я. Так, у селі Верхівні

Сквирського повіту на Київщині (нині Ружинський район Житомирської області) у колишньому маєтку Ганських було організовано агрошколу, яку згодом було перетворено на сільськогосподарський технікум. В архівному документі «Про обстеження майна Верхівнянської агрошколи з метою виявлення предметів музейної рідкості» говориться: «1920 року значна колекція картин та цінне зібрання опудал, меблі палацу були вивезені на 75 підводах до міста Сквири. Залишилися при агрошколі лише рештки згаданого зібрання... та незначна кількість меблів». З тих пір вже понад сім десятиліть господарюють у псмщицьких приміщеннях, розташованих у чудовому старовинному парку, юні нащадки колишніх підданих Ганських. Ми завдячуємо долі, що у палаці оселився технікум, що дало змогу врятувати його від наруги і знищення.

Водночас чимало колишніх помість у сільській місцевості трудящі не змогли захистити від руйнування. Не спинили ту нищівну силу, перед якою не могли встояти ні імена, ні високе мистецтво. Зрештою маєтки було перетворено на приміщення для худоби, а в кращому випадку — колгоспну комору. Прикро, що таких прикладів ставлення до прекрасних храмів досить багато.

Істотним елементом аграрної політики партії більшовиків у висвітлюваний період було ставлення до сільськогосподарської кооперації. Відомо, що кооперація на селі з початку ХХ ст. розвивалася бурхливими темпами. На початок 1917 р. у країні функціонувало 31 тис. сільських споживчих товариств, членами яких було 7,5 млн чоловік, 25,6 тис. сільськогосподарських і кустарно-промислових кооперативів різного типу, в яких налічувалось 11 млн чоловік. Тоді ж усіма формами кооперації було охоплено не менш як половина селянських господарств і відповідно сільського населення.

Проте в міру проведення аграрних перетворень на селі, введення державної монополії на сільськогосподарську продукцію, заборони приватної торгівлі роль кооперації у суспільному житті стала припинюватись. Ставлення до сільськогосподарської кооперації з боку радянського уряду до 1922 р. було негативним. Кооперацію позбавили права заготівель, засобів і можливості добувати собі оборотний капітал і цим самим штовхнули селянина в руки дрібного торговця. Виживали кооперацію з великим поспіхом, причому, діючи так без необхідної потреби, лише в ім'я голої схеми «революційних перетворень».

Перша угода між урядом і кооперацією щодо співробітництва при розподілі була досягнута 11 квітня 1918 р. Цією угодою передбачалась можливість членства в кооперації окремих осіб, дотримання кооперативами встановлених державою норм розподілу продуктів, виконання кооперацією доручень державних органів під контролем останніх.

Наступний крок щодо кооперації був зроблений майже через рік. 16 березня 1919 р. виданий Декрет «Про споживчі комуни». Нагадаємо, що цей Декрет появився через місяць після Закону про соціалістичне

землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства (14 лютого 1919 р.). У ньому зазначалось, що земля оголошується єдиним державним фондом, і було знято питання про права на землю трудящого селянина, а велика колективна власність названа завтрашнім днем землеробства, який почали надто поспішно наближати. В умовах введення розкладки і боротьби держави з приватною торгівлею споживчі комуни зобов'язані були забезпечувати все населення (у певній місцевості) продовольством і предметами першої необхідності. Кооперативний апарат, маючи великий практичний досвід до 1917 р., як зазначалося у Декреті, не повинен бути зруйнований. Навпаки, під керівництвом Наркомпроду він мусив нагодувати, одягнути, взути кожного жителя країни. Кооперації пропонувалося залишитися «кооперацією», зробивши її відділом Наркомпроду. За цих умов зберегти кооперативний, самодіяльний характер в організації та роботі нового апарату розподілу виявилось неможливим. Принципи Декрету на місцях грубо порушувались: кооперативи фактично закривались або націоналізувалися, виборне керівництво замінювалось призначеним некомпетентним, зате «близьким» за духом, проти кооператорів посилювалися репресії.

Таким чином, Декретом повністю знижувалася споживча кооперація і причому в такий момент, коли вона могла бути насправді єдино організованою суспільною силою. Ліквідація кооперації й усунення її з арили економічних відносин мали тяжкі наслідки в аграрному секторі.

Стало цілком очевидно, що задум безпосереднього комуністичного розподілу здійснити не вдалося. У цьому напрямі була зроблена ще одна спроба. Декретом «Об'єднання всіх видів кооперативних організацій» від 27 січня 1920 р. передбачалося об'єднання кредитних товариств і позикоощадних кооперативів та їх союзів зі споживчими товариствами. Загальне керівництво мав здійснювати Головний комітет з кооперативних справ, організований при Наркомпроді. На підставі рішення РНК про ліквідацію рад кооперативних з'їздів Головний комітет з кооперативних справ заборонив діяльність кооперативних з'їздів.

Спроби партії більшовиків і державної влади зберегти, поставити на службу державі технічний апарат кооперації, замінивши її виборні органи призначеними державою, були глибоко помилковими. Адже кооперація це не тільки технічний апарат, а й селянська самодіяльність, яка проявлялась у різних формах, що впливали з її внутрішньої природи. Ставлення до кооперації лише як до посередницької ланки, що може бути одержавлена, пагубна для неї, оскільки робота селянської кооперації базується на основі посередництва.

Винятково суперечливим було ставлення В. Леніна до кооперативного руху. У своїх працях 1902—1917 рр. він у цілому негативно ставився до кооперації, в тому числі сільськогосподарської. У 1917—1920 рр. він виступив ініціатором ліквідації кооперативних об'єднань і товариств. Після проголошення нової економічної політики, зокрема наприкінці

1922 — на початку 1923 рр. він змінив свої погляди щодо кооперації. Цьому певною мірою сприяло ознайомлення з працями вчених — економістів-аграрників, у першу чергу О. Чайнова, М. Туган-Барановського, М. Кондратьєва та ін. Саме під впливом концепцій названих учених пізніше було прийнято Декрет про виділення сільськогосподарської кооперації в окрему структуру і взято курс на відродження кооперації на селі.

5. Перегини в аграрно-селянському секторі

Аналізуючи аграрно-селянську політику, що здійснювалася більшовицькою партією в період з жовтня 1917 до 1920 р., принагідно зазначимо, що в її ході було допущено багато перегинів. Назамперед це стосується питання про форми землекористування в економіці сільського господарства. Відомо, що в роки століпінської аграрної реформи існувало чотири форми землекористування, що значною мірою сприяло піднесенню ефективності сільського господарства. З них практично було залишено лише дві — державну та общинну, або колективну. Знищено велику приватну та малу приватну форми власності, що негативно позначилось на стані аграрного сектору. Лише через більш як сім десятиліть село повертається до приватного укладу, який із надто важкими потугами робить перші невпевнені кроки на шляху модернізації сільського господарства.

Грубою помилкою радянського уряду вважається введення політики воєнного комунізму, зокрема ідеї товарообміну замість товарно-грошових відносин, що спричинило класову боротьбу на селі. Застосування ревізійних методів щодо селян призвело до того, що впродовж трьох років вони значною мірою втратили стимул до праці. Продовольча розкладка, як складова частина економічної політики, мала сприяти, на думку більшовиків, насильницькому переходу до комуністичного, тобто позаринкового способу виробництва й розподілу продукції. Але селянство виявило невдоволення з приводу її впровадження, оскільки продрозкладка мала абсолютно відкритий грабіжницький характер з боку держави стосовно нього. Це викликало повстанські рухи на селі, які, до речі, підтримували й інші трудящі верстви населення. Розкладка у тій формі, якої вона набула в період воєнного комунізму, відображала інтереси партійно-державної та господарської бюрократії, котра формувалася і набирала досвіду становлення на селі адміністративно-бюрократичної системи управління.

Діяльність військово-продовольчих загонів, комбідів, в Україні — комітетів незаможних селян у конфіскації хліба та інших сільськогосподарських продуктів викликала справжню селянську війну. Вона супроводжувалася застосуванням збройної сили, насильства.

Осмислюючи радянське та колективне будівництво в перші післяжовтневі роки, можна сказати, що без аналізу конкретних змін в еконо-

мічному житті в Україну було механічно перенесено дію «Положення про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», в якому йшлося про значення радгоспів, комун, артіль та інших колективних об'єднань на селі. Вони виявилися мало-ефективними. Оцінюючи це Положення як абсолют, керівні працівники України взяли курс на форсування максимального числа радянських і колективних господарств примусовим методом. Тому лінія голови Ради народних комісарів УСРР Х. Раковського на прискорення будівництва радянських та колективних господарств призвела до деформації земельної аграрної політики в Україні і викликала непорозуміння на місцях.

Великої шкоди завдав процес усупільнення землі, робочої худоби, інвентаря заможного-середняцького селянства. В аграрній сфері здійснювалися законодавчо оформлені спроби направити сільське господарство шляхом колективних і державних господарств за допомогою передачі їм — часто всупереч бажанням селянських мас — експропрійованих у поміщиків і заможних селян земель й засобів виробництва. Таким чином, замість передачі та зрівняльного розподілу землі між селянами фактично земля передавалася колективним та радянським господарствам, що керувалися «зверху» і виявились неспроможними забезпечити населення сільськогосподарською продукцією.

Негативною рисою аграрно-селянської політики була ліквідація сільськогосподарської кооперації, що призвело до згубних наслідків. По суті це була ломка налагодженого сильного виробничого та громадсько-суспільного механізму заради здійснення революційної мрії. Ліквідація кооперації на селі призвела до загострення продовольчої кризи.

Зважаючи на зазначене вище, слід підкреслити, що в період громадянської війни було відчутно порушено матеріальне стимулювання селян до виробництва сільськогосподарської продукції, а це спричинило послаблення еквівалентного обміну між містом і селом. Стара економіка сільського господарства була зруйнована, а нова зазнала краху, в результаті чого виробництво валової сільськогосподарської продукції в країні в 1920 р. становило 67% воєнного рівня і продовжувало далі знижуватися. Сільське господарство України, як і всієї країни, було фактично задушене продрозкладкою і продарміями.

6. Західноукраїнські землі

Австро-Угорська імперія, до складу якої входили Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, у жовтні 1918 р. розвалилася. У зв'язку з цим представники громадськості зібралися у Львові і створили Українську Національну Раду (УНР) — найвищий орган майбутньої держави. Рада з ентузіазмом проголосила Українську державу в Східній Галичині, Північній Буковині та на Закарпатті.

Наприкінці жовтня 1918 р. українське парламентське представництво поставило перед австрійським урядом питання про передачу УНР влади в Східній Галичині та Північній Буковині. Цю вимогу було відхилено, і влада була здобута 1 листопада 1918 р. за допомогою військових дій, а австрійський уряд мусив залишити етнографічні українські землі. УНР 9 листопада 1918 р. офіційно проголосила Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР), обравши перший уряд — Державний секретаріат на чолі з К. Левицьким. Територія нового державного утворення становила майже 70 тис. кв. км, на якій мешкало загалом 6 млн чоловік, серед яких українці становили 71%.

Та незабаром західну частину Східної Галичини окупували поляки, Північну Буковину відторгнули румуни, а Закарпаття лишилося й надалі під владою Угорщини. Це надзвичайно болісно позначилося на подальшій долі краю.

У межах дії ЗУНР залишилось 4 млн населення. З самого початку поляки вороже ставилися до українців, вели проги них збройну боротьбу, в результаті якої українське військо 21 листопада 1918 р. залишило Львів. Уряд змушений був переїхати до Тернополя, згодом до Станіслава, де в січні 1919 р. був обраний новий уряд, який очолив С. Голубович. З того часу Державний секретаріат працює в напрямку об'єднання усіх земель України в єдину державу.

4 січня 1919 р. УНР ухвалює Закон про об'єднання (злуку) двох українських держав, а 22 січня того самого року відбувається об'єднання УНР і ЗУНР. Водночас відбувається зміна назви ЗУНР на Західну область УНР. Але не судилося Західній області бути довго разом з УНР. У липні 1919 р. Східну Галичину і Західну Волинь окупувала Польща. У результаті міжнародного тиску, особливо держав Антанти, обидва регіони за Варшавським договором від 22 квітня 1920 р. переходять під владу Польщі, потім за Ризьким договором від 18 березня 1921 р. на основі рішення Ради послів 14 березня 1923 р. юридично приєднуються до Польщі, у складі якої вони перебували до 17 вересня 1939 р. Інкорпоровані в Польську державу, Східна Галичина, Західна Волинь, а також поліські райони утворили новий географічний регіон — Західну Україну.

Під час розпаду Австро-Угорської імперії Румунія захопила одну з її провінцій — Буковину з центром у Чернівцях. Більшість населення в її північній частині становили українці. Румунський уряд одночасно окупував Бессарабську губернію, населену в основному українцями. Закарпатські землі за часів Австро-Угорської монархії входили до складу угорських коронних земель, а тому після проголошення самостійності Угорщини органічно ввійшли до її складу. Згодом Закарпаття перейшло до Чехословаччини, в лоні якої (не рахуючи періоду окупації цієї території фашистами під час Великої Вітчизняної війни) знаходилося до 1945 р.

Запитання і завдання

1. *Що вам відомо про політику УНР стосовно села і селянства?*
2. *У чому полягали особливості радянізації села в Україні?*
3. *Дайте оцінки характеру і змісту політики воєнного комунізму на селі? У чому шкідливість цієї державної політики щодо розвитку продуктивних сил села?*
4. *Охарактеризуйте особливості тогочасних аграрних відносин в західноукраїнському селі.*
5. *Підготуйте повідомлення чи влаштуйте диспут з проблеми радянізації села в Україні: ідеї, дії влади з позицій сучасного бачення процесу.*

НЕП: СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ (1921—1927 рр.)

---

1. Українське село після громадянської війни

На початку 20-х років основна частина українських земель входила до складу Радянської України, площа якої становила 452 тис. кв. км. За даними перепису 1920 р. в Україні налічувалося 25,5 млн чоловік, з них у сільській місцевості мешкало 20,9 млн, у місті — 4,5 млн.

Врешті-решт громадянська війна, закінчення якої найбільше чекали селяни, наприкінці 1920 р. завершилася, проте воєнно-комуністична політика продовжувалась. У такий спосіб обіцянка більшовиків селянам відмінити воєнний комунізм з припиненням громадянської війни обернулася на словоблудство.

Після закінчення громадянської війни політика воєнного комунізму не тільки не послабилася, а навпаки, запроваджувалися нові утопічні форми. Так, Декретом від 6 грудня 1920 р. вводиться безкоштовний відпуск продуктів населенню по картках, а Постановою від 27 грудня того самого року було відмінено грошові розрахунки за користування поштою, телеграфом, телефоном тощо. Тоді ж державні підприємства звільнялися від оплати за паливо. На початку 1921 р. — користування комунальними й комунікаційними послугами, транспортом ставало безкоштовним. У лютому припинили обкладання грошовими податками. Почалася підготовка до цілковитого скасування грошей, ліквідації Центрального банку. Наведені факти свідчать про здійснення ленінської політики переходу до комуністичного виробництва і розподілу.

Внаслідок політики воєнного комунізму, як показала практика, се-

лянське господарство все більше занепадало. Воно виявилось вщент розореним, перебуваючи в стані фактичної руйнації, дистрофічної немічності. Товарність сільського господарства була настільки низькою, що задовольнити потреби населення України в продуктах харчування стало неможливо. Водночас посилювалося втручання держави у селянські справи — у вигляді директив, що диктували вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур, розведення великої рогатої худоби, свиней, овець тощо, причому строго вказуючи відповідні норми утримання останніх. Економічна політика держави щодо селянства носила яскраво виражений споживацький, паразитичний, занепадний характер. Селянин, у якого вилучали не тільки надлишки продуктів харчування, а й необхідну норму для проживання, втрачав інтерес до господарювання і значно скорочував посівні площі. Саме в районах активного здійснення продрозкладки відбувалося звуження посівних площ (Чернігівська, Харківська та Полтавська губернії). На територіях, де відбувалися основні воєнні дії (Волинська, Київська, Подільська, Катеринославська губернії), наявність селянських запасів була досить мізерною. Аналогічна ситуація склалася і в інших регіонах. «Викачування» містом хліба з села при одночасному скороченні промислового виробництва загострювало нееквівалентні відносини між ними.

На стані сільського господарства України особливо негативно позначилася продовольча розкладка останнього року (1920) громадянської війни, яка фактично була каталізатором повоєнної кризи в аграрному секторі. Саме цей рік характеризується найбільш жорсткими спробами більшовиків остаточно знищити товарно-грошові відносини і ринок, замінивши їх централізованим розподілом продукції.

Катастрофічно занепадало землеробство й тваринництво — основні галузі сільського господарства. Виробництво зерна в 1920 р. становило лише близько половини того, що давала країна до першої світової війни. У кілька разів зменшилося виробництво технічних культур: цукрових буряків, льону, конопель, тютюну. У зв'язку з цим у стані глибокого занепаду перебували провідні галузі легкої та харчової промисловості України. Особливо критичним було становище в цукровиробній галузі, котра в довоєнні роки давала понад 80% цукру загальноімперського виробництва. У 1920 р. з 192 заводів, які в 1914—1915 рр. виробляли 85 млн пудів цукру, діяли лише 76 із загальним обсягом продукції близько 4 млн пудів; 13 заводів лежали в руїнах, 5 — за Ризьким мирним договором відійшли до Польщі. Чимало уцілілих підприємств було законсервовано через занепад цукробурякового виробництва в Україні, спричинений загальною кризою сільського господарства й бурякосіяння зокрема. У 1920 р. посівні площі цукрових буряків порівняно з 1914 р. скоротилися більш як у 4 рази, а врожайність удвічі. Криза галузі тривала й після громадянської війни.

Внаслідок посилення в 1920 р. реквізиційних методів у селянських

господарствах різко зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, свиней, овець, однак продукція продовжувала вивозитися до великих промислових міст Росії. Заготовлене продовольство в Україні неможливо було вчасно доставити у промислові центри, оскільки в результаті розрухи і гострої нестачі палива транспорт не справлявся з перевозками. Половина паровозів і чверть вагонного парку були непридатні для роботи. Вантажобіг транспорту становив близько 23% від рівня 1913 р.

Незважаючи на активну діяльність продовольчих загонів, комітетів незаможних селян при допомозі військових сил та каральних загонів ЧК, виконати в 1920 р. заплановану продрозкладку ставало дедалі важче. Навесні 1921 р. продрозкладку з урожаю попереднього року в Україні було виконано менш як на 40%. Радянський уряд змушений був закуповувати продовольство за кордоном.

Стало цілком очевидно, що застосовані до селянства радянським центром, як московського центру, так і України командно-економічні та силові узурпаторські методи збанкрутіли і не здатні були навіть мінімально забезпечити населення продуктами харчування. Український радянський уряд, по суті справи, перебував у оперетковій ролі й фактично нічого самостійно не вирішував, а знаходився в фарватері союзних тоталітарних структур і в усьому намагався будь-що догодити московським зверхникам. Природно, що за таких умов він у долі селянства сам практично нічого не вирішував.

Катастрофічне становище в економіці призвело до різкого зростання невдоволення більшовицькою політикою, що вилилося у військові заколоти, великі робітничі страйки та селянські повстання, які на початку 1921 р. охопили Україну і Росію. Селянство, яке терпіло і здебільшого мирилося з продрозкладкою в роки громадянської війни, після її закінчення почало виступати проти неї. Таким чином, економіка сільського господарства весною 1921 р. перетворилася на політику.

Погіршилося ставлення селян-середняків до радянської влади. За три з лишнім роки, як повідомлялося в радянській пресі в січні 1921 р., селяни-середняки глибоко переконалися, що комунізм — це безгосподарність, це — неповага до чужої праці, це — невміння зберегти й раціонально використати господарські цінності. Таким чином, проголошений у 1919 р. стратегічний лозунг — перехід від політики нейтралізації середнього селянства до міцного союзу робітничого класу з середняком і залучення його до соціалістичного будівництва — опинився під загрозою.

Невдоволення українського села ревізиціями продовольства, що поширювалися майже на всю продукцію, яка вироблялася у селянському господарстві, а також заборона торгівлі після ліквідації фронтів стало відчуватися ще гостріше. На початку 1921 р. селянськими повстаннями була охоплена майже вся Україна. Так, у лютому того самого року чекісти повідомляли про 118 великих селянських повстань в Україні. Застосовуючи тактику партизанської боротьби, селянські за-

гони у багатьох районах тримали місцевість під своїм контролем. Щодо дрібних інцидентів, то лише протягом чотирьох днів у квітні 1921 р. група у складі 10 чоловік відібрала своє зерно й убила урядовця на Поділлі. Аналогічні події відбулися в Полтавській губернії. Загін із 50 вершників, озброєних кулеметами, штурмував цукроварню, в результаті було забрано 18 коней, 306 тис. крб. і дві друкарські машинки та ін. Учасники цих подій, як правило, були тяжко покарані, але їхні рішучі дії свідчили про усвідомлення необхідності боротьби проти злочинних акцій з боку уряду. У придушенні селянських повстань брали участь добірні частини регулярної армії, використання якої свідчило про гостру кризу влади. Адже більшовики побоювалися того, що Червона Армія могла в будь-який момент перейти на бік селян. Щоб зрозуміти загрозу, яка нависла над країною, досить сказати, що 77% 3,5-мільйонної Червоної Армії становили селяни.

Зерна невдоволення проникали і в армію. У лютому-березні 1921 р. відбулися заворушення у військово-морській фортеці Кронштадта. Серед повсталих матросів було чимало вихідців із українських селянських родин, які стали на захист своїх батьків та дідів. 1 березня кронштадтські моряки провели мітинг, на якому прийняли відповідну резолюцію, оголосивши різні свободи: свободи партій, друку, зборів тощо, але серед них була найголовніша — свобода торгівлі селянам, що мала для них неабияке значення. На другий день мітинг переріс у повстання на кронштадтській військово-морській базі. Повстанці добре були обізнані з обстановкою на селі, знаючи селянські вимоги. Про це свідчить їхня стаття, вміщена в газеті «Известия ВРК» від 16 березня 1921 р., в якій підкреслюється: «В обмін на майже повністю реквізоване зерно, за конфіскованих корів та коней вони (селяни. — *Ред.*) одержали наскоки ЧК і каральні команди».

Публікації недавнього часу про кронштадтський «заколот» та підтримання ним «куркульських» повстань дозволяють спростувати тлумачення подій початку 1921 р. Так, прояснюються попередні оцінки кронштадтського повстання, які не відповідали дійсності. Трагедія Кронштадта послужила поштовхом до зміни економічної політики на селі.

2. Пошуки аграрно-економічної політики

Дискусії з проблеми аграрно-економічної політики між основними політичними партіями в країні розпочалися з жовтневих подій 1917 р. Вже тоді на порядок денний було поставлено питання про розробку нової аграрної політики. Але оскільки більшовицька партія здобула владу, то вона не прислуховувалася до голосу селянина, що враховувався в аграрних програмах меншовиків та есерів. Більшовики наполегливо впроваджували на селі свій аграрний курс.

Матеріали того часу, опубліковані в журналі «Социалистический

вестник» (1921. — № 17), свідчать про те, що вже у 1921 р. деякі більшовики, зокрема М. Калінін, не заперечували тесретичної першості меншовиків та есерів у розробці нової економічної політики. У бесіді з французьким делегатом III конгресу Комінтерну А. Морізе більшовик М. Калінін підтвердив, що «радянська політика щодо селянства була та сама, яку завжди рекомендували есери і меншовики. Ніяка інша політика неможлива». Така заява не викликала сенсації. Проте під кутом зору великої політики визнання «співавторства» соціалістів у такій справі, як перехід до нової економічної політики, могло спричинити вимогу поділу з ними політичної влади. До такого повороту ні тоді, ні пізніше керівництво більшовиків не було готове.

Чому меншовики раніше за інші політичні партії розробили позитивну програму, назвемо умовно, «непівські» принципи?

Нині не викликає сумніву — досягнення «великого компромісу» меншовиків і більшовиків могло б вплинути на нашу подальшу історію. Жовтень 1917 р. розвів обидві партії на різні боки барикад. Меншовики різко засудили «більшовицький експеримент», а ідею негайного «безтоварного соціалізму» в країні сприйняли не інакше як красиву, але абсолютно нереальну утопію...

Економічну платформу меншовиків під назвою «Що робити?», яку розробила комісія у складі відомих економістів В. Гроссмана, М. Череваніна, Л. Хінчука, було прийнято 12 липня 1919 р. як принципову основу для згоди з більшовиками. Її зміст визначали три основні ідеї: 1) багатокладність народного господарства, відсутність умов негайної соціалізації; 2) передбачалося, що в перехідний період економіка носитиме змішаний характер і визначатиметься конкуренцією різного типу господарств; 3) єдиний критерій для панування тієї чи іншої форми власності або організації праці вбачався у високій економічній ефективності виробництва, а не в ідеологічних формулах.

Меншовики вимагали повністю змінити економічну політику, зберегти в руках держави ті галузі, які В. Ленін пізніше назве «командними висотами» в економіці. Для підвищення ефективності виробництва допускалося застосування приватного капіталу на основі поєднання державного і приватного капіталу. Дрібні підприємства, на їх думку, мають денаціоналізуватися шляхом здачі в оренду кооперативам чи новим підприємцям або мають бути повернені попереднім власникам. Держава ж мусила регулювати їх діяльність.

Досить важливою стала аграрна частина програми меншовиків, яка складалася з чотирьох головних завдань:

— закріплення за селянами на колективних або індивідуальних засадах тієї землі, якою вони фактично володіли;

— здача в оренду окремим господарям або їх товариствам вільних земель, у тому числі й земель нерентабельних радгоспів, крім зразкових господарств;

— негайна ліквідація комітетів бідноти і аналогічних їм позаекономічних організацій, відмова від примусового насадження сільськогосподарських комун;

— рівні права для всіх селян у виборі форми землекористування, в доступі до розподілу державних ресурсів.

В аграрній програмі меншовиків передбачалося замінити діючу систему продовольства на нову, яка ґрунтувалася б на закупівлі зерна за договірними цінами з широким застосуванням товарообміну. Пропонувалося відмовитися від державної регламентації торгівлі, надати свободу дії кооперації і приватним особам, крім розподілу дефіцитних товарів першої життєвої необхідності.

До речі, слід згадати і політичні вимоги меншовиків, від яких певною мірою залежала доля села. У цілому вони не мали аналогів у програмі нової економічної політики. Нині відомо, що неприйняття політичних перетворень, демократичних методів управління було головною причиною згортання непу наприкінці 20-х років. У платформі «Що робити?» висувалися рішучі вимоги: ліквідація однопартійної системи, яка ставить правлячу партію поза контролем, відновлення повновладдя рад усіх рівнів, позбавлення партійних закладів і осередків будь-яких прав органів державної влади і членів партії — різних матеріальних привілеїв. Такий був концепціальний багаж меншовицької партії.

3. Поворот до нової економічної політики на селі

Продрозкладка, яка поширювалася не тільки на зерно, а з 1920 р. й на інші види сільськогосподарської продукції, попри могутність створеного фіксально-примусового апарату, на початку 1921 р. приносила свої плоди дедалі дорожчою ціною. Період «великої законодавчої імпровізації на селі» мав змінитися новою аграрно-економічною політикою. Не до кінця задушена державним апаратом сільськогосподарська кооперація подавала ознаки життя і могла бути відроджена. Надзвичайно низька продуктивність праці у сільському господарстві, незадоволення в армії діючою політикою більшовиків також змушували думати про невідкладні переміни. Окрім цього, в 1920 р. ситуація загострилася у зв'язку з неврожайми в ряді районів.

Наприкінці грудня 1920 р. держава висунула пропозицію замінити продрозкладку продподатком, але вона не знайшла підтримки серед більшості більшовиків. Дискусії з цього питання ще більше загострювалися, а становище в країні тим часом ускладнювалося. У січні 1921 р. через припинення залізнично-дорожного сполучення у великі міста перестало поступати продовольство, зібране реквізиційним шляхом. Унаслідок цього продовольчі пайки робітникам були зменшені, що викликало у них невдоволення політикою радянського уряду.

Потреби розвитку сільського господарства вимагали перегляду діючих законодавчих актів. Декретами «Про заміну продовольчої і сировинної розкладки натуральним податком» від 21 березня 1921 р. та «Про розмір продовольчого натурального податку на 1921—1922 рр.» від 28 березня того самого року необмежені реквізиції хліба та інших видів сільськогосподарської продукції замінялися продовольчим податком, розмір якого був значно меншим за продрозкладку, до того ж він оголошувався заздалегідь перед весняною посівною кампанією.

Продрозкладка спричинила скорочення посівної площі, оскільки селяни не бажали повною мірою освоювати землю, знаючи, що скільки б вони не виробили на ній продукції, вся вона буде вилучена безкоштовно у державу. З метою припинення зменшення посівної площі державні органи, запроваджуючи продподаток, ввели стягнення податку не з фактично засіяної землі, а з усієї землі, якою користувалося селянське господарство. Звідси виходило, що чим меншу площу засівав селянин, тим більша частка врожаю підлягала відчуженню у формі податку.

З метою вчасного інформування українських селян про кількість зерна, яку вони мають здати в державу в порядку трудового податку з врожаю 1921 р., та виведення селянського господарства з тяжкого стану через залишення в його власному розпорядженні можливо більшої кількості виготовленої ним продукції, Рада народних комісарів УСРР 29 березня 1921 р. прийняла Постанову «Про натуральний податок на зернові продукти». У ній передбачалося встановити натуральний податок зерном на 1921—1922 рік у розмірі 117 млн пудів, замість 160 млн у 1920—1921 рр. Проте в Україні, на відміну від інших регіонів, і надалі продовжувала діяти продрозкладка. Під час збирання врожаю 1921 р. стало очевидно, що частка відчужуваного державою селянського зерна за продподатком виявилася більшою, ніж за продрозкладкою, оскільки врожай 1920 р. в Україні становив 513,5 млн пудів, а в 1921 р. — лише близько 277 млн пудів.

Радикальним кроком на шляху до стабілізації господарства була Постанова «Про заходи з відновлення селянського господарства» від 30 грудня 1921 р., згідно з якою відмінявся курс на агітаційно-примусове введення «соціалістичного землекористування». Селянам надавалося право вільного виходу з товариства із землею і вибору будь-якої форми землеволодіння. Таким чином, Декрет про денационалізацію землі, сільськогосподарської техніки, робочої і неробочої худоби сприяв відновленню селянського господарства.

4. Голод 1921—1923 рр. в Україні

Початковий етап нової економічної політики відбувався в Україні в умовах голоду. Тема голоду 1921—1923 рр. в Україні не була заборонена радянською історіографією на відміну від голодомору 1932—1933 рр. Проте її об'єктивному вивченню перешкоджали догматичні стереотипи, надмірна політизація історичної та економічної науки. Класовий підхід в оцінці історичних явищ і процесів призводив до спрощеного аналізу проблеми. Однобічно, як безконфліктний процес, позбавлений об'єктивних труднощів, суперечностей і помилок, висвітлювалися міжреспубліканські стосунки. Надмірно щедро використовувався рожевий колір і в показі державної допомоги голодуючим. Водночас діяльність іноземних благодійних організацій розглядалася як засіб економічного поневолення і дестабілізації політичного становища в країні.

Поява голоду в 1921 р. в Україні офіційно пояснювалася дією метеоумов — посухою, а також «важкою економічною спадщиною» дореволюційної Росії та наслідками першої світової і громадянської війн, що відбувалися впродовж семи років. І все ж пояснити голод лише цими факторами аж ніяк не достатньо.

Стихійне лихо водночас охопило обидві республіки — УСРР і РСФРР, проте становище України було значно скрутнішим, оскільки від неї вимагали хліб для постачання Росії, який вилучали методами офіційно скасованої продрозкладки після березня 1921 р., у той час як південні українські губернії, вкрай вражені посухою, залишались без допомоги. Про це свідчать архівні матеріали — партійні та урядові постанови, різноманітні звіти громадських організацій, повідомлення, інформації з місць, статистичні дані тощо, які повністю збереглися, але досі не публікувалися через те, що належали до спецрозряду під грифом «цілком таємно».

Навесні 1921 р. після обнародування заміни системи продрозкладки продподатком у землеробстві України намітилася тенденція до господарського відродження. Значно збільшилися порівняно з попередніми роками посіви ярових культур. Проте зібраний 1921 р. врожай в Україні через посуху був меншим за врожай 1920 р.

Статистичні дані про валовий збір зерна в Україні 1921 р. мають суперечливий характер, що впливає з відмінностей у методиках підрахунку врожайності. Щодо показників валового збору зерна ЦСУ РСФРР визначило його обсяг — 633 млн пудів, ЦСУ УСРР — 276,6 млн пудів, Наркомпрод УСРР за основу взяв проміжну цифру — 430 млн пудів. Останній, керуючись вказівками центру, зупинився на первісних планах хлібозаготівель за даними російських статистиків. Недостовірними були й дані ЦСУ Росії, розрахунки яких спиралися на попередні оцінки видів на врожай, коли масштаби метеоумов ще не були відомі. Більш вірогідним був критерій українських статистиків, але й він не гарантував повної

об'єктивності, оскільки селяни з метою зниження розміру податку зменшували дані про врожай і посіви.

Спираючись на матеріали архіву, що дають нам реальну картину тогочасного життя на селі, наведемо деякі дані з обстеження голодуючих губерній. У 1921 р. від посухи постраждали сім губерній південної і середньої смуги: Миколаївська, Одеська, Запорізька, Катеринославська, Донецька, Полтавська та Кременчуцька, які зібрали з восьми головних хлібних культур 38964 тис. пудів, тоді як висів зерна становив 51814 тис. пудів. Таким чином, названі губернії зібрали лише 75% посіяного зерна, в той час як сільське населення цього регіону становило 7174 тис. чоловік, що при голодній нормі 13 пудів дає продовольчу потребу в 93263 тис. пудів.

Які ж були наслідки цього стихійного лиха для сільського господарства? Передусім вони чітко проявилися вже восени 1921 р. у значному зменшенні кількості худоби і посівних площ. Чисельність робочих коней восени 1922 р. становила стосовно осені 1920 р. в усіх голодуючих губерніях від 37,7 до 69,9%. Різко зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, а також свиней. Деякі господарства в 1922 р. взагалі залишилися без тварин.

Відсутність у 1921 р. посівного матеріалу, з одного боку, і нестача робочої худоби, з другого — не могли не викликати різкого скорочення посівної площі в наступному році. Вся посівна площа 1922 р. (озимих і ярих) у зіставленні з 1921 р. скоротилася в зазначених губерніях у середньому на 60%. Обставини, які склалися в сільському господарстві 1921 р. у голодуючих губерніях, призвели до повторного неврожаю 1922 р.

Застосування радянським урядом ревізиційних методів позбавляло селян стимулів до господарювання на землі. Так була скасована на папері продрозкладка, а в Україні — діюча на практиці — поглиблювала зубожіння селянського господарства. Продовольчі ресурси в більшості господарств перебували на межі вичерпання. Так, станом на 22 червня 1921 р., за свідченням архівних даних, у Миколаївській губернії залишився 1 млн пудів зерна. На нові надходження врожаю розраховувати не доводилося, оскільки майже всі посіви згоріли на пні, а центр вимагав у червні від губернії 1575 тис. пудів зерна: 500 тис. пудів уже було відправлено. Необхідно було вивезти ще 1 млн пудів. Червневим завданням можна було виконати лише на 50%. Відправити центру слід було максимум 250 тис. пудів, але Особливий комітет вимагав виконати наряд повністю. Для того щоб виконати це завдання, без хліба мусили б залишитися дві дивізії і все населення губернії. Продовольче становище на Миколаївщині свідчить не лише про неурожай 1921 р., а й про непомірно високі плани хлібозаготівель, встановлені «зверху».

Попри те, що південні та середньої смуги губернії були вражені посухою, з Москви продовжували надходити телеграми з вимогою відправ-

ляти хліб на Північ, а українські урядовці прислужливо виконували директиви центру. Розглянувши телеграму В. Леніна про посилення відправки хліба на Північ від 28 червня 1921 р. до голови РНК УСРР Х. Раковського і Наркомпроду УСРР М. Владимірова, на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У від 4 липня 1921 р. було прийнято рішення: щоденно вантажити для Півночі: Київ — 10 вагонів, Полтава — 20, Запоріжжя — 7, Миколаїв — 5, Одеса — 5, Кременчук — 5, Чернігів — 3 вагони хліба. Український уряд знав про критичну ситуацію, що склалася у посушливих губерніях, але, незважаючи на це, виконував накази «згорі», включаючи їх до відправки хліба на Північ. Документи свідчать, що плани хлібозаготівель в Україні визначалися волонтаристськими методами, без врахування конкретних умов, за принципом максимального вилучення хліба із селянських господарств.

В українських губерніях податкові завдання встановлювалися за попередніми підсумковими даними Наркомпроду РСФРР, а не за результатами оподаткування селян, як це вимагав Декрет про продподаток. З метою вивезення хліба на Північ штучно підвищувалися ставки оподаткування селян України. Так, у липні 1921 р. з Москви прибув голова ЦСУ РСФРР, член президії Держплану П. Попов, який на підставі центральних статистичних матеріалів дійшов висновку, що встановлений в Україні продподаток розміром у 117 млн пудів зерна дасть не більше 75% цифри, яка може задовольнити лише потреби України за умови, що продподаток буде зібрано повністю. Його увага акцентується на тому, що Україна за будь-яких умов має дати Півночі 60 млн пудів зерна, а це можливо тільки при підвищенні ставки оподаткування селян. У зв'язку з цим у всіх українських губерніях, у тому числі і вражених посухою, селяни обкладалися надто високими податками, розміри яких дорівнювали валовому збору.

У доповідній записці Х. Раковського В. Леніну про організацію продовольчої роботи та збирання зерна в Україні від 28 січня 1922 р. зазначалося, що П. Попов пропонував зібрати у Волинській губернії 4112 тис. пудів зерна, станом на 15 січня 1922 р. зібрано 6865 тис. пудів зерна. Анологічна картина простежувалася в Київській та Полтавській губерніях. Однак якщо в цих трьох губерніях П. Попов і Наркомпрод РСФРР недооцінили можливостей, то, навпаки, до голодуючих губерній поставили фантастичні вимоги. Останнє стосується Олександрівської губернії (Запоріжжя), яка за підрахунками П. Попова мала дати 8679 тис. пудів зерна продподатку, тоді як виявилось, що весь валовий збір губернії становить 6100 тис. пудів зерна. Попри сувору дисципліну — взяття сотень заложників, не змогли добрати 255 тис. пудів зерна, іншими словами, зібрано у 32 рази менше, ніж обіцяв П. Попов. До цього варто додати, що в Олександрівській губернії наприкінці листопада 1921 р. 300 тис. селян харчувалися сурогатами з макухи і курая й випадки смерті від голодного тифу налічувалися уже сотнями.

Станом на 15 січня 1922 р. Україна збрала продподатку 58 110 тис. пудів зерна, в той час як по всій Росії, включаючи Сибір, Туркестан, Північний Кавказ, Крим та інші регіони, зібрано по продподатку 98323 тис. пудів зерна. Даючи оцінку зусиллям вищих органів України, треба пам'ятати, що із 12 українських губерній п'ять були повністю неврожайними, в решті — урожай нижче середнього або середній, але в жодній губернії не було урожаю вище середнього.

Через неможливість виконати надто завищені хлібозаготівельні плани уряд змушений був переглянути первісні завдання. Спочатку, в червні 1921 р., план хлібозаготівель в Україні становив 137 млн пудів. Восени його було знижено до 95 млн, а на початку 1922 р. — до 81,5 млн пудів зерна. Проте й останній — найнижчий не був виконаний. Всього було зібрано 74,9 млн пудів зерна.

Таким чином, нереальність виконання хлібозаготівельних планів в Україні призвела до збереження розкладкового методу заготівлі зерна. Незважаючи на проголошений у березні 1921 р. перехід від продрозкладки до продподатку, формування державного хлібного фонду практично відбувалося примусовим шляхом. Зважаючи на сказане вище, нова економічна політика в чистому вигляді в Україні 1921 р. фактично не була ще запроваджена.

З метою захоплення хлібних ресурсів руками сільської бідноти і приборкання селян-власників власті розпалювали на селі соціальну ворожнечу, заохочуючи селян-незаможників певною часткою реквізованих надходжень. Так, за архівними даними, зі встановленого на 1921—1922 рр. продподатку в розмірі 117 млн пудів зерна утворювався губерньський продовольчий фонд у розмірі 18 млн пудів, який мав служити для продовольчого забезпечення комітетів незаможних селян. Комнезами брали активну участь у зборі податку в усіх губерніях України, в тому числі й потерпілих від посухи. Так, у Катеринославській губернії мали місце випадки, коли продінспектори, вимагаючи продподаток, який не вродив, примушували селян купувати, але все-таки здати його державі. З приводу цього селяни висловлювали обурення продподатковою системою, яка, по суті, була продрозкладкою.

Для максимального вилучення зерна з селянських господарств держава постійно застосовувала різноманітні методи, серед яких успадкований з часів кріпащини — кругова порука або колективна відповідальність селян, що зрештою призводило до втручання збройних сил у селянські справи. Про це свідчать документи, зокрема витяг з наказу Вознесенського повітового особливого комітету від 15 листопада 1921 р. про покарання заложників на випадок нездачі продподатку, згідно з яким у кожній волості брали від 15 до 25 заложників із «куркульсько-середняцького» селянства. У випадку, якщо село відмовлялося дати підписку про кругову відповідальність або, давши підписку про виконання продподатку, в 48-годинний строк не виконало його, воно оголо-

шувалося ворогом радянської влади. Половина заложників ув'язнювалася аж до застосування вищої міри покарання — розстрілу, після чого набиралася нова група. Все наявне зерно — хліб, зерно-фураж, не дотримуючись цифри продподатку, в господарствах, на які поширювалася колективна відповідальність, конфісковувалося.

В Україні 1921 р. продовжували діяти військові заготівельні формування, змінивши лише назву з військово-продовольчих загонів на військово-продовольчі дружини. Приховавши справжню мету їх організації, держава оголосила ці дружини провідниками нової економічної політики, заповнивши ними українські села. Як правило, продовольчі дружини формувалися з представників Росії, а також з продовольчих загонів, що діяли в Україні. Станом на 10 вересня 1921 р. чисельність робітничо-військових формувань в Україні досягла 8 тис. чоловік — чверті загальноросійського складу. Ці формування відсилали в райони, де сплата продподатку ускладнювалася, а також у райони масових селянських заворушень.

Невиконання продподатку окремими селянами каралося штрафом від 1/5 до 1/10 розміру цього податку або арештом. Селяни, які приховували зерно, чи здавали неякісну продукцію, за свідченням документів позбавлялися волі від трьох місяців до кількох років з конфіскацією майна. У деяких випадках, зокрема до учасників збройного опору, застосовувалася вища міра покарання — розстріл. Акти насильства і масові репресії на селі справедливо викликали у селян невдоволення, яке переросло у бунти. Власті нещадно придушували їх силою зброї. Проте ніякі заходи, ні військові, ні адміністративні, з боку уряду не могли забезпечити виконання нереальних хлібозаготівельних планів.

Повідомлення про важке становище населення вражених посухою губерній та заходи щодо організації усунення голоду літом-восени 1921 р. не знаходили місця ні в урядових матеріалах, ні на сторінках преси. Голод в Україні приховувався від загальноросійської та світової громадськості. Лише в січні 1922 р. ЦК КП(б)У спромігся дати дозвіл засобам масової інформації висвітлювати в пресі факти голоду на Півдні України і відрядити спецкореспондента в голодуючі місця. Тоді ж потерпілим від посухи губерніям було надано право зменшувати продподаток або заміняти його на грошовий, чи здавати замість зерна м'ясо. Проте центральні органи влади, як свідчать повідомлення з місць, не поспішали приймати рішення про скасування продрозкладки в неврожайних губерніях.

Восени 1921 р. Українська економічна рада прийняла Постанову про необхідність створення комісії з обстеження неврожайних губерній з метою вивчення стану справ. Але цю Постанову ЦК КП(б)У відхилив, як стверджують документи, «з чисто політичних міркувань — не створювати паніки».

За офіційними повідомленнями Американської благодійницької

допомогової адміністрації (АДА), голод в Україні спочатку приховували, «оцінюючи кількість врожаю удвічі більше від реальної кількості, визначеної місцевими органами влади». У голодуючі губернії України не допускалися жодні іноземні організації, в тому числі й АДА. Московський уряд повідомив Американську благодійницьку організацію лише про становище, що склалося у посушливих райснах Росії, а щодо України, то він навмисно перешкоджав будь-якій спробі американців вступити в контакт з Україною... Врешті-решт у квітні-червні 1922 р. у розпал голоду АДА надали можливість діяти в Україні. Ознайомившись із ситуацією, представники АДА висловили здивування з приводу того, що з України продукти харчування вагонами відправляються голодуючим Поволжя, замість того, щоб надіслати їх у неврожайні губернії, де голод лютував не менше.

На організацію допомоги голодуючому Поволжю була спрямована досить активна робота партійного, радянського та профспілкового апарату. Уже восени 1921 р. вражені посухою губернії РСФРР звільнялися від продовольчого податку. Вони діставали посилену продовольчу, насінневу та фуражну допомогу з інших регіонів, у тому числі й з України. Продовольчий фонд активно перерозподілявся, вводився спеціальний податок на користь голодуючих Поволжя. Широко провадилася благодійницька кампанія серед населення, до якої залучалися й іноземні благодійницькі організації.

Численні матеріали, які надходили з повітів, засвідчують факти голоду в південних губерніях України з осені 1921 р. І це тоді, коли її хлібні ресурси активно вивозилися за межі, зокрема в Росію. У період між 1 серпня 1921 р. і 1 серпня 1922 р. з України вивезли в інші місця 10,6 млн ц зерна. Лише з голодуючої Одеської губернії було вивезено 58 вагонів продовольства до Поволжя, за що вона була занесена на Червону дошку. Водночас за весь період голоду в губернію не ввезено жодного фунта продовольства.

У зв'язку зі зменшенням продовольчих ресурсів України та зростанням смертності від голоду на Півдні центральний уряд спромігся в грудні 1921 р. деякою мірою послабити податок. Завдання щодо вивозу українського зерна до РСФРР зменшилося з 57 до 27 млн пудів.

Викачування зерна за межі України, таким чином, продовжувалось. Для посилення допомоги голодуючим РСФРР за пропозицією В. Леніна в лютому 1922 р. в Україну було відправлено урядову комісію на чолі з М. Калініним, яка відвідала поряд з двома неврожайними губерніями — Одеською і Миколаївською, врожайні — Київську, Волинську, Полтавську, Харківську. Підсумок виявився невтішним, оскільки вищі радянські органи фактично проігнорували голод в Україні. Вивезення зерна до РСФРР продовжувалось, що призвело до остаточного виснаження продовольчих ресурсів України. Тільки в травні 1922 р. голова ВУЦВК Г. Петровський звернувся до Всеросійського ЦВК з проханням припи-

нити вивіз продовольства з України. Влітку того самого року цю вимогу задовольнили.

Проте фактично вивіз зерна за межі України продовжувався. Тільки з серпня 1922 р. по січень 1923 р. до сусідніх республік було надіслано 9 млн пудів зерна. Крім того, 13,5 млн пудів зерна Україна віддала для продажу за кордонами СРСР з метою подолання господарської розрухи та розвитку вітчизняної промисловості.

Активне викачування зерна з України призвело до недосіву. До того ж Південь республіки в 1922 р. знову втратив повторний неврожай. Посуха охопила 21 повіт, тобто територію на третину меншу, ніж у 1921 р. Валовий збір зерна у південних губерніях утричі перевищував минулорічний, але становив лише 40% рівня 1916 р. Всього в Україні в 1922 р. зібрали близько 637 млн пудів зерна. Регіон потребував допомоги продовольством.

За підрахунками статистиків, урожай на Правобережжі та Лівобережжі давав змогу не тільки задовольнити потреби неврожайних губерній республіки за нормами споживання, близькими до довоєнного часу, а й вивезти поза її межі близько 15 млн пудів зерна. Згодом стало очевидно, що зерна було відправлено значно більше. Тому голод у 1922 р. на Півдні України не припинявся до нового врожаю 1923 р.

Допомога, яка почала надходити в Україну з другої половини 1922 р. була досить мізерною. Так, з РСФРР було направлено 1 млн пудів борошна і близько 300 млрд крб. (у грошових знаках зразка 1922 р.) проти 28 млн пудів продовольства, вивезеного на той час до Росії. В 1922—1923 рр. українські голодуючі отримали лише 10 млн пудів зерна й кукурудзи, з них 5,8 млн від центральної комісії Допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВУЦВК і 4,2 млн пудів — від Наркомзему УСРР. Як бачимо, власні хлібні ресурси недостатньо використовувалися в Україні.

З метою допомоги голодуючим радянський уряд проголосив курс на вилучення церковних цінностей. Держава нібито підтримувала у цьому випадку ініціативу священнослужителів і релігійних громад неврожайних губерній. Насправді, вилучення цінностей мало приховану протицерковну спрямованість, суть якої полягала в тому, щоб позбавитись церкви як політичного опонента.

В Україні вилучення церковних цінностей відбувалося за вказівкою голови російського уряду. Кампанія вилучення церковних цінностей завершилася за кілька місяців. Держава одержала церковні багатства, які було оцінено сумою понад 834 тис. крб. золотом.

Процедура надсилання церковного майна — спочатку до республіканської, а потім до загальноросійської комісії вилучення — затримувала його реалізацію для допомоги голодуючим. Про це свідчить лист українського уряду в центр від 1 червня 1922 р. з клопотанням про передачу Україні для боротьби з голодом 15% надходжень з кампанії

вилучення церковних цінностей. Прохання було задоволено з серпня 1922 до липня 1923 р.

Значну допомогу голодуючим України лише з другої половини 1922 р. за дозволом радянського уряду надавали іноземні благодійні організації. Серед них: Американська допомогова адміністрація, Місія Ф. Нансена, яка об'єднувала десять дрібних організацій «Джойнт», Міжнародний союз допомоги дітям, Шведський Червоний Хрест, Європейський комітет допомоги студентів та ін. Свою допомогу вони концентрували в основному в голодуючих південних губерніях. Це була, головним чином, допомога продуктами харчування, медикаментами, а також — виробнича, спрямована на відновлення сільського господарства (трактори, сільськогосподарські машини, обладнання сироварень, інвентар, посівний матеріал, худоба тощо). У квітні 1923 р. іноземні благодійні комітети годували понад 360 тис. українських дітей. Влітку 1923 р. після істотного поліпшення продовольчого становища України їх діяльність поступово почала згортатися.

Голод у неврожайних губерніях України ніскільки не уступав «поволзькому голоду», про що свідчили представники іноземних організацій допомоги голодуючим, які побували в Поволжі, а потім в українських голодуючих губерніях. Число жертв голоду зростало з кожним днем. Перші благодійні їдальні, створені в Україні місцевими комісіями допомоги голодуючим у січні 1922 р., забезпечували менше 1% тих, хто мав потребу в харчах. Згодом мережа благодійних їдалень розширилась, і в травні того самого року вони забезпечували 10% голодуючих. При цьому зауважимо, що благодійні їдальні в РСФРР, які діяли з осені 1921 р., забезпечували у різних місцевостях від 60 до 80% тих, хто мав потребу в продуктах харчування.

З кожним днем голод посилювався, набираючи все більших масштабів. Лише кілька штрихів наведемо для прикладу з доповіді Генічевського повітового комітету Запорізькому губернському комітету допомоги голодуючим про становище в повіті від 1 березня 1922 р. Голодуючи, «...люди їли собак, котів, але в деяких селах і цього не було, варили сиру шкіру, одним словом, харчувалися всілякими відходами, проте і це все закінчилось, а число голодуючих зростало, люди вмирали на вулицях, чіплялися за поли перехожих, падали на коліна, просячи хліба».

У кожній волості згаданого повіту щодня спостерігалися випадки голодної смерті, які згодом стали масовими. У доповіді зазначається: «Вмирають щодня 10—15 чоловік, але з кожним днем їх число зростає; уже деякі волосні виконкоми із гвинтівками виганяють рити ями для померлих, але треба сказати правду, що голодна людина не має сили, їй треба підтримати, їй потрібні харчі».

Від постійного голодування люди божеволіли, не усвідомлюючи своїх вчинків. Так, у с. Юзкуях Генічевського повіту зареєстровано випадок, коли рідний батько кинув єдину трирічну дитину в колодязь, оскільки

не міг перенести її страждань і голодних мук, не маючи можливості врятувати її від голодної смерті.

Чимало було випадків, коли батьки йшли світ за очі, навіть не усвідомлюючи куди, лишаяючи своїх дітей напризволяще. Матері, втративши надію на врятування своїх дітей, у кращому випадку залишали їх у дитячих будинках, які були переповнені і, не маючи необхідного матеріального забезпечення, перетворювалися на розсадники епідемічних захворювань.

До того ж дитячі будинки України ще восени 1921 р. були укомплектовані дітьми, евакуйованими з РСФРР. У 1922 р. вони становили 75% дитбудинківців. Лише у 1921 р. у республіку прибуло з Поволжя 56 тис. дітей, евакуація яких продовжувалася до літа 1922 р. Всього Україна прийняла близько 80 тис. дітей РСФРР, перевиконавши план більше, як на 150%.

Восени 1922 р. на Півдні України голодувало близько 2 млн дітей, але допомогу одержала менша половина (943,5 тис. дітей). Через недостатнє забезпечення дитячих будинків продуктами харчування, що спричиняло систематичне недоїдання, діти хворіли, виснажувались і гинули.

У результаті посилення голоду виникли такі жахливі явища, як людодїство, трупоїдство, торгівля людським м'ясом, що не спостерігалося в Україні протягом трьох століть. Так, у звіті комісії допомоги голодуючим Миколаївського губерньського відділу охорони здоров'я зазначається 18 зареєстрованих випадків людодїства, з них чотири припадає на людодїство рідних. Жертвами останнього були, головним чином, діти. Трупоїдство мало місце в основному тоді, коли не встигали захоронити померлих, але були й випадки, коли відкопували захоронені трупи, про що свідчать архівні документи. Такі жахливі явища в період голоду — це не тільки зрушення людської психіки, а й безумний крик душі, незборимий рефлекс, повне зникнення відчуття гидливості. За висловом І. Павлова, мозок страждає при голоданні більше за інші органи, він руйнується.

Звичайно, кількість випадків людодїства і трупоїдства в період голоду 1921—1923 рр. в Україні точно не відома, безперечно, їх немало і значна частина з них з тих чи інших причин не зареєстрована.

Людські втрати від голоду в Україні точно не встановлено. За підрахунками Наркомздоров'я УСРР, від голоду до осені 1922 р. померло близько 47,5 тис. чоловік. Однак цей показник не відповідає дійсності. З семи неврожайних губерній лише в Миколаївській — з січня до жовтня 1922 р. померло 37,3 тис. голодуючих. За свідченням лікарів, які на початку 1922 р. за дорученням уряду обстежували стан здоров'я голодуючих, половина з них була приречена на вимирання. За офіційними даними, голодуючих в Україні на початку 1922 р. налічувалося близько 1,9 млн чоловік, у квітні — 3,2 млн, у липні — 3,8 млн. Західні вчені-

дослідники, зокрема Роберт Конквест, стверджують, що голод 1921 — 1923 рр. в Україні забрав 5 млн людських життів.

Підсумовуючи розгляд цієї проблеми, спираючись на джерела, які збереглися в архівах республіки, зазначимо, що голод 1921—1923 рр. у губерніях України південної та середньої смуги був спричинений надмірним викачуванням зерна за її межі: після неврожаю 1921 р. на користь голодуючого Поволжя і промислових центрів Росії, а після стабілізації продовольчого становища — на розвиток промисловості СРСР.

5. Еволюція нової економічної політики

Нова економічна політика для селянства зиявилася справжньою «кисневою подушкою». Основним, визначальним її завданням було якомога швидше заспокоїти знесилене громадянською війною, воєнно-комуністичною політикою селянство та створити йому стимули для підвищення виробництва сільськогосподарської продукції.

У першій половині 20-х років визначилися тенденції у здійсненні аграрної політики в Україні. Головними з них були: заміна продрозкладки продродатком, який обмежував розміри вилучення продукції у селянських господарствах, право селян на вільну торгівлю надлишками своєї продукції, заміна товарообміну товарно-грошовими відносинами, відродження сільськогосподарської кооперації, проведення земельно-порядкувальних робіт в інтересах усіх категорій селянства, дозвіл оренди земель і застосування у визначених розмірах найманої праці, державне регулювання господарської діяльності аграріїв за допомогою цін, податків, кредиту, поступове налагодження еквівалентного обміну між містом і селом, запровадження багатоукладної економіки, розвиток системи контрактації як ефективної форми заготівель і закупівель продуктів землеробства та тваринництва, першочергова відбудова і розвиток сільського господарства та промисловості як необхідна умова підвищення життєвого рівня народу.

Відомо, що з другої половини 1922 р. в оподаткуванні селян України регіони, спричинені продрозкладкою, було майже повністю виправлено. Настав час справжнього впровадження нової економічної політики на селі. Поява після врожаю 1922 р. товарних надлишків у більшості селянських господарств дала змогу фактично реалізувати постанову про заміну продрозкладки продовольчим податком. Як зазначав відомий тогочасний радянський економіст Гроссман, «період 1922/23 р. був першим нормальним роком господарського життя після восьми ненормальних років».

Запровадження в економічній політиці натурального продовольчого податку із селянських господарств, який був менший за розміром попередньої продрозкладки, свідчило про відмову від формування держав-

ного продовольчого фонду реквізиційним шляхом. В оподаткуванні селянства державою здійснювався диференційований вибірковий підхід з урахуванням стану селянських сімей. Селяни, які на основі даних сільських рад були віднесені до категорії бідних, податків державі не сплачували зовсім. Перед селянами відкривалася широка перспектива господарського освоєння землі. Селянин, здійснивши податкові розрахунки з державою, мав абсолютно повну, насправді необмежену можливість цілком вільно, на свій розсуд продавати надлишки врожаю зернових та іншої продукції за ринковими цінами. За таких умов селянству надавався дозвіл на приватну торгівлю, що викликало в нього стимул до праці. Селянин розумів: чим ліпше він працюватиме, тим більший у нього буде надлишок продукції, який він зможе реалізувати на ринку і одержати доход. Для держави це також стало вигідним, адже ринок все повніше нагромаджувався сільськогосподарською продукцією, цим самим задовольняючи нею потреби населення. Іншими словами, функції держави — забезпечити населення продуктами харчування — частково перекладалися на ринок. Чим повніше ринок насичувався сільськогосподарською продукцією, тим нижчими ставали на неї ціни, які, до речі, не перевищували державні. Цей принципово новий захід знаменував початок суттєвих змін у відносинах між державою і селянськими масами.

Економічна політика, яка гарантувала селянину вільний розвиток господарства, логічно вела до повної легалізації приватної торгівлі та відновлення внутрішнього ринку, без якого неможливий був розвиток сільського господарства. Щоправда, спочатку йшлося про те, щоб надавати селянам можливість використовувати надлишки продукції лише в місцевому господарському обороті, тобто продавати їх на сільських ярмарках, обмежуючись місцевим оборотом, а в загальнодержавному масштабі організувати товарообмін. Але селян натуральний обмін не задовольнив, вони вважали за краще купівлю-продаж. Таким чином, товарообмін витіснявся товарно-грошовими відносинами, які були ліквідовані в період воєнно-комуністичної політики. З другої половини 1922 р. в Україні вільна торгівля стала виконувати органічно властиву їй функцію наочного і безстороннього «зважування» товарів за їхньою цінністю, що поступали на ринок для споживача.

Безумовно, ринок сам по собі не міг регулювати всієї різноманітності потреб у тій чи іншій продукції. У зв'язку з цим держава вносила в його діяльність корективи своєю політикою цін, яка була покликана стимулювати виробництво трудомістких, але важливих для народу продовольчих товарів. Таким чином, зв'язок державного плану з ринком відкривав можливість поєднання інтересів виробників і споживачів. Водночас відбувався поступовий процес ліквідації таких негативних явищ, як дефіцит, «тіньова економіка», «підпільна торгівля» тощо.

Право на вільну торгівлю не могло не викликати поживавлення під-

приємницької діяльності. Одночасно з нею з'явилася нова категорія працівників — торговці-оптовики, комісіонери, підприємці, орендарі, посередники, брокери, яких називали непманами.

Подоланню руйнацій у галузі економіки села України рішуче сприяло наведення державою належного порядку в розхитаних до краю фінансах. У квітні 1922 р. розпочалася грошова реформа, в роботі якої взяв участь відомий економіст Л. Юровський. Незабаром в обіг вступили золоті й срібні монети. Тоді ж було випущено паперовий червінець, який прирівнювався до 10 крб. золотом. Через рік з'явився червінець, що містив 8,6 г золота і мав тверде забезпечення. Ці державні акції селяни зустріли приязно, бо на золоту десятку могли купити і плуг, і борону, і ситцеву тканину, і одєжину. Весною 1924 р. грошова реформа завершилась. Торговий оборот почав будуватися на основі твердої валюти.

У грудні 1921 р. було прийнято Декрет про денационалізацію середніх та дрібних промислових підприємств, ремісничих майстерень, різних форм кооперацій тощо, які мали місце не тільки в місті, а й на селі. За роки громадянської війни їх передали в державну власність, однак держава не мала можливості їх утримувати. Це призводило до спаду виробництва, що негативно відбивалося на життєвому рівні трудящих. Тому, згідно з Декретом, їх повернули попереднім власникам. Така державна акція не могла не викликати задоволення у попередніх їх власників, які з великим бажанням взялися відновлювати на них роботу. Уряд також поступився у намірах «широкої дороги» для створення колективних господарств і надав селянству можливість самостійно займатися сільським господарюванням.

Відбувалася істотна еволюція на селі в питаннях землекористування. Адже більшість земель, націоналізованих ще Центральною Радою в 1918 р., залишалася «неогосподареними» селянами. У першій половині 20-х років їх розподілили між біднішою та малоземельною частиною селянства. Отже, саме ця маса українського селянства виявилася, як бачимо, найбільш опікуваною з боку держави, заслуговуючи на достеменну увагу.

Земля закріплювалася за селянськими дворами з урахуванням кількості працівників і їдців. Селянським господарствам передали всі земельні угіддя, які не використовувалися. Водночас з упорядкуванням розподілу землі проводилося розселення і переселення сотень тисяч селянських господарств. Певною мірою в деяких регіонах України було ліквідоване аграрне перенаселення. Разом з тим у проведенні землепорядних робіт не зникли прорахунки у радгоспному будівництві, зокрема зберігався курс на створення радгоспів-гігантів, де зосереджувалися величезні масиви земельних угідь.

У травні 1922 р. ВЦВК прийняв Закон про трудове землекористування, який дозволяв оренду землі. Якщо господарство за станом своєї робочої сили або інвентаря не могло своєчасно виконувати сільськогоспо-

дарські роботи, закон дозволяв поряд з обов'язковою трудовою діяльністю членів господарства користуватися найманою додатковою робочою силою.

В Україні застосовувалися два типи оренди: короткотривала (1—2 роки) і довготривала (від 3 до 6 років). Встановлювалися різні види оплати за оренду землі: грошима або натуральними продуктами; оренда за обробіток; оренда за частину врожаю; за сплату продподатку. Оренда являлась важливим засобом використання земель, які пустували, не оброблялись, хоча в деяких випадках числилися за хліборобами, котрі не мали змоги їх обробляти. У середині 20-х років широко практикувалася оренда засобів виробництва. За цих умов кількість господарств, які орендували засоби виробництва, ставала все більшою, ніж кількість господарств, що орендували землю. У 1927 р. в Україні орендували землю 22,9% селянських господарств, а засоби виробництва — 56,9%.

Важливою умовою еволюції нової економічної політики стала сільськогосподарська кооперація. Курс на відродження кооперації в українському селі було взято в жовтні 1921 р. Тоді ж прийнято Декрет РНК УСРР про виділення сільськогосподарської кооперації з єдиної системи споживчої кооперації, яка до того часу об'єднувала всі споживчі товариства міста й села і здійснювала заготівлю та збут продукції. У 1921—1922 рр. в Україні понад 85% її товариств становили тсози.

Весною 1922 р. в Україні утворилося акціонерне товариство «Село — допомога», якому держава виділяла певні кошти й матеріальні засоби. Воно забезпечувало на пільгових умовах селян посівним матеріалом, робочою худобою, реманентом. Після ліквідації товариства з лютого 1923 р. позичково-продовольчі операції почала виконувати Всеукраїнська спілка сільськогосподарських кооперативів «Сільський господар». Ця організація керувала великим, складним і багатогалузевим виробничо-збутовим господарством. До його складу входила і створена у 1924—1925 рр. Всеукраїнська спілка скотарської і молочної кооперації «Добробут», «Укрсільцукор», Кооперативний центр птахівництва і збуту продукції «Кооптах», «Плодспілка» — з вирощування, переробки і продажу фруктів та овочів.

У рамках сільськогосподарської кооперації розвивалися підприємство, господарський розрахунок, що зрештою призводило до збільшення виробництва продукції рослинництва і тваринництва.

У середині 20-х років кооперація на селі стала одним з найбільших поставщиків продовольства, через її товариства заготовлялося майже три чверті продовольства (зерно, продукти тваринництва). За даними правління «Сільського господаря», до 1923 р. було кооперовано 45,5% господарств, які вирощували цукрові буряки, 62% — хміль, до 30% — постійних здатчиків молока.

Багатоукладність економіки господарювання зумовила характер і

різноманітні форми кооперації в українському селі, серед яких домінуючими у 1923—1926 рр. виявилися спеціалізовані товариства: машинні, меліоративні, картоплетерочні, м'ясо-молочні, бджолярські, буряківничі, хмелеробні, насінневі, садово-городні, виноградарські, тютюнові тощо. На початку 1926 р. у складі сільськогосподарської кооперації України налічувалось 5087 спеціалізованих товариств. Разом з універсальними, яких налічувалось 4720, вони об'єднували 385 тис. селянських господарств, або 28,3% їх чисельності.

У рамках спеціалізованої кооперації в Україні почали відроджуватися підприємства переробної промисловості. Селяни активно розгорнули діяльність із налаштування пошкоджених і зруйнованих підприємств та будівництва нових: млинів, круподерень, маслобоєнь, сироварень, коптилень. Відбудували і спорудили нові вітряки в степовій зоні, на Полтавщині, Харківщині, водяні млини в поліських та лісостепових губерніях. Запрацювали олійниці в усіх українських селах, а найбільше — на Дніпропетровщині, Миколаївщині, Запоріжжі. Це були роки справжнього ренесансного підприємництва і достеменно бурхливого господарювання селянства. На кінець періоду непу в українських селах діяло близько 70 тис. різного роду невеликих підприємств з переробки сільськогосподарської продукції.

Швидко піднялася селянська виробнича підприємливість щодо переробки м'яса. У кожному селі, особливо на Поділлі, на свій хист і смак виготовляли домашні ковбаси, балики, здійснювали обробку сала. Умілими і дбайливими селянськими руками виготовляли соління: огірків, томатів, капусти, буряків, що успішно збувалися на міських ринках.

У кожному другому українському селі діяли чинбарські та скорняцькі майстерні, в яких вичиняли шкури худоби, свиней, овець, кіз, кролів тощо та шили зимовий одяг. У третині сіл перероблялася вовна, ткалися килими, вироблялося лляне та конопляне полотно, вишивалися рушники, обруски, чоловічі та жіночі сорочки, запаски, пояси. У кожному селі шили взуття, одяг тощо. «Непівське» село України досить виразно зросло у своєму різнобарвному розвої та піднесенні натурального товарного господарювання, повною мірою задовольняло власні потреби в продуктах харчування. Водночас вдосталь забезпечуючи попит торговельного ринку українського міста.

Серед членів сільськогосподарської кооперації незаможні селяни становили 43%, середняки — 48, заможні — 9%. Привертає увагу факт, що посилювалася роль незаможних селян у сільськогосподарській кооперації.

Сільськогосподарська кооперація до 1928 р. охопила 82,5% селянських господарств України. Крім спеціалізованих та кредитних, існували змішані кооперативні товариства, в яких разом функціонували індивідуальні, головним чином, заможно-середняцькі та колективні господарства.

Отже, кооперативний рух був важливою умовою підвищення продуктивності й товарності сільського господарства України, поліпшення постачання міського населення продуктами харчування, розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Кооперативні об'єднання в роки непу будувалися на добровільних засадах й трималися на матеріальній зацікавленості селян, а тому не могли не бути ефективним засобом піднесення сільськогосподарського виробництва.

У середині 20-х років в Україні склалася цілеспрямована кредитна система в розвитку аграрного сектору. У ній важливе місце займали кредитні товариства. В 1927 р. їх кількість досягла 1900. Сума кредитів, надана їм, сягнула 136 млн крб. (104 млн крб. із союзного і республіканського бюджетів, 32 млн — із місцевих ресурсів). З метою допомоги окремим категоріям селянства було створено спеціальні форми кредитування. Ними кредитувалися незаможні селяни, господарства яких потребували розвитку, сільськогосподарські кооперативи, переселенці, а також селяни, які мали бажання придбати техніку і тяглову робочу силу.

Досить активною формою заготівель і закупівель сільськогосподарської кооперації стала контрактація. Вона провадилася на взаємовигідній основі як для селянства, так і держави. У договорах, які уклалися, визначалися зобов'язання селян, згідно з якими селяни мали застосовувати агрокультурні способи обробітку землі, вчасно проводити догляд за посівами і збирання врожаю, реалізовувати всі товарні надлишки через систему хлібної кооперації на встановлених договором умовах і у визначені строки. У свою чергу державні органи, зокрема «Хлібоцентр», зобов'язані були постачати хліборобів насіннєвим матеріалом і технікою, організовувати цілеспрямоване агрокультурне обслуговування всіх господарств, а також проводити виробниче авансування господарств з низьким рівнем розвитку. Так кредитування та контрактація в середині 20-х років значно сприяли розвитку аграрного сектору України.

Могутнім стимулом для піднесення сільського господарства було відновлення приватної власності на землю. Земельний кодекс, прийнятий 1922 р., гарантував довічне спадкове володіння землею тим, хто її обробляв, але й водночас підтверджував, що земля є власністю держави. Кодекс навіть використав столипінські ідеї злиття селянських «смуг» в єдиний земельний наділ, і в результаті в деяких місцях знову почали виникати нові селянські господарства фермерського типу. Таким чином, фактично визнавалися три форми власності на землю: приватна, за якою передбачалося існування селянського господарства столипінського типу; кооперативна (у 1920 р. охоплювала лише 1—2% усіх господарств); суспільна або громадська, яка знаходилася під контролем громад.

Нова економічна політика, її методи призвели до створення нового господарського механізму, переходу від бюрократичного централізова-

ного управління сільським господарством до економічного управління — через ціни, кредит, грошовий обіг, до роботи на ринок, до використання господарського розрахунку.

Господарський механізм непу породжував прагнення до вищої продуктивності праці, сумлінної роботи, кращої якості сільськогосподарської продукції. Саме тоді формувалася новий тип сільського трудівника, який будував свою роботу не тільки на ентузіазмі, а й через матеріальне стимулювання. Звичайно, і тут не обійшлося без подолання тих стереотипів, які залишилися з часів воєнного комунізму в свідомості не лише рядових виконавців, а й керівників.

Неправильно було б думати, що впровадження нової економічної політики на селі відбувалося спокійно, без напружень. Мали місце і проблеми, які, на нашу думку, у той час досить розумно і оперативно розв'язувалися. Пам'ятним був 1923 р., рік «ножиць» — криза збуту, з якою зіткнулася промисловість. Ціни на сільськогосподарську техніку та промислові товари були надто високі, тоді як ціни на продукцію землеробства та тваринництва — низькі. Внаслідок нееквівалентності цін селяни не мали змоги купувати досить дорогі товари фабрично-заводського виробництва. Їх купівельна спроможність значно знизилась. Так, якщо в 1913 р. селянин міг за один пуд жита придбати 5,7 аршина ситцю (аршин — 71,12 см), то в 1923 р. — лише 1,5 аршина, або майже в 4 рази менше. У середньому купівельна спроможність жита (щодо подібного роду товарів) знизилася за десятиріччя до 25—40% від рівня 1913 р.

Значно підвищилися ціни і на сільськогосподарську техніку, яка була конче необхідна хліборобу. Плуг, що в 1913 р. обходився селянину в 6 пудів пшениці, в 1923 р. вимагав витрат вчетверо більших, а ціна сінокосарки підвищилася з 125 до 544 пудів пшениці. Практично на такому розриві («ножицях») село втрачало 500 млн крб., тобто половину платіжоспроможного попиту.

Внаслідок кризи збуту склади затоварювалися готовою продукцією. Так, на складах «Південсільмаштресту» і «Укртрестсільмашу» в другій половині 1923 р. накопичилося сільськогосподарської техніки більш як на 30 млн довоєнних карбованців. З метою одержання монопольного прибутку всесоюзний синдикат «Сільмаш», до складу якого входили заводи сільськогосподарського машинобудування України, свідомо стримував збут продукції.

Підвищення цін на промислову продукцію, викликане значною мірою прагненням одержання великих прибутків, негативно позначилося і на самій промисловості. Так, підвищення цін на суперфосфат спочатку радувало керівників хімічної промисловості (в 1913 р. пуд цього добрива коштував приблизно на 20% дешевше, ніж пуд жита, а через десять років співвідношення різко змінилося: пуд суперфосфату був на 40% дорожчий, ніж пуд жита).

Підприємства сподівалися на значний ріст прибутків, але таке підви-

щення цін обернулося на протилежне. Попит на добрива різко зменшився, почалося масове затоварювання. Криза збуту негативно позначилася і на фінансовій системі держави, яка і без того переживала колосальні труднощі. За таких умов уряд змушений був прийняти рішення про зниження цін на промислову продукцію. Кризу збуту, таким чином, було усунуто на основі поступок селянам. Як наслідок було досягнуто еквівалентного обміну між містом і селом, що успішно відбивалося не лише на сільському господарстві, а й на промисловості.

Зважаючи на реалізацію багатьох заходів, перелічених вище, зазначимо, що наслідки їх були вражаючими. Документальні матеріали стверджують, що період 1922/23—1926/27 рр. характеризувався розквітом сільськогосподарського виробництва. За цей час валова продукція сільськогосподарства країни зросла майже удвічі. У 1923 р. було вироблено цукру в 2 рази більше порівняно з 1922 р. Наприкінці 1923 р. країна продала зарубіжним державам свій надлишок пшениці, що становив близько 130 млн пудів.

Яскравим показником відродження продуктивних сил аграрного сектору України в умовах непу стало виробництво зерна. Так, якщо в 1921 р. зібрали 227 млн пудів зерна, в 1922 р. — близько 637 млн, то у 1926 р. — 1057 млн пудів. Проте врожайність зернових культур у 20-х роках не досягла показника щорічного збору зерна в 1911—1915 рр., який становив тоді 1084 млн пудів.

Для чіткішого уявлення про врожайність зернових культур в Україні наведемо порівняльні цифрові дані за допомогою табл. 1.

Таблиця 1. Середня врожайність зернових культур (збір з однієї десятини, в пудах)*

Культура	1904—1915 рр.	1923—1927 рр.
Пшениця озима	59,2	59,5
Пшениця ярова	47,8	35,6
Жито	56,7	58,3
Ячмінь	59,7	43,0
Овес	59,7	57,3
Гречка	44,4	43,5
Просо	60,1	59,0
Кукурудза	57,7	53,3

* Центральний державний архів громадських об'єднань. — Ф. 1, оп. 20, спр. 2740.
— Арк. 13.

Як бачимо, дані порівнюються за два періоди: з одного боку, за десятиріччя, з другого — за п'ятиріччя, тому не можуть претендувати на абсолютну точність, але уявлення про врожайність вони дають.

Важливо зазначити, що дані першого періоду взято лише по селянських господарствах, не враховуючи поміщицьких, де урожайність, як правило, була значно вищою, ніж у селянських господарствах. Це порівняння означає, що якби посівні площі за два згадані періоди були однакові й обидва періоди становили п'ять або десять років, то урожайність за другий період була б значно нижчою. Привертає увагу структура порівняння (без врахування посівних площ поміщицьких господарств) і періодизація. Саме вона засвідчує, що радянським статистам дуже не хотілося включати до першого періоду поміщицькі господарства, а другий період дати десятиріччям, доповнюючи його п'ятиріччям, що передувало 1923 р., або ж наступним — після 1927 р. Адже архівні матеріали показують занепад сільського господарства до 1923 р. і після 1927 р.

Позитивні тенденції мали місце у виробництві технічних культур і тваринництві. Наприклад, за 1921—1928 рр. гваринницька молочна кооперація «Добробут» збільшила надій молока на корову в середньому з 50 до 87 пудів. Значно зросла чисельність поголів'я великої рогатої худоби, коней, свиней, домашньої птиці у селянських господарствах. З 1925 до 1929 рр. кількість господарств, які не мали робочої худоби, зменшилася з 46 до 39%. Отже, намітилася тенденція до зростання забезпеченості селянських господарств засобами виробництва.

Піднесення в неспівські роки виробництва сільськогосподарської продукції забезпечило таке зростання її обсягів, яке задовольнило попит населення України. За таких сприятливих обставин з'явилася можливість реалізовувати на вибагливому європейському ринку чимало різної продукції високої якості, виробленої в Україні. На ринку користувалася попитом і успішно продавалася така сільськогосподарська продукція, як зерно, коров'яче масло, а також живий товар — свині, худоба тощо. Українські селяни тільки від реалізації зерна за кордоном одержували додатково 40—50% прибутку. Це стимулювало селянські господарства, які всередині 20-х років виробляли 98,5% сільськогосподарської продукції.

«Непманський» ринок підняв на щабель достатку більш як 5 млн селянських господарств. Вони не лише забезпечили хлібом та іншими продуктами харчування свої родини, а й активно продавали їх міським жителям. Селянські обійстя поповнилися різноманітними знаряддями праці, якими дбайливі руки обробляли землю. На селі розгорнулося будівництво осель, розширилося спорудження госп одарських приміщень, забували новими насадженнями фруктових дерев сади, зазеленіли левади, пасовища, що влітку ставали годівницями селянської худоби, коней, овець тощо.

Надійний добробут, що прийшов у селянські оселі України в добу непу (середина 20-х років), стирає у пам'яті селян жахливі роки громадянської та селянської воєн. Узаможнення селянства стало визначальним чинником примирення з більшовицьким режимом, до якого воно раніше (8—10 років тому) ставилось не тільки з підозрою, а й з недовірою. Непівські часи створили для селян сприятливі умови на шляху поліпшення їх соціально-економічного становища.

Долаючи труднощі, розв'язуючи складні й важливі в державних масштабах проблеми, трудівники українського села в середині 20-х років добилися значних показників у сільському господарстві, що сприяло зміцненню економіки країни та підвищенню матеріального рівня життя народу.

З прикрістю доводиться констатувати, що роки непу виявилися нетривалими. Невдовзі за ними — «залізний марш» примусової колективізації, голодомору, репресій та ін.

Запитання і завдання

- 1. Дайте характеристику стану українського села після громадянської війни.*
- 2. Чим пояснюється необхідність пошуків державою нових форм в аграрних відносинах? Назвіть основні складові НЕПу на селі.*
- 3. Розкрийте питання стану голод в українському селі на початку 20-х рр. в контексті: позиція держави щодо причин голоду, його соціальні наслідки.*
- 4. Які трансформації відбувалися на селі до колективізації сільського господарства в Україні?*
- 5. Поміркуйте вголос над проблемою: революція в Україні на початку ХХ ст. і доля українського селянства.*

ДЕФОРМАЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (1928—1939 рр.)

---

1. Хлібозаготівельна криза 1927/28 — 1928/29 років: новий підхід

Наприкінці 1927 р. у СРСР виникла хлібозаготівельна криза. Радянська історіографія до кінця 80-х років стверджувала, що головною причиною виникнення хлібозаготівельної кризи було небажання селян під впливом куркулів давати хліб місту. Так, дослідники писали, що куркулі організували саботаж збору зерна в 1927—1928 рр. Притримуючи великі запаси хліба, вони відмовилися продавати його державі за ціну, встановлену радянським урядом. Проте справа була зовсім в іншому. Насправді ж хлібозаготівельна криза у 1927—1928 рр. (сільськогосподарський рік починався 1 жовтня) виникла у зв'язку з ринковими коливаннями цін на фоні зростання виробництва і товарного обороту сільськогосподарської продукції. Зернові труднощі кінця 1927 р. виникли через неправильне ціноутворення. З одного боку, йшло підвищення цін на сільськогосподарську техніку, промислові товари, а також незначною мірою на технічні культури, з другого — зниження державних закупівельних цін на зерно.

Радянська система планування спиралася на те, що держава зможе дешево купувати зерно у селян. Це дало б їй можливість забезпечувати хлібом зростаючу робочу силу в містах, а також продавати його за кордон, одержуючи прибутки і вкладаючи їх у розвиток індустріалізації. Проте селяни вважали запропоновані державою ціни, які, до речі, становили 1/8 ринкових, надто низькими й відмовлялися продавати зерно.

Проте хлібозаготівельна криза, на нашу думку, виникла не тільки

через неправильну політику цін. На продаж зерна державі вплинуло ще кілька факторів. Відомо, що напередодні першої світової війни половина зерна надходила від поміщицьких і «куркульських» господарств. У них вироблялося понад 71% зерна на внутрішній і зовнішній ринок. На початку 1928 р. експорт зерна фактично припинився. Адже господарства поміщиків було вже конфісковано, і на їх місці діяли колективні та радянські, а «куркульські» — були сильно підірвані, що привело до зменшення зернового надлишку.

Селянські господарства не мали або мали в обмеженій кількості надлишки зерна, і тому продаж його ними зменшився. Основна маса товарного зерна зосереджувалась у заможних та середняцьких господарствах з площею вище середньої. Поведінка селян визначалася тим, чи зможуть вони за гроші, одержані від продажу зерна державі, придбати необхідні промислові товари, сільськогосподарську техніку. Адже диспропорції в ціноутворенні на користь промисловості, «голод» на промтовари, призначені для сільського ринку, низькі державні закупівельні ціни спонукали виробників приховувати зерно, а не виставляти його на продаж.

Одним із методів виявлення запасів зерна були пошуки амбарного шкідника «довгоносика». У народі «довгоносиками» називали селян, які в ямах ховали зерно, що знаходили за допомогою спеціального довгого, металевого щупа під час масових обшуків. Такий метод давав результати, оскільки господарства, в яких виявлялись запаси зерна, змушені були вивозити його на зсипні пункти.

Крім того, владоможці намагалися використати й такі способи вилучення зерна, як «добровільні пожертвування». Так, у жовтні 1929 р. в українські села надійшла вказівка: протягом кількох днів кожне господарство мало додатково — «в добровільному порядку» здати 20 пудів пшениці. Отже, дві зими засвідчили два підходи до селянської проблеми. У 1927—1928 рр. зерно просто вилучалося, в 1928—1929 рр. під цю справу почали підводити базу у вигляді начебто «масової підтримки» й «народної ініціативи».

Заможні селяни зіткнулися з великими труднощами, які поглиблювалися погіршенням ставлення до них з боку держави. Так, їм заборонялося продавати сільськогосподарську техніку, дефіцитні товари. За цих умов у них не могло бути стимулу продавати хліб, тим більше, що поширювалися чутки про війну, і селяни робили запаси.

Восени 1926 р. почався надмірний перерозподіл коштів на користь розвитку промисловості шляхом викачування їх із сільського господарства. Це в свою чергу негативно відбилося на аграрному секторі. Окрім того, різко посилилася боротьба держави з приватним сектором на селі, що поступово призводило до звуження ринку. Політика обмеження зростання великих селянських господарств поширювалася і на господарства селян-середняків, які втрачали перспективу. Їх зачисляли

до «куркульських» господарств лише через те, що вони добре обробляли поля, мали племінну худобу, хата в них була вкрита бляхою чи черепицею та ін. Середняцькі господарства стали найчисленнішими і давали найбільше товарного хліба.

Архівні матеріали свідчать, що у важкому стані знаходився «Хлібопродукт». Йому не було надано тих привілеїв, які мали кооперація і млини (5 коп. надбавки). Беручи до уваги, що хлібозаготівельники останніх більше платили, селяни везли зерно до них і вигідніше продавали його. Мали місце випадки, коли селяни, особливо прикордонних округів, вивозили зерно за межі України. Наприклад, сільчани з Чернігівського округу, чотирьох районів з одинадцяти, зокрема Добрянського, Городнянського, Репкінського і Козлянського, в радіусі 30—40 верств від них вивозили зерно до сусідньої Білорусії, де заготівельні ціни були вищими. Представники місцевих органів України неодноразово зверталися до Гомельського окружного виконавчого комітету з проханням встановити однакові заготівельні ціни, але безрезультатно.

Аналіз кризи хлібозаготівель показав, що серед керівних діячів була розбіжність у підході до вирішення економічних проблем. Найбільш стійкими прихильниками непу виявилися М. Бухарін, О. Риков, М. Томський. Вони вважали головною причиною виникнення хлібозаготівельної кризи недоліки в роботі державного апарату, його невміння враховувати економічну кон'юнктуру. На думку Й. Сталіна, головною причиною кризи стали виступи «класових ворогів» — заможних селян проти радянської влади. Його стереотип мислення зводився до людиноненависницької теорії про те, що із «просуванням до соціалізму» зростатиме опір з боку «класового ворога» — заможного селянства. Зважаючи на сказане, треба було шукати виважений, мудрий підхід до виходу із кризового стану, але сталінська група, добившись більшості в політичному керівництві, не думала проявляти державної мудрості щодо вирішення цієї проблеми.

Слід зауважити, що кризові ситуації в економіці виникли внаслідок «кризи політики». Наприкінці 20-х років змінилася ситуація в політичному керівництві. До того часу там зберігався баланс сил, який склався ще на початку 20-х років. Тепер у зв'язку з виключенням з партії об'єднаної опозиції та усунення її лідерів від політичного керівництва, сталінська група приймала волюнтаристські рішення. Вона взяла курс на згортання непу і широке застосування надзвичайних заходів насильства щодо селян. На місця почали надходити підписані Й. Сталіним директиви з погрозами на адресу партійних керівників.

2. Згортання нової економічної політики на селі

Нова економічна політика, початок деформації якій поклала хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр., стала згортатися і на зміну їй прийшла жорстка адміністративно-командна система управління, що характеризувалася свавіллям, волюнтаризмом, порушенням законності, політичними процесами, масовими репресіями, наступами на життєвий рівень селянства, приниженням людської гідності тощо.

Тон був заданий поїздкою Й. Сталіна в січні 1928 р. по округах Сибіру з метою прискорити подолання хлібозаготівельної кризи. До речі, тоді всі члени політбюро ЦК ВКП (б) роз'їхалися по країні, щоб взяти особисту участь у вирішенні цього питання. Й. Сталін розробив власний метод заготівель, названий «уральсько-сибірським», який згодом був поширений і в Україні. Цей метод передбачає самообкладання, котрим село розколювалося за майновою ознакою на ворогуючі групи, й загрозу розкуркулення. Кожному селу визначали загальне завдання на продаж державі зерна, а сільські сходи доводили конкретні завдання «до двору». Селян, які не виконували цих рішень, спочатку штрафували, в разі ж повторної неслухняності розпродували їхнє майно з торгів. У результаті застосованого в Україні «уральсько-сибірського» методу хлібозаготівель навесні 1929 р. було розпродано майже 18 тис. господарств, оголошених «куркульськими».

Вжиті політбюро «надзвичайні заходи» перетворилися на масове пограбування селянства, подібне до здійснюваного в 1919—1921 рр. Система «надзвичайних заходів» зводилася до тиску на селянство (непосильні податки та надподатки, конфіскація, штрафи, продаж майна з торгів за їх несплату, рукоприкладство, і, нарешті, заслання або тюремне ув'язнення). Це досягалось за допомогою «кадрів», які терміново мобілізувалися на хлібозаготівельну кампанію. У зернові регіони посилали активістів, у селах діяли надзвичайні «трійки», які мали повноваження контролювати місцеву владу. Хлібні ринки закривалися. Кількість зерна, що селяни могли змолоти в млинах, звели до прожиткового мінімуму. По суті наступив час повернення до політики реквізицій періоду громадянської війни.

По всій Україні прокотилася хвиля арештів селян. Впродовж 1928—1929 рр. у республіці було притягнуто до суду 33 тис. селян за «спекуляцію» плодами своєї праці — хлібом. Важкий тягар ліг на плечі селян-заможників, господарства яких обкладалися непомірно великими за обсягом податками.

У Постанові про сільськогосподарський податок від 29 лютого 1928 р. йшлося про зростання доходів і товарності сільського господарства за останні роки, необхідність підвищення загального обсягу сільськогосподарського податку в Україні приблизно до 35%. Це збільшення податку намічалось провести в основному шляхом більш повного вияв-

лення доходів окремих господарств і посилення обкладання заможної верхівки села.

Щодо заможних груп селян передбачалося обчислювати доход від їх господарств індивідуально, визначаючи його в експертному порядку. При цьому намічалось орієнтовно не менш як 7% у середньому по Україні господарств, які підлягали індивідуальному обкладанню.

Згідно із Законом про самообкладання селян на 1928/29 рр., тягар лягав на плечі заможного селянства. Водночас бідняцькі господарства звільнялися від податку, а середняцьким надавалися деякі пільги, зокрема зниження обсягу податку. Проте урядову інструкцію на місцях було змінено і в деяких округах самообкладання підлягала значна частина середняцьких та деяка частина бідняцьких господарств. Серед оподаткованих господарств нерідко були такі, що мали високоплемінну худобу або реманент та непогані будівлі.

Як засвідчують архівні матеріали, селянство України зустріло закон про самообкладання з великим незадоволенням. У масових листах, що надходили у вищі інстанції, зокрема в Раднарком України, висловлювалося обурення з приводу самообкладання, яке було введено додатково до діючого сільськогосподарського податку. Листи, до речі, писали не лише заможні селяни, а й середняки та бідняки. Достовірність факту підтверджує лист з Роменського округу на Харківщині, який писали сім чоловік, з них чотири — середняки і три бідняки. У ньому йшлося про важке життя на селі, яке порівнювалось із життям за царату, коли, за словами селян, втричі менше платили вони податку, а вдвічі більше мали достатку, як наприкінці 20-х років. Наголошувалось на необхідності другої революції й неабиякої, а селянської, без будь-якої компартії.

Майже в усіх селах України селяни на сільських сходах не прийняли рішення про самообкладання, незважаючи на погрози з боку чиновників та повторні проведення зборів. Так, у с. Виповзки Переяславського округу на Київщині, як зазначається в архівних документах, чотири рази проводилися закриті збори комітетів незаможних селян спільно з біднотою з питання самообкладання, а результати голосування весь час зводилися до 100% проти. Аналогічні випадки мали місце і в інших селах. Преса, зокрема газета «Радянське село», висвітлювала абсолютно протилежне. Проте через деякий час представники низового апарату оголосили селянам, що самообкладання потрібно платити.

У ході примусових хлібозаготівель до селян застосовувалася «стаття 107» (чинна від 1926 р.). Вона передбачала тюремне ув'язнення й конфіскацію майна стосовно тих осіб, які навмисне сприяли підвищенню цін або не виставляли свою продукцію на продаж. Характерно, що ця стаття призначалася спочатку лише для боротьби проти спекулянтів, але аж ніяк не для покарання селян-виробників. Однак уже в 1928 р. вона застосовувалась у 64% випадків до середняків, у 25 — до бідняків і в 7% — до заможних селян.

Липневий пленум (1928 р.) оголосив про скасування надзвичайних заходів щодо селянства і одержання від нього капіталовкладень на індустріалізацію. Суть цього маневру зводилася до того, що, по-перше, селянство в даному разі сплачує державі не тільки звичайні податки, прямі й опосередковані, але ще й переплачує на порівняно високих цінах на промислові товари, по-друге, більш-менш недоодержує на цінах на сільськогосподарську продукцію. Це, по суті, був додатковий податок на селянство в інтересах піднесення індустрії, що нагадував «данину», яку потрібно було виконувати. Фактично обидва варіанти надзвичайних заходів на селі продовжували діяти.

Отже, з'явилися нові вказівки — припинити вжиття надзвичайних заходів, підвищити державні закупівельні ціни на зерно, забезпечити село промисловими товарами. Однак зарадити справі було важко, бо заможніші селяни, які стали основними виробниками зерна, вже змінили свої погляди на землю і працю. Деякі засівали менше землі, ніж раніше, інші розпродували своє майно (оскільки навіть підвищення закупівельних цін не покривало виробничих витрат селян). Одним словом, селяни-виробники цілком природно відреагували на примусові конфіскації і продемонстрували відсутність будь-якого бажання збільшувати виробництво сільськогосподарської продукції. Вони вже не доклали тих важких зусиль до праці, які нещодавно допомогли відродити сільське господарство країни.

Скрута, спричинена власною ж політикою партії, призвела до того, що на початку серпня 1928 р. показники у землеробстві й тваринництві знизились. Більше того, з урахуванням приросту населення на період від 1914 р. виробництво хліба на душу населення зменшилося з 584 до 484,4 кг. За допомогою надзвичайних заходів у СРСР 1928/29 рр. було заготовлено 115 млн ц зерна, в тому числі 42 млн ц, або 37% в Україні. Це був результат діяльності 6 тис. активістів, які були послані в українське село з метою організації хлібозаготівель.

В інтересах загострення «класової боротьби» на селі та залучення на свій бік сільської бідноти уряд вирішив передати 25% вилученого у «куркулів» зерна незаможникам і наймитам. Проте на цю акцію останні реагували досить спокійно. Згодом такі акції довелося припинити — весь хліб забирала держава.

Зважаючи на сказане, «уральсько-сибірський» метод не можна визнати ефективним. Його головний недолік полягав у тому, що зерно у виробника треба було відбирати насильницьким шляхом. При цьому «методом» передбачався не простий примус, а такий, що відповідав засадкам «воєнно-командної» економіки і ніяк не поєднувався з ринковими відносинами. Наступ на ринок розгортався, бо придушення «куркуля» в період хлібозаготівельної кризи під кутом зору економіки якраз і означало знищення в селянина стимулу працювати на вільний ринок.

3. Реалії практики колективізації селянського господарства

Історію колективізації селянського господарства не можна розглядати як «білу пляму». За шість десятиріч нагромадилося надзвичайно багато різноманітної літератури, в тому числі десятки документальних збірників. Однак її наукова цінність невелика. Факти завжди відбиралися й фальсифікувалися, більшість з них замовчувалася. Без перебільшення можна сказати, що, по суті, колективізація з її спустошливими наслідками стала однією з найтрагічніших сторінок в українській історії. Це була так звана друга революція, яка супроводжувалася такою жорстокістю й свавіллям, що її можна назвати не інакше як війною сталінського режиму проти селянства.

Радянська історіографія тривалий час називала XV з'їзд партії (грудень 1927 р.) — з'їздом колективізації сільського господарства, оскільки він проголосив «курс на колективізацію». Чи правильно це? Така трактовка відповідає лише практиці, а не справжньому змісту, де йшлося про розвиток усіх форм кооперації на селі, котрі було відновлено в роки непу. Отже, стосувалося це лише кооперування селянських господарств, а не проведення колективізації, яка означала, по суті, знищення селянських господарств і створення великих колективних.

У грудні 1927 р. прийнято рішення про подальший розвиток усіх форм кооперації. Йшлося про поступове кооперування, поступовий перехід до колективного обробітку землі на основі інтенсифікації та машинізації землеробства, підтримку й заохочення паростків усупільненої сільськогосподарської праці. Строки проведення кооперування селянських господарств не визначалися.

Характерно, що ці рішення приймалися тоді, коли вже здійснювалися заходи, які негативно впливали на стан сільськогосподарської кооперації. «У кооперації, — зазначається в «Енциклопедії українознавства», виданій за кордоном у 1949 р., — утиски почалися з 1927 р., а під кінець 1929 р. незалежна українська кооперація фактично перестала існувати, задушена надмірними податками й урядовими втручаннями».

Весною 1929 р. було затверджено перший п'ятирічний план розвитку господарства. Однак його важко назвати планом у повному розумінні цього слова. У ньому певною мірою витримувалася координація діяльності різних народногосподарських галузей, робилася спроба збалансувати ресурси та можливості їхнього використання. Водночас це була, по суті, просто конфігурація цифр у напрямі їх постійного завищення, без урахування конкретних умов.

Плановики підготували два варіанти — відправний та оптимальний (напруженіший за перший). Успішна реалізація оптимального варіанта залежала від п'яти добрих урожаїв, сприятливого становища на

міжнародному хлібному ринку, раціонального витрачання коштів на оборону тощо.

Бухарінська група, а також відомі вчені — економісти-аграрники, зокрема О. Чайнов, М. Кондратьєв та ін., продовжували наполягати у 1929 р. на поверненні до попереднього варіанта щодо кооперування на селі, прийнятого в грудні 1927 р. Але усунення в квітні того самого року групи М. Бухаріна від керівництва, арешт О. Чайнова в 1930 р., фальшиві звинувачення їх у підриві основ соціалізму, хвиля кадрових змін на місцях дали змогу Й. Сталіну та його оточенню змінити попередню політику. Кооперативний план було підмінено колгоспним будівництвом.

Організація колективних та радянських господарств розпочалася, як відомо, ще на самому початку радянської влади. Як правило, вони створювалися під адміністративним тиском і значною мірою «укомплектовано керівними кадрами» — колишніми міськими робітниками. З виникненням непу, коли міщани почали повертатися додому — на село, такі штучні колективні та радянські господарства переважно припиняли своє існування. Їм довелося повертати власність попереднім господарям. В іншому випадку з господарств почали виходити ті селяни, які раніше мали власність, щоб урятувати її, працюючи в одноосібному господарстві. За архівними даними станом на 1 жовтня 1928 р. в Україні налічувалося 280 комун, 2718 артільей та 8084 тсози. Усього колективних форм господарювання було 11 082. Перші форми колективних господарств не відіграли помітної ролі в економіці України.

Аналізуючи діяльність дрібних колективних господарств, партія дійшла висновку, що саме вони є головною перешкодою на шляху правильної організації колгоспного будівництва. Так, в українських селах близько 70% тсозів мали площу меншу, ніж 75 десятин. Такі обставини призводили до труднощів у використанні сільсько-господарської техніки, в якій відчувалася гостра нестача.

Недоліком в організації колективних господарств була їх землене впорядкованість. Станом на 1 жовтня 1927 р. в Україні 47% колективних господарств було земленевпорядковано, що не дозволяло провести усупільнення землі й призводило до їх занепаду.

Зважаючи на сказане вище, в 1927—1928 рр. проводиться укрупнення існуючих колективних і одноосібних селянських господарств та залучення до них нової робочої сили. Створення колгоспів проводилося за наявності земельної площі не менш як 150 десятин у степовій і не менш як 100 десятин у лісостеповій зонах. Планувалося створити не менш як 15 господарств у кожному районі.

Зростання кількості колективних господарств відбулося за організаційно-економічною допомогою з боку держави. Вона відводила білы родючі землі при безкоштовному землевпорядкуванні, надавала пільги кредити, передавала підприємства, будівлі та інвентар, що перебувал раніше в руках селян.

Збільшувалося фінансування колгоспно-радгоспного виробництва, до якого вступило лише три проценти усіх сільськогосподарських робітників СРСР. Колективні підприємства, що створилися в 1928 р., дістали порівняно з одноосібниками ряд нових пільг, наприклад, звільнялися від податку, забезпечувалися мінеральними добривами. Так, у 1928 р. ними було використано близько 4 млн пудів суперфосфату, хоча науково обґрунтована норма цього міндобрива в Україні складала 120 млн пудів. Незважаючи на те, що основними виробниками сільськогосподарської продукції продовжували бути селянські господарства, держава не дала їм жодного кілограма міндобрив.

У 1927 р. у сільськогосподарських районах почали створюватися машинно-тракторні станції (МТС). Спочатку МТС відіграли роль стимулятора колгоспного будівництва. Вони наочно демонстрували селянам можливість застосування техніки у великому господарстві. Архівні матеріали підтверджують, що протягом 1927—1928 рр. в Україну було доставлено 1488 тракторів, з них 1269 закордонних і 219 тракторів виробництва Ленінградського заводу «Червоний путіловець». Згодом у руках держави МТС перетворилися на знаряддя технічної реконструкції сільськогосподарства і в додатковий канал одержання дешевої продукції. Адже колгоспи оплачували роботу МТС сільськогосподарською продукцією.

У рамках сільськогосподарської кооперації з кінця 1927 р., коли вже вживалися заходи, спрямовані на її знищення, почалося зростання колгоспного руху. Соціальну базу колгоспів становила в той час переважно біднота, яка не мала власних повноцінних господарств і тому мала деяку вигоду в колгоспах, що спиралися на певну допомогу з боку держави. Однак справжні господарі землі — заможню-середняцьке селянство не поспішало вступати в колгоспи. Справу могло залогодити лише вилучення в селян засобів виробництва і перетворення їх на найману робочу силу, яка працює за командою і не розпоряджається виробленою продукцією. Зручним шляхом для цього була комунізація селянства. Ось чому вже в 1927 р. ще до запровадження надзвичайних заходів Й. Сталін сформулював незвичний термін — «всеосяжна колективізація», пізніше його стали називати «суцільна колективізація», котра швидко перетворилася на лозунг поточного моменту.

Запрограмована Й. Сталіним «всеосяжна колективізація» мала на меті забезпечити нееквівалентний обмін між містом і селом, полегшити викачування селянських ресурсів у державний бюджет. Вступаючи в колгосп, селянин делегував своє право розпоряджатися виробленою ним продукцією адміністратору — голові колгоспу. Через безпосередній вплив на останнього державні установи визначали: скільки виробленої продукції треба залишити для задоволення потреб колгоспу та колгоспників, а скільки — вилучити у централізований фонд. Це відкривало для держави можливість безперешкодно привласнювати створений селянською працею і додатковий, і необхідний для прожиття виробника

продукт. Посилювалася експлуатація села. Позбавлений знярядь виробництва, обмежений у громадянських правах, колгоспник мав стати приписаним до артілі найманим працівником, виконавцем волі партійно-державної бюрократії. Звідси й випливала безкомпромісна боротьба держави проти селян — вільних товаровиробників.

Щоб забезпечити можливість стягнення продподатку в 1929 р. було прийнято рішення здійснити суцільну колективізацію селянських господарств. Й. Сталін та його прихильники назвали 1929 рік «роком великого перелому», мотивуючи тим, що «середняк вступив у колгосп», забезпечуючи тим самим перелом у справі суцільної колективізації — цієї другої після жовтня 1917 р. революції. З цього приводу Й. Сталін опублікував статтю під назвою «Рік великого перелому», в якій стверджувалася теза, що за короткий час вдалося організувати корінний перелом у свідомості самого селянства на користь колгоспів. Середняцькі маси селянства «масово вступили в колгоспи», забезпечуючи цим «вирішальну перемогу».

Повсюдне насадження колгоспів могло відбутися лише примусовим шляхом, оскільки селяни, особливо середняки та заможники, не бажали відмовлятися від своєї власності і передавати її в колгоспи. Проте їх позиції ніхто не брав до уваги. Погрози, облудні обіцянки щасливого й заможного життя з боку радянського уряду змушували селян вступати в колгоспи. Покірні українські владоможці прагнули перевиконати надісланий центром план об'єднання селянських господарств у колгоспи, який був дещо більший, порівняно з іншими республіками. Так, якщо в СРСР передбачалося об'єднати в колгоспи 18—20% селянських господарств, то в Україні — 30%.

З метою організації колгоспів на селі були створені сільські комітети, до складу яких входили віддані справі колективізації активісти села і робітники — переважно російські, які прибули з великих міст брати участь у колгоспному будівництві. Їхня діяльність на перших порах характеризувалася причетністю до «втягування» селян у колгоспи шляхом застосування насильницьких методів щодо них та їхнього майна. Вона не обмежувалася жодними юридичними рамками і відзначалася цілковитим свавіллям.

У здійсненні широкомасштабних планів, пов'язаних із колективізацією та встановленням контролю над селом, особлива роль відводилася «двадцятип'ятитисячникам» — переважно російським робітникам, комуністам і комсомольцям, мобілізованим партією у містах, на великих промислових підприємствах. Загальна кількість робітників, відібраних та направлених на село, перевищила 27 тис. Йшлося не про короткі наїзди міських емісарів, як це було раніше. Вони мали залишитися в селах постійно, щоб керувати ними. Перед відрядженням на місця призначення в січні 1930 р. «двадцятип'ятитисячники» пройшли двотижневий підготовчий курс.

Архівні офіційні документи, листи з села досить реалістично описували реакцію селян на приїзд незваних «учителів», які не мали елементарного уявлення про сільське господарство. Незважаючи на це, більшість з них працювала головами колгоспів та на інших керівних посадах. Селяни з цього приводу висловлювали свої думки: якщо робітник може керувати рільничим господарством, пошліть нас керувати фабриками, заводами та ін. Міські емісари не завжди виправдовували покладені на них надії.

Окрім «двадцятип'ятитисячників», навесні 1930 р. на село було послано 72 204 робітники, 13 тис. бухгалтерів-комсомольців, 50 тис. рядових солдат і молодших командирів, які пройшли курс спеціального навчання для проведення «колективізації». Лише в Україні в січні 1930 р., крім відправлених раніше 23 тис. промислових робітників, у селах з'явилося ще 23 500 спеціальних уповноважених.

Інструктування цих людей, направлених для проведення колективізації, зводилося в основному до застосування свавілля, безчинства, беззаконня тощо по відношенню до селян. Перед міськими емісарами ставились завдання: бити «куркульського посіпаку» до його повного знищення, здобути зерно за будь-яку ціну в «куркулів», середняків та бідняків, де б воно не було заховане: в печах, під ліжком, в коморах чи в обійсті, «втягувати» селян, особливо середняків у колгоспи, вилучати з їхніх господарств реманент, худобу, посівний матеріал тощо і усуспільнювати.

Досвідчені інструктори-комуністи запевняли «двадцятип'ятитисячників», що вони зможуть виконати це важливе завдання за допомогою крайніх заходів при цілковитій підтримці партії.

Колгоспи не тільки «насаджувалися» зверху, а й форсувалося їх будівництво. У листопаді 1929 р. партія ухвалила рішення завершити колективізацію в зернових районах, у тому числі й Україні за рік. Робота в організації колгоспів проходила під лозунгами: «Хто більше!», «Хто не йде в колгосп, той ворог Радянської влади!», «Все дамо — йдіть в колгосп!» та ін.

Через деякий час С. Косіором були внесені корективи у строки проведення колективізації. Передбачалося повністю колективізувати регіон Степу за час весняно-посівної кампанії 1930 р., а всю Україну — до осені того самого року. Бездумна і безглузда гонка «за темпом» колективізації стала реальним фактом. І це повністю віддзеркалювало позицію Й. Сталіна та його оточення. В основі цієї позиції лежали зневага до настроїв селянства, ігнорування його непередготовленості до колективного господарювання та небажання відмовитися від власного дрібного господарства.

Завдяки зусиллям уповноважених центром темпи колективізації швидко зростали. Якщо станом на 20 січня 1930 р. в Україні було колективізовано 15,4% селянських господарств, то на 1 березня того ж

року — 62,8%. З селянських господарств виміталось все майно, що було нажите мозолистими руками хліборобської родини впродовж багатьох років.

Насильницькі методи колективізації викликали впертий опір селянства. Характерно, що опір самочинству на селі чинили не тільки заможні та середні селяни, а й ті, які нещодавно дістали землю, а також бідні селяни, котрі щойно стали середняками. Мали місце випадки вбивств офіційних осіб. Офіційні джерела повідомляють, що в «першій половині 1930 р. куркулі вчинили понад 150 вбивств та актів підпалення в Україні». В одному лише с. Бірки Полтавського округу, де мешкало близько 6 тис. чоловік, у січні 1930 р. було тяжко поранено місцевого шефа Державного політичного управління (ДПУ); в березні згоріли господарські будівлі одного з чотирьох місцевих колгоспів, а також експропрійовані у «куркулів» будинки, в які вселилися місцеві комуністи та активісти. Останнє явище було характерне для кожного українського села, що викликало невдоволення з боку селянства. Так, одна жителька с. Підгородного Дніпропетровської губернії жбурнула палаючий сніп на солом'яний дах будинку, конфіскованого ДПУ, з криком: «Ми працювали все наше життя на наш дім, ви не дістанете його. Нехай згорить!!!» Ще на ранніх стадіях розкуркулення радянська преса розповідала про численні випадки подібних підпалів.

Особливе занепокоєння властей викликали антиколгоспні демонстрації. Деякі з них набули характеру відкритого збройного опору, який придушували за допомогою військових частин. Наприклад, збройний виступ на Чернігівщині навесні 1930 р., що охопив п'ять районів. Але збройні ресурси селян були досить обмеженими, оскільки в 1929—1930 рр. власті доклали чимало зусиль, щоб перешкодити селянам мати зброю.

Широкого розголосу набрало повстання, що охопило п'ять районів Дніпропетровського округу. Піхотна дивізія, дислокована в Павлограді, відмовилася виступати проти повстанців і вступила з ними в переговори. Командира дивізії було заарештовано. І все ж дивізія не брала участі в боях з повстанцями. Властям довелося стягувати проти них з різних місць підрозділи ДПУ та міліції. Лише в одному із сіл — Дмитрівці — було заарештовано понад 100 чоловік, загальна ж кількість заарештованих сягала кількох тисяч. Усіх їх жорстоко побили, декотрих розстріляли, а решту відправили до концтаборів. За деякими підрахунками, у 1930 р. в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тис.

Своєрідною формою опору в Україні були «жіночі бунти» — повстання жінок. Створення колгоспів, куди доводилося віддавати власну худобу, загрожувало сімейному достатку. Жінки традиційно доглядали худобу, особливо корів, які забезпечували їхні багатодітні сім'ї молоком. Тому вони були вороже настроєні проти колгоспів і вимагали повернення власної худоби, знарядь праці тощо.

Найпоширенішою і найефективнішою формою протесту селян проти насильницького запровадження колгоспів став забій домашньої худоби. Спочатку селяни просто продавали свою худобу, коней, овець, свиней, але власті незабаром заборонили подібну практику під страхом суворого покарання.

Перед вступом до колгоспу середняки і бідняки намагалися позбутися своєї худоби і почали масово забивати її. Проте продаж м'яса також був заборонений, його з'їдали. Масове вирівання худоби призвело до економічної катастрофи. У 1934 р. партія заявила, що з початку колективізації в Україні забій великої рогатої худоби становив 48%, свиней — 63, овець та кіз — 73%. Але навіть ці офіційні статистичні дані були, очевидно, занижені.

Отже, втрати від забою худоби, опір селян, повна відсутність відповідного планування — всі ці явища означали глибоку кризу в аграрних відносинах.

4. Доля «куркуля»

Від самого початку існування радянського режиму, як вже зазначалося, слово «куркуль» вживалося в спотвореному значенні. Сталінське бачення його зводилося до того, що куркуль — внутрішній ворог, експлуататор, кровопивець-лихвар. Проте таке визначення не відповідало дійсності.

У другій половині 20-х років між вченими-аграрниками зав'язалася дискусія з приводу селянських господарств — «звідки починається куркуль: з 8 десятин, з 10 чи з 25 десятин?» Їх думка з цього питання була неоднозначна. Тоді ж з'явилася нова схема: куркуль — середняк — бідняк, автором якої був економіст-аграрник Л. Кріцман. Його визначення поняття «куркуль» збігалося з сталінським.

За статистичними даними в Україні 1927 р. заможні («куркульські») господарства становили 3,8% загальної кількості, або 200 тис. в абсолютному обчисленні. Вони виробляли понад 20% сільськогосподарської продукції.

Насправді ж «куркуль» — заможний селянин, якому в 1928 р. в Україні належало в середньому 10—15 десятин землі, кілька коней, 2—3 корови, 10—15 овець та нескладна сільськогосподарська техніка, реманент. Його майно за тогочасним офіційним обмінним курсом оцінювалося в 90—210 американських доларів або 170—400 крб. Для порівняння зазначимо, що кошти, витрачені на депортації, істотно перевищували цінність вилученого майна.

Хто міг стати «куркулем»? Досліджуючи селянське питання принаймні з 1861 р., ми дійшли висновку, що кожна фізично здорова людина, яка любить землю і вміє на ній працювати, могла б носити у 20—30-х

роках начеплений на неї адміністративно-бюрократичною системою ярлик «куркуля». Ними ставали в минулому убогі селяни, що завдяки своїй натужній праці позаможнішали за часів столипінської аграрної реформи.

Справді, праця для «куркулів» стала життєвою потребою і як наслідок — основою їхнього достатку. Саме ця частина селян була найтісніше пов'язана із землею. Проте чимало їх знищили під час громадянської війни, а «розкуркулені» у перші пожовтневі роки знову одержали змогу завдяки мозолистим рукам у роки непу стати «куркулями». Іншими словами, «куркулі» найбільш працьовиті, ініціативні, підприємливі селяни, справжні господарі землі. У реальному житті «куркуль» був серед тих, хто працював найтяжче, серед найощадливіших і найпрогресивніших селян.

Для проведення кампанії «розкуркулення» великі надії покладалися на відновлені комітети незаможних селян. Проте єдиної підтримки з їхнього боку уряд не одержав, оскільки більшість із членів цих комітетів не хотіла знищувати своїх односельців лише через те, що вони були заможнішими. У такій обстановці уряд прийняв рішення про відрядження на село тисячі міських робітників-комуністів — «двадцятип'ятитисячників», про яких уже згадувалось.

У 1927—1928 рр. посилювався наступ на «куркулів» — заможне селянство, відбувався процес вибіркового «розкуркулення». Про це свідчать масові листи-скарги заможних селян, що надходили у вищі інстанції. Один із них, лист селянина М. Запливаного з с. Сушківки на Уманщині, адресовано голові Всеукраїнського виконавчого комітету Г. Петровському. У ньому йшлося про те, що місцева влада в 1928 р. визначила йому податок у розмірі 200 пудів зерна. Але в нього було три десятини посівів, на яких вродило всього 120 пудів. Селянська родина складалася з п'яти чоловік і мала в своєму розпорядженні корову й коня. За таких обставин М. Запливаний не зміг у визначений термін здати 200 пудів зерна, а відтак все його майно конфіскували й продали з аукціону. Він просить повернути йому хоча б корову й коня з возом та ковальським приладдям, оскільки окружна влада відмовила у його проханні. Прикладів про аналогічне «розкуркулення» можна навести безліч, бо такі і подібні факти не обминули жодного села.

Чимало «куркулів», як свідчать архівні матеріали, за схожі «провини» місцеві власті виселяли з власних осель, які переходили до рук активістів. Останні забирали собі й хатнє майно, а польовий реманент передавали до новостворених колгоспів. Були випадки, коли воза чи борону, вилучену з селянського господарства, активісти обмінювали на горілку. Самого ж господаря заарештовували. Так відбувався процес вимивання «куркульських» господарств. За даними ЦСУ УСРР, у 1929 р. таких господарств налічувалося 72,8 тис.

Характерно, що в Україні процес «розкуркулення» до початку 1930 р.

не супроводжувався депортаціями. Усвідомлюючи, що найзапекліший опір колективізації чинитимуть «куркулі», Й. Сталін у грудні 1929 р. проголосив нове стратегічне завдання — перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу.

Доля «куркуля» складалася неоднаково. «Куркульство» поділялося на три категорії. До першої належали учасники й організатори антиколгоспних виступів, які підлягали, згідно з судовими рішеннями, за провадження смертної кари або ув'язненню. Їм чіпляли ярлик — «запеклий класовий ворог» — і арештовували. ОДПУ повідомляло, що в київській в'язниці взимку 1929—1930 рр. куркулів першої категорії розстрілювали по 70—120 чоловік за ніч.

Умови в тюрмах були жахливі. Один «куркуль», ув'язнений у 1930 р. у Полтавській тюрмі, розповідає: «В камері, розрахованій на сім чоловік, сиділо 36, в розрахованій на 20 — 83 чоловіки. Денний раціон становив 100—150 г глевкого чорного хліба. Щодня помирало близько 30 чоловік, а діагноз засвідчував «параліч серця».

До другої категорії належали «менш активні вороги», які чинили менш активний опір кампанії розкуркулення, а також родини господарів, віднесених до першої категорії. Вони підлягали депортації, яка була найпоширенішою формою «розкуркулення». В одному з рапортів ОДПУ за 1930 р. наводяться слова колгоспного бухгалтера: «Забирають найкращих і найпрацьовитіших землеробів, а залишаються самі невдахи та нероби».

Сотні тисяч селян разом з сім'ями, в тому числі з дітьми, маленькими «злочинцями», виганяли з власних осель, саджали в товарні вагони й масово вивозили за тисячі кілометрів до Крайньої Півночі, Сибіру, в Казахстан на спецпоселення, які знаходилися під наглядом чекістів. Таємна інструкція від 12 лютого 1930 р. приписувала здійснювати конфіскацію їхнього майна поступово до депортації.

У зарубіжній літературі згадується один із епізодів того часу. Проминувши Надеждинськ (Сибір), колона «куркулів» протягом чотирьох днів йшла маршем близько 70 км до свого спецпоселення. Прибувши на місце «призначення», співробітник ОДПУ вигукнув: «Маєте свою Україну ось тут, — і показав на ліс довкола, погереджаючи, — тих, хто спробує втекти звідси, постріляємо». Чимало з них гинуло в дорозі на лютих морозах, часто без їжі та притулку.

Третя категорія «куркулів» — це селяни, які не чинили жодного опору. Що стосується цієї групи «куркулів», то їх також позбавляли власності (хати, худоби, реманенту, особистих речей тощо), не приймали до колгоспів за місцем проживання. Цих селян переселяли в інші райони мешкання, залучаючи до роботи в «трудовах загонах і колоніях, у лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель тощо». Переселенцям надавалися недоброякісні ґрунти, які вони змушені були обробляти. Вони знаходилися під постійним контролем з боку уряду.

Частині селян вдалося ще до початку депортації втекти зі свого села, але на шляху до міста їм доводилося долати чимало перешкод із боку влади, яка намагалася покласти край таким міграціям. Таємний указ від 12 лютого 1930 р. вимагав особливої пильності щодо «куркулів», які залишили село, щоб працювати на промислових підприємствах. Запровадження паспортної системи в грудні 1932 р. розглядалося, як крок спрямований на «очищення міст від куркулів, злочинців та інших антисоціалістичних елементів».

Потреба в міських робітниках була надзвичайно велика і директори заводів і фабрик нелегально, всупереч указу, брали втікачів на роботу. Ставши робітниками, вони мусили приховувати своє «куркульське» походження, оскільки «куркулів» та їхніх дітей не приймали на роботу. Працевлаштувавшись у такий спосіб, українські робітники зіткнулися з соціальною нерівністю у сфері виробництва та оплати. Так, у харківських робітників норми виробітку були значно вищими, ніж у московських, а одержували вони утрічі менше від москвичів.

Розкуркулених не допускали й до військової служби. На місця розсилалася інструкція ретельно перевіряти новобранців з метою виявлення «куркульських елементів», котрі «старалися проникнути в Червону армію».

«Куркулям» не дозволялося розпродувати своє майно з торгів і тікати світ за очі. Про це попереджала газета «Правда» від 26 січня 1930 р., але цей заклик мало зарадив справі. За сучасними дослідженнями, приблизно 20—25% із 1 млн господарств, офіційно визнаних куркульськими, протягом 1929—1932 рр. «саморозкуркулилися».

Станом на 1 червня 1930 р. в Україні було розкуркулено 90 тис. селянських господарств, що становило 1,8% загальної кількості. Конфісковано й передано в колгоспи худоби, різного реманенту, будівель на суму 90—95 млн крб.

Новий наступ на селянство розпочався у вересні 1930 р. Він був викликаний завершенням суцільної колективізації основних сільськогосподарських районів України. Це спричинило нове посилення шалених темпів колективізації. Якщо станом на 1 січня 1931 р. «розкуркулені» селянські господарства у колгоспах становили 23,4%, то 1 листопада того самого року — 69,3%. Це був результат роботи «двадцятип'ятитисячників», сільських активістів, «трійок» під керівництвом ВКП(б).

За роки колективізації в Україні експропріювали близько 200 тис. селянських господарств — шляхом продажу з торгів (за невиконання хлібозаготівель, несплату надто високих податків, «невмотивований» забій власної худоби), а найчастіше — через внесення цих господарств до списків, що підлягали «розкуркуленню». Ця цифра була вперше названа в 1934 р. і збігається з кількістю «куркульських» господарств, підрахованих статистичними органами у 1927 р. Насправді ж під час колективізації в Україні зникло майже вдвічі більше селянських гос-

подарств. Проте найтяжчою втратою були люди. Україна недораховувалася з усіма членами родин приблизно 1,2—1,4 млн чоловік. Понад половину з них — близько 860 тис. чол. депортовано до Сибіру та на Крайню Північ.

Отже, кампанія «ліквідації куркульства як класу» була по суті своєрідною формою репресій щодо всього селянства, бо одних — розстрілювали, других — депортували, третіх — лишали напризволяще, четвертих — «затягували» в колгоспи.

Відомий радянський письменник В. Гроссман проводить аналогію між розправами гітлерівців над євреями, а більшовиків над селянами. Щоб знищити селян, — пише він, — треба було оголосити, що куркулі не люди, так само як німці оголосили, що євреї — не люди.

Насправді «куркулі» — найпрацьовитіші селяни, виробники сільськогосподарської продукції. Відомо, що саме вони у 1913 р. виробляли 50% товарного зерна. Сільськогосподарська продукція «куркуля» була цінніша, вигідніша для держави, ніж продукція американського концесіонера Гаммера. Проте «куркуль» у нас вважався ворогом, а Гаммер — другом, в якого держава купувала сільськогосподарську продукцію за золото і завдячувала йому. Досить прикро і водночас дивно, чому ж не велася така політика щодо «куркуля», як щодо концесіонера?

5. Ставлення до селянина-середняка

Для здійснення колективізації селянського господарства було вирішено знищити найзаможніший прошарок селянства, до складу котрого входили ті селяни, які опиралися усупільненню. При цьому статус селянина-незаможника аж ніяк не гарантував безпеку противникам колективізації, їх оголошували «підкуркульниками» і також репресували. Нерідко перед селянином-середняком ставала й така дилема: якщо вступаєш у колгосп, претензій до тебе немає, а якщо висловлюєшся проти колгоспу, — ти «куркуль» і тебе треба розкуркулити.

Під час проведення кампанії «ліквідація куркуля як класу» не тільки у «куркулів», а й у середняків усупільнювали землю, худобу, реманент, особисті речі тощо. Це викликало невдоволення з боку селян. Тоді місцеві власті, виконуючи директиви «зверху», почали проводити збори, на яких стали просто зобов'язувати того чи іншого селянина здавати корову. Негативна реакція селянина на зобов'язання призвела до термінової перебудови методів роботи сільських активістів. Ми маємо сотні свідчень з архівних матеріалів, а також із перших уст про їхні дії щодо своїх односельців. Так, селянка В. Ярош із с. Ходорків Сквирського округу на Київщині, родина якої була зарахована до середняків, розповідає, що коли вже вивезли всіх «куркулів» із села, взялися розкуркулювати середняків. Це виглядало дуже просто. До середнього селянина

приходило 6—8 «покупців», господарів зв'язували або тримали за руки, тим часом решта із «покупців» зривала замок з хліва і виводила корову, а слідом за нею бігли діти і плакали. Нерідко все закінчувалося бійкою, що викликало більш рішучий опір селянських мас, загострюючи політичне становище. Аналогічні акції мали місце в кожному українському селі.

У такий спосіб у березні 1930 р. Й. Сталін змушений був визнати, що віднині селянинові дозволяється залишати колгосп, якщо він бажає це зробити. Визнання з боку керівництва адміністративного тиску на селян перегінами та дозвіл виходу з колгоспів спричинило зменшення масштабів колективізації в Україні. Починаючи з 10 березня 1930 р., впродовж 100 днів із колгоспів вийшло 1 млн 594 тис. господарств. Це були в основному середняцько-бідняцькі господарства, оскільки з літа 1929 р. «куркулям» було заборонено вступати в колгоспи.

Хоча селянин і дістав право на вихід із колгоспу, але здійснити це на практиці було не легко. Все залежало від позиції місцевого партійного уповноваженого.

Селянську землю об'єднали в одне колективне господарство і той, хто залишив колгосп, не міг забрати свою попередню частку землі. Замість неї селянину виділяли землю, як правило, в іншому місці і на гірших ґрунтах (болота, чагарники, пустирі). Звичайно, це не могло задовольнити селян і врешті-решт вони відмовлялися від неї.

Діставши формальний дозвіл на вихід із колгоспу, селяни позбавлялися права забирати свій реманент і навіть власну худобу. І навпаки, одержавши останнє, їм рішуче відмовляли у поверненні землі. Проте, незважаючи на вжиття з боку властей всіляких дискримінаційних заходів — виділення недоброякісних земель, відмова у поверненні худоби та реманенту, бажання селян залишити колгосп було непереборним. Найбільше селян, які вийшли з колгоспів СРСР, було з України. Їх кількість становила 50%, що свідчило насправді про крах колгоспної системи.

У результаті дозволу виходу селян із колгоспів, процес «вимивання» середняків відбувався так швидко, що це відразу негативно позначилося на їх економіці. За таких умов довелося знову залучати середняків у колгоспи. Цей новий наступ розпочався з вересня 1930 р. Саме тоді Україна одержала зверху завдання подвоїти рівень усупільнення і в 1931 р. в основному завершити суцільну колективізацію головних зернових районів. Але тут процес розкуркулення вже відбувся, а відтак треба було знову ставити на порядок денний завдання «ліквідації куркуля як класу» і підшукувати на роль «куркулів» інші кандидатури. Ними стали середняцько-бідняцькі маси. Так розпочалася друга хвиля розкуркулення, жертвами якої ставали ті селяни, які чинили найменший опір колективізації, тобто вчасно не виконували сплати непомірно високих податків. Таким чином, у ході колективізації розкуркуленню піддавалися не лише «куркульські», а й бідняцько-середняцькі госпо-

дарства. Про це аргументовано свідчать дані: якщо в 1927 р. у країні налічувалося 3,9% «куркульських» господарств, то на кінець колективізації розкуркулено 15% селянських господарств.

Поряд із силовими методами місцеві власті почали вживали до селянства економічних заходів. Так, рішенням уряду селяни-колгоспники звільнялися від оподаткування худоби на два роки у своєму господарстві, від штрафів, накладених на них раніше. Проте ці заходи не поширювалися на селян-одноосібників. Навіть більше, у вересні 1930 р. місцеві власті, виконуючи вказівку зверху, перейшли в рішучий наступ проти індивідуальних селянських господарств, намагаючись задушити їх надмірним оподаткуванням та всілякими іншими засобами тиску. У такий спосіб створювалися умови, за яких приватне ведення господарства ставало неприбутковою справою, а колективне — прогресивнішим.

6. Голодомор 1932—1933 рр. в Україні

Голодомор 1932—1933 рр. — жахлива трагедія народу України, дослідження якої почалося наприкінці 80-х років. Радянська історіографія замовчувала цю страхітливую сторінку, обмежуючись лише термінологією «неврожайні роки». Голодомор 1932—1933 рр. — трагедія, масштаби якої неможливо уявити, оскільки на всю демографічну статистику було накладено гриф «цілком таємно».

Події, які відбувалися в українському селі в 1932—1933 рр., не знайшли висвітлення в документах офіційних установ. Й. Сталін наказав ставитися до власноручно організованого голодомору як до неіснуючого явища. Заборонялося навіть і обговорювати проблему голоду за принципом: нема слова — нема проблеми.

Досліджуючи архівні матеріали та документи з цієї проблеми, нині зі впевненістю можна сказати, що голодомор 1932—1933 рр. в Україні носив штучний характер, був спланований і проведений властями для економічного розорення селянства та фізичного знищення. Терор голодом здійснювався в Україні шляхом установлення для неї надто великих, непосильних норм хлібоздачі, вилучення продуктів харчування з підсобних селянських господарств, а також вжиття заходів, щоб позбавити жертви голоду допомоги ззовні і навіть з інших регіонів СРСР. Нездачу зерна українськими селянами розцінювали як «націоналізм». Усе це повністю відповідало твердженню Й. Сталіна, що національна проблема є за своєю суттю селянською проблемою. Відтак український селянин терпів подвійно — і як селянин, і як українець. Отже, в політиці ВКП(б) щодо України чітко простежувалися два моменти: з одного боку — боротьба проти селянства взагалі, а з іншого — проти національної самосвідомості місцевого населення.

Найважливішим в трагедії голоду є те, що його можна було уникнути.

ти. Протягом січня—листопада 1930 р. шляхом реквізицій в Україні було заготовлено 400 млн пудів зерна. За такий же період 1931 р. державні заготівлі становили 380 млн пудів. Врожай 1932 р. в Україні лише на 12% був менший середнього показника 1926—1930 рр. Статистика стверджувала, що це давало змогу повністю забезпечити населення хлібом та іншими продуктами харчування.

Тим більше, Україна вважалася складовою частиною СРСР, що здавалося б, зобов'язувало союзний уряд проявляти турботу про «меншу сестру». Проте уваги в цьому напрямі з боку московського керівництва не приділялося, незважаючи на те, що в 1930 р. у СРСР було зібрано 835 млн ц зерна, з них експортовано 48,4 млн ц. У 1931 р. збір зерна становив трохи менше — 695 млн ц, а на зовнішній ринок вивезли більше зерна — 51,8 млн ц. У 1932 р. валовий збір зернових культур становив 699 млн ц, експортовано 18 млн ц, і частина зібраного врожаю залишилася зимувати в копах на полях. У цілому врожаї 1931 і 1932 рр. були лише ненабагато нижчі середніх минулорічних, що давало можливість уникнути голоду.

Проте держава систематично конфісковувала більшу частину зерна для власних потреб. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. тривали протягом року та ще й перейшли на наступний рік. Через ці зимові заготівлі в селян не залишилося будь-яких продуктів харчування. Крім того, план заготівлі зерна в Україні 1932 р. був підвищений Й. Сталіним на 44%. Це призвело до спалаху справжнього голоду на селі.

Під час хлібозаготівель взимку 1931/32 рр. з колгоспів вилучали навіть насінневий фонд та фонд, що призначався на оплату праці колгоспників. У зв'язку з цим чимало членів артільей змушені були шукати будь-які заробітки за межами України, йти в місто і працювати за договором, більше докладати зусиль у підсобному господарстві, а не на колгоспних роботах. Селяни втрачали стимул до праці, оскільки вони бачили, що вирощений ними урожай прямо з поля перевозиться на заготівельний пункт, минаючи колгоспні засіки.

Основний принцип хлібозаготівель полягав у тому, що певну кількість зерна необхідно було здати державі за будь-яких обставин і лише після того, як державні поставки будуть виконані, можна брати до уваги потреби селян. Та плани хлібозаготівель стали настільки великі, що їх неможливо було виконати, не кажучи вже про розв'язання запитів селянства. Так, з червня до жовтня 1932 р. селянський сектор України дав лише 132 млн пудів зерна, що було наслідком неповного використання потенціальних можливостей посівних площ через нестачу посівного матеріалу, який реквізували у 1931 р., та незацікавленості колгоспників у праці в громадському господарстві. Звичайно, такий показник не влаштував Й. Сталіна, і він направив до Харкова надзвичайну хлібозаготівельну комісію під керівництвом В. Молотова. Наприкінці жовтня 1932 р. голова комісії заявив, що Україні встановлюється скорочений

хлібозаготівельний план в обсязі 282 млн пудів, у тому числі селянському сектору — 261 млн пудів. Отже, з селян вимагалось витиснути, починаючи з листопада, ще 129 млн пудів, тобто майже стільки, скільки було заготовлено з червня по жовтень того ж року. Розмови про відсутність хліба до уваги не бралися.

У результаті активної діяльності комісія В. Молотова додатково «заготовила» в селянському секторі 87 млн пудів зерна (у колгоспах — 73,2 млн, серед одноосібників — 13,8 млн пудів), у радгоспах — 17,6 млн, всього — 104,6 млн пудів. Загальна кількість зерна, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн пудів. Таким чином, В. Молотов не справився з виконанням хлібозаготівельного плану, хоч вивіз із України майже всі наявні запаси. Конфісковувалися навіть жалюгідні рештки зерна в соломі й полові після обмолоту. Заготівлі знову позбавили голодних людей останнього цятка хліба.

У грудні 1932 р. Україна була негласно переведена на статус «чорної дошки», що означало занесення на неї сіл, котрі стали боржниками із хлібозаготівель. У таких селах вилучалося все, без винятку, їстівне, заготовлене переважно на присадибних ділянках. Мешканцям сільської місцевості заборонялося виїздити за межі України. Та це й було неможливо, оскільки кордон з Росією та Білорусією був перекритий військами.

Всупереч забороні обшуків юридичними органами, в селах України, крім прикордонних, відбувалися подвірні обшуки з конфіскацією не тільки зерна, а будь-яких запасів їжі — картоплі, буряків, моркви, солінь, сала, сухарів, квасолі тощо. Їх майстерно виконували бригади активістів, до яких входили: член сільради, голова або ж один із членів правління колгоспу, два-три комсомольці та один вчитель школи. Для пошуку зерна вони користувалися спеціально виготовленими для них знаряддями — сталевими прутами з гострим наконечником. Так звана «буксирна бригада» ходила по селу від хати до хати. Спочатку активісти заходили до хати і традиційно запитували: «Скільки зерна маєте для держави?» Відповідь, як правило, була лаконічною: «Не маю зовсім. Не вірите, шукайте». Тоді починалися обшуки. Вони нищпорили в кожній хаті, коморі, на горищі, в хліві, клуні, дворі тощо. Не соромились заглянути в піч, під припічок, ліжку, за ікону й витягнути звідти крихітні припаси (сухофрукти, крупи, квасолі тощо), заховані на «чорний» день. Навіть тим, хто вже пухнув з голоду, не дозволяли залишати абсолютно нічого їстівного. Конфіскація подавалася як покарання за «куркульський саботаж» хлібозаготівель. Вона не мала відношення до поповнення державних запасів хліба і вважалася каральною акцією. Мета її очевидна: створити умови для поступового фізичного винищення сільського населення.

Слід зауважити, якщо зимові хлібозаготівлі 1931—1932 рр. призвели до великого голоду, то результатом тотальної конфіскації їстівних припасів селянства взимку 1932—1933 рр. став страхітливий голодомор. На початку 1933 р. практично повсюди в Україні уже не залиши-

лося продовольчих запасів, а селянам треба було ще дожити до нового врожаю. Рятуючись від голодної смерті, вони їли котів, собак, птахів, щурів, листя, кору, полову тощо.

Опухлі від голоду селяни лежали безпомічно в хатах. Кожного дня забирали нові трупи і звозили до великої спільної ями, перекидаючи їх туди прямо з воза. Мали місце випадки, що в могили кидали ще живих виснажених людей. Керуючись вказівкою властей, «гробарі» не насипали зверху могили, а, щоб замести сліди, зрівнювали їх з поверхнею землі.

Свідченням трагедії українського села є проблема дитячої безпритульності, що наростала протягом 1932—1933 рр. Коли вмирали батьки, діти залишалися без догляду, хоч кістлява рука голодної смерті торкалася насамперед дитячого організму. Зростала бездоглядність дітей при живих батьках. Не в силах дивитися на те, як чахнуть діти, батьки везли їх до найближчого міста, залишаючи в лікарнях, інтернатах, на вокзалах, вулицях. Збільшення чисельності підкидьків призвело до переповнення діючих дитячих закладів та труднощів у забезпеченні їх продуктами харчування.

Першими вмирали від голоду чоловіки, потім діти і останніми — жінки. Але перед тим, як умерти, люди часто втрачали розум і, ставши божевільними, вдавалися до канібалізму: різали та варили трупи, вбивали власних опухлих від голоду дітей і поїдали їх. Так, у с. Гута-Мошківка Коростенського району на Житомирщині І. Мільков, домовившись зі своєю сестрою, убив її півторарічного сина, якого з'їли. Аналогічні випадки, як засвідчують архівні матеріали, були непоодинокі.

Доведені до відчаю селяни, незважаючи на спеціально встановлені бар'єри, прагнули будь-що дістатися до міст, де було введено карткову систему. З великими труднощами вони пробирались крізь ліси, болота, чагарники, але й там мало знаходили допомоги, і майже половині з них судилося доживати там останні дні. На вулицях міст серед корінних жителів, які поспішали у своїх справах, можна було бачити виснажених голодом дітей та дорослих, які повзали по землі. Деякі з них уже не могли їсти те, що їм давали прохожі, вони плакали і просили медичної допомоги. До речі, є свідчення того, що медичним працівникам заборонялося надавати допомогу селянам, які перебували у місті нелегально. У великих містах, зокрема Харкові, Києві, Дніпропетровську, Одесі та інших, буденною справою стали вранішні очистки вулиць від трупів. Лише в Полтаві їх щодня збирали близько сотні. Вимирання людей стало масовим. Треба було бити на сполох, мобілізувати на допомогу голодуючим громадськість країни та за кордоном. Але цього не було зроблено. Навпаки, зерно з СРСР експортувалося дедалі більше.

Крім того, в Україні існували величезні зерносховища (на випадок війни) зі «стратегічним хлібом». Одне з них — у Броварах, за 20 км від Києва. Вдосталь складів із зерном було і в голодуючому Поділлі. Проте для боротьби з голодом ті запаси абсолютно не використовувалися.

До того ж на українських ланах взимку 192/33 рр. стояв зібраний у копи, почорнілий і осілий у землю від давності, хліб. Він гинув, а селяни, котрі виростили і зібрали його, пухли з голоду, не маючи права підібрати бодай один колосок.

Переконливим фактом сталінського геноциду в українському селі є політика переселення в Україну колгоспників з інших територій СРСР. За архівними даними, станом на 28 грудня 1933 р. з Горківської, Іванівської, Центрально-Чорноземної, Західної областей РСФРР та БРСР було переселено 117 149 членів сімей з 21 856 господарствами. План переселення колгоспників в Україну було виконано на 104,7%. Отже, знищуючи організованим голодомором значну частину сільського населення в Україні, Й. Сталін мав на меті заселити її територію в основному російськими селянами.

Аналіз даних радянської демографічної статистики, розсекречений наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст., свідчить: із загальної чисельності сільського населення України (20—25 млн) безпосередні втрати від голоду 1932 р. становили близько 150 тис., а від голодомору 1933 р. — від 3 до 3,5 млн чоловік. Загальні людські втрати, включаючи й катастрофічне зниження народжуваності внаслідок голоду, досягли протягом 1932—1934 рр. 5 млн чоловік.

Найвищого рівня смертність сягнула в областях, що спеціалізувалися на вирощуванні зернових, — Полтавській, Кіровоградській, Одеській та Дніпропетровській: мінімальний відсоток тут становив 20—25. Нижчою (15—20%) була смертність у Житомирській, Вінницькій, Чернігівській, Київській, Харківській областях. Легше за всіх пережили голодомор поліські райони України, багаті на ліси, річки та озера, що давало можливість харчуватися грибами, ягодами, рибою тощо.

В одній із доповідей Й. Сталіна взимку 1934 р. наголошувалося на тому, що населення СРСР зросло з 160,5 млн чоловік наприкінці 1930 р. до 168 млн наприкінці 1933 р. Остання з названих цифр була директивною для статистиків. Проголошенням цієї цифри диктатор дав зрозуміти, що в 1932—1933 рр. в країні не існувало ні голоду, ні втрат населення. Все це було закритою темою для радянських науковців-дослідників, незважаючи на те, що значна частина з них була не лише очевидцями, а й голодуючими.

7. Репресії на селі

Термін «репресія» означає придушення, акція державного примусу, покарання. Після першої хвилі репресій щодо «куркулів» — заможних селян, які проводилися в Україні з літа 1918 до 1923 р., на деякий час наступив спокій на селі, але він не був тривалим. Під час проведення суцільної колективізації селянського господарства розпочалася друга

хвиля масових репресій в Україні, яка була спрямована на остаточне знищення «куркулів». Проте репресії поширювались і на інші категорії селян, зокрема середняків та бідняків, які опиралися усупільненню нажитого своєю працею майна. Їх звинувачували у виступах проти радянської влади, називаючи «класовими ворогами», лише через те, що вони відмовлялися вступати у колгоспи й усупільнювати не тільки майно, а й худобу. Крім цих категорій селянства, репресій зазнавали непомани та буржуазні спеціалісти. Число ув'язнених серед них значно перевищувало питому вагу цих груп населення.

Звинувачення проти тих, хто був зарахований до «ворогів радянської влади», уже з 1929 р. почали розглядати «трійки», до яких входили: перший секретар райкому партії, прокурор і представник Надзвичайного комітету внутрішніх справ (НКВС). Розгляд справ був надто коротким і простим. Засуджених відправляли на примусові роботи в північні та віддалені райони СРСР.

Будь-які спроби використати зерно для задоволення потреб селян вважалися саботажем. В урядовій постанові від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій і зміцнення суспільної власності» (власноручно розроблений Й. Сталіним) проголошувалося, що вся колгоспна власність (урожай на полях, громадські запаси, худоба тощо) є державною. Особа, яка вчинить злочин проти цієї власності, вважатиметься «ворогом народу» і підлягатиме найвищій мірі покарання — розстрілу з конфіскацією майна або ж більш м'якій мірі покарання за деяких обставин — позбавленню волі строком не менш як десять років з конфіскацією майна. Амністія з цих справ заборонялася. По суті це був закон, який впровадив беззаконня. Недаремно його назвали в народі «законом про п'ять колосків». Селянам, які зібрали кілька колосків зернових на колгоспному полі, давали від трьох до десяти років ув'язнення, в окремих випадках — розстріл. Так, станом на 25 липня 1934 р. в Коростенському районі на Житомирщині було зареєстровано 55 випадків крадіжок — зрізання колосків, із них 35 — на колгоспних ланах і 20 — в індивідуальному секторі. За результатами нарсуду винесено вирок: до трьох років позбавлення волі — шість чоловік; до п'яти — дев'ять; до десяти — одинадцять, до розстрілу — один чоловік. Серед них були колгоспники, селяни-одноосібники та робітники.

Ще до серпневої директиви газета «Пролетарська правда» (22 січня 1930 р.) повідомляла про те, що в с. Новоселиці на Житомирщині одного селянина засудили до розстрілу лише за те, що в нього знайшли 10 кг колосків, які назбирала в полі його десятирічна донька. Масовими стали смертні вирокі за дріб'язкові крадіжки та приховування зерна після введення в дію серпневого закону. Повідомлялося, наприклад, про страти «куркулів», які «систематично крали зерно». Лише за один місяць у Харківській області судами винесено 50 смертних вироків, у Одеській — 3.

Всього на Харківщині за 1930 р. винесено 1500 смертних вироків за приховування зерна. Таких прикладів можна навести безліч.

Абсолютно безпідставно звинувачувалися механізатори на селі у пошкодженні сільськогосподарської техніки. Така справа стала розцінюватися як диверсії «класового ворога». До «ворожих елементів» почали відносити осіб, звинувачених у підробці колгоспних рахунків, звітів, саботуванні сільськогосподарських робіт та ін.

Не обійшли репресії голів колгоспів та місцевих партійних керівників-активістів, які до 1930 р. старалися виконати завдання партії щодо позбавлення селян їхнього майна та виселення. Відтепер вони мали прирікати людей на голодну смерть. Значна частина з них не хотіла більше брати участь у злочинних акціях, спрямованих проти своїх односельців. Так, голова колгоспу с. Михайлівки Сумської області, комуніст, колишній партизан Чуенко у серпні 1932 р. розповів колгоспникам про план заготівель і заявив, що не має наміру віддати зерно без згоди членів артїлі. Після цього його схопили і ув'язнили співробітники ДПУ разом із головою сільради. Наступного дня стався «жіночий бунт», учасниці якого вимагали звільнення заарештованих, виплати заборгованої селянам платні, зменшення податку та зернових норм. Внаслідок судового процесу 67 чоловік відправили до концтабору, а деяких селян, у тому числі й Чуенка, розстріляли.

Протягом другої половини 1932 р. офіційні засоби масової інформації постійно критикували голів колгоспів та місцевих комуністів. Часопис «Більшовик України» (1932. — № 19—20) звинувачував їх у тому, що вони приєдналися до куркулів і стали агентами класового ворога. Насправді ж їх вина полягала в тому, що вони видавали селянам зароблене на трудовні зерно, замість того, щоб віддати його державі.

Протягом п'яти місяців 1932 р. на селі заарештували 25—30% керівників середньої ланки. Партійна преса України неодноразово повідомляла про факти виключення з партії та арешти керівників різних рангів. Так, протягом 1933 р. з КП(б)У було виключено 100 тис. комуністів лише за те, що вони не сприяли штучному голодомору своїх земляків, запрограмованому сталінським керівництвом. Частина з них було розстріляно, декого вислано на Соловки.

Репресії на селі продовжувалися і після горезвісного 1933 р. Хоч роки «великого терору» (1936—1938) на відміну від 1929—1933 рр. тяжко вдарили по партійно-урядовому керівництву, проте не обійшли й селянство. Тисячі «куркулів» на той час перебували зі своїми сім'ями у спецпоселеннях за різними безпідставними звинуваченнями. Селяни, котрі залишилися в селі й вибилися у «нову сільську еліту», сильно потерпали від вищих інстанцій. Тепер їх притягали до відповідальності за те, що вони, мовляв, могли бути невдоволені колективізацією.

У другій половині 30-х років було розроблено нову «тактику» щодо функцій селянства. Йому належало викривати голів колгоспів та інших

членів свого керівництва, не кажучи вже про найближчих сусідів, хоч це мало місце й раніше. Іноді сам голова викривав членів свого правління, а ті — бригадирів, зоотехніків та ін. У сільських округах у 1937 р. проходили сотні «процесів», де обвинуваченими виступали місцеві комуністи та рядові колгоспники, як правило, за «саботаж». Мало місце гуртове звинувачення, наприклад, одного-двох голів колгоспу, старшого агронома, директора місцевої МТС у «антирадянській підривній діяльності» за пізні жнива, втрати при збиранні врожаю, невчасну виплату селянам на трудодні.

Співробітники ДПУ проводили жорстку чистку ветеринарів за падіж худоби. Подібний метод подолання цього явища взагалі став традиційним у кожному селі. Лише у Вінницькій області в 1933—1937 рр. було засуджено до смертної кари близько 100 ветлікарів.

Заарештували навіть весь штат метеостанції за звинуваченням у фальсифікації прогнозів погоди, що нібито призвело до зменшення врожаю. Проте найбільше серед заарештованих було селян. У тюрмі «Холодна гора» вони переважали над іншими категоріями людей з вересня 1937 р. до грудня 1938 р. Багатьох із них страчували. З понад 9 тис. трупів у масових похованнях початку 1938 р., віднайдених пізніше у Вінниці, близько 60% — селяни.

Отже, щодо селянства України вчинено нечуваний злочин. Жертвами 1927—1938 рр. стало понад 9 млн українців. І де б це не відбувалося, чи то в підвалах, де страчували безневинних, чи у таборах примусової праці, чи в селах, де вмирали з голоду, — це було свідоме винищення мільйонів людей, переважно українців. Цей факт навіть Троцький визнавав, що «ніде репресії, чистки, поневолення та всілякі інші різновиди бюрократичного хуліганства не набрали таких жахливих масштабів, як в Україні, у боротьбі проти могутніх таємних прагнень українських мас до більшої свободи та незалежності».

8. Колгоспне село в 30-х роках

Відомо, що на початку березня 1930 р. колгоспна система в Україні фактично розвалилася. Саме тоді партія відмовилася від суцільної обов'язкової примусової колективізації, отже, селянин одержав певну перемогу хоча й дорогою ціною.

Ознакою відступу партії було опублікування в газеті «Правда» (2 березня 1930 р.) Примірного статуту сільськогосподарської артілі, де за колгоспниками закріплювалося право на утримання корови, свиней, овець, домашньої птиці; їм дозволялося мати знаряддя праці для обробки своїх ділянок.

Присадибна ділянка селянина була і практично й надалі залишається найпродуктивнішим сектором країни. Адже селянин обробляє її, годує

не тільки себе і свою сім'ю, а й чимало жителів міста, оскільки значну частину виробленої продукції здає державі у вигляді податку або продає на ринку. Водночас «приватна ділянка», яка стала поступкою селянинові, прив'язала його до колгоспу, бо її можна було будь-коли забрати в кожного, хто не виробив встановленої норми трудоднів. Цей пункт у Статуті (1930 р.) не знайшов підтримки з боку селянства, не було враховано й інших питань, тому в 1935 р. довелося приймати новий Статут сільськогосподарської артілі. Він узагальнив нсві відносини в колгоспному селі, визначив принципи організації і розподілу в колгоспах, гарантував існування особистого підсобного господарства колгоспника.

Колективізацію селянського господарства в Україні в основному було завершено наприкінці 1932 р. У більш як 23 тис. колгоспів було об'єднано 69% селянських господарств і усупільнено понад 77% посівних площ. Решта одноосібних селянських господарств продовжувала функціонувати, але недовго.

Новостворені колгоспи мали надзвичайно велику кількість земельних угідь. Так, колгосп ім. Красіна в с. Чубаревому на Дніпропетровщині мав 5873 га земельних угідь і об'єднував 318 господарств. За одним із новостворених колгоспів, який перевершив за своїми масштабами всі існуючі, було закріплено аж 45 тис. га угідь.

Намагання організувати колгоспи-гіганти породжувало нові проблеми, зокрема забезпечення сільськогосподарською технікою, спеціалістами, трудовими ресурсами, житлом, освітньо-культурними закладами тощо. Такі нововведення селяни зустрічали з повною апатією, оскільки їхня думка щодо цього питання ігнорувалася. Ці процеси відбувалися повсюди, доки в 1933 р. партія не внесла корективи в це питання, розкрупнивши колгоспи.

На першому етапі створення колгоспів для них було введено продрозкладку, яка складалася з двох податків: перший — у вигляді продажу державі сільськогосподарської продукції за надто низькими цінами, другий — оплата МТС за виконання певного обсягу сільськогосподарських робіт. Крім того, колгоспи позбавлялися права вільної торгівлі сільськогосподарськими продуктами на ринку. Це значною мірою призвело до того, що за три роки (1930—1932) продрозкладки сільське господарство було доведено до руїни. Враховуючи жалюгідний стан аграрного сектору, в січні 1933 р. продрозкладку було скасовано.

Постановою уряду від 19 січня 1933 р. замість продрозкладки запроваджувалася нова система обов'язкових заготівель, що дістала форму оподаткування тих земельних площ, які засівалися за планом. Найпершим обов'язком кожного колгоспу і кожного одноосібного господарства, як і раніше, залишалася виконання державних поставок. Лише після виконання плану державних заготівель у масштабах республіки їм дозволялося продавати зерно, а також поповнювати насінневий фонд. Ціни на зерно та іншу продукцію, що призначалися урядом за обов'яз-

кові поставки, були досить символічні — у 10—20 разів нижчі за ринкові. Така система позбавляла селян стимулу розвивати виробництво.

Проти колгоспів та індивідуальних господарств, які вчасно не виконували встановлених норм здачі зерна, застосовувалися суворі санкції. Вони мусили сплачувати великі грошові штрафи, а також «натуральні» штрафи м'ясом, щоб розрахуватися з державою. Штрафи стягувалися як за рахунок усупільненої худоби, так і худоби колгоспників.

У першій половині 1931 р. м'ясозаготівлі почали проводити тими ж методами, що й зерна. Незважаючи на те, що для досягнення «позитивних» результатів вживалися найжорсткіші заходи, заготівлі м'яса виявилися нижчими, ніж у 1929 р. У зв'язку з цим у систему обов'язкових поставок м'яса, молока, масла, сиру, вовни тощо в другій половині 1932 р. було внесено зміни. Норми поставок обчислювалися з урахуванням загальної кількості продуктивної худоби, яку мав колгосп у даний момент.

Окрім того, згідно з урядовою постановою від 5 лютого 1933 р., колгоспи здійснювали натуральну оплату послуг МТС. Відтоді машинно-тракторні станції одержували 20% урожаю зерна в обмін на виконання основної сільськогосподарської роботи на полях колгоспу. Натуральна плата за трактори, комбайни та інше сільськогосподарське устаткування була значно вищою, ніж ціни, за якими уряд платив колгоспові. Вони практично не покривали навіть частини витрат на вирощування врожаю.

Аграрні постанови 1932—1933 рр. означали, що, виконавши обов'язкові поставки здачі зерна державі, колгоспи, крім того, зобов'язані були: заплатити МТС за технічне обслуговування; оплатити вартість насіння та інші державні позички; створити насінневі резерви в розмірі приблизно 10—15% річних насінневих потреб, кормові запаси — відповідно до річних потреб громадського тваринництва. Лише після того колгосп міг проводити розподіл «прибутків» серед працюючих в ньому селян.

Праця колгоспників оплачувалася через систему так званих трудоводнів. Такий спосіб оплати праці зовсім не означав платню за робочий день. Як правило, оплата праці колгоспників проводилася наприкінці року за результатами зібраного врожаю, не беручи до уваги стихійні лиха (посуха, градобій, зливи тощо). Щоб записати на свій рахунок один трудовдень, селянин мусив кілька днів працювати у полі.

Трудовдень офіційно було запроваджено урядовою постановою від 17 березня 1933 р., у Статуті (1935) вказувалися норми виробітку та оплати праці. Так, оранка рядовим колгоспникам гектара землі або обмолот тонни зерна оцінювалися в один «трудодень». До речі, на виконання такого завдання затрачалася кілька календарних днів. У 1930—1931 рр. на один трудовдень у колгоспах давали лише до 300 г зерна. Чимало колгоспів зовсім не оплачували працю колгоспників.

Введення паспортної системи у грудні 1932 р. у містах адміністра-

тивно закріплювало селян у колгоспах, оскільки село залишалося не-паспортизованим. Якщо раніше значна частина селян традиційно працювала в містах або щорічно відправлялася на пошук заробітку в інші місцевості, то паспортна система в містах прив'язувала селян до землі, по суті перетворюючи їх у кріпаків.

До мінімуму скорочувалися присадибні ділянки колгоспників з тим, щоб останні не змогли існувати без праці в громадському господарстві. Згідно з Статутом (1935 р.) кожному селянину дозволялося мати невелику присадибну ділянку землі для власного користування обсягом від чверті до половини гектара і лише у виняткових випадках — один гектар. Селянин мав дозвіл на відповідну норму утримання тварин: одна корова, до двох голів рогатої худоби — молодняка, одна свиня з поросятами, до 10 овець або кіз, необмежена кількість домашньої птиці та кролів, до 20 вуликів бджіл. На кожному земельну ділянку накладався грошовий податок розміром у середньому 122 крб., кожен власник корови зобов'язаний був здати 73 л молока і 25 кг масла на рік. Дискримінаційна політика держави щодо селянства позбавляла його стимулу до праці, що негативно відбивалося на аграрному секторі.

У липні 1934 р. Й. Сталін заявив про вступ у завершальний етап колективізації. Йшлося про те, що треба створити таке становище, при якому індивідуалу в розумінні одноосібного селянського господарства жилося б гірше, щоб він мав менше можливостей, ніж колгоспник. Для цього слід посилити податковий прес. Отже, ставалося головне завдання — розгорнути наступ на селянина-одноосібника шляхом збільшення кількості та підвищення діючих податків, обмеження землекористування.

Вже восени того самого року одноосібникам було не тільки підвищено діючий податок, введено окремий податок, а й збільшено на 50% норми обов'язкових поставок продукції державі порівняно з колгоспниками. У такий спосіб щодо селян-одноосібників було запущено у хід механізм податкового преса, котрий призвів у 1937 р. до повного знищення селянських одноосібних господарств.

У ряді областей України, де колись була розвинута хутірська система господарювання, напередодні другої світової війни почалася її ліквідація, особливо тих хутірських ділянок, які були розташовані серед колгоспних полів. Водночас проводилося зселення селян-хуторян у загальноколгоспні селища. Разом з тим відбувався процес переселення колгоспників із малоземельних районів України в Алтайський край, Казахстан, на Далекий Схід. Лише в 1939 р. у цей регіон переселилось понад 10 тис. колгоспних сімей.

Восени 1939 р. відбуваються зміни в оподаткуванні сільського господарства. Законом про сільськогосподарський податок від 1 вересня 1939 р. встановлюється прогресивно-прибутковий податок з присадибних ділянок колгоспників замість податків з доходів, які вони одержу-

вали на трудодні в колгоспах. Причина цих змін полягала в тому, що доходи колгоспників на трудодні були надто мізерними, звідси і невеликий податок. Присадибні ділянки виявилися більш ефективними, тому й податок з них — значно більший.

Завдяки примусовому виконанню обов'язкових хлібопоставок колгоспів та селянських одноосібних господарств, а також посиленню податкової системи присадибних господарств колгоспів виробництво сільськогосподарської продукції в 1935—1937 рр. збільшилось. Якщо в 1933 р. Україна дала державі 317 млн пудів зерна, в 1935 р. — 462 млн, то в 1936 р. — 545 млн пудів. Зрушення в землеробстві дали можливість скасувати в грудні 1934 р. у містах карткову систему продуктів харчування. Було досягнуто приблизної рівноваги попиту та пропозиції за цінами, значно вищими, ніж попередні карткові, але нижчими за попередні ціни на легальному та «чорному» ринках. Основним моментом стало підвищення споживчих цін у 10 разів порівняно з 1928 р., у той час, як закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію практично не підвищувалися. Різниця покривалася за рахунок «оборотного» податку.

У січні 1933 р. Й. Сталін заявив, що першу п'ятирічку (1928/29—1932/33 рр.) виконано за чотири роки і три місяці. Це було цілковитою неправдою, оскільки в галузі сільського господарства цифрові дані були надто завищені, тим більше, що «аграрна революція» на селі не сприяла їх виконанню. Аналогічне виявилось і з другою п'ятирічкою (1933/34—1937/38 рр.). Якщо порівняти, то середньорічний збір зернових у країні в другій п'ятирічці виявився меншим, ніж у першій — 735,6 млн ц, у другій — 729 млн ц.

Наприкінці 30-х років соціально-економічне становище селянина було гіршим, ніж перед жовтневою революцією 1917 р. Він споживав значно менше м'яса, жирів, молочних продуктів, більше — хліба та картоплі. Праця його фактично тривала цілий світловий день. Вартість трудодня у перерахунку на готівку та продукти, що їх розподіляли між колгоспниками, залишалася надто низькою і недостатньою для покриття їхніх мінімальних потреб. У 1938 р. селяни отримували з цих ресурсів лише близько трьох четвертин необхідної кількості зерна, менш як половину картоплі та незначну частку іншої продукції.

Колгоспники фактично виживали за рахунок присадибної ділянки, хоч і розміри її були крихітними. Незважаючи на численні труднощі (недостача знарядь праці, добрив, кормів, відсутність тяглової робочої сили, кілька коней та волів заборонялося тримати у приватному володінні колгоспників), селянам вдавалося ефективно використовувати свої клатки землі. У 1938 р. присадибні ділянки давали 21,5% усієї сільськогосподарської продукції СРСР, хоч займали лише 3,8% оброблюваних земель. В Україні цей відсоток сягав близько 30.

Проте офіційне становище присадибного сектору було завжди досить

хитким. У 1939 р. партія заявила, що у деяких місцях приватновласницькі господарства стали переважати над колективними формами — замість того, щоб останні витісняли їх. Висловлювалася думка, що приватні ділянки вичерпали себе і більше не потрібні, мовляв, колгоспи спроможні забезпечити потреби селянства.

Зважаючи на останнє, Указом від 27 травня 1939 р. розпочато курс на обмеження присадибних ділянок колгоспників. Останні звинувачувалися в тому, що не колгоспи, а вони розпоряджаються своїми ділянками і, мовляв, присадибні ділянки нелегально збільшуються за рахунок колгоспної землі на користь тих елементів, які використовують колгоспи для спекуляцій і «власного прибутку» та ін. Указом передбачалися різні заходи, аби запобігти таким зловживанням, наприклад, створення спеціального штату інспекторів, який займався перевіркою присадибних ділянок колгоспників. При обмірюванні ділянок у деяких місцях було виявлено 1—2 сотих землі, що перевищувала встановлену норму. Ці невеликі клаптики землі були відторгнуті від присадибних ділянок колгоспників і залишалися, по суті, не використаними ні колгоспами, ні селянами. Таким чином, процес відчуження селянина від землі, розпочатий з жовтневих подій 1917 р., поглиблювався.

Колективізація не розв'язала проблем селянства, навіть якщо не брати до уваги втрату ними землі. Колгоспи, по суті, стали механізмом, створеним для видобування хліба та іншої продукції, виробництво якої контролювалося з боку держави. Рівень розвитку сільського господарства не підвищився, про що свідчить друга п'ятірічка. Селянство було незадоволене сталінською політикою на селі, оскільки їх життєвий рівень різко знизився.

Виробництво сільськогосподарської продукції в 30-х роках порівняно з періодом непу, а також з дореволюційною добою значно зменшилося.

9. Соціально-економічні умови західноукраїнського села у 20—30-х роках ХХ ст.

20—30-ті роки були важливим періодом у боротьбі західноукраїнських селян за свої соціально-економічні та національні права, за возз'єднання зі Східною Україною. Загальна чисельність мешканців України, які опинилися в межах Польщі, Чехословаччини та Румунії, становила на початку 20-х років близько 7 млн чоловік. Найбільше їх було в Польщі — понад 5 млн, значно менше в Румунії — 790 тис і Чехословаччині — 455 тис. Понад 80% населення займалося сільським господарством.

Західноукраїнські землі стали колонією, аграрно-сировинним придатком іноземних держав. Тут розвивалося лише таке виробництво, котре не вимагало великих капіталовкладень і давало швидку віддачу.

Таким була цукрова промисловість. Досить часто сировина, вивезена із західноукраїнських земель у центральні райони Польщі, перероблялася на продовольчі та промислові товари, які ввозилися і були надто дорогими.

Вивіз сировини і матеріалів, з одного боку, і ввіз готової продукції — з другого, значно гальмували розвиток продуктивних сил Західної України, ще більше посилювали колоніальну залежність від західних сусідів.

Економічним підґрунтям сільського господарства Західної України була приватна земельна власність. У 1921 р. середня площа поміщицьких земель, наприклад, у Луцькому повіті становила 4000 га, Дубнівському — 3600, Ковельському — 3500 га. Водночас у краї налічувалося близько мільйона дрібних селянських господарств.

Аграрні реформи, проведені у 1919 р. в Польщі, Чехословаччині та Румунії, не ліквідували безробіття і не розширили наділи малоземельних селян. Так, 33,8% усіх земель у Західній Україні належало поміщикам, 8 — державі, 2,1 — церкві; 48,4% селянських господарств мали близько 2 га землі кожне, майже 15% господарств були малоземельними та безземельними. На Закарпатті 74% сільських господарств мали до 5 га землі кожне. У Північній Буковині налічувалося 115 тис. безземельних і малоземельних господарств.

Становище у сільському господарстві було маловтішним. Його енергооснащеність, так само як і в промисловості, залишалася на низькому рівні. Врожайність основних сільськогосподарських культур на західноукраїнських землях у 20—30-х роках не перевищувала довоєнного рівня. Структура посівних площ, в якій технічні та кормові культури займали невелику частку, віддзеркалювала явно виражений екстенсивний характер місцевого сільськогосподарського виробництва. На довоєнному рівні знаходилося й тваринництво, а в деяких воєводствах, порівняно із зазначеним періодом, ще й зменшилося поголів'я великої рогатої худоби, овець, свиней.

Найпекучішою проблемою західноукраїнських селян було не тільки малоземелля та безземелля, а й перенаселеність сіл. Попри те, що Галичина — один із найбільш перенаселених сільськогосподарських регіонів Європи, польський уряд ще на початку 20-х рр. почав запрошувати сюди поляків, зміцнюючи їхньою присутністю свою колонію. Це були військові й цивільні поселенці, так звані осадники, які отримували великі наділи найкращих земель і щедрі фінансові субсидії. Військові в основному займали престижні посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників та дрібних чиновників. За підрахунками, протягом 20 років окупації (1919—1939) на українських землях поселено близько 200 тис. польських, румунських та чехословацьких колоністів. Для них створювалися спеціальні фонди з поміщицьких і церковних земель. Впродовж лише 20-х років польський уряд виділив у Західній Україні

для своїх колоністів понад 600 тис. га землі. На Закарпатті виділили 19 тис. га для чеських, а на Буковині — 5 тис. га для румунських колоністів. Такі обставини не могли не викликати невдоволення українських селян.

Важким тягарем для західноукраїнських селян виявилися податки, різні побори та повинності, особливо на ремонт та будівництво шляхів. Високі ціни на промислові товари і надмірно низькі — на сільськогосподарську продукцію підривали економіку селянських господарств, зокрема під час світової економічної кризи 1929—1932 рр. Заробітна плата західноукраїнського селянства в 1931 р. була найнижчою в Європі. За таких умов ненависть українських селян до багатих іноземних землевласників та щедро субсидованих колоністів це більше посилилася.

Важкі соціально-економічні умови життя західноукраїнських селян спричинили еміграцію. Тисячі розорених селян змушені були залишати рідний край у пошуках кращого життя за кордоном. За даними офіційної польської статистики, тільки з чотирьох воєводств Західної України в 1925—1939 рр. емігрувало понад 373 тис. чоловік, переважно працездатного сільського населення. Отже, в 20—30-х роках унаслідок антиукраїнської політики окупаційних властей соціально-економічне становище західноукраїнського селянства погіршилося.

Запитання і завдання

1. В чому, на ваш погляд, полягала криза хлібозаготівель кінця 20-х рр.? Назвіть тенденції усунення з історичної арени непу.

2. Як би ви оцінили процеси колективізації сільського господарства в Україні?

3. Дайте оцінку з позицій сьогодення ставлення держави до “куркульства” і “куркулів” та середняцтва на селі?

4. Як ви оцінюєте роль держави в голодоморі початку 30-х рр. та соціальні наслідки цього явища в Україні?

5. Підготуйте повідомлення чи доповіді про колгоспизацію і репресивні акції держави та голодомор початку 30-х рр. в Україні.

ШТРИХИ ДО СОЦІАЛЬНО-НАУКОВИХ ПОРТРЕТІВ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ-АГРАРНИКІВ (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.)

---

1. Загальний контекст: відновлення соціальної справедливості

Тривалий час життєвий шлях та наукова діяльність вчених-аграрників в історії замовчувалися або спотворено інтерпретувалися стосовно колонізованої чужинцями України часів царату, а також тоталітаризму. Проте, незважаючи на труднощі та складнощі режимів, Україна спромоглася дати світові таких видатних вчених-аграрників, якими пишалася б будь-яка найрозвинутіша країна світової цивілізації.

Історія сільськогосподарської науки в Україні, як і інших галузей знань, простежується в архівних документах, які раніше були недоступними для істориків-дослідників. Лише на початку 90-х років, завдяки не формальному, а фактичному доступу до архівних джерел, дослідники одержали можливість вивчати їх. Саме такі матеріали архіву, на які було накладено «табу» понад 70 років тому, нині проливають світло правди на життя і діяльність українських вчених-аграрників і дають право на роздуми, узагальнення та висновки.

Перш ніж перейти до висвітлення деяких штрихів із життя і діяльності українських вчених у галузі сільського господарства, з'ясуємо один момент. Кого слід вважати українським вченим? До українських вчених ми відносимо такі дві групи: тих, хто визнавав себе українцями (незалежно від того, в якій країні вони жили і працювали), і представників інших національностей, котрі значну частину свого життя мешкали в Україні й працювали на її благо.

Напередодні першої світової війни у великих містах Російської

імперії, зокрема Санкт-Петербурзі, Москві, розташовувалося багато видавництв, де друкувалися книги та найбільш престижні наукові журнали. Проте доступ до них українським вченим був обмежений, оскільки вони вважалися дослідниками «провінціального гатунку», а якщо вони й згадувалися в деяких наукових працях, то їх однак відносили до «російських вчених».

За умов незалежності ми вже зовсім по-іншому дивимося на свою історію, історію вітчизняної аграрної науки. І несподівано серед багатьох інших відвертостей дізнаємося про гіркі, трагічні істини. За період тоталітарного режиму вітчизняна сільськогосподарська наука зазнала непоправних втрат: величезна кількість визначних українських вчених, яка перейшла рубіж жовтня 1917 р. і вважалася буржуазними спеціалістами, стала жертвою масових репресій. Їх безпідставно оголошували «ворогами народу», «буржуазними націоналістами», «шкідниками», «саботажниками». Одних розстрілювали, інших висилали на горезвісні Соловки, у Сибір, декого врятувала від навальних репресій лише передчасна смерть, частина репресованих поневірялася до кінця свого життя в пошуках роботи. Деяким вдалося пристосуватися до нових умов і вижити.

Перші спроби наукових досліджень у галузі сільського господарства України щодо нових умов припадають на непівські 20-ті роки. Саме тоді з'явилися цікаві праці більш-менш відомих українських економістів-аграрників, зокрема С. Тумановського, М. Іванченка, Л. Бухановського, А. Сліпанського, С. Фесенка, І. Батюка, вченого-агронома О. Янати та ін.

Проте, починаючи з 1930 р. і до 1953 р., сталінський режим різко звужував тематику аграрних досліджень. Публікації, що з'являлися з середини 50-х років, нерідко були далекими від суто наукової проблематики. Справа ще більше погіршилася в 60--80-х роках, і хоча в ці часи було надруковано кілька гідних уваги досліджень, усе ж вчені України в умовах тоталітарного режиму так і не спромоглися підготувати фундаментальну, принаймні аграрну, історію, яка б правдиво висвітлила стан вітчизняної сільськогосподарської науки.

Національною академією наук України здійснюється значна цілеспрямована робота з відновлення пам'яті вчених України, незаконно репресованих у період радянської влади. Триває розпочата з 1990 р. робота щодо виявлення імен та фактів біографій вчених, які стали жертвами репресій. За останній період реабілітовано значну частину вітчизняних науковців у галузі сільського господарства. Чи мало зусиль докладається до того, щоб повернути в науковий обіг праці репресованих учених-аграрників і перевидати їх творчу спадщину. Правдива, об'єктивна її оцінка, як і правда про обставини, за яких були репресовані вчені-аграрники, дозволить створити повнокровний їх життєпис, чіткіше зрозуміти їх місце серед інших непересічних особистостей в українській сільськогосподарській науці.

Заслужують на увагу й праці дожовтневого періоду, зокрема тієї категорії вчених, які продовжували працювати на науковій ниві за умов уже радянської влади. Адже їх науковий доробок дореволюційної доби понад 70 років радянської влади був недоступним для дослідників. Повернення його в науковий обіг допоможе правильно розібратися у вирішенні сучасних проблем українського села.

2. Українські економісти: контекст ретроспективи. Михайло Туган-Барановський — вчений зі світовим ім'ям

Значний внесок у розвиток сільськогосподарської науки зробили українські вчені-економісти, наукова спадщина яких довгий час була невідомою. Їх творчість оцінювалася за умов радянської влади переважно в негативно принизливому плані. Причиною такого явища були деякі обставини політичної біографії вчених, а також їх ідейна платформа, що ґрунтувалася на збереженні багатокладності економіки в аграрному секторі у нових умовах. Більшість із них були не лише вченими, а й патріотами України, котрі несли в життя національну ідею утворення Української незалежної держави. У результаті ні про їхній науковий доробок, ні про них не згадували на батьківщині до початку 90-х років. І це в той час, коли їхні імена були добре відомі на Заході, а наукові концепції з успіхом впроваджувалися в сільське господарство зарубіжних країн.

Великий інтерес представляє наукова спадщина всесвітньо відомого вченого-економіста Михайла Івановича Тугана-Барановського. Його ім'я повертається з тривалого забуття на батьківщину. Науковий доробок вченого давно вивчається в США й Канаді, країнах Західної Європи, Японії. Дивно і водночас прикро, що лише за останні роки наукова спадщина М. Тугана-Барановського стає предметом уваги і вивчення в Україні. Наукові праці вченого зі світовим ім'ям розцінюються як невід'ємна складова частина світової економічної думки, поступу до досягнень людства в галузі економічних знань.

Михайло Туган-Барановський народився 1865 р. у с. Соляниківці Куп'янського повіту Харківської губернії, у дворянській сім'ї. Його батько — Іван Якович Туган-Барановський — татарин за походженням, військовий, мати — Ганна Станіславівна Шабельська — українка, з стародавнього князівського роду. Дитинство і юність Михайла пройшли переважно в Україні. Він закінчив Другу харківську класичну гімназію і в 1884 р. поступив на фізико-математичний факультет Харківського університету. Під час навчання водночас захоплювався вивченням проблем соціології, політичної економії, права, філософії, зокрема пра-

цями І. Канта. Його вчителі, відомі професори М. Олексієнко, Г. Цехановський, І. Сокальський, читали курс політичної економії у Харківському університеті. Ці вчені не поділяли основних положень марксизму, зокрема Г. Цехановський, який критично ставився до теоретичних засад класичної школи з її трудовою теорією вартості.

У середині 80-х років XIX ст. відбувалися арешти не тільки серед викладачів, але й студентів. Не обминули вони й М. Тугана-Барановського. Його було виключено з університету з мотивів «політичної неблагонадійності» з суворою заборонаю прийому до будь-якого іншого вищого навчального закладу. Проте йому вдалося закінчити екстерном у 1889 р. не тільки фізико-математичний, а й юридичний факультет.

Молодий вчений працював з величезною віддачею, за дев'ять років він подолав шлях від першої публікації (1890) до захисту докторської дисертації (1899). Вершиною його наукового пошуку того періоду стала всевітньо відома праця «Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь» (1894). Матеріали для написання цієї книги М. Туган-Барановський зібрав і систематизував під час перебування на початку 90-х років у Лондоні, працюючи в бібліотеці Британського музею. У 1894 р. за цю працю йому було присуджено ступінь магістра. Вона була перекладена на англійську, німецьку, французьку і японську мови і мала великий вплив на розвиток світової економічної думки.

Працюючи з 1895 р. на посаді приват-доцента Петербурзького університету, М. Туган-Барановський продовжує займатися науковою роботою. З-під його пера у другій половині 90-х років виходить кілька публікацій, де вчений висвітлює питання, пов'язані з сільським господарством. У 1898 р. М. Туган-Барановський представив одну із праць до захисту в Московський університет як докторську дисертацію й успішно захистив її.

Продовжуючи дослідження еволюції капіталізму, вчений все більше заглиблюється в економічну доктрину марксизму, і як результат у 1899 р. з'являється його стаття «Основная ошибка абстрактной теории капитализма Маркса» (Научное обозрение. — 1899. — № 5). Ця праця започаткувала ґрунтовний перегляд науковцем економічної теорії Маркса, що послужило приводом до появи критичних зиступів у пресі на адресу М. Тугана-Барановського з боку марксистів, зокрема В. Леніна, а також вчених, близьких до нього за поглядами.

Друга половина 90-х років XIX ст. стала переломною у поглядах вченого на Марксову теорію. Якщо в юнацькі роки М. Туган-Барановський захоплювався марксистським вченням, то наприкінці 90-х років він підходить до положень марксизму як зрілий дослідник, оцінюючи їх досить критично. По-іншому стали дивитися на нього в офіційних колах, вважаючи його політично неблагонадійним. Унаслідок цього його було звільнено з посади приват-доцента Петербурзького університету

із забороною педагогічної діяльності у Петербурзі. Навесні 1901 р. за участь у студентській демонстрації М. Тугана-Барановського заарештовують і висилають з Санкт-Петербурга до Полтавської губернії.

Повернувшись в Україну, де вчений провів кілька плідних для нього років, він поселяється у с. Пізняки Лохвицького повіту на Полтавщині у своїх друзів Русинових. Його глибоко захоплює ідея національного відродження українського народу, збереження української мови, культури тощо. Освітньо-культурна діяльність М. Тугана-Барановського стала надзвичайно плідною.

За свідченням О. Мицюка, автора маловідомої книги «Наукова діяльність політико-економіста М. Тугана-Барановського» (Львів, 1931), саме М. Тугану-Барановському належала ідея встановлення першого в Україні пам'ятника Т. Шевченку. З цією пропозицією він звернувся у 1905 р. до Полтавського губернського земського зібрання і розпочав збір коштів для цієї справи, яка згодом була реалізована.

За умов посиленого тиску на український рух з боку правлячих кіл Російської імперії, що набирало все більшого розмаху в Україні, М. Туган-Барановський займає гідну вченого громадянську позицію. У дослідженні О. Митюка наводяться відповіді вченого на анкету, запропоновану в 1914 р. щомісячником «Украинская жизнь», який видавався у Москві. Даючи відповіді на поставлені запитання, М. Туган-Барановський зазначив, що він вважає себе за походженням напівукраїнцем, висловлює думку про необхідність розвитку українським народом своєї культури, поширення української мови в усіх сферах життя, створення національної школи від початкової до вищої. Він виявив негативне ставлення до національного шовінізму в Російській імперії, був переконаний у тому, що не можна знищити український рух ніякими державними заборонами. Вважав першорядним завданням у справі українського відродження — створення українського центру в самій Україні.

У роки перебування в Полтавській губернії М. Туган-Барановський був повітовим і губернським земським гласним, брав активну участь в обстеженні стану сільського господарства, що проводилося урядом напередодні столипінської реформи, а також продовжував наукову роботу. Він глибоко вникав у життя українського села, намагався привернути увагу урядових кіл до соціально-економічних і культурних потреб українського селянства.

Особливо хвилювали вченого проблеми земельної реформи, які готував уряд, ті програми і пропозиції щодо проведення реформи, які висувалися різними партіями і соціальними групами. Зважаючи на це, М. Туган-Барановський напружено працює над аграрною тематикою, і як наслідок з'являються такі праці: «Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности» (1903. — Т. 32); «Земельная реформа. Очерк движения в пользу земельной реформы и практические выводы» (1905); «Национализация земли. Очерк движения в пользу

национализации земли и практические выводы» (1905); «Национализация земли и выкуп» (Украинский вестник. — 1906. — № 4); «Проповедник национализации земли» (1906) та ін.

У 1905 р. минув термін заборони на викладацьку роботу, і М. Туган-Барановський повертається до Петербурзького університету на попередню посаду приват-доцента. Поряд із педагогічною та науковою діяльністю вчений проводив значну громадську роботу: редагував збірник «Новые идеи в экономике», заснував і очолив у 1909 р. журнал «Вестник кооперации», який став найкращим не тільки в Російській імперії, а й за кордоном, з 1908 р. входив до складу керівництва комітету сільських та позичковоощадних товариств, з 1913 р. брав участь у тритомному виданні «Курсы по кооперации».

М. Туган-Барановський підтримував тісний зв'язок з Україною. У 1910 р. він купив у с. Пізняки садибу Криниця. Його продовжували хвилювати проблеми українського відродження. Видатний російський вчений-економіст М. Кондратьєв, який був учнем М. Тугана-Барановського, згадував, що в цей період його вчитель відстоював ідею автономії України, схвалював український рух. Тоді вчений брав участь у редагуванні першої енциклопедії «Украинский народ в его прошлом и настоящем», перший том якої вийшов у Петербурзі в 1914 р., другий — у 1916 р.

Доктор наук з 1899 р., економіст із європейським ім'ям і видатний педагог М. Туган-Барановський тривалий час не одержував вченого звання професора. І навіть коли у 1912 р. рада університету обрала його професором, міністерство не затвердило його. Він змушений був залишити університет, а в званні професора його затвердили лише після Лютневої революції 1917 р., яку зустрів з великою надією на можливість демократизації суспільства.

М. Туган-Барановський став активним учасником і теоретиком кооперативного руху. Предметом його особливої уваги була сільсько-господарська кооперація різних видів. З розвитком кооперації на селі він пов'язував надії на піднесення селянського господарства шляхом його інтенсифікації. Для нас його позиція досить важлива, бо як сучасник П. Столипіна вчений-економіст був виразником поглядів селянства, дбаючи про поліпшення його добробуту.

Результатом досліджень М. Тугана-Барановського різних типів і видів кооперації стала фундаментальна праця «Социальные основы кооперации», яка лише за життя автора витримала три видання — у 1916, 1918, 1919 рр. Виступаючи рішучим прихильником кооперації на селі, він підкреслював, що для селян кооперація є важливим і єдино можливим засобом зростання їх економічного добробуту.

Вчений стояв на позиції збереження індивідуального ведення селянського господарства і формування на селі заможних селян власників. Саме в цьому він поділяв погляди П. Столипіна. А в кооперації бачив

шлях до підвищення ефективності господарювання, засіб вистояти селянину в конкурентній боротьбі з великими капіталістичними господарствами.

На думку М. Тугана-Барановського, сільська кооперація значно підвищує продуктивність селянського господарства і збільшує його здатність вступати в конкуренцію з великим капіталістичним сільським господарством. Селянському господарству, крім кооперації, властиві й інші переваги над капіталістичним. Вони кореняться у визначальній галузі сільського господарства — сфері виробництва, де через технічні умови селянське господарство виявляється більш продуктивним, ніж капіталістичне. В основі мережі кооперативних організацій, навіть найвищого рівня, все ж залишається індивідуальний селянин-виробник.

У праці «Социальные основы кооперации» (1918 р.) М. Туган-Барановський зазначає, що завдяки кооперації формується новий тип селянського господарства, в якому для індивідуального господарства залишається лише одна галузь — сільськогосподарська праця, решта сільськогосподарських операцій — купівля, продаж, одержання кредиту і переробка сільськогосподарської продукції — виконується не єдиновласними силами сільськогосподарського виробника, а колективною силою організованих у кооперативи виробників.

Показово, що великий теоретик і практик кооперативного руху взагалі й селянської кооперації зокрема категорично виступає проти кооперування безпосередньо у сфері сільськогосподарського виробництва. Він був прихильником кооперування тих селян, які безпосередньо пов'язані з виробничими процесами. Саме ж сільськогосподарське виробництво залишається долею селянської сім'ї, недоторканим для втручання ззовні.

Правильність підходу до такої важливої проблеми переконливо підтвердили і наш власний дореволюційний досвід, і блискучі результати кооперування селян у країнах Західної Європи, коли в цей процес залучалося практично все, крім виробництва. На думку М. Тугана-Барановського, значення кооперації виходить за рамки економічного, оскільки вона виховує нового селянина, позбавленого обмеженого кругозору селянина минулого часу, привчає його до самостійності й самопомоги, розвиває його громадські почуття і прилучає його до інтелектуального осмислення життя.

Давно захоплений ідеєю національного й державного відродження України та її реалізацією, у 1917 р. М. Туган-Барановський переїхав в Україну, де в основному пройшли останні роки його життя. Тоді ж він одержує від Центральної Ради портфель генерального секретаря (міністра) фінансів України і працює на цій посаді до початку 1918 р.

Стурбований долею селянства, руйнацією кооперації на селі, передбачаючи тяжкі наслідки реалізації програм націоналізації і соціалізації землі, М. Туган-Барановський присвячує цій важливій проблемі

ряд праць, що побачили світ на початку 1918 р. Передусім, це «Русская земельная реформа и кооперация» та «О кооперативном идеале», які автор включив до третього видання книги «Социальные основы кооперации» (1919).

Останньою його книгою, написаною і виданою в Україні в перекладі на українську мову в 1919 р., була «Кооперація. Її природа та мета». Окрім цього, вчений очолив керівництво журналом «Українська кооперация», опублікувавши в ньому ряд статей, серед яких «Остання мета кооперації» (1918); «Продукційні підприємства кооперативів з погляду кооперативної теорії» (1918); «Невідкладна справа» (1919); «Кооперація в сучасну світову епоху» (1919) та ін. У цих статтях він не тільки розвинув теоретичні засади кооперативної теорії, а й визначив невідкладні завдання української кооперації, зберігаючи її підвалини за умов національного відродження української державності.

У складних умовах громадянської та селянської війн М. Туган-Барановський проводив свою наукову і громадську роботу. В останній період свого життя він працював професором заснованого за його участю в Києві Українського державного університету, деканом юридичного факультету. Його обрали академіком за спеціальністю «теоретична економія». Він брав участь у заснуванні Української академії наук, став фундатором її соціально-економічного відділу. З його ініціативи у грудні 1918 р. було створено Інститут економічної кон'юнктури, у 1919 р. — демографічний інститут. Перший з них він очолив. Крім того, М. Туган-Барановський очолив Українське наукове товариство економістів, а також Центральний кооперативний український комітет.

Протягом порівняно недовгого періоду діяльності в Україні М. Туган-Барановський зробив значний теоретичний і практичний внесок у наукову скарбницю українського народу. У складний і переломний для долі України час він продовжував відстоювати повніший і глибший реформаторський шлях соціально-економічних перетворень, який відрізнявся від шляху радянської Росії, обґрунтував необхідність української валюти, розриву між «карбованцем» та російським рублем з метою врятування від тієї «фінансової прірви», до якої наближалася радянська Росія. На його погляд, розв'язання цього питання — одне із невідкладних і обов'язкових.

Раптова смерть обірвала життя М. Тугана-Барановського 21 січня 1919 р. у поїзді, поблизу Одеси, по дорозі до Парижа. Він направлявся туди як радник з економічних питань, очолюючи українську делегацію. Поховано вченого на кладовищі в Одесі, на місці якого шумить міський парк, гримить музика, танці... Прикро, але за таких умов відшукати його могилу важко, та, мабуть, і неможливо. Ось так тодішні владики «вшановували» пам'ять видатного вченого зі світовим ім'ям.

3. Дослідження тривають...

Аграрну історію, зокрема її складову частину — економіку сільсько-го господарства неможливо уявити без наукового доробку таких економістів, як Володимир Левитський, Володимир Косинський, Микола Яснопольський та його син Леонід Яснопольський, Олександр Білімович, Петро Лященко та багатьох інших. У справі дослідження їх життя та наукової спадщини робляться лише перші кроки. Зважаючи на це, ми обмежимося далеко не повними даними про життєвий і творчий шлях вчених, котрих дала світу Україна.

Володимир Левитський народився 1854 р. у Київській губернії, закінчив Одеський університет. Здобув магістерський і докторський ступені в Московському університеті. В. Левитський викладав економіку в Харківському університеті як до, так і після жовтневих подій 1917 р. У 1890 та 1893 рр. стажувався в університетах Західної Європи. З 1893 р. до кінця життя працював у Харкові.

Напередодні революції вчений обстоював необхідність економічної системи, яка б поєднувала кращі риси капіталізму та соціалізму. Улюбленою ділянкою його дослідження була економіка сільського господарства. Досліджуючи аграрні відносини у Франції, професор В. Левитський дійшов висновку, що великі хліборобські господарства не обов'язково є найбільш продуктивними. У праці «Сельскохозяйственный кризис во Франции. 1862—1892» (Москва, 1899) вчений акцентує увагу на малих і середніх господарствах, які мають більшу стабільність під час кон'юнктурних коливань.

Найважливіші дослідження В. Левитського такі, як «Задачи и методы науки о народном хозяйстве» (Ярославль, 1890), «История политической экономии в связи с историей хозяйственного быта» (Харків, 1914) та інші, були відомі лише в дожовтневий час. Прикро, що наукові праці вченого, підготовлені ним у дореволюційну добу, в радянський період зберігалися у спецфонді. Це означає, що доступу до них фактично не було. Життєвий шлях та наукову спадщину В. Левитського сповна не досліджено. Життя його обірвалося в 1939 р.

Одним із кращих знавців аграрних відносин не тільки в Україні, а й за її межами був Володимир Косинський, який народився 1864 р. на Чернігівщині. У 1905—1909 рр. займав посаду професора економіки в Одеському університеті. Працював на педагогічній роботі в Київському політехнічному інституті та Кам'янецькому університеті.

В. Косинський — активний учасник національного руху за незалежність України під час першої світової війни. Він був одним із фундаторів Української академії наук, що була заснована у 1918 р. Спеціаліст із сільськогосподарських проблем дореволюційної України. Більшість його наукових праць присвячена розвитку поміщицького і селянського господарства, земельній ренті, кооперації, особливо сільсько-

господарській та ін. Він висував гіпотезу «розкапіталізації» сільської економіки.

Перебуваючи в Одесі, В. Косинський опублікував праці: «К вопросу о мерах к развитию производительных сил России» (Одеса, 1904), «К аграрному вопросу» (Одеса, 1906) та ін. Погляди вченого неодноразово піддавалися різкій критиці з боку В. Леніна. Так, він критикував його за те, що на одній із конференцій 1913 р. В. Косинський нібито доводив, що в селі не відчувається суспільної та економічної «пролетаризації», за що і «увійшов до історії». Дожовтневий науковий доробок вченого в період радянської влади замовчувався.

У роки української революції В. Косинський не стояв осторонь політичних проблем, він був членом Центральної Ради від конституційно-демократичної партії. До кінця свого життя відстоював національну ідею української державності. В. Косинський — полум'яний і відданий патріот України, життя якого обірвалося в 1920 р.

Проблемами економічного розвитку України займався Микола Яснопольський (1846—1920), який закінчив юридичний факультет Київського університету. З 1889 до 1920 рр. читав комерційне право, водночас проводив значну наукову роботу. Його праця «Экономическая будущность Юга и современная его отсталость», опублікована в збірнику «Отечественные записки» (1871), присвячена економічним проблемам України. У ній автор не лише розкриває причини відсталості краю, а й вказує шляхи економічного прогресу. Найважливішим його дослідженням вважається праця в двох томах «О географическом распределении государственных доходов и расходов России» (Київ, 1890, 1897). Взагалі наукові праці вченого, як і його життєвий шлях, сповна не досліджені.

Леонід Яснопольський (1873—1957), син Миколи Яснопольського. Студентські роки його розпочалися в Київському, а закінчилися у Петербурзькому університеті. Магістерський ступінь одержав у Києві. Свою творчу діяльність розпочав як спеціаліст із сільськогосподарської економіки. Протягом року читав курс лекцій у Харківському університеті, але був звільнений з роботи за те, що в одній із лекцій висловив думку, спрямовану проти політики уряду. Після жовтня 1917 р. деякий період очолював Інститут економіки Академії наук у Києві.

Олександр Білімович (1876—1963) почав працювати у Київському університеті в 1907 р. До революції він був останнім професором-економістом. Під час громадянської війни служив міністром у денікінському уряді. Емігрував. Працював професором економіки в університеті в Любляні. Перебуваючи в Києві, провадив дослідження з економічних питань, результатом яких були публікації. Наукова спадщина О. Білімовича була відома тільки за кордоном. Лише в останні роки складається чимало зусиль для того, щоб повернути її в науковий обіг на батьківщині вченого.

Український економіст Петро Лященко (1876—1955), здобувши уні-

верситетську освіту в Петербурзі, працював у різних освітніх та дослідницьких установах Ростова, Томська, Москви і Києва. У дожовтневий період плідно займався питаннями економіки сільського господарства. Цій тематиці він присвятив безліч праць, в яких порушувалися такі проблеми, як використання земельних ресурсів і ціни на землю, виробництво зерна й ціни на нього, сільськогосподарський кредит, внутрішня і зовнішня торгівля зерном, сільськогосподарські виробничі асоціації, страхування врожаю, сільськогосподарська статистика, аграрна політика та ін. Проте дореволюційний науковий доробок вченого, як і його сучасників, не увійшов до наукового обігу в роки радянської влади.

Фундаментальною працею П. Ляценка є «История народного хозяйства СССР» у трьох томах (Москва, 1947—1948), в якій йдеться частково і про сільське господарство України.

П. Ляченко став у 1943 р. членом-кореспондентом Академії наук СРСР, а в 1945 р. його обрано академіком АН УРСР. Відтоді він перейшов працювати до Інституту економіки у Києві.

Нарешті належить згадати і найбільш відомих російських економістів, зокрема Олександра Чаянова, Миколу Кондратьєва, Леоніда Юровського, бо всі вони — українські й російські — після жовтня 1917 р. стали великими радянськими вченими економістами і спеціалістами народного господарства. І долі у них виявилися напрочуд схожими. До того ж наука не знає меж, і аграрно-економічні концепції російських вчених поширювалися і в Україні як дожовтневого, так і радянського періодів.

За останній час до життя повернулися імена багатьох визначних, несправедливо забутих діячів минулого. З-поміж представників науки в чільних рядах іде, безсумнівно, ім'я Олександра Васильовича Чаянова — видатного російського економіста-аграрника, вченого зі світовим ім'ям. Його постать тривалий час замовчувалась радянською історіографією. Лише у 1988 р. з нагоди 100-річчя від дня народження О. Чаянова вперше у періодиці з'явилась стаття О. Никонова про вченого.

О. Чаянов займався проблемами сільського господарства, і саме це зумовило підвищений інтерес до його наукової спадщини. Ідеї вченого, його погляди на кооперацію в сільському господарстві, його концепція сімейно-трудового селянського господарства та його бачення розвитку сільського господарства в перспективі можуть і мають бути використані. Адже не секрет, що сільське господарство США, розвинутих країн Заходу, інших регіонів світу значною мірою побудовано на ідеях О. Чаянова, наукова спадщина якого становить понад 150 праць. Крім того, додамо його роботу в державних та навчальних закладах, де він підготував багатьох кваліфікованих спеціалістів.

У дожовтневу добу і після неї О. Чаянов обстоював збереження і зміцнення сімейно-трудового селянського господарства, яке прогресувало. Він доводив, що найбільш ефективні форми ведення сільського господарства досягались у невеликих сімейно-трудовах господарствах,

які усупільнювали не сферу виробництва, як в сбщині або артїлі, а сферу обороту, де економічні відносини регулювалися торговою, збутовою і кредитною коопераціями. У центр уваги таких господарств він ставив особисту працю селянина і членів його сім'ї.

Професор Чаянов розробив основні принципи і трудового господарювання на землі, знайшов методи його оптимізації, обґрунтував теорію організації селянських господарств, намітив шляхи їх диференціації. Проблемою його дослідження був процес переродження сімейно-трудового селянського господарства у фермерські форми господарювання, засновані на застосуванні найманої праці з метою одержання додаткової вартості.

У центрі уваги вченого була сільськогосподарська кооперація. Саме цій проблемі О. Чаянов присвятив близько 50 наукових праць. Найбільш ґрунтовними, цілісними з усіх є дві — «Основные идеи и формы организации крестьянской кооперации» та «Краткий курс кооперации». У них вчений дав розгорнуту характеристику всіх форм кооперації на селі, визначив засади створення та функціонування кооперативів, порівняв їх з іншими формами господарювання, намітив головні принципи кооперативного руху, розробив систему диференціювання всіх кооперативів, зробив прогноз на майбутнє тощо. Він вбачав у сільськогосподарській кооперації запоруку відродження села.

З 1927 р. на О. Чаянова обрушилася лавина звинувачень у «буржуазності», «дрібнобуржуазності», «реакційності», «шкідництві» тощо. Його стали називати «ворогом народу», а наукові праці перестали приймати до видавництва. Влітку 1930 р. він був заарештований. Вченому було пред'явлено звинувачення в причетності до міфічної «Трудової селянської партії» (ТСП), про яку він не мав навіть уявлення. Його відправили до Бутирської тюрми, позбавивши волі строком на п'ять років. А в жовтні 1937 р. О. Чаянов був розстріляний у віці 49 років.

Надзвичайно плідною є також наукова і політична діяльність видатного російського вченого економіста Миколи Дмитровича Кондратьєва — учня М. Тугана-Барановського. У період між двома революціями 1917 р. селянський син Микола Кондратьєв виступав за сімейно-селянський шлях розвитку сільського господарства, проти відчуження селянина-трудівника від своєї землі. Він виходив з того, що «основою сільськогосподарського життя залишається сімейно-трудове господарство» і що «майбутній земельний порядок повинен спиратися на трудове, а не на капіталістичне господарство». Саме цим проблемам М. Кондратьєв присвятив працю «Аграрный вопрос о земле и земельных порядках» (1917).

З 1918 р. молодий вчений займався викладацькою і науковою діяльністю у Москві, водночас працював у державних установах, пов'язаних із сільським господарством. У праці «Основные вопросы промышленной деятельности сельскохозяйственной кооперации» (1917) М. Кондратьєв підкреслював, що сільськогосподарська кооперація розглядає

організацію власної промисловості передусім як один із найдійовіших засобів підвищення продуктивних сил селянського господарства. Він вважав кооперацію на селі могутнім чинником соціального прогресу, в основі якого лежить трудове селянське господарство.

М. Кондратьєв був талановитим організатором, керівником, великим ерудитом, автором численних наукових праць. Професор, спеціаліст з питань кон'юнктури, сільського господарства, ринку.

Значний внесок у розробку фінансових питань зробив вчений-економіст Леонід Наумович Юровський. У свої неповні 24 роки за наукову працю «Русский хлебный рынок. Опыт статистического исследования» він був удостоєний звання кандидата економічних наук, згодом став професором.

Л. Юровський, як і М. Кондратьєв, не сприйняв жовтневу революцію. Його глибоко схвилював розвал економіки і грошової системи країни. У цей складний і важкий період у своїх працях він вимагає відміни хлібної монополії держави, закликає до вільної торгівлі хлібом, прогнозує визрівання в перспективі «нової буржуазії». Вчений доводить, що в існуючих умовах необхідно різко зменшити військові витрати, покінчити з милітаризацією і воєнним комунізмом, стимулювати приватну ініціативу, «роздержавити» економіку.

Діагноз хвороби тодішньої економіки, який встановив професор Л. Юровський, виявився цілком правильним. У найближчий час чимало було зроблено саме так, як він рекомендував. Наступив неп, який видатний економіст разом з іншими вченими зустрів з великим захопленням. Саме у початковий період непу йому випало бути фундатором грошової реформи (1922—1924), творцем золотого червінця. Наукові праці вченого, зокрема монографії «На пути к денежной реформе» (М., 1924), «Современные проблемы денежной политики» (М., 1926), «Наше хозяйственное положение и ближайшие задачи экономической политики» (М., 1926), «Денежная политика Советской власти» (1917—1927), до речі, остання опублікована за життя Л. Юровського фундаментальна книга, та інші, є надзвичайно актуальними у наш час, коли фінанси України знаходяться у критичному стані, що особливо негативно позначається на сільському господарстві.

Літо 1930 р. Курс на «корінний перелом» завів країну в глухий кут. Винуватцями розвалу економіки стали «шкідники» із колишніх «буржуазних спеціалістів». Прокотилася хвиля арештів представників науки і народного господарства, які щойно займали високі пости.

19 червня 1930 р. було арештовано М. Кондратьєва, через місяць — Л. Юровського. Їх відправили в Бутирку, звинувачуючи, як і О. Чаянова, у причетності до «Трудової селянської партії», якої взагалі не існувало. Зауважимо, що тоді ж у причетності до цієї партії звинувачувалося близько 2 тис. чоловік, серед яких було 146 вчених. «Керівники» ТСП були позбавлені волі: М. Кондратьєв і Л. Юровський одержали

по вісім років. Відсидівши строк, 17 серпня 1938 р. вони були розстріляні. М. Кондратьєву виповнилося тоді 44, а Л. Юровському — 54 роки.

У середині 80-х років західні вчені визнали досягнення радянської аграрної науки. Вони перевидавали праці радянських вчених-аграрників. У нас же мали місце безплідні потуги відкинути подібні «наклепницькі вигадки» і викрити «ідеологічні диверсії». Проте у 1987 р. можновладці Кремля під тиском обставин змушені були визнати істину.

Думаємо, що з плином часу, коли ми добре усвідомимо трагедію минулого, день 16 липня 1987 р. буде відзначатися російською і українською наукою особливо — як пам'ятна дата. Саме у цей день імена 15 репресованих у роки «великого терору» вчених було остаточно повернуто своєму народу, його історії, науці. Серед них імена О. Чаянова, М. Кондратьєва, Л. Юровського, О. Дояренка та інших. Більшість з них, на жаль, реабілітовано посмертно.

Отже, висновок. Якщо ми глибоко вивчимо практичний досвід українських, а також російських вчених-економістів, врахуємо і використаємо його при вирішенні наших проблем, якщо оволодіємо усім багатством їх теоретичної спадщини, творчо розвинемо їх наукові ідеї в нових історичних умовах, то наша аграрно-економічна наука зможе піднятися до світового рівня. Звичайно, якщо при цьому вивчатиметься наукова спадщина і практичний досвід і інших, не згаданих нами, економістів, незаслужено забутих у минулому. Тільки в такому разі економіка сільськогосподарства України зможе вийти з глибокої кризи, постійних її терзань.

4. Погляд у минуле агрономії: з життя і діяльності українського вченого-аграрника Олексія Дояренка

Сільськогосподарська наука завжди була визначальним чинником прогресу. І навіть тоді, коли за істину, невтомно і корисну для країни творчу працю вчених, їй доводилося розплачуватися найдорожчою ціною. Вітчизняна аграрна історія знає чимало таких прикладів. Але справжній вчений, як правило, не знав компромісів.

До такої когорти науковців належить Олексій Григорович Дояренко. Народився він 1874 р. у с. Терешково Сумського повіту Харківської губернії. Закінчив із золотою медаллю Сумську гімназію, після неї природниче відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету. Прослухавши лекції в галузі економіки такого корифея, як М. Туган-Барановський, студент О. Дояренко записався вільним слухачем на юридичний факультет і закінчив його (без здачі державного іспиту), продовживши своє перебування в університеті лише на рік.

Під час навчання О. Дояренко брав активну участь у студентському житті, зокрема в оркестрі, українському хорі, який з великим успіхом щорічно виступав на «шевченківських поминаннях» 26 лютого з програмою українських пісень. Майже шість років О. Дояренко керував хором, який об'єднував в університеті українців.

У студентські роки проявив інтерес до науки, особливо агрономії. Проте, відчуваючи недостатність знань з агрономії, О. Дояренко з дипломом Петербурзького університету в 1898 р. вступив до Петровської сільськогосподарської академії. З перших днів навчання він проводив дослідну роботу в лабораторії органічної хімії, обравши об'єктом дослідження гумус ґрунту. У 1901 р. його зарахували асистентом при кафедрі добрив і приватного землеробства академії.

Багато років О. Дояренко редагував журнали «Вестник сельского хозяйства» і «Научно-агрономический журнал», яким належить значна роль у розвитку та поширенні агрономічної науки. У журналах публікувалися статті видатних вчених-аграрників, які ґрунтувалися на проведених наукових дослідках. Особисто О. Дояренко публікував короткі огляди про діяльність сільськогосподарських товариств (1902, 1903), займався хронікою земської агрономічної діяльності, висвітлював роботу агрономічних з'їздів, обговорював постановку аграрного питання в Думі та ін.

Використовуючи авторитет річних зборів членів Товариства взаємодопомоги агрономів, О. Дояренко у 1903 р. організував курси перепідготовки агрономів. Вони діяли протягом чотирьох років, налічуючи до 150 слухачів, доки царський уряд не закрив їх адміністративним розпорядженням. Крім того, під його керівництвом були засновані і діяли Вищі жіночі (Голіцинські) сільськогосподарські курси, де він читав «Вступ до агрономії», а для старших — «Загальне землеробство».

З 1914 р. О. Дояренко завідував кафедрою загального землеробства, тоді ж був представлений на одержання вченого звання професора. За 15 років завідування кафедрою багато зробив у справі агрономічної допомоги сільському господарству. Його праці «Агрономическая работа среди текущих событий», «К вопросу об организации земледельческих приютов», «Продовольственный вопрос в деревне и агрономическая деятельность» та інші не втратили своєї актуальності і в наш час.

Понад 30 років працював О. Дояренко у Московській сільськогосподарській академії. У числі перших вчений вивчав радіоактивність ґрунту і ґрунтового повітря, розглядав завдання рослинництва з позиції енергетики. З 1913 р. займався дослідженням коефіцієнта використання сонячної енергії рослинами у різних умовах. Думка й експериментальні дані науковця про можливість підвищення коефіцієнта використання сонячної енергії рослинами пізніше були підтверджені численними дослідками фізіологів та біохіміків рослин.

Професор Дояренко зробив значний внесок у вивчення повітряного

режиму ґрунту і дійшов висновку, що одна з причин низьких врожаїв у нечорноземній зоні — нестача повітря в ґрунті з результаті його неправильного обробітку. Він розробив метод і сконструював апарат для визначення кількості кисню в ґрунті та складу ґрунтового дихання.

Діяльність вченого у сільськогосподарській академії стала джерелом, необхідним для створення животворної атмосфери в академії. Він умів відстоювати свої наукові погляди й переконання, був завжди послідовним, далеким від низькопоклонства. Це була людина величезного дослідницького таланту, що вдало поєднувала творчу ініціативу, широкую ерудицію, тонкий розум при розробці методики дослідів.

Складний і важкий шлях випав на долю професора О. Дояренка. У грудні 1929 р. його було звільнено з роботи в академії, а в 1930 р. заарештовано з групою колег-однодумців, професорів М. Кондратьєвим, О. Чайновим та іншими. Очікуючи суду, заарештований О. Дояренко перебував у Бутирській тюрмі. Його звинувачували у «контрреволюційному шкідництві в сільському господарстві», називаючи «ворогом народу», «професором-шкідником» тощо. Вчений одержав п'ять років позбавлення волі. Перебуваючи в політизоляторі м. Суздаля (1930—1935), він розробляє в листопаді 1933 р. план нової роботи, який жартома називає «мої забави». Згодом цей план перетворився на книгу «Занимательная агрономия».

Під час перебування в Суздалі О. Дояренко у листі Г. Кудрявцевій від 23 лютого 1933 р. пише про використання робочого часу: «...Тут я написав 25 арк. «Жизнь поля», 15 арк. агрофізики, а з попередніми — 70 арк. «Землеробства», а всього 110 арк. за всі три роки, а за рік — близько 40 друк. арк. За цей рік я додавав до мов англійської і французької ще італійську, а з музичних «забав» — 100 пісень, сцен «Печорина» і одну дію опери «Горе от ума»... Але як сумно все це у порівнянні з живою роботою в полі, в лабораторії...».

У м. Кірові (1935—1939) О. Дояренко ледве знайшов роботу. Йому запропонували працю з юннатами. Тут він прославився як знаменитий квітникар і садівник. У липні—серпні 1935 р. вчений починає працювати консультантом. Залучається до наукового керівництва з агротехніки і рослинництва при Кіровській сільськогосподарській дослідній станції. З великим успіхом читає цикл публічних лекцій з землеробства на крайових курсах для агрономів, призначається науковим керівником будівництва обласної сільськогосподарської виставки.

З квітня 1939 р. у житті О. Дояренка почався новий, саратовський період — робота в Інституті зернового господарства Південного Сходу. Тут він багато працює в галузі агрофізики, з 1941 р. завідує лабораторією агрохімії і агроґрунтознавства. Ним було опубліковано в працях і бюлетнях інституту два основних звіти лабораторії з питань впливу багаторічних трав на елементи родючості ґрунту і прийоми регулювання водного режиму в травопільних сівозмінах засушливого Південного

Сходу. У деталях було розроблено систему парового обробітку для посушливих районів.

Опубліковані експериментальні дані були сприйняті як засудження основ вчення про травопільну систему землеробства академіка В. Вільямса. Після серпневої сесії ВАСГНІЛ 1948 р. О. Дояренка було звільнено з роботи в інституті. Він боляче переживав цю подію. Проте від важких наслідків його врятувала старість, оскільки йому вже виповнилося 74 роки. З великими потугами вирішувалося питання про встановлення йому пенсії доктора наук. Лише в березні 1950 р. завдяки наполегливим турботам близьких і друзів йому було призначено цю пенсію.

Чудом вдалося уціліти і дожити репресованому вченому до «хрущовської відлиги». Газета «Правда» (19 березня 1956 р.) назвала О. Дояренка вченим-новатором, досвід якого корисний для здійснення планів розвитку сільського господарства. Того самого року нарешті було видано його «Занимательную агрономию», а в 1958 р. популярну брошуру «Жизнь поля».

Бібліографія публікацій вченого становить близько 400 назв. Частина праць видана з великим запізненням, уже після його смерті.

Помер О. Дояренко в травні 1958 р. у Саратові. Похований вчений на саратовському кладовищі поряд з могилою видатного російського генетика-селекціонера М. Вавилова, такого ж стійкого борця за інтереси і поступ науки.

5. Шляхетний і талановитий рід Симиренків

Коротко згадаємо про родові коріння вчених-аграрників Левка і Володимира Симиренків, яке дало не тільки Україні чесних і працьовитих синів-патріотів, але й в цілому світі славетних вчених. Відомо, що Симиренки — рід промисловців-цукроварників-конструкторів і власників цукрових та машинобудівних заводів. Це рід першопрохідців пароплавства на Дніпрі, вчених і практиків садівництва, меценатів української справи, громадських діячів, шанувальників української культури.

Найдавніше ім'я цього високого і славного роду, що збереглося в пам'яті нащадків, — Степан Симиренко, який 20 років козакував на Січі, чумакував, помер наприкінці XVII ст. Його син Федір Симиренко (1791—1867), будучи кріпаком у Городищі на Київщині, разом зі своїм тестем Яхненком орендує, а пізніше й будує млини. Викупившись із кріпацтва, засновує фірму «Брати Яхненки і Симиренко», яка споруджує перший в Україні і в усій імперії механічний цукроворафінадний завод у Ташлику (1843), Городищенський цукроворафінадний (1848), машинобудівний завод (1846), що випускав обладнання й машини для цукрарень. До речі, саме на ньому було збудовано перші пароплави, які перевозили зерно по Дніпру.

Ф. Симиренко мав трьох синів — Платона, Михайла і Василя, яких послав учитися до Політехніки в Париж. Згодом Платон і Василь стають відомими промисловцями-цукроварниками.

У 1859 р. Тарас Шевченко відвідав цукровий завод братів Яхненків і Симиренка. Біограф Т. Шевченка Михайло Чалий у спогадах про Кобзаря згадує про атмосферу, що панувала на підприємстві: «На той час справи фірми Яхненка і Симиренка були саме в розквіті. Завод їхній своїм цукровим виробництвом і величезною зразковою механічною майстернею славився мало не на всю Росію. І справді, за кріпацтва тут — на заводі братів Яхненків і Симиренка — панувала вільнонаймана праця, щедро оплачувана. Турбота і піклування хазяїв про добробут робітників і службовців на заводі були безмірні: угорядковані в санітарному відношенні казарми, парові лазні, розкішна лікарня з багатою аптекою, чудова церква, бібліотека, училище на 150 учнів з сімома викладачами, більшість з яких мала університетську освіту. Викладання проводилося за програмою технічних училищ». Оглянувши училище, Т. Шевченко був приємно вражений. Згодом Платон Симиренко пересилає Т. Шевченкові 1100 крб. на видання його «Кобзаря».

Молодший Платонів брат, Василь, здобув професію інженера, побудував у с. Сидорівці Київської губернії цукроварню, обладнав її машинами та устаткуванням своєї конструкції. Він одним із перших в імперії запровадив виробництво пастили, заснував народний театр, увесь свій маєток ціною в 10 млн крб. заповів на українські справи (під опіку Товариства допомоги українській літературі, мистецтву і науці, яке він заснував).

Платонів син Левко й онук Володимир Симиренки були видатними вченими-помологами й педагогами. Левко Платонович Симиренко народився в січні 1855 р. на Платонівському хуторі поблизу с. Млієва Черкаського повіту Київської губернії. У 1873 р. із золотою медаллю закінчив Одеську гімназію, а після неї — Новоросійський університет в м. Одесі. Талановитий студент привернув увагу викладачів своєю науково-дослідною роботою, котру проводив під час навчання. Його курсові роботи відзначалися не тільки глибиною теоретичних знань, а й ґрунтувалися на основі проведених практичних дослідів. Після закінчення університету за одну з робіт вчена рада присвоїла Л. Симиренку ступінь кандидата природничих наук.

З ініціативи Л. Симиренка у с. Млієві 1887 р. організовується дослідний розсадник, який згодом перетворився на науковий центр садівництва і став відомим не лише в межах Російської імперії, а й за кордоном. Плодові саджанці кращих вітчизняних і зарубіжних сортів щороку розходились із Млієвського розсадника в усі кінці світу.

Левко Симиренко був учасником російських і міжнародних виставок із садівництва, за свої експонати неодноразово одержував найвищі нагороди: призи, грамоти, золоті медалі. Спражнім тріумфом у діяльності Л. Симиренка стала міжнародна виставка садівництва 1894 р. у

Петербурзі, на якій представлені ним експонати не мали рівних не тільки в російському відділі, а й серед експонатів іноземних учасників. За цінність і унікальність експонатів Л. Симиренку було присуджено Велику золоту медаль Французького помологічного товариства.

Доходи від реалізації саджанців ніколи не були для Л. Симиренка самоціллю. Значна частина їх витрачалася на придбання нових сортів, спеціальної літератури, на проведення дослідів, утримання сільської школи для дітей робітників господарства тощо. Частина доходів перераховувалася на орендну плату поміщиці Балашовій, на землях якої розташувався дослідний розсадник.

Початок наукової і практичної діяльності Л. Симиренка припадає на період становлення і розвиток вітчизняного садівництва. Зібравши колекцію вітчизняних та зарубіжних сортів, вчений на науковій основі організував не тільки їх сортовивчення, але й сортовипробування. В 1901 р. вийшла друком книга «Ілюстровані описи маточних колекцій розсадника» («Генеральний каталог»). У ній дається опис 1580 сортів плодових і ягідних культур, 31 сорту винограду і 811 сортів і видів декоративних рослин.

Здійснюючи поїздки по районах розвинутого садівництва Російської імперії та Західної Європи, вчений цікавився біологією плодових рослин і агротехнікою, економікою і захистом рослин. Проте найбільше його захоплювала помологія — наука про сорти плодових рослин. Він розробив програму сортовивчення, де основну увагу звертав на господарсько-біологічні ознаки: врожайність, зимостійкість, швидкоплідність, стійкість до хвороб і шкідників, строки дозрівання плодів, їх смакові якості, зовнішній вигляд, транспортування та придатність до технічної переробки тощо. Рекомендації Л. Симиренка з питань плодового сортоведення не втратили своєї актуальності й понині. Ним особисто виведений сорт яблуні, що названий його іменем — Ранет Симиренка.

Багато уваги приділив Л. Симиренко виведенню нових сортів яблук, груш, вишень, слив, черешень, які за своїми якостями не поступаються перед іншими вітчизняними та зарубіжними. Відвідуючи щорічно Крим, вчений глибоко вивчав садівництво. Понад 20 років він збирав матеріали для написання книги «Кримське промислове плодівництво», перший том якої вийшов у 1912 р. Ця книга на той час не мала собі рівних.

Наукова і громадська діяльність Л. Симиренка високо оцінювалася не тільки на батьківщині, а й за кордоном. У 1894 р. його було обрано членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівництва, у 1895 р. — членом Французького національного помологічного товариства.

Після жовтневих подій 1917 р. всі сади, маточні колекції, розсадники Л. Симиренка було націоналізовано. Наказом Черкаського повітового земельного відділу розсадник у Млієві був перетворений на державне дослідне господарство. Нова влада призначила Л. Симиренка його директором і науковим керівником.

Настали жахливі роки селянської та громадянської воєн, в умовах яких вченому довелося працювати. З болем у серці Л. Симиренко переживав «нові порядки», що встановлювалися радянською владою на селі. Відданий патріот України, маючи широкі можливості виїхати за її межі на постійне місце проживання, не зробив цього, бо любив свою Батьківщину і горів бажанням бачити її могутньою та квітучою.

З невтомною творчою енергією вчений продовжував працювати над завершенням основної частини своєї останньої і найзначнішої наукової праці «Помологія». Рукопис у 2500 сторінок, завершений у 1919 р., вміщував опис майже 2 тис. сортів (з 9927 синсімами) плодкових культур, апробованих вченим протягом 32 років у його дослідному саду. Проте видати цю унікальну книгу він не зміг.

6 січня 1920 р. Левка Симиренко не стало. Його життя, як і багатьох вчених-аграрників, що перейшли жовтневий рубіж 1917 р., обірвалося від злочинної кулі. У 1920 р. на базі господарства, яке раніше очолював Л. Симиренко, було утворено першу в країні Млієвську дослідну станцію садівництва. Тривалий час ім'я визначного вченого радянською історіографією замовчувалося. Лише в 1958 р. у період «хрущовської відлиги» цій дослідній станції присвоєно ім'я Левка Симиренко і створено меморіальний музей.

Продовжувачем справи видатного вченого Левка Платоновича Симиренка став його син Володимир — всесвітньовідомий український помолог і селекціонер, славний теоретик і практик, один із творців сучасної теорії в галузі дослідного плодівництва. Він завершив роботу кількох поколінь Симиренків і втілював творчі ідеї батька в життя. Володимир Симиренко народився в грудні 1891 р. у с. Млієві. Закінчив 1918 р. сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту і зайняв посаду фахівця у відділі садівництва Міністерства земельних справ Української держави.

Постановою Наркомзему України від 25 листопада 1920 р. на терені колишнього симиренківського маєтку в Млієві засновано Садово-городню дослідну станцію і Центральний державний плодовий розсадник України. Першим директором їх призначено В. Симиренка, який незмінно керував ними до 1933 р. Водночас працював доцентом, а згодом професором садівництва і завідувачем кафедрою плодово-ягідного господарства Київського політехнічного інституту. Викладав курс плодівництва та інтенсивних культур у Полтавському і Уманському сільськогосподарських інститутах. Він виховав сотні українських фахівців в галузі садівництва.

З ініціативи В. Симиренка 1923 р. було організовано Всеукраїнську помологічну комісію при Народному комісаріаті земельних справ України з творчим ядром у Млієві. Очолюючи комісію, вчений заклав основи та організаційно завершив «Помологічну книгу України». Він організував у 1930 р. Всесоюзний науково-дослідний інститут плодового і

ягідного господарства в Китаєві, поблизу Києва (нині інститут садівництва УААН), і був призначений його першим директором.

В. Симиренко підготував кілька класичних підручників: «Садовий розсадник», «Плодові асортименти», «Завдання та організаційні форми помологічної роботи на Україні», «Сортові маточні фонди плодкових дерев на Україні», «Плодові асортименти масового поширення на Україні», безліч статей, опублікованих у відомих на той час журналах.

Фундаментальною є його остання праця «Часткове сортознавство плодкових рослин». Рукопис цієї книги на 1242 сторінках було здано до друку у видавництво «Радянський селянин» у Києві в листопаді 1932 р. Проте не судилося йому побачити світ. Єдиний примірник рукопису врятувала від загибелі донька вченого Тетяна Симиренко-Торп, яка в 1943 р. провезла його через Європу за океан, до Канади. У жовтні 1992 р. вона передала цей рукопис Інституту садівництва УААН для підготовки до видання.

Шлях до видання останньої унікальної праці В. Симиренка обірвався через те, що він не визнав офіційного «перетворювача природи» І. Мічуріна, заперечуючи його методи селекційної роботи. Внаслідок цього вченого було звинувачено в «участі в антирадянській шкідницькій організації». 8 січня 1933 р. В. Симиренка заарештовано органами НКВС і засуджено до розстрілу.

Після перегляду справи вищу міру покарання замінено на 10 років суворого ув'язнення для використання за фахом. Лише після 11 місяців утримання в камері смертників у Києві В. Симиренка перевели до виправно-трудової колонії НКВС у Херсоні. У грудні 1937 р. вченого достроково звільнили, та ненадовго. Він негайно виїхав з Херсона, але на станції в Москві його схопили агенти НКВС і направили на роботу під наглядом міліції до Обояні Курської області. Там у березні 1938 р. його ув'язнюють і 2 вересня того самого року повторно засуджують до розстрілу. У ніч з 17 на 18 вересня трагічного 1938 р. несправедливий вирок було виконано. Місцем захоронення його вважається урочище «Солянка» в міській зоні Курська.

Згодом з'ясувалося, що В. Симиренко звинувачений безпідставно. За відсутністю складу злочину в грудні 1957 р. вченого реабілітовано. За своє життя — неповних 47 років — В. Симиренко провів колосальну роботу в справі перебудови та організації українського садівництва і залишив надзвичайно багату наукову спадщину, якою врешті-решт одержали можливість користуватися його учні та послідовники, науковці та практики не тільки України, а й усього світу. Він був людиною багатогранного інтелекту та широкого розмаху діяльності, винятково динамічною та глибокої ерудиції особистістю. Вимогливий до себе й до тих, хто працював поруч, водночас простий у поведінці й уважний до всіх, він користувався пошаною та любов'ю колег, працівників станції і студентів.

Симиренківський родовід — це славетна й водночас болюча історія

українців кількох століть. І народ має достоєменно знати, належно оцінити й гідно увічнити достоєних. Надійшов час вдячності й шани чесного і працюючого роду, який усе життя віддав на карб України.

Земний і зелений був цей рід, бо мрія його — вкрити Україну квітучими садами, які б приносили народові добру віддачу. Адже честь рідної землі для них була понад усе. І всі вони вважали своєю метою і обов'язком завжди підтримувати українську національну честь і духовність.

6. Про гіркі уроки з історії «величності» Трохима Лисенка

Поряд зі справжніми ученими, патріотами в аграрній науці існували й такі особи, котрі власний добробут ставили вище за її інтереси, за самий прогрес. І було їх, на жаль, не так уже й мало.

Як не прикро, але в непримиренному протиборстві сторін перемога далеко не завжди діставалася кращим силам. Врешті-решт це засвідчує й гіркий досвід нашої сільськогосподарської науки 30—40-х років, коли на зміну жорстоко винищеному її цвітові прийшли «вчені-пристосуванці», «блюдолизи» з авантюристськими замашками, в особі Т. Лисенка та його поплічників.

«Народний академік» Трохим Лисенко родом із с. Карлівки на Полтавщині. Фігура одіозна на тлі наших знань про його минуле. Це — людина, за злою волею котрої країна втратила багатьох талановитих вчених. Його «наукові» амбіції практично зупинили та відкинули далеко назад розвиток генетики і біології, ботаніки і агротехніки.

Виникнення «феномена Лисенка» слід розглядати в контексті процесів згортання непу, хлібозаготівельної кризи 1927—1928 рр., соціальних змін, котрі відбувалися наприкінці 20-х і в 30-х роках, зокрема політичного терору в Україні тощо. Лисенківщина, що появилася за таких умов, пройшла в своєму розвитку три етапи. Перший — з кінця 20-х років до сесії ВАСГНІЛ 1948 р., другий — з цієї дати до початку 50-х років, третій — після смерті Й. Сталіна до 1964 р. Вона була продуктом і частиною домінанти культу особи.

В усіх галузях аграрної науки відбувалися такі процеси, як ідеологізація природознавства, протиставлення радянської і «буржуазної» науки, надзвичайна централізація управління наукою і спрощені підходи до управління нею, використання такого надуманого поняття, як принцип партійності науки, що служив інструментом для нещадних репресій щодо наукових опонентів. В аграрній науці все це набрало особливо потворної форми і призвело до надвичайно важких політичних, економічних і моральних наслідків.

Діяльність Т. Лисенка і його прихильників на початку 30-х років вписалася у процес ліквідації інакомислення в усіх сферах людського

життя. Утвердилася атмосфера недовіри до так званих буржуазних спеців, до яких міг бути зарахований будь-який інтелігент, котрий одержав освіту в дожовтневий період. Окремі репресивні акції сталінського періоду зовні не пов'язувалися з лисенківщиною, але утверджували атмосферу страху.

Навколо Т. Лисенка консолідувалися сили, які своєю діяльністю призвели до великих втрат у сільському господарстві. Як наслідок, воно було відкинута у своєму розвитку на кілька десятиліть назад, підірвано було авторитет сільськогосподарської науки і вчених-аграрників, зруйновано критерії, за якими науку можна було відрізнити від шарлатанства. Відповідальність за це поділяють з Т. Лисенком чимало його прихильників, серед яких І. Презент, М. Нуждин, В. Вільямс, І. Глущенко та інші.

Гаряче підтримав лисенківське «вчення» В. Вільямс, який згодом «прославився» своєю травопільною системою землеробства. Суть її зводилася до виконання двох завдань: у короткий строк створити умови родючості ґрунту і забезпечити тваринництво зеленою кормовою масою. Проте багаторічна практика показала, що вирішити це завдання в одній сівозміні не вдається.

Вірний лисенківець академік В. Бушинський став популярним завдяки своєму принципу «корінної переробки ґрунтів». Він інсинуював абсурдний метод: трактор тяг величезний плуг і орав поле на глибину не 20 см, а на один метр, подібно до прокладки каналу для газопроводу. Зате керівництву термін «корінна переробка» сподобався, хоча внаслідок того було занепащено чимало земель. Складні економічні умови сільського господарства були використані горе-вченими для нав'язування своїх псевдонаукових ідей у розвитку агротехніки і біології.

Критична ситуація на селі дозволила Т. Лисенку використати науку в своїх інтересах для досягнення зовсім не наукової мети. Соціальною групою, яка підтримала його, була малопідготовлена молодь, що прийшла в науку. Саме до її складу входили аспіранти, які на початку 30-х років організували кампанію проти М. Вавилова, директора Всесоюзного інституту рослинництва і вимогливого керівника аспірантури ВАСГНІЛ. До них слід віднести і частину державного та партійного апарату, а також багатьох практиків сільського господарства, котрі не досить розуміли роль фундаментальної науки для розвитку сільського господарства — переходу до розширеного відтворення через використання нових сортів і порід худоби, застосування науково обґрунтованих агротехнічних прийомів і переведення на цій основі сільськогосподарського виробництва на промислову основу. Суворі наукові підходи здавалися практикам перешкодою, а адміністративно-командні методи, які поєднувалися з пропозиціями Т. Лисенка, створювали ілюзію можливості «полати» закони природи.

Ім'я Т. Лисенка стало відоме завдяки статті про нього, опублікованій у «Правді» (1927 р.). «Босоногий професор із Азербайджану, — пише

журналіст, — вирішує (і вирішив) проблему удобрення землі без добрив і мінеральних туків». Ця проблема привернула увагу до новоявленого «чудотворця» можновладців. Саме такі люди були потрібні у той час сталінській системі.

«Новаторство» Т. Лисенка відкрило йому шлях на Всесоюзний з'їзд з генетики, селекції і племінного тваринництва, де він доповідав про свою роботу з передпосівного обробітку озимого насіння низькими температурами. Цей агротехнічний прийом було названо ним яровизацією. Його почин підтримав нарком землеробства СРСР Я. Яковлев. Згодом Т. Лисенку запропонували очолити відділ фізіології Одеського селекційно-генетичного інституту. Такий шлях провінційного агронома до наукового працівника.

Досліди з яровизації, перенесені на поля, закінчилися провалом, які Т. Лисенко пояснив недотриманням рекомендацій. У пресі ж його досліді були названі «переворотом у зерновому господарстві». Водночас почалася різка критика М. Вавилова, а в 1934 р. — спроба перекласти відповідальність за провал заходів, підтриманих Наркомземом, на науку. Це викликало заперечення М. Вавилова.

У лютому 1935 р. Т. Лисенко виступив на бугафорському з'їзді колгоспників-ударників. Лейтмотив промови — «шкідники і куркулі в науці», «класова боротьба на фронті яровизації». Присутній при цьому Й. Сталін у відповідь на висловлювання оратора вигукнув: «Браво, Лисенко, браво!» З тих пір наукова основа дискусій почала відігравати для нього другорядну роль. Так звані наукові дискусії в біології, починаючи з грудневої IV сесії Академії 1936 р. і до серпневої сесії ВАСГНІЛ у 1948 р., такими вже не були. Наукові аргументи опонентів Т. Лисенко відхиляв ідеологічними звинуваченнями або начіплюванням ярликів.

Ареною, на якій проходили наукові дискусії, були різні з'їзди, конференції, наради практиків сільського господарства. Запланований у Москві VII Міжнародний генетичний конгрес, що був єдиною можливістю для М. Вавилова виступити перед компетентною аудиторією, було зірвано, а керівників його оргкомітету — заарештовано.

Все це прискорило перемогу лисенківського «вчення», яке стало називатися «мічурінською агробіологією», хоча І. Мічурін ніякого відношення до ідей Т. Лисенка не мав. Формування лисенківщини супроводжувалося заходами адміністративного та партійного тиску, що часто завершувалися арештами і передчасною смертю вчених. Так, були репресовані М. Вавилов, Г. Карпенко, С. Левит, Г. Левитський, І. Агол, М. Левин та багато інших. Наприкінці 30-х років Т. Лисенко монополізував значні галузі біології. Він став президентом ВАСГНІЛ, академіком, директором Інституту генетики АН СРСР.

У післявоєнний період наступила друга фаза в історії лисенківщини. Вона ознаменувалася розгортанням серед біологів дискусії, у ході якої було піддано критиці погляди Т. Лисенка і його однодумців. Ли-

сенківські «академіки» стверджували, що пшениця може перероджуватись на жито, овес — на бур'ян, тваринні клітини — трансформуватись на рослинні тощо. Ці нісенітні антинаукові теорії не тільки не зазнавали критики, а й всіляко підтримувались.

У результаті цього відбулася трагічна для сільськогосподарської та біологічної науки серпнева сесія ВАСГНІЛ (1948). Після неї місце в науці залишилося лише для «мічурінської агробіології». Усе, що не відповідало лисенківському «вченню», підлягало викоріненню.

Зразу ж після сесії було організовано масові «визнання» лисенківських положень. Міністри сільського господарства СРСР (І. Бенедиктов) і вищої освіти СРСР (С. Кафтанов) видали накази про звільнення багатьох учених і викладачів. Лише восени 1948 р. було звільнено з вузів 127 викладачів, у тому числі 66 професорів. З 1948 р. до початку 50-х років загальне число звільнених з роботи, переведених на нижчу посаду або усунутих від керівної роботи обчислювалося тисячами. Серед них були і великі вчені зі світовим ім'ям, і талановиті молоді спеціалісти. Так, із Московського університету було звільнено академіка І. Шмальгаузена, завідуючого кафедрою фізіології рослин Д. Сабініна — одного з найталановитіших фізіологів рослин (через деякий час він наклав на себе руки, не витримавши цькування), а також багатьох інших вчених: М. Завадовського, М. Дубініна, С. Четверикова та ін. Переслідувалися не тільки академіки і професори, а навіть асистенти та лаборанти.

До 50-х років повністю завершилося створення псевдонаукової концепції, яку Т. Лисенко силоміць впроваджував у науково-дослідну роботу замість класичної генетики і дарвінізму. Положення цієї концепції зводилося до того, що заперечувалось існування генів як матеріальних утворень у клітині, носіїв біологічної інформації про спадковість організмів, стверджувалось, що спадковістю володіє весь організм. Ця абсурдна ідея була, однак, покладена ним в основу багатьох практичних рекомендацій, пов'язаних із використанням у науковій селекційній роботі й сільськогосподарській практиці методів вегетативної гібридизації як одного з найкоротших шляхів до одержання нових форм рослин зі зміненою спадковістю. Такий шлях був у принципі неправильний, оскільки призводив до руйнування основ селекційної роботи і принципів насінництва.

Вітчизняна біологія виявилася відірваною від світової науки, причому в досить важливий період міждисциплінарних взаємодій. Фактично був зруйнований механізм використання досягнень фундаментальної біологічної науки в практиці сільського господарства, медицини. Значної шкоди було нанесено викладанню біології — з'явилися цілі покоління спеціалістів, підготовлених методологічно і методично, вихованих на антинаукових принципах. Друга фаза розвитку лисенківщини спровокувала політизацію інших природничих наук: математики, хімії, фізики.

«Народний академік» стверджував, що створення зовнішніх умов для утримання, наприклад, худоби не просто підвищує надої, прирости, жирність молока, й дозволяє розраховувати на закріплення цих ознак у потомках. Практичне використання, розроблених на основі «теорії», рекомендацій природно не дало очікуваних результатів. До того ж воно супроводжувалося масовим забоем тварин, знищенням чистопородних стад. Збитки сільському господарству було нанесено тяжкі і важкопоправні.

Третя фаза лисенківщини наступила після смерті Й. Сталіна (1953). «Хрущовська відлига» деякою мірою позитивно вплинула на розвиток сільськогосподарської і біологічної науки. У цей період вчені чинили опір лисенківщині, вимагаючи покінчити з нею. Проте Т. Лисенко зумів зберегти свої позиції завдяки підтримці М. Хрущова, який публічно висловив різкі зауваження на адресу його противників. Лише у 1964 р. лисенківщина остаточно потерпіла крах.

Історія монополізації Т. Лисенком і його прихильниками права на наукову істину в аграрній і біологічній науці дорого обійшлася державі. Ці історичні уроки досить важливі для розуміння та правильної оцінки тих негативних тенденцій, які мали місце в 30-х — першій половині 60-х років.

Аналізуючи сказане, ми дійшли висновку, що з жовтня 1917 р. до 1921 р. радянська аграрна наука була наполовину розстріляна, 20-ті роки, особливо період непу, — золотий вік науки, в 30-ті роки — знову розстріли, в 40-х — першій половині 60-х років — ошельмована. І все це наша історія, котру не можна викреслити з пережитого народом.

Запитання і завдання

1. Як би ви охарактеризували проблему інтелектуального потенціалу аграрної науки в українському суспільстві?
2. Який висновок, на ваш погляд, можна було б зробити осмислюючи питання про витоки аграрної творчості українців і здобутки їхніх наукових пошуків?
3. Які основні результати аграрно-наукових пошуків, на вашу думку, заслуговують позитивних оцінок?
4. Які напрямки наукових досліджень і узагальнень кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. здобули визнання не тільки в Україні, а й поза її межами.
5. Спробуйте поміркувати над проблемою: витоки аграрної науки в Україні та її потенціал в другій половині ХІХ і першій половині ХХ ст., підготуйте повідомлення.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1939—1950 рр.)

---

1. Західноукраїнські землі на першому етапі війни

1 вересня 1939 р. фашистська Німеччина віроломним нападом на Польщу розпочала другу світову війну, яка за руйнуваннями і людськими жертвами значно перевищувала втрати першої світової війни.

Принагідно відзначимо, що друга світова війна поділяється на два етапи: перший — розпочався 1 вересня 1939 р., коли німецькі війська напали на Польщу, під владою якої знаходилася Західна Україна. Основна особливість цього етапу, який торкався лише західних українців, полягала в переході їхніх земель з 17 вересня 1939 р. від Польщі до радянського режиму; другий етап почався з нападом Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і тривав до 2 вересня 1945 р. — капітуляції Японії. Для України цей етап продовжувався лише до кінця жовтня 1944 р., тобто до повного звільнення українських земель від фашистських загарбників. Проте це не означає, що народ України стояв осторонь війни. Українські воїни продовжували громити ворога на західноєвропейських фронтах, а селяни у надзвичайно важких умовах напружено працювали на полях та фермах, відбудовуючи зруйноване сільське господарство.

Аналіз офіційних державних статистичних та інших джерел дає підставу розглядати Західну Україну як внутрішню напівколонію Польщі, її аграрно-сировинний придаток. Розвиток продуктивних сил на західноукраїнських землях гальмувався грабіжницькою політикою польських панів, обмеженням будівництвом промислових підприємств,

у тому числі з переробки сільськогосподарської продукції, варварським використанням природних багатств, перенаселенням у сільських місцевостях, малоземеллям та безземеллям селян, напівкріпосницькими порядками на селі. Крім того, політичне безправ'я західних українців — мешканців регіону, а також національно-культурне гноблення з боку західних сусідів призводило до нестерпного становища. Все це було підґрунтям, з якого виросло цілком природне прагнення українців до створення своєї держави, в котрій розв'язалися 5 різні пекучі проблеми.

Зважаючи на це, появу радянських військ 17 вересня 1939 р. на території західних областей населення зустрічало радісно, традиційно, як зустрічають високих гостей, — з хлібом і сіллю на вишитому українському рушнику. Воно вбачало в Червоній Армії свою визволительку, яка допоможе звільнитися з-під гніту Польщі і об'єднатися з Радянською Україною, щоб розбудувати свою державу — Україну. Проте сподівання виявилися марними.

Територія Західної України не зазнала голодомору, але її піддали зверху посиленому теророві у 1939—1941 рр., а також після повторного приходу армії в 1944 р.: проводилися масові арешти, нав'язувалася примусова колективізація тощо. Окупувавши західноукраїнські землі, радянський уряд намагався здобути прихильність українців. Деякі перетворення знаходили позитивний відгук корінного населення, зокрема, націоналізація промисловості, особливо цукрових заводів і торговельних підприємств, що належали полякам та євреям. У 1939—1940 рр. у Західній Україні було націоналізовано 2,5 тис. підприємств. Найпопулярнішим заходом радянської влади стала експропріація польських землевласників і обіцянка розподілити між селянами їхні землі.

У червні 1940 р. територія Української РСР розширилася за рахунок приєднання Буковини та Бессарабії. Отже, населення Радянської України поповнилося понад 7 млн мешканцями західноукраїнських земель. На практиці втілювався таємний протокол (додаток до радянсько-німецького договору 23 серпня 1939 р.), за яким Радянському Союзові передавалися майже всі західноукраїнські землі.

Внаслідок радянської експансії у Західній Україні вивільнилося багато робочих місць, на яких працювали поляки. Водночас проводилося переселення в східні райони України. Так, з вересня 1939 до червня 1941 р. із Західної України на підприємства Донбасу виїхало 17 тис. робітників. Ці та інші заходи сприяли тому, що в середині 1941 р. у Західній Україні було ліквідовано безробіття.

Найпопулярнішою акцією радянської влади стала оголошена експропріація польських землевласників і обіцянка розподілити між селянами їхні землі. Проте згодом стало відомо, що землі, вилучені у польських землевласників і «передані» найбільш бідним селянам, підлягали колективізації. До кінця 1939 р. було конфісковано й перерозподілено

понад 2 млн га землі. Бідняцькі господарства звільнилися від сплати податків. У важкому становищі опинилися заможні-середняцькі селяни. Вони сплачували різні податки, які встановлювалися новою владою. Ліквідовувалося безліч сільськогосподарських кооперативів, частина з них одержавнювалася.

У 1940 р. організовуються перші колгоспи. Для їх технічного обслуговування створили 182 машинно-тракторні станції. Колективізація відбувалася, як і в Східній Україні, примусовими методами. Західноукраїнські селяни не мали бажання вступати в колгоспи, усуспільнюючи за безцінь віками нажите майно, знаряддя праці, худобу тощо. Такі обставини викликали репресії проти селян з боку нової влади. У першу чергу репресіям піддавалися поміщики та заможні селяни. Багато мешканців Західної України, в тому числі селян, без будь-якого попередження, суду чи навіть формального звинувачення арештовували, заганяли у вагони для худоби й вивозили до Сибіру і Казахстану для підневільної праці. Деяких висаджували з вагонів на шляху до місця призначення. Населення чинило опір таким заходам, що проводилися з боку радянської влади. Виник підпільний рух, який носив антирадянський, а згодом й антинімецький характер. У такий спосіб до середини 1941 р. було колективізовано близько 13% селянських господарств.

Депортація як метод жорстокого адміністративного покарання чи політичного переслідування набирала широкого розмаху на західноукраїнських землях. Перша хвиля депортацій, що почалася восени 1939 р., охопила польських осадників, колоністів, мешканців прикордоння. Уряд Польщі стверджував, що під час радянської окупації із Західної України було депортовано близько 1,2 млн чоловік, переважно поляків.

Друга хвиля депортацій прокотилася у квітні 1940 р., коли виселяли «куркулів» — заможних селян. Всього із Західної України в 1939 — 1940 рр. до Сибіру, Казахстану, Поволжя, на Північ за різними підрахунками вивезено від 10 до 20% населення. Така жорстока акція негативно позначилася на забезпеченні трудовими ресурсами сільського господарства Західної України напередодні, у роки війни та в післявоєнний період.

За таких обставин зі східних областей України прибували кадри, що досить скромно виглядали на фоні західноукраїнських інтелігентів — українців, з яких дехто мав спеціальну освіту, здобуту в університетах Західної України, і володів двома-трьома мовами. Вимоги до студентів і рівень фахової підготовки у європейських вузах, які не мали робітфаків, були значно вищими, ніж у Радянському Союзі. Окрім того, сталінські репресії 30-х років згубно вплинули на інтелектуальний рівень радянського суспільства. Тому «висуванці» на керівні посади голів колгоспів, сільрад у багатьох випадках не мали ні належної освіти, ні досвіду, ні кваліфікації, причетної до сільського господарства. Це були, як правило, найбільш «політично зрілі» промислові робітники — кому-

ністи, які не мали елементарного уявлення про проблеми сільського господарства.

Включення Західної України до складу Української РСР, без сумніву, стало великою історичною подією. Оскільки вперше за багато років українці об'єдналися в межах однієї державної структури. Проте подальші насильницькі дії радянської влади на західноукраїнських землях деформували національно-визвольну ідею, і об'єднання, по суті, не привело до глибоких змін на селі у єдиній Україні.

Таким чином, вересень 1939 р. приніс селянам, як і всім жителям західноукраїнських земель, значні випробовування. Й. Сталін та його оточення, по суті, провокували громадянську війну в краї, що призводило до соціального напруження у цьому регіоні.

2. Українське село в 1941—1942 рр.

22 червня 1941 р. віроломним нападом фашистської Німеччини на СРСР розпочалася Велика Вітчизняна війна. З перших днів війни Україна стала ареною бойових дій. Гітлерівське керівництво ставило своєю метою захопити родючі землі України, якомога швидше оволодіти економічною базою, багатючими сировинними й паливними ресурсами, щоб, з одного боку, послабити військово-промисловий потенціал СРСР, а з другого — зміцнити власну воєнну промисловість за рахунок використання його економічних можливостей. Передбачалося перетворити Україну на колонію і відповідно до директиви Гітлера № 11 від 10 червня 1941 р. знищити її частину населення, решту перетворити на рабів рейху.

У важкому становищі перебувало сільське господарство, продуктивні сили якого характеризувалися низьким рівнем. Більшість районів Західної і Правобережної України швидко окупували німецькі війська. То ж ні зібрати хліб, ні евакуювати господарства не встигли. На Лівобережжі швидкими темпами збирали урожай. Це не було можливості вчасно зібрати, його спалювали відповідно до директиви Й. Сталіна. Знищували худобу, сільськогосподарські знаряддя праці. Застосовувалася тактика «спаленої землі».

На тимчасово окупованій території країни вироблялося лише 38% усієї довоєнної валової продукції зерна, 84% — цукру та утримувалося 38% поголів'я великої рогатої худоби й 60% свиней. Питома вага Української РСР у валовому виробництві зерна в СРСР до війни становила 27,5%, цукрових буряків — 72,5, соняшнику — 35,9%, картоплі — 26,9, м'яса — 24%. З перших днів війни постало важливе завдання — максимально зібрати урожай 1941 р.

Жахливі випробовування випали на долю селян, які потрапили під гніт фашистських загарбників. Окупаційна політика призвела їх до цілко-

витого зубожіння. Проте усвідомлюючи відповідальність моменту, трудівники села працювали не покладаючи рук.

Трудовими подвигами прославилось українське сільське жіноцтво. На його плечі лягла найбільша частка праці в колгоспах. У короткий строк жінки освоювали професії трактористів, комбайнерів та ін. Вони невтомно працювали на полях, вкладаючи частку своєї праці у перемогу над ворогом. В одній лише Харківській області близько 3 тис. жінок швидко оволоділи професією тракториста і, працюючи на колгоспних ланах, виконували по півтори-дві норми за робочий день. По 34—35 га зернових за сезон жнив у 1941 р. щоденно скошувала комбайном відомка трактористка з Старобешівського району Донецької області П. Ангеліна. Перевиконання норм на польових роботах стало звичайною справою більшості колгоспників.

З розгортанням воєнних дій все більше працездатних чоловіків поповнювали ряди армії, жінки, люди похилого віку, підлітки залучались до будівництва оборонних рубежів. У результаті цього, починаючи з серпня 1941 р., темпи збирання врожаю знизились. Та все ж, попри недостатню забезпеченість трудовими ресурсами, трудівники сільського господарства виконали значний обсяг збиральних робіт.

Завдяки зусиллям українських селян станом на 10 жовтня 1941 р. на заготівельні пункти надійшло понад 143 млн пудів зерна, що становило 28,5% плану державних поставок. Крім того, Україна мала певні продовольчі запаси. Разом із залишками зерна урожаю 1940 р. вони склали 238 875 тис. пудів. З них 125 537 тис. пудів зерна вдалося за липень—жовтень 1941 р. евакуювати у глибокий тил. Решту зерна було передано військовим частинам та продано населенню.

Значний внесок у забезпечення продуктами харчування армії та населення зробили тваринники. Колгоспи України в 1941 р. здали державі 3385 тис. голів великої рогатої худоби і 917 399 — свиней, а радгоспи — відповідно 57 770 і 253 679 голів. Цифрові дані свідчать про дострокове виконання обов'язкових поставок державі.

Нелегко було селянам вести сільськогосподарські роботи під час окупації. Все ускладнювалося встановленням «нового порядку» німецькими загарбниками на тимчасово захоплених землях Західної України, де почали господарювати колоністи. Гітлер наказав розчленувати територію України на окремі адміністративні одиниці. Найбільша з них була включена в райхскомісаріат «Україна», до якої входило основне Правобережжя і більша частина Лівобережжя. Галичину німці перетворили на один з районів генерал-губернаторства Польщі. Частина Південно-Західної України й Буковина були передані союзникові Німеччини — Румунії. Східні землі, найближчі до лінії фронту, залишалися під юрисдикцією німецької армії.

Уже перші кроки окупаційної влади характеризувалися жахливим свавіллям та насильством. Повсюди створювались концентраційні та-

бори різних найменувань: «табори евакуйованих», «трудоі табори», «гетто», «військовополонених» та ін. В Україні функціонувало 50 гетто й понад 180 великих концтаборів. За непідкорення окупаційній владі населення України жорстоко каралося.

В українських селах колгоспи та радгоспи гітлерівці перетворили на громадські двори. Землю вони передавали німецьким колоністам та колишнім місцевим поміщикам, які поверталися із-за кордону. У західних областях України окупанти зразу ж почали повертати маєтки старим поміщикам і насаджувати нових поміщиків — своїх колоністів. У поміщицьких господарствах була введена панщина: селяни мусили безкоштовно зі своєю тяговою робочою силою чотири дні на тиждень працювати на поміщика, решту днів — на окупантів, причому без оплати.

У лютому 1942 р. окупаційні власті опублікували аграрний закон, в якому офіційно проголошувалася «ліквідація» колгоспів та переділ землі. Кращі землі було взято під городи гітлерівської армії та помістя німецьких колоністів. Землю одержували й прислужники окупантів — співробітники управ, старости, поліцейські та ін.

Селяни обкладалися різними важкими податками. Вони здавали майже весь урожай, виконували поставки м'яса, молока, масла, яєць, вовни, шкури худоби та свиней тощо. Кожен селянин змушений був платити й грошовий податок. Крім того, встановлювався поземельний податок, податок за будівлі, прибутковий податок, «церковний» податок тощо. Водночас процвітала система різних поборів і повинностей. Селяни зобов'язані були утримувати охорону мостів, а також загони і команди, котрі розквартирувалися у даній місцевості, оплачувати старшин, старост, поліцейських. На окупованій території проголошувалася загальна трудова повинність. За невиконання завдань поставок, податків та повинностей окупанти жорстоко розправлялися з селянами, застосовуючи тілесні покарання та штрафи.

У листопаді 1941 р. почалося вербування робочої сили для відправки в Німеччину. Спочатку німці прагнули вербувати «добровольців», обіцяючи їм у Німеччині земний рай. Проте бажаючих виявилось небагато, тоді фашисти вдалися до насильницького вивезення у неволю людей. Майже всі вони були з сільської місцевості. На початку 1942 р. поліція нацистського правителя України Е. Коха проводила масові облоги переважно серед сільської молоді, щоб відправити її до рейху. Дані свідчать, що з 2,8 млн оstarбайтерів наприкінці війни 2,3 млн були вихідцями з України.

В окупованих українських селах не вистачало робочих рук, особливо механізаторів. Про техніку, годі й говорити, її було дуже мало. Проте селяни, в основному жінки, люди похилого віку, підлітки виконували всі роботи.

Становище на селі ускладнювалося тим, що у зерпні—вересні 1941 р.

гітлерівці почали надзвичайно ефективно експлуатувати сільське господарство країни, яке фактично перебувало під їхнім контролем. Селян нещадно експлуатували, змушуючи працювати від світанку до ночі. Їх праця фактично не оплачувалася. Це спричинило те, що 85% продуктів харчування, які постачались у Німеччину з окупованих радянських територій, вивозилось з України. Тільки у 1941—1942 рр. загарбники вивезли з України близько 2,8 млн т продовольства.

Крім того, німецькі загарбники вивозили з України сільськогосподарську сировину, а також чорнозем. Останнє засвідчує стрічка документальної кінохроніки, що зберігається в Державному архіві кінофотодокументів: під час тимчасової окупації території України фашисти відправляли до рейху ешелонами українські чорноземи Полтавщини. Сумніватися не доводиться — німці добре знали поживну вартість тих чорноземів і грабували їх так само, як і матеріальні та сировинні цінності: зерно, худобу, залізну руду, кольорові метали, трактори, сільськогосподарські машини тощо.

У той час як загарбники вивозили українські багатства до Німеччини, населення України було посаджене на голодний пайок і мало гостру потребу в предметах першої необхідності (мило, сірники, гас, взуття тощо). І хоч було введено карткову систему, але вона не спроможна була забезпечити жителів необхідними продуктами харчування. Від голоду і епідемії умирили десятки тисяч людей.

Із самого початку війни відбувалася масова евакуація у центральні та східні райони СРСР колгоспників, працівників радгоспів та МТС, а також сільськогосподарської техніки, худоби, майна господарств. З України в тил було відправлено понад 34 тис. тракторів, які раніше обслуговували колгоспно-радгоспне виробництво.

Водночас заздалегідь визначеними шляхами трудівники сільського господарства гнали табуни племінних коней, стада корів, биків, отари овець. Станом на 25 жовтня 1941 р. з України було перегнано 6280,5 тис. голів худоби. Це небезпечне й відповідальне завдання в умовах бомбардування виконували 70 200 тваринників колгоспів та радгоспів. Окрім того, вони здали на бази «Укрзаготхудоби» в рахунок м'ясопоставок 1941 р. значну кількість великої рогатої худоби і свиней.

Трудові подвиги здійснювалися працівниками сільського господарства України в евакуйованих східних районах СРСР. Залишивши обжиті місця, майно, предмети домашнього вжитку, вони переживали значні матеріальні труднощі, вступаючи на новому місці в колгоспи і радгоспи. Українські землероби запроваджували свій досвід господарювання в районах Поволжя, Приуралля, Середньої Азії, Казахстану та Закавказзя, добиваючись значних показників. Так, буряководи з України, маючи великий досвід вирощування цукрових буряків, допомагали колгоспникам східних районів у впровадженні цієї культури. За їхньою допомогою вперше були посіяні цукрові буряки в заволзьких степах. Резуль-

тати цієї роботи були вражаючими. Так, артіль «Червоні зорі» в 1942 р. збирала на поливних землях по 1000 ц цукрових буряків з гектара.

З ентузіазмом працювали евакуйовані МТС. Зразковим прикладом для колгоспників Західно-Казахстанської області стала бригада П. Ангеліної. У 1942 р. її бригада виконала більше двох річних норм тракторних робіт і заощадила 13,3 т пального. Особисто П. Ангеліна перевиконала завдання в чотири рази. Вона завжди добивалася високої якості оранки, передпосівного обробітку ґрунту, сівби і збирання врожаю проводила в стислі строки.

Переміщення у райони Середньої Азії, Казахстану, Поволжя, Сибіру матеріально-технічної бази господарств і трудових ресурсів України дало змогу налагодити за нових умов ритмічну роботу з розширення посівних площ, підвищення врожайності сільськогосподарських культур, збільшення поголів'я худоби та продуктивності тваринництва. Масова евакуація посилила здатність продовжувати війну проти німецьких загарбників.

Долаючи труднощі, ризикуючи життям в умовах бомбардування під час роботи на колгоспних полях, не маючи вихідних, святкових днів, відпусток, українське селянство робили все, щоб найближчим часом зламати ворога і недопустити панування нацистів на території України. Таким чином, колгоспне селянство напруженою працею зробило великий внесок у виробництво сільськогосподарської продукції, забезпечивши нею армію та населення. Перемоги радянських військ на фронтах, здобуті в 1941—1942 рр., були значною мірою й перемогами українських селян.

3. Відбудова на селі. Втрати у війні

На початку 1943 р. почалося масове вигнання окупантів з України. Першою серед областей республіки було визволено Луганську область. Поступово зі сходу на захід від німецьких загарбників звільнялись українські землі. З визволенням території України трудівники села відновлювали зруйноване німцями сільське господарство. За допомогою робітників міста вони почали ремонтувати сільськогосподарську техніку, сприяючи якнайшвидшому зміцненню ремонтно-технічної бази сільського господарства і максимальному відновленню машинно-тракторного парку. Так, підготовкою до весняно-посівних робіт 1943 р. лише на Луганщині займалось понад 200 бригад зі складання і ремонту сільськогосподарської техніки. Було придбано понад 20 тис. запасних частин.

В областях України розгорнувся рух зі збирання коштів у фонд оборони. У колгоспах організовували так звані червоні обози з продовольством у фонд армії. Колгоспники зі своїх підсобних господарств здавали для армії зерно, м'ясо, молоко та інші продукти харчування. Селяни

брали шефство над військовими госпіталями, збирали кошти на будівництво танкових колон та літаків. Лише у 1943—1944 рр. вони внесли до фонду оборони понад 700 млн крб.

Колгоспи звільнених регіонів виконували державні заготівлі. Так, у 1944 р. господарства звільнених районів Волинської області здали державі 9135 т зерна, 9545 т картоплі, тисячі тонн сіна тощо. Вчасно виконуючи державні поставки, українське селянство своєю наполегливою працею примножувало здобутки радянських воїнів на фронтах, наближаючи перемогу.

Ціною величезних зусиль відроджували сільське господарство колгоспники Житомирщини. Протягом першої половини 1944 р. було складено і відремонтовано кілька сотень тракторів. У проведенні польових робіт значну допомогу надала Військова Рада 1-го Українського фронту. Вона передала області 153 автомашини і 80 т пального. У тому самому році колгоспам вдалося освоїти посівну площу на 63%. Завдяки невтомній праці всіх трудівників колгоспного села області посівна площа в 1950 р. у цілому досягла довоєнного рівня, що дало можливість більш успішно розвивати сільське господарство.

Наприкінці 1944 р. на 65% порівняно з довоєнним періодом було відновлено посівні площі України. Хлібороби зібрали в середньому по 10,8 ц зерна з га (в 1940 р. — 14,6 ц), що дало змогу виконати державний план хлібозаготівель і здачі зерна у фонд армії.

Відступаючи у 1943—1944 рр., окупанти вивезли з України до Німеччини: 9 млн т зерна, 400 тис. т цукру, 950 тис. т олії, 622 тис. т м'ясних продуктів, 108 тис. т масла, 2 млн 500 тис. т корму для худоби. За цей час фашистські загарбники сплюндрували 27 910 колгоспів, 872 радгоспи і 1300 машинно-тракторних станцій, вивели з ладу понад 16 тис. промислових підприємств. До Німеччини вивезли 56 тис. тракторів, 24 тис. комбайнів, 16,9 млн голів великої рогатої худоби та свиней, 7,8 млн овець і кіз, 3,3 млн голів коней.

Тільки із загальної суми прямих матеріальних збитків — 285 млрд крб. (у довоєнних цінах), заподіяних фашистами народному господарству і населенню України, близько 31% припадало на сільське господарство. Лише колгоспи зазнали збитків на 88,1 млрд крб. У результаті цього скоротилися посівні площі, знизилася загальна культура землеробства та врожайність сільськогосподарських культур, що негативно позначилося на продуктивності тваринництва.

Цілковите чи часткове знищення промислових підприємств, від яких значною мірою залежав рівень розвитку сільського господарства, не могло не позначитися на аграрному секторі. У 1945 р. валовий збір сільськогосподарських культур становив лише 60% від рівня 1940 р. Війна завдала Україні значно більше руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи.

Найдорощими втратами були люди. Фашистські злочинці зруйну-

вали і спалили в Україні понад 28 тис. сіл, з них 256 повністю знищено, а населення розстріляно. Вони вбили й по-звірячому замучили 5,4 млн чоловік, або кожного шостого мешканця України. Понад 10 млн залишилися безпритульними, не маючи житла. Для примусової праці до Німеччини було депортовано 2,3 млн українців. Тисячі колгоспників, працівників радгоспів, МТС, спеціалістів сільського господарства, боячись помсти сталінського режиму, так і не повернулися додому після завершення війни.

Особливо великі втрати понесли поліські райони областей України. Так, на Волині фашисти знищили 97 сіл, серед них спалили до тла Кортеліси, Дубове, Вілицю, Окурівку, Кричевичі, Острів, Карасин та інші. У Чернігівській та Сумській областях — по 21, в Київській області — гітлерівськими загарбниками було знищено 17 сіл. У с. Корюківка на Чернігівщині спалено 1290 дворів, загинуло понад 7 тис. жителів. У Житомирській області гітлерівці спалили понад 160 сіл, з них 70 — зрівняли з землею. Серед них найбільше постраждало с. Копище. 13 липня 1943 р. всього за 12 годин село вщент було спалено разом із людьми, яких зачинили в тваринницьких приміщеннях. Жертвами Копищенської трагедії стали 2887 чоловік, з них 1347 — діти до 12 років. Прикладів про злочинні дії фашистів на українській землі можна навести безліч. Адже саме тут терористичний режим німецької окупації існував значно довше, ніж у інших регіонах СРСР, окупованих пізніше і звільнених раніше. До того ж Україна найбільше приваблювала гітлерівців своїми неоціненними багатствами.

Відступаючи з України, фашисти застосовували тактику «спаленої землі». Гітлер наказав своїм військам, відступаючи з України, винищити всіх людей і худобу та залишити спалену і винищену землю.

Як відомо, відбудова сільського господарства розпочалася із визволенням території України від німецько-фашистських загарбників. Програму відбудови і шляхи її здійснення намітила постановою партії і уряду від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації». Нею визначився порядок і строки повернення сільськогосподарської техніки, майна, худоби у звільнені райони, заходи щодо збільшення поголів'я худоби в колгоспах тощо. На відновлювані роботи держава виділила 18 млрд крб. Сума, звичайно, недостатня. Для України виділили 31 млн крб. на відновлення машинно-тракторного парку. Становище ускладнювалося тим, що реевакуація майна колгоспів, радгоспів, МТС, вивезених у тил в 1941—1942 рр., була визнана недоцільною. В Україну поверталися лише деякі колективи господарств, та й то в неповному складі.

Машинно-тракторний парк був уже фізично зношений, адже сільськогосподарська техніка за роки війни практично не випускалася. Не вистачало тракторів, комбайнів, плугів, культиваторів, сівалок, молотарок тощо. Так, тракторного парку залишилось 39 і комбайнового — 40%.

Негативно вплинули на роботу МТС серйозні перебої з паливом та запчастинами.

У зв'язку з недостатньою кількістю сільськогосподарської техніки навантаження на трактори і живу тяглову силу втричі перевищувало довоєнний рівень. Різко скоротилось поголів'я робочої продуктивної худоби. Коней залишилось 30% від довоєнної чисельності, великої рогатої худоби — 43%. Це негативно позначилося на фізичному стані тяглової худоби. У Київській, Полтавській, Житомирській та Миколаївській областях наприкінці 1945-го — на початку 1946 рр. налічувалося від 33 до 16 тис. голів украї виснажених коней. Мав місце їх масовий падіж. Так, близько 30% поголів'я коней загинуло на Вінниччині, а в цілому по Україні в 1945 р. воно зменшилося майже на 144 тис. голів, що становило 16,1% їх загальної кількості.

За таких умов замість коней на польових роботах широко використовувалися колгоспні та власні корови, хоч продуктивність праці при цьому падала на 25—40%. При оранці корови виснажувались, знижувався надій молока, що негативно позначалося на харчуванні людей.

Проте максимальне використання тракторів та корів не могло компенсувати нестачі тягла. Тому колгоспники змушені були обробляти поля вручну. Часто вони самі впрягалися замість худоби в упряж, копали землю лопатами, на плечах чи на візках доставляли насіння в поле. Майже весь урожай збирали вручну. Зовсім не вносилися мінеральні добрива, органічні — в надто обмеженій кількості.

Гостра нестача робочої сили і тяглових засобів у господарствах України не дозволяла своєчасно і високоякісно обробити поля та зібрати врожай. Хоч посівні площі колгоспів у 1945 р. зросли порівняно з 1944 р. більш як на 1 млн га, це однак не призвело до збільшення валового збору зерна. Якщо в 1945 р. посівні площі колгоспів досягли 75,6%, то валовий збір зернових — лише 46,9%. Аналогічна диспропорція простежувалася і в наступні роки.

Відбудова матеріально-технічної бази села проходила за надзвичайно складних умов. Занадто великі були руйнування, які вимагали чималих коштів. Проте здійснити одночасно достатні капіталовкладення і в промисловість, і в сільське господарство було неможливо. До того ж, як і раніше, переважна їх частина виділялася на розвиток промисловості. У колгоспно-радгоспному виробництві не вистачало робочих рук. Слід пам'ятати, що в 1944 р. у колгоспах України працювало лише 71% працездатного населення від довоєнного рівня. До того ж додалися ще людські втрати в період війни.

Гостро стояло питання про відбудову старих і будівництво нових заводів тракторного і сільськогосподарського машинобудування. Завдяки зусиллям робітничого класу збільшилося виробництво тракторів і сільськогосподарських машин, що поступали у колгоспи та радгоспи. На початку 1951 р. у сільському господарстві України за кількістю

тракторів і вантажних автомобілів довоєнний рівень було перевищено, а за кількістю зернових комбайнів республіка наблизилась до нього. Це дало можливість механізувати виробничі процеси у рослинництві, особливо в зерновому господарстві. Проте у тваринництві комплекс робіт продовжував здійснюватися вручну.

У сільському господарстві заборонялося користуватися електроенергією від державної мережі. Це пояснювалося дефіцитом фінансових і матеріальних ресурсів, а також недостатньо розвинутою електроенергетичною промисловістю, яка сама мала потребу у відбудові. У зв'язку з цим у сільській місцевості було розгорнуто будівництво дрібних гідро- і теплових електростанцій. Поширювалося будівництво електростанцій методом народної будови. Його ініціаторами у 1946 р. виступили колгоспники, робітники і службовці Київської, Вінницької, Харківської та Сталінської областей. У 1949 р. завдяки спільним зусиллям трудящих уже було електрифіковано сотні МТС, радгоспів, 3464 колгоспи. Останнє означало, що кількість електрифікованих колгоспів збільшилась втричі порівняно з довоєнним рівнем.

Важливим фактором у відбудові народного господарства, в тому числі сільського, стало проведення в 1947 р. грошової реформи. Війна викликала необхідність випуску в обіг великої кількості паперових грошей. У результаті цього утворився надлишок грошових знаків, їх знецінення, зросла дороговизна, ринкова спекуляція. В обігу були також фальшиві грошові знаки, які пускали в хід фашисти. Все це спричинило труднощі й необхідність проведення грошової реформи, яка зміцнила фінансове господарство, підвищила купівельну спроможність карбованця, що було позитивним моментом у зміцненні держави. Того ж року було відмінено карткову систему.

Наприкінці 1945 р. в Україні діяло 27 493 колгоспи, 784 радгоспи й 1277 МТС. Незважаючи на явно виражені хронічні проблеми колгоспів, радянське керівництво після звільнення території України від фашистів відновило всі колгоспи. На селі було вжито заходів, щоб відібрати у селян землю та реманент, які ті частково «приватизували» під час війни.

Процес об'єднання дрібних колгоспів у великі господарства почався в Україні з 1946 р. і набув широких масштабів у 1950 р. Кількість колгоспів різко зменшилась. Якщо на початку 1950 р. налічувалося 33 653 колгоспи, то після укрупнення, наприкінці 1951 р., — 16 506.

Перетворивши Україну на сільськогосподарську лабораторію СРСР, у 1947 р. передбачалось об'єднання колгоспів у гігантські агроміста. Кожне з них мало забезпечити близько 5 тис. жителів усіма формами міського життя. За проектом мали ліквідувати присадибні ділянки, за рахунок яких селяни виживали ще й здавали значну частину продуктів харчування в державу. Але ця утопічна ідея викликала такі рішучі протести, що уряд відмовився від неї.

Складним і трагічним був процес соціально-економічних змін у

сільському господарстві Західної України. У 1947—1948 рр. після того, як радянський режим значною мірою зламав опір УПА, на західноукраїнських землях розпочалася колективізація, що повторювала модель колективізації Радянської України кінця 20-х початку 30-х років. Незважаючи на те, що процес об'єднання селян в колгоспи проходив у післявоєнний період, помилки, прорахунки, недоліки, допущені в ході колективізації у східному регіоні України, не враховувалися. Колективізація селянських господарств на західноукраїнських землях відбувалася примусовими методами і форсованими темпами. Спочатку заможного-середняцьке селянство обкладалося такими податками, що утримувати свої господарства не було змоги. За тим усуспільнювали не тільки землю, але й знаряддя праці, коней, інвентар тощо.

Процес колективізації в Західній Україні проходив без урахування місцевої специфіки і політичної ситуації в краї, що спричинило загострення обстановки. Тому характерною особливістю колективізації селянського господарства на західноукраїнських землях було те, що вона здійснювалась в умовах гострої класової боротьби, супроводжувалась збройною боротьбою з УПА.

Основна маса західноукраїнських селян була охоплена колективними господарствами в 1948—1949 рр. У середині 50-х років у західних областях суцільна колективізація селянських господарств завершилась. Водночас для технічного обслуговування колгоспів створювались МТС. Близько 1,5 млн селянських господарств було об'єднано в більш як 4,5 тис. колгоспів.

Напруженим залишалось в Україні становище з трудовими ресурсами на селі. Трудовий потенціал її значною мірою вичерпувався із села шляхом масових депортацій сімей зрадників Батьківщини, хоч більшість з них звинувачувалась безпідставно, оскільки згодом — реабілітована. Депортації почалися, згідно з указом НКВС СРСР № 00/552, 1940 р. і тривали до початку 50-х років. На сім'ю арештованого заводили особову справу для наступного виселення у спецпоселення до Сибіру. Засланню підлягали всі дорослі й неповнолітні члени сім'ї засудженого. Так, 7 листопада 1944 р. зі звільненої від німецьких фашистів Житомирської області було конвойовано «спецконтингент» у кількості 165 осіб, з них 74 дорослих і 91 дитина. Такі акції проводилися в усіх областях України.

Депортаціям за межі України підлягали селяни-одноосібники. Ця протинародна акція реалізовувалася в життя на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. про виселення осіб за межі Української РСР.

Гірка доля спіткала німців — уродженців переважно сільської місцевості України. Протягом кількох століть вони глибоко пустили своє родинне коріння і тривалий час працювали у галузі сільського господарства, відзначаючись неабиякою працьовитістю. Більшість з них

працювала в колгоспах. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1948 р. всі вони були взяті на облік спецкомендатур МВС і вислані на спецпоселення до Сибіру навечно, без права повернення на місце попереднього мешкання. Жорстока державно-депортаційна машина розкрутила свій маховик у наступ на найбільш активних і діяльних трудівників.

Мільйони колгоспників, працівників радгоспів та МТС загинули на фронтах війни. Багато селян, в основному чоловіків, залучалося до відбудови промисловості. Якщо в 1940 р. чоловіки серед працездатних колгоспників України становили 49%, то на початку 1945 р. — 20%. Важка фізична праця в сільськогосподарському виробництві лягла переважно на жінок, молодь.

Бракувало керівних кадрів, спеціалістів сільського господарства та кадрів масових професій. Більшість голів колгоспів та сільських рад не мали належної освіти і досвіду роботи. У 1946 р. з 18 тис. спеціалістів сільського господарства лише близько 5 тис. працювали в колгоспах, решта — осіли у різних структурах управлінського апарату. Проблема забезпечення трудовими ресурсами колгоспно-радгоспного виробництва в 1946—1950 рр. залишилася не розв'язаною.

Величезні труднощі довелося долати у відбудові житлових будинків, колгоспних господарських будівель, освітньо-культурних закладів на селі. Завдяки зусиллям українського селянства в 1947 р. у нові та відбудовані житлові будинки вселилося 147 131 сім'я колгоспників. Житлове будівництво на селі на відміну від міста, як правило, велося за власні кошти селян і їхніми силами. Будинки будувалися невеликі, низької якості та з примітивних матеріалів, які тільки траплялись під руку.

Із зазначеної кількості будинків для колгоспників цегляних було побудовано 4400, або 3%, кам'яних — 7 тис., або 4,8%. Це були в основному будинки для голів колгоспів, секретарів партійних організацій та інших керівників господарств. Зовсім не будувалися цегельні будинки у Чернігівській і Волинській областях, дуже мало — в Житомирській, Полтавській, Сумській, Кіровоградській областях.

Водночас чимало селян не мали своїх домівок і змушені були мешкати під чужим дахом або в землянках, навіть в сараях з худобою. Станом на 1 січня 1948 р. залишалось проживати в землянках 11 492 тис. сімей з 39 407 чоловік, на чужій житловій площі і тимчасово пристосованих для мешкання приміщеннях — 47 946 сімей, в яких налічувалося 153 597 чоловік. Отже, українське селянство, пройшовши через лихоліття війни, продовжувало далі страждати у повоєнні роки. Розруху на селі, нанесену війною, в 1946—1950 рр. не вдалося повністю подолати. Становище в сільському господарстві залишалось далеко не втішним.

4. Україна в лещатах голоду 1946—1947 рр.

Третій «радянський» голод 1946—1947 рр., який виник внаслідок комплексу причин, зокрема незвичайної посухи, повоєнної розрухи, політики пограбування села, ще більш посилив душогубний прес на українське селянство. Зима 1945/46 рр. у більшості районів України видалася малосніжною, а квітень-червень були найбільш посушливими за 50 попередніх років. Це призвело до ослаблення й загибелі посівів зимових і ярих культур. У 120 районах Одеської, Миколаївської, Херсонської, Луганської, Харківської, Сумської областей узимку повимерзали й навесні не зійшли зернові на 550 тис. га, що становило 20% площі посівів цих культур.

У липні 1946 р. керівництво ряду потерпілих від посухи областей звернулося до уряду України з проханням зменшити планові завдання хлібозаготівель, проте воно виявилось марним. Рада Міністрів Української РСР та ЦК КП(б)У затвердили спущений зверху план, яким передбачалося здати державі 340 млн пудів зерна. Це за тих умов, коли в 1946 р. врожай зернових культур в Україні в середньому становив 3,8 ц з 1 га, в деяких областях — від 1 до 3 ц з 1 га. Наприклад, у Житомирській області урожай зернових сягав від 1,5 до 3 ц з га. У багатьох колгоспах кількість зібраного зерна виявилась меншою за ту, що була витрачена на сівбу. Валовий збір усіх зернових в Україні становив у 1946 р. 531 млн пудів проти 1330 млн у 1940 р. Значно знизилася врожайність технічних культур. Так, врожаї цукрових буряків у 1946 р. у середньому становили 43 ц з 1 га. Недорід не був головною причиною, і голоду можна було запобігти лише вказівкою зверху, але вона виявилася діаметрально протилежною.

Спеціальні уповноважені Міністерства заготівель СРСР безсовісно грабували українське село, забираючи у державні поставки майже все зерно, картоплю, овочі тощо. Замість того, щоб вжити заходів щодо усунення голоду в Україні, з московських кабінетів надходили директивні листи про збільшення планів хлібозаготівель, м'ясо-, молоко-, шкіро- та інших поставок, які неможливо було виконати. Отже, завдання уряду полягало в тому, щоб вилучити з українського села якомога більше сільськогосподарської продукції з метою підриву біологічного потенціалу села як джерела українства.

Виконуючи директиви «батька народів» у галузі сільського господарства України, Л. Каганович дійшов висновку, що головною причиною «негарздів» на селі є націоналістичні прояви. На одній із нарад секретарів обкомів партії він заявив, що кожний випадок невиконання планових завдань у сільському господарстві республіки буде розглядатися як прояв буржуазного націоналізму з боку керівництва різного рангу. І слова стали законом, який санкціонував беззаконня.

За невиконання розпоряджень зверху застосовувалася репресивна

машина, яка душила безпідставно невинних людей, необґрунтовано притягуючи їх до кримінальної відповідальності. Особливо постраждали від цього голови колгоспів, котрим чіпляли ярлики — «за саботаж хлібозаготівель», «шкідництво», «зрив строків хлібопоставок». Лише за неповний 1947 р. у районах Житомирської області змінилося 79 голів колгоспів. Найбільша плинність кадрів була в поліських районах, зокрема Народицькому, Олевському, Словечанському.

Під репресії потрапляли й механізатори, які звинувачувалися в «навмисному пошкодженні» сільськогосподарської техніки і за це їх оголошували «дезертирами» від праці, «злочинцями-шкідниками». Не минули репресії й рядових колгоспників. За дрібну, вимушену скрутними обставинами крадіжку колгоспників позбавляли волі від 5 до 15 років.

Надмірно високі податки, якими обкладалися колгоспники, ускладнювали й без того їх нелегке життя. До діючих податків у другій половині 40-х років додалися ще й інші, зокрема фруктовий, який селянин мусив платити за кожне фруктове дерево і ягідний кущ на присадибній ділянці. Часто це спричиняло вирубку садів, оскільки не було можливості платити за них. Знищення фруктових дерев негативно відбивалося на екологічній обстановці.

Нововведенням для селян став так званий поштучний податок на худобу, свиней, домашню птицю. Це призводило до обмеження селянського підсобного господарства, оскільки чим більші його розміри, тим більші обсяги податку. Окрім того, колгоспники платили податки на землю, м'ясо, молоко, яйця, а також зобов'язані були здати в державу шкури свиней, худоби. Таким чином, впровадження податкової системи було важким тягарем для селян, що спонукало їх до зубожіння, втрати стимулу працювати та поступового відмирання підсобного господарства трудівників села.

Зважаючи на те, що селяни виконували непомірно високі поставки сільськогосподарської продукції, фактично вони самі залишилися без неї, оскільки держава відібрала у них все збіжжя, залишаючи їх напризволяще. У більшості господарств, що потерпіли від посухи, зерно та гроші на зароблені трудовні не видавалися зовсім. У цілому на душу населення в колгоспах України в 1946 р. припадало лише 34 кг зерна. Нестача кормів у господарствах призвела до масового падежу тварин. До того слід додати, що в роки війни підсобні господарства колгоспників, що стали для них основним засобом існування, були сильно підірвані.

На селі поширювалися дистрофія, голод, від якого люди пухли і вмирили. Рятуючись від голодної смерті, вони їли траву, листя дерев, собак, котів, дрібних гризунів. Мали місце випадки канібалізму. Голодуючі сільські трудівники — виробники хліба змушені були залишати своїх виснажених дітей у містах на вокзалах, вулицях, базарах, сподіваючись на порятунок у дитбудинках. Міста також голодували, але їх населення в основному отримувало хліб на картки.

Виснажене війною, зuboжиле від сталінської злочинної системи керівництва українське селянство важко переносило наслідки посухи. У 1946 р. до ЦК КП(б)У та уряду республіки з областей надходили численні прохання про надання продовольчої позики. Прикро констатувати, що прохання виявились тоді марними, а керівництво України — глухим до сільських жителів, що постраждали від посухи. Лише весною 1947 р. союзний уряд на прохання республіканського керівництва спромігся надати колгоспам продовольчу позику в 60 тис. т, що дала можливість підтримати близько 3,4 млн чоловік, які брали участь у весняно-посівній кампанії. Всього в 1947 р. колгоспному селянству України надійшло 95 тис. т продовольчого зерна. Проте цієї допомоги не вистачало, і українські селяни змушені були самі шукати шляхи виживання.

Одним із них для сільських трудівників, які потерпіли від посухи, був шлях до Західної України. У результаті бартерних відносин, зокрема обміну дрібних промислових товарів на хліб і картоплю, значна частина людей врятувалася від голодної смерті. Цим ми маємо завдячувати західноукраїнському населенню, що обігріло й нагодувало знедолених у тяжку годину.

Архівні матеріали показують, що голод в 1946—1947 рр. мав місце в сільській місцевості України, про що свідчать численні листи, скарги трудівників села в різні інстанції. Проте інформація про голод, добре відома владомощцям, трималася в суворій таємниці. Офіційна преса наголошувала на «підвищенні матеріального рівня життя колгоспників». Звернутися за допомогою до світової громадськості заборонялося, оскільки сам факт голоду оберігався як державна таємниця аж до початку 90-х років. Дозволялося лише між іншим згадати, що внаслідок посухи в деяких районах країни виникли продовольчі труднощі, які досить оперативно і безболісно були ліквідовані. А насправді голод 1946—1947 рр. в Україні за неповними даними забрав понад 1 млн людських життів.

І хоч цього разу влада заздальгідь не планувала голоду в Україні, але майже не вживала ніяких заходів щодо його усунення і, навпаки, надмірними хлібозаготівлями сприяла його поглибленню. З прикрістю доводиться констатувати, що коли в Україні люди пухли з голоду і вмирили, в 1946—1947 рр. експорт зерна з СРСР до Німеччини, Франції, Болгарії, Польщі, Чехословаччини та інших країн становив 2,5 млн т, з них 1,7 млн т — в 1946 р. До того ж зерно в більшість країн постачалося в порядку «інтернаціональної допомоги». Отже, зерно в неосяжній країні було, голоду можна було уникнути, але політика Кремля щодо України мала злочинний характер.

Запитання і завдання

1. У чому полягала специфіка аграрних відносин в західних областях України в кінці 30-х років — на початку вітчизняної війни?

2. У чому полягали особливості аграрних відносин в період нацистської окупації України? Що спільного в колгоспній системі часів СРСР і організації господарювання фашистів в роки окупації?

3. В чому полягали складнощі відбудови на селі після звільнення України від окупантів? Оцініть збитки, нанесені сільському господарству окупантами, соціальні втрати українського селянства у війні.

4. Використайте матеріали підручника та інші публікації для аналізу такого соціального явища, як голод 1946—1947 рр. Підготуйте на цю тему доповідь чи повідомлення, залучивши матеріали з ваших сіл, районів тощо.

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНО-ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ (50-ті — перша половина 60-х років)

---

1. Сільське господарство на початку 50-х років

На початку 50-х років сільське господарство України, як і СРСР в цілому, залишалося перебувати в критичному становищі. За 1946—1950 рр. розруху, нанесену війною, в українському селі не вдалося подолати, що негативно вплинуло на розвиток аграрного сектору. Основні кошти держави витрачалися на відбудову промисловості. Економічні відносини не стимулювали швидке зростання виробництва сільськогосподарської продукції. У сільському господарстві досить повільно запроваджувалися найновіші досягнення науки і техніки. Власні нагромадження колгоспів, як і раніше, були незначними, оскільки вони здавали державі сільськогосподарську продукцію за надто низькими директивними заготівельно-закупівельними цінами.

Державні органи закуповували у колгоспів пшеницю по одній копійці за кілограм при роздрібній ціні на борошно 31 коп.; яловичину — за 23 коп., а продавали в містах у середньому за 1,5 крб.; молоко — відповідно 2,8 коп. за літр і 22 коп. в роздріб. Такі закупівельні ціни не відшкодовували, та й не могли, природно, відшкодувати суспільно необхідні затрати праці.

Систематичне викачування коштів із сільського господарства для розвитку важкої промисловості та зміцнення обороноздатності країни, підрив сільськогосподарської науки антинауковою лисенківщиною, недостатнє матеріальне стимулювання трудівників села призвели до того, що сільськогосподарське виробництво розвивалося дуже повільно.

Негативно на розвиток сільського господарства вплинула податкова система, що поширювалася на власників підсобних господарств. Податків було настільки багато (на землю, м'ясо, яйця, молоко, сирі шкури, фруктові дерева та плодові кущі тощо), що вони нерідко перевищували оплату праці селянина в колгоспі. Податкова політика була спрямована на поступове відмирання присадибного господарства на селі. Ідея М. Хрущова (з 1938 до 1949 рр. очолював Компартію України) про створення в Україні гігантських агроміст і ліквідацію присадибних ділянок перейшла рубіж 40-х і продовжувала виношуватися на початку 50-х років.

Високі ціни на промислові товари та сільськогосподарську техніку, що зосереджувалась у МТС, ставили колгоспи і трудівників села у скрутне становище. Нееквівалентний обмін між містом і селом систематично поглиблювався, підриваючи у селян стимул до праці не тільки у колгоспах, а й у присадибних господарствах.

Держава суворо диктує селу тверді, передусім вигідні їй ціни закупівлі сільськогосподарської продукції, встановлює сприятливі знову ж таки для неї ціни на аграрну техніку та знаряддя праці, монополізує податкову політику щодо колгоспів, радгоспів, сільських трудівників. Стійкість і послідовність цього жорстокого пресингу витримувалась і у визначений історичний період.

Недоліком у сільському господарстві було нерівництво колгоспами та радгоспами зверху, що позбавляло їх права самостійного планування виробництва з урахуванням природно-кліматичного фактора та своїх можливостей. Надмірна централізація планування ігнорувала не тільки природні та економічні умови регіонів, а й ініціативу колгоспників, теоретичні знання і практичний досвід спеціалістів.

Гостро відчувалася незабезпеченість трудовими ресурсами у колгоспно-радгоспному виробництві України. Це призводило до уповільнення поступу в галузі землеробства, від якого залежали певні зміни у тваринництві. Село мало велику потребу в кваліфікованих спеціалістах.

Все це разом взяте стримувало якісні зрушення в аграрному секторі. Незважаючи на те, що посівні площі в Україні збільшились, валова продукція землеробства в 1950 р. становила лише 84% довоєнного рівня.

У післявоєнний період було завершено колективізацію в західних областях України. До 1955 р. майже всі 1,5 млн селянських господарств Західної України, що становили 93% загальної кількості, було залучено до колгоспів, яких налічувалося понад 7 тис. Насильницька колективізація, як і раніше, проходила за умов «різкого посилення класової боротьби». Наслідки її були згубними: сотні тисяч заможних селян позбавили їхньої власності й депортували до Сибіру.

50-ті роки набували нових яскраво виражених ознак подальшого застосування експериментів, що проводилися в українському селі. У 1950 р. широких масштабів набрала кампанія укрупнення дрібних колгоспів. Мета цієї акції зводилась до того, щоб максимально використати сіль-

ськогосподарську техніку, збільшити доходи колгоспів, зменшити витрати на адміністративно-управлінський персонал. На селі, зокрема низами, укрупнювальна акція була сприйнята з тривогою. Як і будь-які заходи, що вживалися в Україні, надумана реформаторами облудна акція мала тенденцію до гігантоманії. Характерно, що перед її впровадженням ніхто не намагався виявити думку не тільки колгоспників, а навіть і керівників колективних господарств.

Кампанія укрупнення-об'єднання швидко охопила всі райони, і на місці раніше діючих невеликих колгоспів утворювались бригади, чи ферми, які входили до центрального колгоспу. Укрупнювані в нових межах колгоспи в абсолютній більшості не мали навіть наближених до потреби клубних та інших приміщень, аби зібрати колгоспників на збори. Та управлінці придумали в питаннях колгоспної демократії проводити не збори колгоспників, а всього лише збори їх уповноважених. Зародки такого «вдосконалення» демократії набули пізніше повсюдної практики.

Заходи «добровільного» об'єднання-укрупнення зачепили буквально всі колгоспи. Кількість колгоспів в Україні зменшилася з 33 653 у 1950 р. до 15 979 у 1952 р. Радянська преса прославляла цю акцію як вчасне бачення закономірностей дальшого поступу на шляху вдосконалення господарювання. Проте незабаром стало очевидно, що в процесі укрупнення виявились перегини, — багато колгоспів стало надмірно громіздкими, справді некерованими.

Укрупнення колгоспів призвело до того, що багато сіл верхи оголошили неперспективними, тобто приреченими на поступове вимирання. Такі села позбавлялися асигнувань на утримання культурно-освітніх закладів та побутово-торговельних підприємств. Переведення сіл до розряду «бригадних» спричинило зменшення кількості шкіл, клубів, бібліотек, погіршення їх роботи. Згодом у неперспективних селах зовсім закрили культурно-освітні заклади, мотивуючи тим, що колгосп єдиний і тому школа, клуб тощо повинні бути також єдині.

Навіть добре налагоджена культурно-освітня робота на центральній садибі не могла задовольнити мешканців сіл, оскільки бригади укрупнених колгоспів розташовувалися на відстані від 3 до 10 км. Особливо страждали школярі, які мусили по бездоріжжю, при непогоді долати таку відстань. Незручно було і колгоспникам бригадних сіл добиратися до центральної садиби колгоспу, щоб виписати підводу, центнер соломи тощо для власних потреб. На вирішення таких дріб'язкових проблем, як правило, марнувався робочий день, іноді навіть кілька днів.

Важко говорити про медичне обслуговування неперспективних сіл, бо по суті його майже не існувало. Хворі люди змушені були лікувати один одного засобами народної медицини. Для таких сіл характерним було суцільне бездоріжжя, відсутність електро- і радіофікації, навіть поштового зв'язку.

У багатьох бригадних селах їх мешканці були позбавлені можливості відвідувати бібліотеку, займатися в гуртках художньої самодіяльності, дивитися кінофільми. Так, лише у Вінницькій області в 1955 р. у 184 бригадних селах не демонструвалися кінофільми. «Більшість клубів бригадних сіл, — писала газета «Вінницька правда», — числяться тільки на папері. В них ніякої роботи не проводиться. Основна маса колгоспників повинна йти за 5—8 км заради культурного відпочинку, а в своїх селах немає умов для культури та дозвілля. Життя йде так, як на безлюдних островах». Згодом значна частина неперспективних сіл зникла з географічної карти України. Лише деяким селам вдалося вціліти і жевріти й далі.

Передбачаючи нагальну потребу у забезпеченні колгоспів і радгоспів сільськогосподарською технікою, в повоєнні роки ставали до ладу заводи — Харківський тракторний, сільськогосподарського машинобудування «Серп і молот», Кіровоградський сільськогосподарського машинобудування, Запорізький комбайновий «Комунар» та ін. Підприємства тракторного і сільськогосподарського машинобудування України 1950 р. перевершили довоєнний рівень випуску тракторів і тракторних плугів більш ніж удвічі, зернових комбайнів — у 1,2 раза.

Попри те, що кількість сільськогосподарської техніки порівняно з довоєнним періодом збільшилася, але потреби колгоспів та радгоспів у забезпеченні нею зростали. Тому на початку 50-х років увага відповідних органів влади до зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства не послаблювалася. Парк тракторів у машинно-тракторних станціях України впродовж 1951—1953 рр. збільшився на 36,7 тис., зернових комбайнів — на 18,5 тис.

Деякою мірою посилилася увага до забезпечення колгоспів кваліфікованими кадрами керівників. Весною 1951 р. в Україні було реорганізовано школи для підготовки голів колгоспів із трирічним терміном навчання. У всіх областях відкривалися курси перепідготовки спеціалістів сільського господарства, зокрема й голів колгоспів. Якісно поліпшувався склад керівних кадрів МТС. Лише протягом дев'яти місяців 1952 р. на посади директорів, головних інженерів і головних агрономів МТС направлено 374 спеціалісти з вищою і середньою спеціальною освітою. Проте це відчутно не позначилося на становищі сільського господарства.

Деякі зрушення в кадровому питанні майже не змінили загальної картини у доборі й розстановці керівних кадрів та спеціалістів. У 1953 р. лише 3% голів колгоспів України мали вищу освіту, 20% — середню та середню спеціальну, решта — незакінчену середню або початкову. У радгоспах та МТС також не вистачало кваліфікованих керівників, інженерно-технічних працівників та кадрів масових професій.

Аграрний сектор економіки на початку 50-х років продовжував відставати від рівня розвитку промисловості. Якщо обсяг промислової

продукції в період між 1949—1952 рр. у країні зріс на 230%, то продукції сільського господарства — лише на 10%. Колгоспно-радгоспне виробництво перебувало на недостатньому рівні розвитку. У багатьох колгоспах України урожайність зернових, технічних, круп'яних та інших культур залишалася низькою. У скрутному становищі опинилося тваринництво. Рівень виробництва сільськогосподарської продукції не задовольняв потреби населення у продуктах харчування, а легку промисловість — у сировині. Економіка колгоспів виявилася надто слабкою.

Негативно позначалася на зростанні виробництва низька і невчасна оплата праці колгоспників. Із післявоєнних років (1945—1950) оплата праці в колгоспах України була найвищою у 1950 р. На один трудодень колгоспники одержали по 1,6 кг зерна. Цей показник поки що нічого не говорить, адже нам невідомо скільки ж міг колгоспник заробити трудоднів за рік. У колгоспах були встановлені завдання та відповідні норми виробітку, за які нараховувалися трудодні. Наприклад, завдання на період проривання цукрових буряків: площа проривання 0,80 га; норма виробітку за день 0,08 га; термін проривання 10 робочих днів; проривання розпочати 5 травня і завершити 15 червня. Проте виконати встановлену денну норму виробітку було важко, оскільки механізовані процеси обробітку цукрових буряків у період їх росту не проводилися. А відтак колгоспниці мусили обробляти міжряддя вручну. За виконання повного обсягу цієї роботи нараховувалася основна оплата 20 трудоднів.

Перевірка цукрових буряків оплачувалася менше, ніж проривання. Плата за збирання врожаю була такою ж, як і за проривання. Отже, колгоспниця-буряківниця могла заробити за весь робочий сезон на плантації 50—55 трудоднів.

Згідно з урядовою постановою від 19 квітня 1948 р. у галузі тваринництва в Україні встановлювалися відповідні нормативи виробітку продукції, за яку на особовий рахунок тваринника записувалися трудодні. Так, за дояркою закріплялося від 8 до 14 корів і нараховувалися трудодні: за кожні 100 л молока, надоеного від закріпленої за нею групи корів, у літній період — від 1,2 до 1,8, у стійловий період — від 2,2 до 3,2 трудодня. За кожне фізично здорове теля, одержане від закріпленої групи корів і нетелів, нараховувалось 7 трудоднів, а за кожне теля, вирощене до 15—20-добового віку — 12 трудоднів.

Всього доярці за рік нараховувалося 410—460 трудоднів, що становило в середньому по 1,13 трудодня за робочий день. Якщо врахувати, що вона використовувала вихідні дні (50 днів на рік), то заробляла 350—360 трудоднів. При цьому слід зауважити, що в даний період усі роботи на тваринницьких фермах — годівля, поїння, доїння, прибирання тощо — виконувалися вручну.

В Україні на працездатного колгоспника середній виробіток трудоднів зріс із 246 — у 1951 р. до 266 — у 1952 р.

У західних областях України розмір виробітку трудоднів залишався

низьким, особливо у Станіславській області (нині Івано-Франківська), де за 1952 р. виробіток на працездатного колгоспника становив 121 трудоводень, у Дрогобицькій — 123, Закарпатській — 156 трудоводнів. У західних областях кількість працездатних колгоспників, які не виробили мінімуму трудоводнів, становила в середньому 33,7%, у названих трьох областях — понад 40%. До речі, норма мінімуму трудоводнів встановлювалася на місцях обласним керівництвом із урахуванням природних зон та структури господарства і була, як правило, різною.

Чимало працездатних колгоспників, які не виробили обов'язкового мінімуму трудоводнів, було у Кам'янець-Подільській області — 15,4%, Житомирській — 15, Вінницькій — 14, Київській — 13,5 і Чернігівській області — 10%. В Україні загальна кількість працездатних колгоспників, які не виробили обов'язкового мінімуму в 1952 р., зменшилася проти 1951 р. всього на 1,2%.

Оплата праці в колгоспах України була надзвичайно низькою. Але коли порівняти її з попередніми роками, то деякі зрушення в цій справі мали місце. Якщо в 1951 р. у середньому на трудоводень було видано зернових по 1,1 кг, то в 1952 р. — 2,2 кг, або вдвічі більше. Проте частина колгоспів протягом вказаних років зовсім не оплатила працю колгоспників, ні зерном, ні грошима. У цілому оплата праці селян (особливо її грошова частка) на початку 50-х років залишалась нижчою, ніж у 1940 р. Колгоспники отримували за свою продукцію в середньому лише 16,4 крб. на місяць, тобто майже в чотири рази менше, ніж робітники і службовці.

Більш чітке уявлення про оплату праці в колгоспах України дає таблиця 2.

Як свідчать архівні дані таблиці, в 1951 р. в Україні налічувалося 33, а в 1952 р. — 18 колгоспів, які абсолютно не сплатили праці колгоспників на вироблені ними трудоводні. Це були в основному колгоспи західних областей. Так, серед 18 колгоспів, які не провели оплату праці селян у 1952 р. у Закарпатській області було — 9, у Станіславській — 8 і в Чернівецькій — 1 колгосп. З видачею до 100 г зерна на трудоводень налічувалось у цих областях 12 колгоспів.

Очевидним стає те, що в 1951 р. налічувалось 8611 колгоспів з видачею зерна до 1 кг, а в 1952 р. таких господарств було вже 2693, тобто втричі менше. Водночас чисельність артільей з видачею зерна більше 2 кг на трудоводень зросла з 1378 у 1951 р. до 6142 — у 1952 р., або більш як у 4,5 рази.

Видача зерна на трудоводень збільшилась по всіх областях, крім Закарпатської, де мало місце зниження оплати з 2,1 до 1,3 кг, і Дрогобицької, де оплата праці залишалася на рівні 1951 р. Найбільшою була видача зерна на трудоводні в 1952 р. у колгоспах Миколаївської області — 4,7 кг, Херсонської — 4, Запорізької — 3,5, Ізмаїльської — 3,4, Одеської — 3,3, Сталінської (Донецької) — 3,1, Дніпрпетровської — 2,9, Кіро-

Таблиця 2. Розподіл колгоспів України за розміром видачі зерна на трудовдень*

Видача зерна, г	1951 р.		1952 р.	
	Кількість колгоспів	%	Кількість колгоспів	%
Без видачі зерна	33	0,2	18	0,1
До 100 грамів	45	0,3	12	0,1
100—300 г	722	4,5	62	0,4
300—500 г	2191	13,5	205	1,3
500—700 г	2418	15,0	550	3,5
700—1000 г	3235	20,0	1864	11,7
1000—2000 г	6142	38,0	7113	44,5
2000—3000 г	1242	7,7	3504	21,9
3000—5000 г	136	0,8	2424	15,2
Понад 5000 г	—	—	214	1,3
Всього:	16164	100,0	15979	100,0

* Центральний державний архів громадських об'єднань. — Ф. 1, оп. 30, спр. 3326. — Арк. 44—45.

воградської — 2,9 кг. Такою була картина на початку 50-х років з оплатою праці на зароблений трудовдень у колгоспах України.

Крім натуральної форми оплати праці колгоспників, господарства України проводили грошову оплату на трудовдень. Загальна сума коштів, призначених для видачі на трудовдень у 1952 р., зросла проти попереднього року на 201 млн крб. Однак у зв'язку зі збільшенням кількості вироблених трудовднів, розмір оплати праці на трудовдень знизився з 1 крб. 64 коп. до 1 крб. 59 коп. Розглянемо таблицю, що наводить грошову оплату праці на зароблені трудовдні в колгоспах. Цифрові дані порівнюються за два роки (див. табл. 3).

З наведених даних стає очевидним, що кількість колгоспів без видачі грошей на трудовдні в 1952 р. збільшилася в основному за рахунок західних областей, де таких колгоспів у 1951 р. налічувалося 777, а в 1952 р. — 1065. Зросла чисельність колгоспів без видачі грошей на трудовдні в Кам'янець-Подільській та Вінницькій областях. У господарствах цих

Таблиця 3. Розподіл колгоспів України за розміром видачі грошей на трудовень*

Видача грошей, крб.	1951 р.		1952 р.	
	Кількість колгоспів	%	Кількість колгоспів	%
Без видачі грошей	1132	7,0	1456	9,1
До 20 коп.	1099	6,8	1372	8,6
20—40 коп.	1327	8,2	1452	9,1
40—60 коп.	1377	8,5	1241	7,8
60 коп. — 1 крб.	2637	16,3	2216	13,9
1 крб. — 2 крб. 50 коп.	6429	39,9	5948	37,2
2 крб. 50 коп. — 4 крб.	1705	10,5	1756	11,0
4—6 крб.	356	2,2	405	2,5
6—10 крб.	88	0,5	110	0,7
Понад 10 крб.	14	0,1	22	0,1
Всього	16164	100,0	15979	100,0

* ЦДАГО. — Ф. 1, оп. 30, спр. 3326. — Арк. 45—46.

областей збільшилася також кількість колгоспів з видачею на трудовень менше 60 коп. Знизився рівень оплати праці грошима на трудовень у колгоспах Чернігівської, Ровенської, Тернопільської, Запорізької, Дрогобицької, Станіславської, Чернівецької та Закарпатської областей.

Найвищою оплата праці грошима на трудовень була в Дніпропетровській області — 2 крб. 75 коп., Сталінській — 2 крб. 67 коп., Ізмаїльській — 2 крб. 34 коп., Миколаївській — 2 крб. 09 коп., Харківській — 2 крб. 08 коп., Одеській — 2 крб. 07 коп.

Архівні матеріали свідчать, що між регіонами України спостерігався великий розрив у оплаті праці колгоспників. Це стосується в першу чергу, з одного боку, західних областей, з другого — східних та південних. Якщо більшість колгоспів західного регіону не оплатила важкої праці селян, то більшість господарств східних та південних областей підняли найвищу планку оплати праці. У чому ж причина цього парадоксального явища? Чи є в світі аналогічна практика, коли праця людини не оплачується? Мабуть, не було, немає і не може бути. В Україні

як експериментальній лабораторії СРСР такий дослід, проведений на колгоспниках, мав місце. І це не тому, що селяни, переважно західних областей, погано працювали в колгоспах і нічого не заробили. Така думка була б помилковою. По суті, це була злочинна протинародна акція сталінського режиму, політика реваншу за відстоювання національної ідеї незалежності України та опір колективізації, який чинили західні українці. До речі, колективізація в західних областях з великими потугами та ускладненнями була завершена лише у 1955 р. Здавалося б новостворені колгоспи, які щойно ставали «на ноги», слід було б звільнити від державних хлібопоставок або принаймні зменшити їх, але цього не було зроблено. Навпаки, піднята планка державних поставок призвела більшість колгоспів західних областей до спорожнєлих засіків.

2. Зміни в аграрному секторі України в середині 50-х рр.

На пленумі ЦК КПРС у вересні 1953 р. М. Хрущов вперше піддав різкій критиці заяву В. Маленкова про «розв'язання зернової проблеми», за якою нібито у 1952 р. було зібрано 130 млн т зерна. Останній наголошував, що цю проблему розв'язано остаточно. Проте після смерті Й. Сталіна (березень 1953 р.) виявилось, що названу цифру одержали, використовуючи облудний метод так званого «біологічного врожаю», а фактичний урожай дорівнював лише 92 млн т.

М. Хрущов визнав, що виробництво зерна на душу населення та поголів'я худоби в абсолютних цифрах були меншими, ніж за царських часів. Ціною величезних зусиль і капіталовкладень лише у 1965 р. було досягнуто рівня виробництва зерна 1913 р. Тваринництво за наявності поголів'я тільки наближалось до дореволюційного рівня. Якщо в січні 1916 р. поголів'я худоби становило 58,2 млн голів, то в січні 1953 р. — 56,6 млн.

У вересні 1953 р. М. Хрущов вказав на причини відставання сільського господарства, що зводилися до низького рівня його фінансового і матеріально-технічного забезпечення, скрутного соціального становища селянства. Відтоді почалося здійснення низки заходів економічного стимулювання роботи сільськогосподарських підприємств: збільшено капіталовкладення; підвищено закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, що здавалася державі; надано деякі права колгоспам у плануванні виробництва; підвищено оплату праці колгоспників; знижено податки з присадибних селянських господарств; розширено культурно-побутове будівництво на селі. Колгоспи дістали право вносити зміни у свої статuti з урахуванням місцевих умов.

З метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції восени 1953 р. з ініціативи М. Хрущова було прийнято рішення про освоєння цілинних та перелогових земель Казахстану й Сибіру. Розв'я-

зання цього питання вимагало передусім людських ресурсів, сільсько-господарської техніки, а саме головне — ентузіазму молодих рук. Джерелом цього багатства слугувала Україна, яке вже мала досвід у експериментуванні. Вона мусила взяти на себе зобов'язання постачальника трудових і матеріальних ресурсів. У 1954—1956 рр. до Казахстану виїхало з України 80 тис. юнаків та дівчат, досвідчених працівників сільського господарства, з них тільки Житомирщина дала переважно з сільської місцевості 6 тис. чоловік, в тому числі близько 4 тис. комсомольців. Багато з них там оселилися назавжди. Крім того, щовесни на сезонні роботи їхали з України сотні тисяч студентів, учнів СПТУ. За допомогою УРСР на казахській землі було створено 94 радгоспи. Відчуваючи брак сільськогосподарської техніки на своїх колгоспних ланах, Україна мусила постачати її в Казахстан та Сибір.

Завдяки спільним зусиллям цілинників — Україна дала їх найбільше — було освоєно 42 млн га цілинних і перелогових земель. Ці заходи почали давати віддачу. В цілому за п'ять років після 1953 р. порівняно з попереднім п'ятиріччям приріст виробництва сільськогосподарської продукції країни становив 34%.

Звичайно, програма мала неоднозначні результати, з одного боку, вона сприяла розширенню посівних площ Казахстану і Росії, з другого — вичерпувала з України трудові та матеріальні ресурси, послаблюючи сільськогосподарське виробництво.

Новим могутнім стимулом у піднесенні сільського господарства були державні капіталовкладення. Лише в 1954—1955 рр. вони перевищили на 40% загальну суму капіталовкладень за 1946—1950 рр., а в 1954—1958 рр. вдвічі перевищили сумарний обсяг капіталовкладень, освоєних у сільському господарстві за 1933—1953 рр. Це дало позитивні результати на селі.

Збільшення капітальних вкладень позначилося в першу чергу, на зміцненні машинно-тракторного парку. Наприкінці 50-х років вдалося досягти довоєнного рівня парку тракторів, зернозбиральних комбайнів, вантажних автомашин. У колгоспно-радгоспному виробництві України працювало 98,4 тис. тракторів, або на 4% більше, ніж у 1940 р. Господарства поповнювалися новими моделями тракторів, зокрема ДТ-54, КД-35, С-80, ХТЗ-7, а також причіпними й самохідними комбайнами С-4, С-6.

У 1955 р. на ланах України працювало 50,7 тис. комбайнів проти 33,4 тис. у 1940 р. На початку 1960 р. кількість комбайнів зросла до 64,8 тис. У господарствах збільшилась і кількість вантажних автомашин, однак їх було ще недостатньо.

Важливе місце у сільському господарстві займала електрифікація, за допомогою якої підвищувалася технічна і енергетична оснащеність галузі. У село надходила електроенергія з централізованих джерел, але досить мало. У більшості господарств використовувалася електроенергія місцевих електростанцій. У середині 50-х років понад 7 тис. сільсько-

господарських електростанцій постачали колгоспам і радгоспам України 455 млн кВт·год електроенергії, або у 3—4 рази більше, ніж у 1950 р. Однак потреби господарств у електроенергії повністю не забезпечувалися. Лише деякі виробничі процеси були механізовані, більшість трудомістких робіт на полях і фермах виконувалися вручну. Значна частина колгоспів взагалі не мала електростанцій і не була підключена до цетралізованої електромережі. На кінець 1955 р. було електрифіковано всього 25% колгоспів. Село ж, зокрема оселі колгоспників, зовсім не було електрифіковане.

У складному становищі знаходилися тваринницькі ферми. Тут майже весь обсяг робіт виконувався вручну. Тільки в деяких колгоспах у другій половині 50-х років почали застосовувати автопоїлки для худоби. Праця тваринників була особливо тяжкою, її продуктивність зростала повільно.

Гостро стояло питання про необхідність зміцнення кормової бази тваринництва і збільшення поголів'я худоби, зокрема корів. Вказувалися шляхи збільшення виробництва сільськогосподарської тваринницької продукції. Думка спеціалістів зводилася до того, що розв'язання зернової проблеми — одна з найголовніших умов зміцнення кормової бази і подолання відсталості у галузі тваринництва. Тому особлива увага зосереджувалася на зерновій проблемі.

Господарства України трудовими ресурсами забезпечувались недостатньо. На селі не вистачало робочих рук не тільки в галузі землеробства, а й у тваринництві. І це тоді, коли масово виїжджали люди з України, в основному з сільської місцевості освоювати цілині землі Казахстану та Сибіру. У колгоспах і радгоспах гостро відчувався брак спеціалістів аграрного виробництва. Незважаючи на те, що в 50-х роках спостерігалось зростання чисельності кваліфікованих кадрів, господарства відчували в них гостру потребу. Більшість із них зосереджувалася в структурних ланках управлінського апарату.

Беручи до уваги кадрове питання на селі, в 1955 р. уряд приймає рішення про направлення з міста туди «тридцятитисячників», на зразок моделі «двадцятитисячників» за часів колективізації. Значна частина міських «посланців», займаючи керівні посади в колгоспах і радгоспах, виявилася необізнаною з сільським господарством. І, як правило, наслідком роботи таких «спеціалістів» було зубожіння господарств. Проте більшість дипломованих спеціалістів сільського господарства, а також практиків із великим досвідом роботи на селі використовували свої знання і вміння, забезпечуючи певні зрушення на краще в аграрному секторі.

Комплекс заходів, вжитих у вересні 1953 р., спричинив пожвавлення в основних галузях виробництва, зокрема в землеробстві та тваринництві. Піднесення виробництва в аграрному секторі тривало п'ять років (1954—1958). Валовий збір зерна в Україні зріс за цей період

майже на 20%, цукрових буряків — удвічі, виробництво м'яса зросло більш як удвічі, молока — втричі. У 1958 р. Україна дала державі 552 млн пудів зерна, на 102 млн пудів більше, ніж передбачалось планом. Урожайність зернових за період 1950—1961 рр. зросла з 10,2 до 19,9 ц з га. Отже, тенденція до збільшення виробництва сільськогосподарської продукції намітилася, хоч, безумовно, результати господарювання були недостатніми.

Запровадження з 1953 р. торговельно-грошових відносин на селі, заміна заготівель сільськогосподарської продукції закупівлями сприяли підвищенню морального і матеріального стимулювання колгоспників до праці. Адже закупівельні ціни на сільгоспродукцію стали в 5—7 разів вищими.

Зниження податків позитивно позначилося на зміцненні грошових відносин у господарствах, зростанні грошової частини в оплаті праці колгоспників на трудовень та гарантованої щомісячної виплати. Грошові доходи колгоспів СРСР у 1957 р. порівняно з 1952 р. збільшилися в розрахунку на колгоспний двір у 2,3 раза, виплата грошей на трудовень — у 3 рази.

У 1958 р. в Україні грошова виплата на трудовень на працездатного колгоспника порівняно з 1953 р. зросла в 3,8 раза. Деяко збільшилася видача зерна на трудовень. Однак оплата праці колгоспників залишалася надто низькою. Вона була значно нижчою, ніж оплата праці робітників міста та службовців.

Послаблення податкового пресу на селян, відсутність диктату на різке обмеження їх підсобного господарства викликали у них зацікавленість у розширеному виробництві сільськогосподарської продукції. Колгоспники за власним бажанням здавали надлишки сільгоспродукції у державу за новими підвищеними цінами. Вони мали право вільно продавати її на ринку. Це не могло не позначитися на матеріальному рівні трудівників села.

Таким чином, у середині 50-х років на відміну від попередніх (1927—1953) в Україні відбулися позитивні зміни у сільському господарстві. Зросла продуктивність праці, збільшилось виробництво рослинної і тваринної продукції, розширився машинно-тракторний парк, поліпшився добробут трудівників села. І хоч показники сільськогосподарського виробництва не забезпечували повністю населення продуктами харчування, а легку промисловість сировиною, проте 1954—1958 рр. були найпродуктивнішими у сільському господарстві після 1922—1926 рр. По суті, це був другий період піднесення виробництва на селі за часів радянської влади. Але за умов тоталітарної системи продуктивні сили були скуті, не могли постійно розвиватися, що й призвело до уповільнення темпів розвитку сільського господарства наприкінці 50-х років. Це свідчило про наближення кризових явищ.

3. Українське село наприкінці 50-х — у першій половині 60-х років

Лінія в соціально-економічній політиці на селі, що проводилася з вересня 1953 р., виявилася непослідовною. Починаючи з 1958 р., у сільськогосподарському виробництві відбувався спад. Головна причина полягала в тому, що адміністративно-командна система управління сільським господарством залишалася незмінною.

Наприкінці 50-х — початку 60-х років ще не зміцнілу економіку колгоспів і радгоспів було підірвано згубними заходами для розвитку сільського господарства. Україна і на цей раз продовжувала бути своєрідним полігоном, лабораторією СРСР, де випробовувалися всілякі нововведення. Весною 1958 р. М. Хрущов висунув ініціативу про необхідність реорганізації МТС, мотивуючи тим, що розвиток сільського господарства і розширення прав колгоспів вимагають зосередити сільськогосподарську техніку в господарствах. Тоді ж було прийнято рішення Верховної Ради про реорганізацію МТС у ремонтно-технічні станції (РТС) та продаж техніки колгоспам і радгоспам.

Вжиті заходи проходили досить болісно, оскільки для економічно слабких колгоспів в Україні, яких було дуже багато, одноразові великі фінансові витрати стали надто обтяжливими. Перед колгоспами гостро постало питання, де взяти кошти для купівлі сільськогосподарської техніки? Тим більше, що ціни на неї були надто високими. Такі обставини призвели до виникнення значних економічних труднощів у господарствах, що в першу чергу негативно відбивалося на оплаті праці колгоспників. Застаріла, іноді й зношена техніка, продана колгоспам за високими цінами, потребувала великого ремонту. На ремонтних підприємствах не вистачало необхідних запасних частин до тракторів, комбайнів, сівалок, молотарок, культиваторів тощо. Багато колгоспів, в основному економічно слабких, не змогли викупити необхідну сільськогосподарську техніку в зв'язку з відсутністю коштів. Частина господарств, викупивши її, не мала змоги користуватися нею через відсутність запчастин. Отже, надуманий центром експеримент виявився невдалим, оскільки колгоспи не були готові до такого нововведення, маючи слабку економіку.

Послаблення матеріального стимулювання праці колгоспників, недостатність, а в деяких колгоспах відсутність сільськогосподарської техніки значною мірою викликали різке падіння темпів виробництва рослинної і тваринної продукції. Якщо з 1950 до 1958 рр. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то з 1958 по 1964 рр. — лише на 3%. У результаті обсяг сільськогосподарської продукції, що надходила у державну торгівлю, зменшився, а ціни на неї зросли. Від цього постраждали не тільки міські споживачі, а й економіка колгоспів.

В українському селі з 1959 р. відбувався процес стримування підсобного селянського господарства, внаслідок якого знизилися доходи сіль-

ських трудівників і в цілому було підірваний державний аграрний сектор. Для сільських жителів держава встановила відповідні норми на утримання в особистому господарстві великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці, що зводилися до мінімуму. Так, дозволялося тримати лише одну корову, одне теля до восьми місяців, не більше як двоє свиней, норма утримання домашньої птиці не перевищувала десяти. Окремих тварин, зокрема коней, овець, річних бичків, взагалі було заборонено мати у селянському присадибному господарстві.

Таким чином, знову повернулися до сталінської моделі обмежень особистих господарств селян, щоб вони не «заважали» їм працювати у громадському виробництві. Державні «мужі» побоювалися, щоб селяни не стали «куркулями», адже порівняно з попереднім періодом у середині 50-х років їх життєвий рівень дещо підвищився. Така непродумана короткозора політика держави значною мірою спричинила виникнення на початку 60-х років продовольчої кризи.

Водночас на селі проходила чергова акція — відрізання городів у жителів. На цей раз «захисники інтересів народу» затіяли навести порядок у городньому питанні. При перевірці городів у окремих селян виявилися надлишки встановленої раніше норми, які становили в середньому в межах 1—2 сотки. І почалося масове відрізання земель, якими було заборонено користуватися сільським жителям, а колгоспи також не могли задіяти їх, оскільки це були міні-кляптики, що простягалися, як правило, впродовж городу.

Архівні джерела розповідають про випадок, що мав місце в с. Котлярка Попільнянського району на Житомирщині. Колгоспниця П. Войцехівська, в якій при обмірюванні городу виявилася 1 сотка землі понад діючу норму, посадила соняшники, щоб, за її висловом, земля не толокувала й не заростала бур'янами. Але не судилося їй зібрати урожай. Представники місцевої влади — «трійка» при повторній (літній) перевірці встановили грубе порушення — використання громадської землі в корисливих цілях, за що вона заплатила штраф у сумі 100 крб., а соняшники знищили в період цвітіння. Аналогічних прикладів можна навести багато, і всі вони свідчать, що ганебний процес відчуження селянина від землі, розпочатий у жовтні 1917 р., тягнувся довгим ланцюгом і не міг не вплинути на психологію селянина. Плоди цього відчуження пожинаються й понині.

У кабінетних ейфоріях одна за одною народжувались ідеї, що, як правило, проходили апробацію в українському селі. Майже всі вони призводили до руйнації налагоджених певною мірою виробничих відносин. На цей раз постала «оригінальна» ідея — усупільнення корів індивідуального утримання і зведення їх на колгоспні ферми. Передбачалося, що селяни братимуть молоко в магазинах. Отже, курс на ліквідацію підсобного селянського господарства тривав.

Втілення цієї ідеї в життя нагадувало селянам колективізацію. Це

викликало тривогу на селі. Почалися рішучі й оперативні дії селян. Частина з них вдалася до продажу корів, щоб не залишитися ні з чим, а деякі селяни, зокрема родичі, сусіди, стали об'єднуватись і тримати одну корову на дві сім'ї. Погляди останніх спрямовувалися на перспективу: як втрачати, то хоч одну корову на двох. Але не так сталося, як гадалось. Уряд змушений був відступити від свого експерименту.

Внаслідок політики обмеження підсобних господарств на селі, на яких по суті базувався матеріальний добробут колгоспника, послабився державний аграрний сектор. Менше продавали селяни державі молока, м'яса, яєць тощо. Вирощену тяжкою працею сільськогосподарську продукцію в особистому господарстві селянам заборонялося продавати на ринку. В разі порушення цього безглузлого циркуляра власникові підсобного господарства, який, до речі, працював у колгоспі, причіплювався безпідставний ярлик — «спекулянт».

Центр продовжував втручатися у господарську діяльність колгоспів та радгоспів, спускаючи з московських верхів директиви різного роду: коли орати, сіяти, які культури вирощувати, на скількох гектарах, коли збирати врожай тощо. У галузі тваринництва диктувалися норми утримання великої рогатої худоби, свиней, овець, коней, птиці тощо. Як правило, при плануванні згори не враховувалися природно-кліматичні зони, в яких розміщувалися господарства. Централізований метод управління сільським господарством часто призводив до збитковості колгоспно-радгоспного виробництва.

Починаючи з 1958 р., закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію було знижено, водночас — підвищено на техніку, запасні частини до машин, будівельні матеріали, мінеральні добрива тощо. Внаслідок цього збільшилися видатки колгоспів на ремонт машин і механізмів, витрати на підготовку кадрів масових професій, оплату праці спеціалістів. Це негативно позначилося не лише на економіці колгоспів, а й на матеріальному рівні трудівників села.

Як зазначалося, результатом політики укрупнення дрібних колгоспів було виникнення так званих неперспективних сіл, котрі перетворювали на колгоспну бригаду. Ця непродумана і необґрунтована акція призвела на початку 60-х років до масової міграції молоді в місто. Саме тоді на селі запроваджувалася паспортизація, яку було завершено в другій половині 60-х років. На перших порах паспорти видавали лише тим особам, які досягли 16 років і поступили вчитися у середні та вищі навчальні заклади. Першими претендентами на одержання паспортів були випускники обов'язкової семирічки, а згодом восьмирічної школи, котрі мешкали у неперспективних селах. Вони вже встигли пізнати «смак» навчання, щодня долаючи відстань від трьох до десяти кілометрів лише в один кінець. А вже майже за десять років з початку масового укрупнення колгоспів у більшості неперспективних сіл зникли не тільки обов'язкові семирічні, а навіть і початкові школи. Переважна частина

молоді вступала до міських професійно-технічних училищ, інші влаштувалися в місті учнями на заводах і фабриках, поповнюючи ряди робітничого класу. Неперспективні села поступово вимирали, а проблема із забезпеченням трудовими ресурсами сільського господарства загострювалася.

Великі збитки сільськогосподарському виробництву і сільськогосподарській науці було нанесено «народним академіком» Т. Лисенком. Лисенківщина несе значну вину за закупівлю зерна, в тому числі й елітного, за кордоном, яка розпочалася на початку 60-х років. Було безповоротно втрачено величезну мережу селекційних станцій і систему сортовипробування, створену М. Вавиловим.

Впровадження травопільної системи В. Вільямса наприкінці 50-х — на початку 60-х років без врахування кліматичних зон призвело до зменшення посівів зернових культур, що негативно позначилося на аграрному секторі. Директивні введення антинаукових і збиткових заходів щодо сільського господарства нанесли матеріальні втрати, що становили мільярди карбованців. Із сільськогосподарської практики було вилучено справжню наукову основу.

До числа масштабних кампаній експериментального характеру можна повноправно віднести «кукурудзяну епопею», що з 1959 р. почала примусово впроваджуватися у різних природно-кліматичних зонах, без урахування їх особливостей. Отже, у північних районах, де споконвіку вирощували жито — невибагливу до тепла і морозостійку культуру, почали сіяти теплолюбиву кукурудзу.

Посіви зернових культур, зокрема пшениці, жита та інших, значно скоротилися, замість них розширилися посіви качанистої. Наприклад, площі озимої пшениці в Україні з 7,5 млн га у 1958 р. зменшилися до 5,2 млн га в 1963 р., тобто на 31%, більш як утричі скоротилися й посіви ярої пшениці.

Чимало економічних проблем того часу намагалися вирішити чисто політичними методами. Так, партійність господарського керівника визначалася його ставленням до посівів кукурудзи, а ріст врожайності ставився в пряму залежність від рівня політичної свідомості. «Якщо в окремих районах країни кукурудза впроваджується формально, колгоспи і радгоспи збирають низькі врожаї, то в цьому винен не клімат, а керівники, — говорив М. Хрущов. — Там, де кукурудза не родить, є «компонент», який не діє на її ріст. Цей «компонент» слід шукати в керівництві... Треба замінити тих працівників, які самі засохли і сушать таку культуру, як кукурудза, не дають їй можливості розвернутися на всю потужність».

Перенесення американського досвіду вирощування кукурудзи з метою виконати програму «наздогнати і перегнати США у виробництві м'яса, масла й молока на душу населення», висунуту М. Хрущовим у 1957 р., призвело до згубних наслідків. У більшості районів не стало ні кукурудзи, ні пшениці. У 1963 р. вибухнула продовольча криза. І з того часу розпочалися закупки зерна за кордоном.

У 1960—1964 рр. темпи піднесення врожайності основних сільсько-господарських культур значно уповільнилися. Аналогічне становище склалося і в тваринництві. Валова сільськогосподарська продукція в усіх категоріях господарств України в 1963 р. становила лише 95% від рівня 1960 р., виробництво продукції тваринництва знизилося на 7—9%. Господарства не постачалися необхідною кількістю мінеральних добрив, недостатньо вносилися в ґрунт органічні добрива, не вистачало необхідної сільськогосподарської техніки.

Щоб запобігти спаду сільськогосподарського виробництва, в березні 1962 р. М. Хрущов запропонував перебудувати управління сільським господарством. В Україні до кінця року утворилося 250 територіальних колгоспно-радгоспних виробничих управлінь. Водночас партійні органи поділили за виробничим принципом. Сільські райкоми партії було ліквідовано і замість них утворено парткоми виробничих колгоспно-радгоспних управлінь. В областях — сільські і промислові обкоми партії. У ЦК компартії України з'явилося Бюро з керівництва промисловим і сільськогосподарським виробництвом. Але нова структура управління сільським господарством практично не змінила критичного становища в аграрному виробництві.

4. Соціально-побутова сфера українського села в 50-х — першій половині 60-х років

На селі залишалася гострою житлова проблема. Протягом 1946—1950 рр. в Україні побудовано лише 650,6 тис. хат, що становило 54,6% від наміченого державного плану. Будівництво житла, як правило, відбувалося на власні кошти колгоспників та сільської інтелігенції. Брак будівельних матеріалів, коштів, кваліфікованої робочої сили змушували людей споруджувати примітивне житло. Новозбудовані будинки колгоспників мали вигляд чотирьохстінної хати з великою піччю у кутку. У лісостепових районах України це були переважно дерев'яні хати, обмазані глиною, в степових — хати з саману, в деяких місцях сплетені з хмизу, обліплені глиною з двох боків. Доповнювали інтер'єр сільської повоєнної хати солом'яні та очеретяні дахи, маленькі вікна з низьким підвіконням та земляно-глиняною долівкою.

Слід зазначити, що створення у колгоспах власних підприємств з виробництва цегли, черепиці та інших будівельних матеріалів на початку 50-х років категорично заборонялося. Керівництво держави «дбало» про те, щоб не відволікалася увага колгоспів від збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Лише на початку 60-х років здоровий глузд переміг. Колгоспам було дозволено будувати цегельні, черепичні, консервні та інші підприємства невеликих потужностей.

З осені 1953 р. становище у сільському будівництві дещо поліпшується-

ся. На село почало більше надходити будівельних матеріалів, які продавалися в основному колгоспникам. Це привело до розширення будівельних робіт у селянських обійстях. Так, у 1950—1955 рр. в Україні було зведено 460 тис. сільських хат, близько половини з них — у 1953—1955 рр. Значна частина колгоспників, яка жила в землянках, у пристосованих до житла помешканнях, одержала можливість переселитися до нових осель. Однак житлово-побутові умови колгоспників все ще залишалися надзвичайно тяжкими. Досить складною була проблема палива, особливо в південних областях. У селянських хатах світила газова лампа, а подекуди використовувалася в дома з прадавніх часів скіпка.

У розвитку соціальної сфери села важливе місце займала електрифікація та радіофікація. Проте держава виділяла на розв'язання цієї проблеми мізерні кошти. У першій половині 50-х років передбачалося спорудження в селах невеликих гідроелектростанцій, а в тих регіонах, де були відсутні гідроресурси, — малопотужних теплових електростанцій. Ці плани назвали «малою електрифікацією» села. Обмежені економічні ресурси колгоспів, нестача турбін, генераторів, розподільчої мережі не давали їм можливості широко розгорнути роботи з електрифікації села. Лише після того, як у 1954 р. колгоспам було дозволено підключатися до державної електромережі, справа деякою мірою поліпшилася. Того ж року електроенергію використовували в 3488 колгоспах України, з них у 584 — тільки у виробничих цілях, 2698 — частково для побутових потреб колгоспників і лише 206 селянських дворів було електрифіковано. В основному це були оселі керівництва колгоспів.

Досить повільно проходила на селі радіофікація. До 1950 р. вдалося обладнати радіоточки тільки в 12% колгоспів та 7,8% сільських населених пунктів України. Вони встановлювалися переважно у громадських місцях села: клубі, конторі колгоспу, сільраді, школі тощо. Лише на початку 50-х років розпочинається радіофікація сільських хат. На 1 січня 1954 р. в Україні радіофіковано 1063,6 тис. колгоспних дворів, або 18,7% загальної кількості. Водночас у республіці налічувалося 7200 сіл, які взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі.

Побутове обслуговування на селі, зокрема майстерні ремонту взуття, одягу, пошиття одягу, виготовлення меблів, перукарні тощо, було зруйноване війною. За ініціативою вищих органів влади з 1946 до 1951 рр. зменшилась кількість промислових артілей, у складі яких діяли побутові майстерні. Проте у 1952 р. було звернуто увагу на необхідність розширення кількості промартілей. Після цього відбулося деяке їх збільшення. У 1955 р. у сільській місцевості України налічувалося 584 майстерні ремонту й пошиття взуття, 1446 — пошиття одягу, 67 — ремонту металовиробів, 2 — виробництва культтоварів. Як правило, заклади побутового обслуговування розташовувалися в райцентрах або великих населених пунктах. Тому більшість колгоспників не мали можливості

користуватися їх послугами. У цілому побутове обслуговування було організовано вкрай погано, що негативно позначилося на умовах життя і праці селян.

Не в кращому становищі знаходилося торговельне обслуговування сільського населення. У 1946—1950 рр. не було відновлено довоєнну мережу торгових закладів. Якщо в 1940 р. в селах республіки їх налічувалося 50 734, то на 1 січня 1952 р. — лише 43 458. Тільки в середині 50-х років довоєнна мережа підприємств торгівлі досягла попереднього рівня. Однак і тоді в цій справі мали місце недоліки. Головними з них були хронічні перебої з товарами першої необхідності. Вибіркові обстеження сільських магазинів у 1955 р. свідчать, що в кожному третьому з них були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль тощо.

Незадовільно постачалися магазини села товарами масового вжитку, зокрема взуттям та одягом. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі тощо. До того ж ціни на промислові товари стали значно вищими, ніж на сільськогосподарську продукцію. Сільські жителі мусли витратити чимало часу на пошуки необхідних товарів у місті або звертатися до послуг перекупників.

З 1953 р. спостерігається тенденція до розширення мережі громадського харчування за рахунок створення їдалень при радгоспах, МТС, сільських профтехучилищах, школах. У 1955 р. при МТС функціонувало 982, при училищах механізаторів — 97, при школах — 166 їдалень. Крім того, в 1953—1955 рр. набуває розширення виїзне харчування колгоспників під час сільськогосподарських робіт. У 1955 р. воно практикувалося в усіх радгоспах і 81% колгоспів України. Проте в цілому мережа громадського харчування на селі тривалий час залишалася недостатньою.

У скрутному становищі опинилося й медичне обслуговування сільського населення. На початку 1950 р. в Україні діяло 380 сільських лікарень, з них клінічно-діагностичні лабораторії мали лише 88, а рентгенкабінети — 56. У 43 сільських районах не було лікаря-педіатра, у 279 — акушера-гінеколога, у 7 — хірурга. Не вистачало медичних препаратів, санпропускників, меблів, білизни. На харчування хворого виділялася мізерна сума грошей, тому раціон його був низькокалорійним.

З 1953 р. кількість медичних закладів на селі дещо збільшилася, певною мірою поліпшилася їх матеріальна база та укомплектованість кваліфікованими спеціалістами. Проте загальний рівень медичного обслуговування на селі, порівняно з міським, залишався на значно нижчому рівні. Так, у 1954 р. в Україні налічувалося сім сільських районів, де не існувало жодної лікарні, шість районів мали лікарні та лабораторії лише у районних центрах. У 164 сільських дільничних лікарнях, 89 амбулаторіях взагалі не було лікарів, їхні обов'язки виконував середній медичний персонал.

Сільські лікарні вкрай недостатньо забезпечувалися електроенергією, транспортом. У 1955 р. з 406 сільських районних лікарень і 1968 діль-

ничних медустанов електричне освітлення мали відповідно 325 і 806. Відсутність у більшості з них транспорту призводило до того, що значна частина хворих у віддалених селах не одержала кваліфікованої медичної допомоги.

У зв'язку з незадовільним медичним обслуговуванням на селі залишався високий рівень захворюваності серед сільських жителів і смертності порівняно з містом. Через невчасне виявлення на селі хворих на туберкульоз у 1946—1955 рр. смертність від нього на 100 тис. жителів сіл становила 74,8 чоловік, тоді як у місті — 4,0. Дещо поліпшилося медичне обслуговування сільського населення в другій половині 50-х і на початку 60-х років. Проте в цілому його рівень продовжував залишатися низьким.

Потреба в жіночих руках у сільськогосподарському виробництві спонукала власті до створення мережі сезонних дитячих ясел і садків. Більшість дошкільних закладів на селі розміщувалася у малопристосованих приміщеннях: звичайних хатах, клубах, конторах колгоспів тощо. Мали місце випадки, коли дитячі дошкільні заклади розміщувалися у колишніх тваринницьких приміщеннях. Так, наприклад, у 1950 р. дитячі ясла колгоспу ім. Будьонного Новоград-Волинського району на Житомирщині розташовувалися в приміщенні колишнього сви нарника, а в с. Думенка Хмельницького району Вінницької області — у колишньому пташнику.

Поряд із сезонними дошкільними закладами на селі були й постійно діючі, які утримувались економічно міцними колгоспами. У 1955 р. таких закладів налічувалося 176. Вони утримувалися на власні кошти господарств. Частина сіл взагалі не мала дитячих ясел та садків. Наприклад, на Дніпропетровщині в багатьох районах через відсутність дошкільних закладів від 7 до 13% жінок працездатного віку змушені були сидіти вдома.

Справа у забезпеченні дошкільними дитячими закладами на селі поліпшилася наприкінці 50-х років. Розширення мережі дошкільних закладів на селі дало можливість певною мірою задовольнити зростаючі потреби сільських трудівників. Проте в них не вдалося позбутися недоліків в утриманні та вихованні дітей. Значна частина дитячих ясел та садків розміщувалися в орендованих малопристосованих приміщеннях, які не відповідали санітарно-гігієнічним нормам. Часто не вистачало дитячих книг, іграшок. Рівень виховання дітей не відповідав вимогам. Їх доглядали й виховували малоосвічені літні колгоспниці.

Кількість сільських культурно-освітніх закладів — клубів, бібліотек тощо — була недостатньою, особливо в малих і віддалених селах. Їх робота знаходилася на досить низькому рівні. Більшість з них була далеко не сповна укомплектована фахівцями. Багато клубів припиняли свою роботу в зимовий період через відсутність палива. Лише з другої половини 50-х років вдалося дещо розширити мережу культурно-освітніх закладів та підвищити рівень їх роботи. Проте культурно-освітніх закладів на селі, які зокрема уособлювали клуби і бібліотеки,

було не тільки мало порівняно з містом, але й їх робота не задовольняла сільську молодь.

Великих утисків з боку тоталітарної держави зазнала культура українського народу. Зустрічі М. Хрущова в 1962 р. з діячами літератури та мистецтва поклали край «відлизі» і дали поштовх до посилення ідеологізації трудящих.

Представники обкомів Компартії України перевіряли стан ідейно-виховної роботи комуністів серед сільських трудівників. Під час перевірки, як зазначається в архівних джерелах, виявлено, що, наприклад, у с. Крилінськ Ємільчинського району на Житомирщині більшість читачів захоплюється творами Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Вовчка, П. Мирного і зовсім не читає твори російської класики та радянської літератури. На думку «провідних ідеологів», це було нетипове явище, не сумісне з радянською ідеологією.

Безглуздим і смішним є висновок інспекторів-ідеологів про незадовільний стан ідейно-виховної роботи комуністів с. Горбово згаданого вище району. У довідці зазначається, що в 1962 р. у сільському клубі поставлено такі п'єси: «Женитьба», «Предложение», «Сто тисяч» і не рекомендовану «Сватання на Гончарівці». З наведених прикладів стає очевидно, що тодішня держава витравлювала з свідомості народу України національну культуру і нав'язувала суцільну русифікацію.

Надзвичайно слабкою на селі залишалася матеріальна база для занять фізкультурою і спортом. У селах України в серпні 1955 р. налічувалося лише 47 стадіонів, 239 спортивних площадок та 14 500 волейбольних площадок і футбольних полів. У зв'язку з таким становищем жителі сіл, особливо молодь, мали значно менше можливостей для змістовного дозвілля і відпочинку, ніж городяни.

Аналіз соціально-побутової сфери українського села показує, що порівняно з попереднім періодом вдалося дещо поліпшити її стан як у кількісному, так і якісному відношенні. Проте соціальна інфраструктура села розвивалася вкрай повільно. Головними причинами її відставання був не тільки залишковий принцип фінансування, але й байдуже ставлення властей до потреб сільських жителів.

Аналізуючи реформаторську діяльність М. Хрущова в питаннях аграрних відносин, можна з впевненістю сказати, що вона не була однозначною. Якщо перший період — з вересня 1953 р. до 1959 р. характеризувався, порівняно з попередніми роками, значними зрушеннями у сільському господарстві, то другий — 1959 — жовтень 1964 рр. відзначався спадом сільськогосподарського виробництва. Хоча хрущовські реформи на селі не повністю виправдали сподівання, але все-таки сприяли підвищенню матеріального рівня життя трудівників села. У раціоні харчування людей, крім хліба та картоплі, з'явилося м'ясо, масло, риба. Отже, в аграрному реформуванні М. Хрущова мали місце позитивні моменти, які ми зазначали. І саме в цьому його чимала заслуга.

Водночас наприкінці 50-х — на початку 60-х років тенденція до демократизації управління сільськогосподарським виробництвом послабилась. Ігнорувалася думка вчених-аграрників, спеціалістів сільського господарства щодо розвитку аграрного сектору. Через непослідовність дій М. Хрущова посилювалася загроза волюнтаризму та адміністрування, що стало передумовою виникнення багатьох помилок, прорахунків, недоліків у сільському господарстві, і тому закріпити позитивні зрушення не вдалося.

Запитання і завдання

1. Як ви оцінюєте стан сільського господарства України на початку 50-х рр.? Які були мотиви укрупнення колгоспів?
2. Що спонукало до змін у аграрних відносинах в середині 50-х рр.? Які тенденції спостерігалися у сільському господарстві України на кінець 50-х рр.?
3. В чому полягали особливості стану аграрного сектору України в першій половині 60-х рр.?
4. Як, на ваш погляд, можна кваліфікувати стан соціальних і побутових змін та змін в інфраструктурі українського села в першій половині 60-х рр.?
5. Підготуйте доповідь на тему: українське село в 50-х — першій половині 60-х рр.: здобутки й прорахунки.

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО

в другій половині 60-х і в 70-х роках

1. Сільське господарство України в другій половині 60-х років: поступ, прорахунки

На території України в другій половині 60-х років функціонувало 9244 колгоспи і 1605 радгоспів. Вони виробляли 20% зерна, 59 — цукрових буряків, 44 — соняшнику, 28 — овочів, 23% продукції тваринництва від загальносоюзних обсягів.

Період 1966—1970 рр. є третім періодом, означеним піднесенням сільського господарства за роки радянської влади. Таким чином, у розвитку аграрного сектору було лише три п'ятирічні періоди з достатньо високими темпами росту виробництва. Це — 1922—1926 рр., коли валова продукція сільського господарства зросла майже вдвічі, 1954—1958 рр. — вона збільшилась на 50%, 1966—1970 рр. — на 21%. У решті періодів темпи росту були незначними, або нульовими, а то й зовсім негативними. Аналіз сучасних статистичних даних підтверджує, що 1966—1970 рр. були найкращим п'ятиріччям у сільському господарстві з усіх останніх.

Новою аграрною політикою, розробленою у березні 1965 р., передбачалося багато заходів щодо перерозподілу національного доходу на користь сільського господарства, використання економічних методів для розвитку аграрного сектора, інтенсифікації колгоспно-радгоспного виробництва та розв'язання соціальних проблем на селі.

Для досягнення поставлених економічних і соціальних завдань намічалось здійснити збільшення капітальних вкладень у сільське господарство; зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів;

забезпечення сільськогосподарського виробництва спеціалістами; підвищення культури землеробства і тваринництва; удосконалення системи і принципів управління сільськогосподарським виробництвом; впровадження нових підходів у практиці до управління; поліпшення системи планування; проведення спеціалізації колгоспно-радгоспного виробництва; створення агропромислових підприємств і тваринницьких комплексів; удосконалення міжгосподарської кооперації; підвищення матеріального стимулювання та освітньо-культурного рівня трудівників села; розв'язання проблем соціальної інфраструктури села.

Зміни в сільському господарстві на краще могли бути забезпечені лише при умові втілення в практику визначених завдань під безпосереднім контролем з боку вищих інстанцій. Слід зазначити, що намічену програму в аграрному секторі в 1966—1970 рр. деякою мірою вдалося розв'язати. Для якісного поступу в сільськогосподарському виробництві держава виділила значні кошти. Капітальні вкладення в сільське господарство України зросли з 10 053 млн крб. у 1961—1965 рр. до 16 102 млн крб. у 1966—1970 рр. Це дозволило сконцентрувати матеріальні та фінансові ресурси на головних напрямках, які забезпечували розвиток виробничо-технічної бази — прискорення електрифікації і механізації, розширення хімізації та меліорації земель.

На селі розгорнулися роботи щодо завершення електрифікації та більш ширшого застосування електроенергії у виробничих цілях. Протяжність ліній електропередач в Україні в 1966—1970 рр. зросла в 1,6 раза, енергоозброєність праці підвищилася з 2,2 раза. До державної електромережі було підключено всі колгоспи, радгоспи і населені пункти в сільській місцевості. Тоді ж було завершено будівництво Придніпровської, Старобешівської та Ворошиловградської теплових електростанцій.

У другій половині 60-х років зміцнилася матеріально-технічна база сільського господарства. Важливий вклад у її зміцнення внесли робітники тракторних заводів та інших підприємств сільського машинобудування. Завдяки їх зусиллям на кінець 1970 р. в аграрному секторі України налічувалося 317,2 тис. тракторів (у фізичних одиницях), 81,2 тис. зернозбиральних комбайнів, 244,2 тис. вантажних автомобілів проти (відповідно) 257,0, 56,9 і 198,9 у 1965 р.

Колгоспи і радгоспи України одержали порівняно з попереднім періодом на 25% більше тракторних причепів і бурякозбиральних комбайнів, на 66% — землерийної техніки. Енергоозброєність праці в розрахунку на одного працівника зросла в 1,5 раза. Створилися сприятливі умови для переходу від механізації окремих видів робіт до впровадження комплексної механізації в різних галузях. Рівень комплексної механізації вирощування зернових культур зріс на 19%, кукурудзи на зерно — на 28%, цукрових буряків — на 41% і картоплі — на 38%. Безумовно, що досягалось це значною мірою за рахунок оснащення сільського господарства новими машинами, механізмами тощо.

Робітники сільського машинобудування чимало зробили для полегшення праці тваринників. Колгоспи та радгоспи України одержали в 1965—1970 рр. механізмів і устаткування для ферм у два рази більше, ніж у 1961—1965 рр. У 1970 р. у республіці працювало близько десяти підприємств, які випускали машини, механізми та устаткування для тваринництва.

Однак багато проблем розв'язати не вдалося. У тваринництві залишалося немало ручної праці, на більшості ферм впроваджена лише часткова механізація.

Збільшення колгоспам і радгоспам поставок тракторів, комбайнів, вантажних автомашин, посівних, посадочних і збиральних машин, механізація й електрифікація сільськогосподарського виробництва сприяли дальшому скороченню ручної праці на різних ділянках виробництва і зменшенню кількості працівників, особливо на трудомістких сільськогосподарських роботах.

Проте, незважаючи на певні здобутки, технічна оснащеність колгоспно-радгоспного виробництва в цілому залишалася недостатньою, що стримувало прискорення темпів розвитку сільського господарства і підвищення його ефективності. У землеробів було вкрай мало універсальних комбінованих механізмів, технічних засобів для заміни ручної праці або різкого скорочення її частки у виробництві.

Серйозні нарікання викликав технічний рівень і якість окремих машин. Нерідко механізаторам доводилося в своїх майстернях ліквідувати численні огріхи, допущені заводами-виробниками. Повільно створювались комплекси машин для обробітку та збирання овочів, фруктів, коренеплодів. Мало виготовлялося устаткування для тваринницьких ферм. Тому частка немеханізованих операцій, ручної праці в сільському господарстві була досить великою.

Завдяки допомозі промислових підприємств було чимало зроблено для розвитку ремонтної бази, поліпшення якості ремонту і підвищення рівня готовності техніки. Зусиллями робітників об'єднання «Сільгосптехніка» в 1966—1970 рр. в Україні споруджено і реконструйовано 15 ремонтних заводів, 552 майстерні і 84 станції технічного обслуговування.

Загальна потужність заводів і майстерень об'єднання перевищила 420 тис. умовних ремонтів на рік, або зросла порівняно з 1966 р. більш як у 4 рази. Для технічного обслуговування машин і ремонту нескладної сільськогосподарської техніки в колгоспах і радгоспах створювалися пункти технічного обслуговування з майстернями, оснащеними відповідним ремонтно-технічним устаткуванням.

Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспно-радгоспного виробництва нерозривно пов'язане з формуванням і вдосконаленням професійно-кваліфікаційної структури кадрів масових професій, ростом їх загальної і професійної підготовки. Збільшення виробництва та удосконалення техніки для сільського господарства вимагало підготовки ква-

ліфікованих кадрів для її експлуатації. Господарства мали велику потребу в майстрах з ремонту і технічного обслуговування тракторів, сільськогосподарських машин, устаткування тваринницьких ферм і комплексів, водіях автомашин.

Якщо раніше підготовка трактористів і комбайнерів проводилася на курсах при МТС, то в зв'язку з оснащенням сільського господарства новою, більш складною технікою виникла необхідність у перебудові цієї форми навчання, удосконалення її. На це було звернуто увагу в Постанові від 10 березня 1966 р. «Про підготовку механізаторських кадрів у сільських професійно-технічних училищах (СПТУ)». Йшлося про те, що витрати на їхню підготовку, в тому числі виплата стипендій, безкоштовне харчування, обмундирування і спецодяг, починаючи з 1967 р., будуть проводитися за рахунок державного бюджету.

Влітку 1966 р. розгорнулася кампанія набору учнів у сільські профтехучилища України. На селі в школах впродовж другої половини 60-х років провадилася профорієнтаційна робота, внаслідок якої у сільські профтехучилища України в 1966—1970 рр. було прийнято 313 580 учнів при плані 308 680 чоловік. Якщо в 1965 р. для сільського господарства України СПТУ, а також колгоспи і радгоспи, в яких діяла система курсів, підготували 134 тис. механізаторів, то в 1970 р. — 153 тис. Особливо збільшилася кількість підготовлених трактористів і водіїв автомашин. У 1970 р. було підготовлено 98 тис. трактористів проти 89 тис. у 1965 р., водіїв автомашин відповідно 22 і 14. Тільки на Київщині в 1967 р. на чотирьохмісячних курсах було підготовлено 3658 механізаторів. Серед них 2083 трактористи-машиністи, 354 комбайнери, 1221 водій. Досить успішно вирішувалися ці завдання також у Хмельницькій, Вінницькій областях.

Проте наявна мережа СПТУ і система курсів не забезпечували повністю кадрами механізаторів колгоспи і радгоспи. Так, у 1968 р. на 18 районів Запорізької області діяло сім СПТУ, в яких щорічно навчалося близько 1700 чоловік, а потреби господарств у механізаторських кадрах перевищували кількість спеціалістів, які випускалися.

На кінець 1970 р. в Україні 40% працюючих у сільському господарстві становила молодь. У колгоспах і радгоспах працювало близько півмільйона молодих людей віком до 28 років, серед них — 119 тис. механізаторів, 92 тис. тваринників, 25 тис. спеціалістів сільського господарства.

На селі з'явилися нові професії та спеціальності, чисельність яких 1969 р. загалом перевищувала 100. Серед них близько 50 спеціальностей індустріального типу: тракторист, комбайнер, шофер, механік, електромонтер, наладчик машинних агрегатів, майстер машинного доїння, слюсар, токар та інші. Збільшилася кількість спеціалістів тваринництва і землеробства, особливо меліораторів (машиністів насосних станцій, поливальників, машиністів дощувальних машин тощо).

Незважаючи на те, що кількість механізаторських кадрів щорічно

зростала, значна частина їх залишала сільськогосподарське виробництво. Для запобігання відпливу спеціалістів сільського господарства в місто, в основному кадрів механізаторів, вимагалось рішуче поліпшення матеріально-побутових умов праці і життя в колгоспах і радгоспах.

У другій половині 60-х років важлива увага приділялася інтенсифікації землеробства. Відомо, що зростаючі потреби в продукції сільського господарства, зокрема землеробства, задовольняються двома шляхами: екстенсивним, тобто за рахунок розширення земельної площі та залучення додаткових трудових ресурсів, і інтенсивним, за яким площа землі, що використовується, не збільшується, але підвищується її родючість за рахунок застосування більш удосконаленої техніки і прогресивних технологій, використання нових досягнень науково-технічного прогресу.

У результаті збільшення капітальних вкладень у сільське господарство України зріс рівень енергоозброєності праці. Питома вага збирання зернових комбайнами підвищилась з 90,9% у 1965 р. до 98,8% у 1970 р. у колгоспах і до 99,5% у радгоспах. Збирання кукурудзи на зерно — з 80% до 86,6% у колгоспах і до 96,4% у радгоспах, збирання цукрових буряків з 66% до 80,2% у колгоспах і 81,9% у радгоспах. Однак допускалися великі втрати вирощеного врожаю при збиранні.

Широко застосовувалася електрична енергія для приведення в рух зерноочисних машин, сушильних агрегатів, молотарок, транспортних засобів, навантажувачів тощо. Застосування електроенергії на очистці зерна скорочувало затрати живої праці в 1,6 раза.

Хлібороби України доклали чимало зусиль до піднесення культури землеробства і підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь, раціонального використання землі, досягнення високих і сталих урожаїв на кожному гектарі. Досконаліше застосовуються сівозміни і використання високосортного районованого насіння, підвищується якість обробки ґрунту і проведення меліоративних робіт, вноситься більше добрив, застосовуються гербіциди і скорочуються строки польових робіт тощо.

У результаті цього покращувалася культура землеробства в господарствах України, підвищувалася врожайність зернових культур і рентабельність господарювання. Прикладом можуть бути колгоспи і радгоспи Бахмачського району на Чернігівщині. За два роки тут урожайність зернових підвищилася в середньому на 4 ц з га, середня рентабельність колгоспів становила 38%.

Підвищенню врожайності сільськогосподарських культур і зростанню продуктивності праці сприяло ширше застосування мінеральних добрив та використання хімічних засобів захисту рослин від шкідників, хвороб і бур'янів. Так, у 1966 р. врожайність озимої пшениці становила в середньому 24,8 ц з га і валовий збір зерна — 18,8 млн т проти 21,3 ц з га і 15,6 млн т у 1965 р. Багато господарств щорічно перевищували 30-центнерний рубіж цієї культури. Водночас в Україні було немало і збиткових колгоспів, радгоспів, які в результаті низької культури зем-

леробства, недостатнього застосування добрив, порушення правил їх зберігання та інших причин щорічно збирали низькі врожаї.

Сільське господарство України щорічно одержувало мінеральні добрива і гербіциди у зростаючих обсягах. Якщо в 1960 р. одержано 482 тис. т мінеральних добрив (у перерахунку на умовні єдиниці), то в 1970 р. — 2165 тис. т, або більше як у 4 рази. Однак поставки і внесення добрив не були збалансовані за поживними компонентами. Недостатньо їх вносилося на гектар ріллі.

У зв'язку з запровадженням результатів наукових розробок у сільськогосподарське виробництво підвищилася роль галузевих науково-дослідних інститутів, дослідних станцій, вчених. Ними було виведено ряд нових, високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур. Серед них найбільш перспективні сорти озимої пшениці Безоста-1, Миронівська-808, Миронівська ювілейна, Одеська-51, Поліська-70 та ін. Це сприяло тому, що урожайність пшениці зростала.

Широкого розмаху в Україні досягли меліоративні роботи. У сільськогосподарській оборот було залучено потенціально родючі землі, які не використовувалися внаслідок недостачі або зайвої вологи. У кожній області не було ґрунтів, які не мали б потреби в поліпшенні. Якщо в 1965 р. площа зрошувальних земель в Україні становила 514 тис. га, то в 1970 р. — 934 тис. га, тобто зросла на 82%. Обсяг осушувальних робіт за цей період збільшився на 16%.

Меліоративні землі в багатьох господарствах використовувалися ефективно, але поряд з цим мали місце випадки, коли деякі колгоспи і радгоспи, що збирали низькі врожаї, зовсім не користувалися такими землями. Основною причиною був незадовільний меліоративний стан цих земель, що було результатом непродуманого проектування і неякісного будівництва меліоративних систем, а також поганого догляду за ними в період експлуатації. Так, у Березнівському районі Рівненської області внаслідок спрощеного проектування, допущених помилок і недоробок при будівництві з наявних 17 осушувальних систем сім систем не забезпечили достатнього осушення ґрунту. У 1967 р. на цих землях повністю загинуло від вимокання 750 га озимих культур.

У радгоспі «Новомаячківський» Херсонської області у 1966 р. в результаті проведених меліоративних робіт на підтоплених землях повністю загинули посіви цукрових буряків на площі 120 га, а в 1967 р. ці землі уже заросли болотяною рослинністю. У тому самому році було підтоплено населений пункт і 401 га оброблюваних земель. Ці прорахунки у веденні сільського господарства на індустріальній основі призвели до великих матеріальних втрат.

Велику роль у підвищенні продуктивності праці мала відіграти меліорація, але на шляху її здійснення став ряд недоліків: нестача землерийної техніки, труб і будівельних матеріалів, недостатня потужність виробничої бази водогосподарського будівництва, незабезпеченість робітниками та

інженерно-технічними працівниками тощо. Справа використання зрошувальних і осушувальних земель набирала значної гостроти.

Незважаючи на цілий ряд недоліків, для сільськогосподарського виробництва України характерне піднесення головної галузі — землеробства. Хоч посівні площі в другій половині 60-х років скоротилися, що слід вважати негативним фактором, валовий збір зерна на кінець 1970 р. зріс. У 1966—1970 рр. в Україні одержано досить високі валові збори зерна — в середньому по 33,4 млн т щорічно проти 29,3 млн т у 1961—1965 рр. Середньорічна врожайність зросла на 4 ц і становила 21,4 ц з га. Підвищення урожайності зернових культур досягнуто за рахунок здійснення комплексу організаційних і агротехнічних заходів. Разом з тим залишалось немало господарств, де порушувалася система ведення землеробства, внаслідок чого урожайність зернових становила нижче 10 ц з га.

Широке впровадження механізованої технології вирощування і збирання цукрових буряків сприяло зростанню їх виробництва. Якщо в 1961—1965 рр. в Україні в усіх господарствах було зібрано в середньому за рік 199 ц з 1 га цукрових буряків, то в 1966—1970 рр. — 267 ц з га, або на 34% більше. Водночас слід зазначити, що при збиранні цієї культури, в результаті застосування низькоякісної техніки, допускалися значні втрати. В окремих господарствах траплялися факти несвоєчасного збирання і навіть приорування цукрових буряків.

У комплексі завдань, що стояли перед трудівниками сільськогосподарського виробництва в другій половині 60-х років, важливу роль відігравали питання зміцнення кормової бази і розвитку однієї із найбільш трудомістких галузей — тваринництва. Кормова база в Україні в різних зонах вирішувалася залежно від природно-кліматичних умов. Так, у зоні лісостепу питома вага природних кормових угідь у структурі сільськогосподарських посівів займала 12,6%, у степу — 13,9, у Поліссі та Карпатах — 30,8%. Всього ж у республіці сіножаті та пасовища в структурі сільськогосподарських угідь становили 16,9%, на Поліссі майже третину угідь — займали природні сінокоси.

У колгоспах та радгоспах України посівні кормові культури займали понад 10 млн га, або 31—34% оброблюваної землі. До них слід додати більш як 7 млн га природних кормових угідь. Таким чином, загальна земельна площа для виробництва кормів становила понад 17 млн га, тобто 44—45% усіх сільськогосподарських угідь.

У тваринництві використовувалися препарати хімічної та мікробіологічної промисловості для підвищення продуктивності, а також концентровані корми на основі кукурудзи, зернобобових, ячменю, вівса. У літній період важливе значення мали сіяні культурні пасовища, що давали 2—3 тис., нерідко 4—5 тис. кормових одиниць з 1 га. Дешеві корми культурних пасовищ і високі надої сприяли зниженню собівартості молока в 1,5 раза порівняно з стійловим утриманням корів.

Завдяки зміцненню кормової бази відбулися зрушення у виробництві продукції тваринництва. У 1966—1970 рр. в Україні середньорічне виробництво м'яса становило 4,0 млн т проти 3,3 млн т у 1961—1965 рр., молока відповідно — 17,9 млн т і 14,5 млн т. За 1966—1970 рр. державі продано м'яса (в живій вазі) — 12,4 млн т, у тому числі понад план 2,2 млн т, молока відповідно — 49,4 і 6,5 млн т. Завдання з виробництва м'яса, молока, яєць і вовни були виконані. Збільшення обсягів виробництва і заготівель продукції тваринництва досягнуто також за рахунок підвищення продуктивності худоби і птиці, збільшення їх поголів'я, спеціалізації ферм і впровадження комплексної механізації.

Результати господарювання могли бути значно вищими, якби кормова база виявилася міцнішою і повніше забезпечувала тваринництво збалансованими кормами. У колгоспах та радгоспах недостатньо вироблялося сіна, сінажу, силосу, трав'яної муки, коренеплодів тощо.

Недостатньо велася робота з поліпшення породних і племінних якостей худоби, свиней, птиці. Слабо здійснювались заходи щодо поліпшення лугів і пасовищ, збільшення посівів культур, багатих на білок. Корінного поліпшення вимагали насінництво трав, комбікормова промисловість.

Поступово підвищувався рівень механізації тваринницьких ферм. Наприклад, механізація ферм великої рогатої худоби з водопостачання в 1967 р. зросла на 4% проти 1964 р., роздачі кормів — на 24, прибирання гною — на 67, механізованого доїння корів — на 27%; на свинофермах з водопостачання — на 42,5%, роздачі кормів — на 11,1, прибирання гною — на 52%; на птахофермах механізація основних процесів зросла в середньому втричі.

Однак рівень механізації трудомістких процесів на багатьох фермах був недостатнім, значна частина виробничих процесів виконувалася вручну. Так, у 1968 р. з наявних у Полтавській області 1285 доїльних агрегатів використовувалося лише 857, а решта вже вийшло з ладу.

У другій половині 60-х років із системи машин для ферм виявились неосвоєними промисловістю десятки найменувань. Багато техніки випускалося в обмеженій кількості, погано враховувалися потреби малих ферм. Низькою була і якість устаткування. Прогрес тваринництва стримувала недостатня енергоозброєність, часто зривалася подача електроенергії. Це наносило великі збитки тваринництву.

Чимало істотних прорахунків було допущено у спеціалізації господарств і концентрації виробництва в тваринництві. Будівництво великих спеціалізованих комплексів на 2—3 тис. голів великої рогатої худоби в господарствах, що мали 2,5—3 тис. га орної землі, створювало багато проблем. Великий відгодівельний комплекс рогатої худоби вимагав значної чисельності обслуговуючого персоналу, насамперед слюсарів, електриків, транспортних робітників. А це означало, що поряд з ним необхідно було будувати агромістечко.

Стало очевидно, що переважна частина коштів вкладалася не у виробництво м'яса, а в те, що оточувало тваринницьку ферму. До того ж велика кількість поголів'я худоби вимагала багато кормів, що створювало додаткові труднощі для невеликих господарств, які мали незначні площі земель.

Досвід показав, що оптимальна ферма в умовах господарства, яке має близько 2,5 тис. га орної землі, повинна бути розрахована на 550—600 тварин. Вона не вимагає значних затрат на підвезення кормів, забезпечення пасовищем тощо. Менші на ній і витрати електроенергії, затрати на ремонт устаткування. При такій кількості корів на фермі їх може прогудувати поле, яке прилягає до неї.

Незважаючи на недоліки, помилки, прорахунки, у землеробстві й тваринництві в другій половині 60-х років відбулися значні зрушення. Зміни були б неможливі без застосування в сільському господарстві досягнень науки, без впровадження у виробництво високопродуктивних сортів і гібридів сільськогосподарських культур, цінних порід тварин, без розробки і застосування багатьох прогресивних агротехнічних і зоотехнічних методів.

2. Матеріально-культурний рівень сільських трудівників та соціальні проблеми села в другій половині 60-х років

Участь трудівників села у громадському виробництві, підвищення їх життєвого рівня здійснювалося комплексом заходів, серед яких було введення в травні 1966 р. гарантованої оплати праці колгоспників, запровадження грошової оплати. Нова система давала можливість створити фонд оплати на початку поточного року і використати кошти, що поступали від промислових підприємств як аванс від реалізації продукції та інших джерел для розрахунків з колгоспниками і спеціалістами. Колгоспам, що не мали достатніх грошових надходжень для забезпечення гарантованої оплати, держава виділяла кредити.

Активно проводилася робота з переведення колгоспів на гарантовану оплату праці в усіх областях України. Так, на Київщині уже в 1966 р. в 402 колгоспах впроваджувався внутрішньогосподарський розрахунок, 292 господарства ввели диференційовану оплату праці колгоспників, 286 колгоспів області перейшли на грошову оплату. У колгоспах республіки в розрахунку на один людино-день у 1968 р. оплата праці становила 3 крб. 20 коп. проти 2 крб. 69 коп. у 1965 р., або збільшилась на 19%. Найвищою виявилась оплата штатним працівникам, зокрема тваринникам. Так, середньомісячна заробітна плата доярок колгоспу «Маяк» Тербовлянського району Тернопільської області в 1965 р. дорівнюва-

ла 87 крб., у 1970 р. — 140 крб. Оплата праці колгоспників України за 1966—1970 рр. збільшилася на 42%. Проте в цілому вона все ж таки залишалася низькою.

Важливу роль у доходах колгоспників, поряд з грошовою, продовжувала відігравати натуральна оплата, частка якої істотно зменшувалася. Так, якщо в 1966 р. у колгоспах України кількість зерна, виданого колгоспникам у розрахунку на один людино-день, становила 2,9 кг, то в 1967 р. — 1,9 кг.

Водночас в окремих колгоспах мали місце грубі порушення у порядку видачі й продажу зерна колгоспникам в оплату їхньої праці. У деяких колгоспах Миколаївської, Одеської, Тернопільської областей колгоспникам пропонувалося купувати зерно тільки за державними цінами. Допускалися випадки заниження оплати праці механізаторів, доярок. Бувало, що замість зерна виплачувалися гроші в розрахунку по 20 крб. за 1 ц хліба. В одних і тих же господарствах зерно відпускалося за різними цінами для різних категорій трудівників села. Все це викликало невдоволення з боку колгоспників.

Введення щомісячної гарантованої оплати праці підвищило грошову оплату більшості колгоспників, але натуральна оплата їх, у результаті допущених прорахунків, значно зменшилася. Це негативно позначилося на особистому підсобному господарстві селян. У обстежених присадибних господарствах сільських трудівників двох сіл Звенигородського району Черкаської області виявлено, що в 1967 р. у них зменшилось поголів'я свиней і птиці. Тут, за даними сільських рад, кількість свиней у користуванні колгоспників зменшилась проти 1966 р. на 69 голів, птиці — на 488 голів. Таким чином, запровадження гарантованої оплати праці колгоспників — важливе соціальне досягнення другої половини 60-х років, але воно, на жаль, виявилось недосконалим.

Хоч зменшення частки натуральної оплати праці колгоспників призводило до зменшення в їхньому особистому підсобному господарстві поголів'я великої рогатої худоби, птиці, свиней тощо, проте воно залишалось головним джерелом забезпечення продовольством сільських трудівників. Експерименти, що проводилися в колгоспах, приносили більше хаосу, ніж користі. Тому селяни зосереджували зусилля на своїх присадибних ділянках площею 0,4—0,6 га. У 1970 р. приватний сектор становив лише 3% усіх земель Союзу, давав 33% загального виробництва м'яса, 40% молочних продуктів і 55% яєць. В Україні присадибні ділянки забезпечували 36% загального прибутку сім'ї, в той час, як у Росії — 26%. Ведення підсобного господарства на селі не тільки позитивно позначалось на бюджеті сім'ї, а й на державному аграрному секторі, наповнюючи його своєю продукцією.

З метою більш повного задоволення потреб країни в круп'яних і зернофуражних культурах та заохочення колгоспів і радгоспів до збільшення продажу зерна державі, починаючи з 1966 р. проводилися ви-

плати грошової надбавки в розмірі 50% до діючих закупівельних цін за понадпланові закупки зернових і круп'яних культур.

Реалізація цього заходу і сприяла зміцненню економіки господарств, що позначилося на підвищенні заробітної плати колгоспників та працівників радгоспів. Знизилися ціни на трактори, автомашини, запасні частини до них, а також тарифи на електроенергію для виробничих потреб.

Закон про пенсії та допомогу зі старості членам колгоспів, який вступив у дію з 1965 р., гарантував право на одержання пенсії всіма непрацездатними членами артілей. Початковий розмір пенсії колгоспника становив 8 крб. на місяць. Поступово рівень її підвищувався і в 1970 р. досягнув планки в межах 24—26 крб. на місяць. Незважаючи на те, що рівень пенсії колгоспників був найнижчим серед усіх інших категорій населення, вони схвально зустріли рішення уряду про їх пенсійне забезпечення. Селянин міг купити собі за 8 крб. (місячної пенсії) фуфайку або кирзові чоботи, що дорівнювали такій вартості.

Наприкінці 1970 р. в Україні пенсії та допомогу по старості одержували 8871 тис. чоловік, з них 3721 тис. колгоспників. Витрати на соціальне забезпечення колгоспників здійснювалися з централізованих фондів, які формувалися за рахунок державного бюджету і спеціальних відрахувань колгоспів. Частка державних коштів у загальних витратах на пенсійне забезпечення колгоспників у 1970 р. становила 64,5% проти 46,5% у 1965 р. У Житомирській області в 1969 р. одержували пенсії 186 тис. колгоспників. Починаючи з 1965 р., їм було виплачено 97 млн крб. Близько 70% цих коштів становили відрахування державного бюджету.

Важливим соціальним заходом було зниження з 1 січня 1968 р. віку, що давав право на пенсію по старості для членів колгоспів: чоловікам до 60 років і жінкам — до 55 років. Тоді ж було збільшено мінімальні розміри пенсій по інвалідності та встановлено пенсійне забезпечення інвалідам III групи внаслідок виробничого травматизму або професійного захворювання.

У свою чергу поліпшення добробуту колгоспників і працівників радгоспів сприяло зростанню їх купівельної спроможності на товари народного вжитку. Щорічно в Україні збільшувався роздрібний товарообіг і товарообіг громадського харчування державної і кооперативної торгівлі в сільській місцевості. Так, якщо в 1965 р. він становив 3 млн 973 тис. крб., то в 1970 р. — 6 млн 57 тис. крб. Роздрібний товарообіг республіки за п'ять років збільшився на 49%, у тому числі у споживчій кооперації — на 53,8%. У 1970 р. населенню було продано різних товарів майже на 9 млрд крб. більше, ніж у 1965 р.

Про зростання добробуту трудівників села і розвиток їх духовних запитів свідчить продаж товарів культурно-побутового призначення. Якщо в 1965 р. у сільських торгових точках України населенню було

продано 229 тис. телевізорів, 50 тис. холодильників, 259 тис. пральних машин, 453 тис. велосипедів і мопедів, то в 1970 р. відповідно 529 тис., 136 тис., 339 тис., 537 тис.

З метою підвищення життєвого рівня сільських трудівників, закріплення молоді на селі, раціонального використання трудових ресурсів у сільській місцевості було розгорнуто будівництво допоміжних промислів. Активно проходив процес будівництва колгоспних цегельних заводів і полігонів збірних залізобетонних конструкцій на Закарпатті. У 1970 р. тут перебувало у стадії будівництва шість колгоспних цегельних заводів з річною потужністю 24 млн штук цегли, міжколгоспний завод залізобетонних конструкцій потужністю 28 тис. куб. м залізобетону.

Допоміжні промисли давали значний дохід колгоспам. Так, у 1968 р. колгоспи Івано-Франківської області одержали від них 4,3 млн крб., у тому числі 1,6 млн чистого доходу. Рентабельність становила 67%. Економічно відсталі колгоспи мали 2,7 млн крб. доходу. Проте будівництво допоміжних промислів, особливо переробних підприємств сільськогосподарської продукції, на селі відбувалося повільно. Чимало цінної продукції, зокрема фруктів і овочів, гинуло в господарствах в той час, як у місті в них була гостра потреба. Такі обставини пояснюються не лише відсутністю коштів у колгоспів на спорудження допоміжних промислів, а й бездіяльністю та безініціативністю окремих керівників.

У другій половині 60-х років в Україні почалося будівництво 11 експериментально-показових сіл. Серед них Циблі Київської області, Богодухівка — на Черкащині, Коробки — в Херсонській, Шабо — в Одеській, Кам'янка — Тернопільській, Шляхова — у Вінницькій областях. У такого роду селах держава вкладає величезні кошти не тільки на будівництво житла, але й на культурно-побутові заклади, прокладання шляхів з твердим покриттям, газифікацію, електрифікацію тощо. Наприклад, у 1969 р. лише у с. Шляхова Бершадського району на Вінниччині та на під'їзді до нього було побудовано понад 200 км шляхів з твердим покриттям, витрачено більш як 3,5 млн крб. Водночас багато колгоспів і радгоспів не мали під'їзних шляхів з твердим покриттям до тваринницьких ферм і шляхів, що пов'язували вулиці з центральною садибою колгоспу, районним центром. Більшості господарств держава виділяла на соціальну інфраструктуру села надто мізерні кошти, а деяким і зовсім не виділяла їх. Особливо це стосується так званих неперспективних сіл, що були на межі вимирання.

Як показала практика, експериментально-показове будівництво призвело до того, що невелика група сіл перетворилася в селища міського типу, які слугували для проведення семінарів, нарад, конференцій, екскурсій від районного до всесоюзного рівня. Вони часто приймали іноземні делегації для ознайомлення з роботою господарств.

Житлове будівництво на селі у другій половині 60-х років порівня-

но з попереднім періодом дещо пожвавилось. Проте колгоспники будували собі житлові будинки за власні кошти і своїми силами. Тільки в деяких селах з'являлися житлові будинки, побудовані на кошти колгоспів. Вони в основному були призначені для голів колгоспів та інших керівників правління.

Обмеженість коштів у колгоспників, труднощі з будівельними матеріалами стримували спорудження житла. Кошти, виділені на будівництво житла, були не лише мізерними, але й часто використовувалися не за призначенням. Факти неправильного використання колгоспних коштів мали місце в господарствах Житомирської, Закарпатської, Миколаївської, Хмельницької, Кримської областей.

Помітні зрушення на селі спостерігалися в будівництві дошкільних закладів. У 1970 р. у сільській місцевості України налічувалося 5383 дитячі садки і ясла-садки, проти 3147 — у 1965 р. Число місць у дошкільних закладах значно зросло. Якщо в 1965 р. воно становило 136 тис., то в 1970 р. — 265,6 тис. Збільшення місць у дошкільних закладах сприяло більш активному залученню жінок-трудівниць до праці в сільсько-господарському виробництві.

Діюча мережа загальноосвітніх шкіл поповнювалася новими школами. У 1966—1970 рр. у сільській місцевості України введено в експлуатацію 3153 школи на 785,7 тис. місць, у тому числі побудованих за кошти колгоспів 2698 шкіл на 601,9 тис. учнівських місць. Проте кількість дітей у школах сільської місцевості поступово зменшувалася. Так, якщо на початку 1965—1966 навчального року в Україні налічувалося 3594,7 тис. учнів, то на початку 1970/71 навчального року — 3493,8 тис. учнів. Це свідчило про вплив жителів із сільської місцевості в міста.

Соціальні зміни на селі були неможливі без розширення сфери культурного обслуговування сільських трудівників, без підвищення їх загального рівня культури. Так, у 1965 р. в Україні налічувалося 15 568 сільських клубів і Будинків культури, наприкінці 1970 р. їх було 18 146. Більшість клубних закладів мали стаціонарні кіноустановки, бібліотеки, кімнати для гурткової роботи тощо.

Водночас у сфері культурного обслуговування сільських жителів було немало недоліків і прорахунків. Чимало сіл, особливо невеликих, не мали добротних клубів, Будинків культури, кіноустановок тощо. У ряді районів не вистачало кадрів культурно-освітніх працівників, спостерігалася значна їх плинність.

У сільській місцевості України в 1966—1970 рр. було побудовано лікарень на 15,5 тис. ліжок, проте спорудження лікувальних та оздоровчих закладів у сільській місцевості велося повільно, що не задовольняло потреби населення. Спостерігалася незабезпеченість медичних закладів кваліфікованими кадрами, мали місце нарікання з боку жителів на роботу органів охорони здоров'я.

Збільшення капітальних вкладень у соціальну сферу села призвело до деяких позитивних змін. Разом з тим необхідно зауважити, що кошти, виділені на розвиток соціальної інфраструктури села, не дозволили подолати хронічне відставання села від міста. Більшість сільських населених пунктів була погано упорядкована, з них не було налагоджено комунальне обслуговування, поставлено на неналежному рівні медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування. Рівень життя сільських жителів був значно нижчий, ніж у місті. Це була одна з основних причин, яка спонукала до надмірної міграції населення з сільської місцевості. Селянин, який всюди у світі був і є шанованою престижною фігурою, у нас продовжував залишатися людиною нижчої категорії за пенсіями, за постачанням, за умовами життя.

І все ж, незважаючи на багато недоліків, у 1966—1970 рр. сільське господарство України піднялося на вищий щабель розвитку порівняно з попереднім періодом. Досить сказати, що середньорічний приріст валового суспільного продукту в Україні у зазначений період становив 6,7%. Це найвищий показник за п'ятирічні періоди, що минули після 1970 р. Реальні доходи колгоспників від громадського господарства зросли на 32%. Отже, сільське господарство України в другій половині 60-х років перебувало в стані піднесення, але закріпитися на цьому рівні в силу різних причин не змогло.

3. Аграрний сектор України 70-х років у контексті нового осмислення

Період 70-х років — один із найскладніших у сільському господарстві. З одного боку, це були роки напруженої праці селянства, з другого — період нагромадження нерозв'язаних проблем, що спричинили кризову ситуацію.

Тривалий час в історичній науці практикувався описовий підхід у галузі сільського господарства і майже зовсім не розкривався справжній діалектичний процес. Висвітлення тієї чи іншої проблеми 70-х років зводилося до коментування рішень партії. Слабс розкривалися труднощі, суперечності, а недоліки та прорахунки в аграрній політиці взагалі замовчувалися і перебували під грифом «цілком таємно», ніби їх не існувало.

Аналіз позитивного і негативного досвіду в сільському господарстві України в 70-х роках допоможе усвідомити всю складність аграрно-економічних відносин. Без об'єктивного аналізу становища в аграрному секторі, зокрема негативних явищ, причин їх виникнення, не можна правильно орієнтуватися в нинішній обстановці і зрозуміти, що заважає поступу вперед, від чого слід відмовитися, щоб не повторити вже допущених помилок.

Досліджуючи стан справ в аграрному секторі, ми дійшли висновку, що період реформаторської діяльності партії і держави на селі можна поділити на два етапи. Перший — з жовтня 1964 р. до 1971 р. характеризувався масштабністю та інтенсивністю в галузі сільського господарства, пошуками динамізму, поступу і ефективності. Другому етапу — з 1971 р. до листопада 1982 р. — властиве помітне послаблення новаторських прагнень, консервація принципів і форм управління сільськогосподарським виробництвом, розроблених у березні 1965 р.

Капітальні вкладення у сільське господарство України зростали. У 1971—1975 рр. вони становили 24 627 млн крб. (порівняно з 16 102 млн крб. у 1966—1970 рр.), у 1976—1980 рр. — 29 204 млн крб. Незважаючи на збільшення капітальних вкладень, аграрний сектор не отримував адекватної віддачі. З початку 70-х років сільськогосподарські плани України, як і СРСР, за більшістю показників не виконувалися. Однак засоби масової інформації широко пропагували досягнення сільськогосподарського виробництва. Мета зводилася до того, щоб підтримати у селянства трудову активність, почуття патріотизму, відданості соціалістичній ідеї, ще більше утвердити дух упевненості в завтрашньому дні.

Авторитарний механізм прагнув використати офіційну ідеологію як могутній фактор популяризації господарювання на селі. З цією метою традиційно проводилося соціалістичне змагання між республіками, областями, районами, колгоспами, радгоспами, а також серед господарств. Змагання було надуманою акцією, проводилося, як правило, в нерівних умовах. Для висунування передовиків сільськогосподарського виробництва створювалися штучні умови, наприклад, для доярки підбирали найбільш продуктивну групу корів, забезпечували сповна цінними кормами. У той же час інші тваринники такої можливості не мали, їхні групи формувалися в основному з корів різної продуктивності, первісток. Вони гірше забезпечувалися кормами, а надої молока у першому варіанті були значно вищими і відповідно їй зарплата, ніж у другому, — хоча затрати праці були однакові. Передовикам сільськогосподарського виробництва присвоювали звання Героя Соціалістичної Праці, їх нагороджували грамотами, цінними подарунками, грошовими преміями, їхні портрети заносили на Дошку пошани тощо. Висунутий лозунг «Змагання сили множить» деякою мірою спрацьовував, адже слабші тягнулися до передовиків, прагнучи одержати відповідну винагороду. У такий спосіб повсякденна турбота про людей, умови їх життя і праці замінялися політичними заграваннями, масовою роздачею нагород, звань, премій, різних значків тощо. Соціалістичні змагання, почини, ініціативи на селі, нав'язані, як правило, згори, наполеглива і тяжка праця сільських трудівників стримували наростання негативних процесів, але повністю запобігти їм не могли.

Аграрно-економічні реформи, які робили перші кроки в другій половині 60-х років, переступивши рубіж 1970 р., почали деформуватися.

Поступово перестав діяти їх механізм трансформування в життя, хоч закликів і розмов було надто багато, а справи практично стояли на місці. Чимало приймалося рішень щодо поліпшення стану справ у сільському господарстві, але виконувалося лише одне з десяти і то не в установлені строки і не в повному обсязі.

У 1971 р. чітко визначилася лінія на поглиблення і завершення інтенсифікації сільського господарства. З метою поліпшення показників передбачалося провести технічне переоснащення, хімізацію і меліорацію земель.

Завдяки зусиллям учених, інженерно-технічної інтелігенції, робітників у 1970—1975 рр. в Україні було створено 167 нових марок сільськогосподарських машин, 70 моделей тракторів, автомашин і автотранспортного обладнання. Тоді ж почали діяти 22 нових підприємства сільськогосподарського машинобудування, в тому числі Ковельський і Уманський заводи сільськогосподарських машин з механізації робіт у тваринництві. На кінець 1975 р. сільськогосподарську техніку випускали 214 спеціалізованих і 700 підприємств інших галузей промисловості.

У 1976—1980 рр. у галузі тракторного і сільськогосподарського машинобудування було впроваджено 1600 автоматичних, потоково-механізованих ліній, модернізовано 18 тис. одиниць парку верстатів, розроблено і впроваджено понад 300 прогресивних технологічних процесів. У результаті збільшення капітальних вкладень у 70-х роках тракторне і сільськогосподарське машинобудування в основному забезпечило сільське господарство засобами виробництва. В Україні випускався кожний четвертий трактор, більше половини плугів, понад 40% сівалок, практично всі буряко- і кукурудзозбиральні комбайни, машини хімічного захисту рослин, подрібнювачі, роздавачі, змішувачі кормів тощо.

Нарощування технічної оснащеності сільського господарства України повністю не забезпечувало його потреби. Комбайни не були пристосовані до збирання полеглих хлібів, збирання сої, соняшнику, допускалися великі втрати врожаю. У 1976—1980 рр. господарства України недоодержали 22 тис. тракторів і 37 тис. вантажних автомобілів, що передбачалося планом.

До кінця 70-х років було освоєно виробництво стрічкового кормороздавача РК-50, модернізовано роздавачі ТВК-8, КТУ-10А, доїльні установки, що дало змогу збільшити частку механізованої праці у тваринництві. Однак рівень механізації роздачі кормів, зокрема на фермах великої рогатої худоби і свинарських, був недостатнім. Наприкінці 1980 р. у тваринництві працювало вручну понад 70% колгоспників. Подачу води на фермах і в комплексах було механізовано на 95—97%.

За 1971—1980 рр. рівень механізації доїння корів підвищився з 55 до 89%. Проте доїльні установки були низької якості, часто виходили з ладу, до них бракувало запасних частин та майстрів для їх ремонту.

Користуючись відсутністю в колгоспах і радгоспах кваліфікованих

спеціалістів, часто допускалися випадки завезення некомплектного устаткування, яке роками не використовувалося і ставало непридатним. Так, у 1973 р. у колгосп «Україна» Іллінецького району на Вінниччині завезено некомплектні дощувальні установки «Агро-50», в той час, як проектною документацією передбачалося використання «КІ-50-Райдуга». Іллінецька виробнича дільниця — Погрибищенський ПМК-8 змонтував ці установки, знаючи, що їх неможливо експлуатувати. З колгоспу відраховано за устаткування і за роботи 102 тис. крб., а система не використовувалася. Аналогічні випадки мали місце і в інших областях.

У більшості господарств сільськогосподарська техніка і транспорт використовувалися на неналежному рівні. Тракторний парк, вантажні автомобілі працювали в основному в одну зміну. Значна кількість техніки і автомобілів через неполадки простоювала. Не вистачало запасних частин і кваліфікованих майстрів для їх ремонту. Переважна частина колгоспів і радгоспів не мали гаражів для зберігання сільськогосподарської техніки, вона стояла під відкритим небом і під впливом природно-кліматичних умов псувалася, швидко ставала непридатною в експлуатації. За таких умов її раніше строку списували. Так, у Жовтневому і Снігірівському районах на Миколаївщині протягом 1976—1979 рр. списано бурякозбиральних комбайнів 32,4 і 30,5% від загальної наявності їх, при нормі 16,6%.

Згідно з Постановою від 20 березня 1974 р. «Про заходи щодо подальшого розвитку сільського господарства Нечорноземної зони РРФСР» було мобілізовано господарські і проектні організації України на вжиття заходів з надання так званої шефської допомоги господарствам Калузької, Орловської, Новгородської, Брянської, Вологодської та Ярославської областей Росії. Шість областей України, зокрема Донецька, Запорізька, Івано-Франківська, Львівська, Київська і Миколаївська впродовж тривалого часу надавали допомогу Нечорноземній зоні РРФСР у проектуванні, будівництві виробничих і культурно-побутових об'єктів, виготовленні будівельних конструкцій і устаткування, укомплектуванні водогосподарських і будівельних організацій досвідченими кадрами спеціалістів.

Тільки у 1978 р. для областей Нечорнозем'я виготовлено проектно-кошторисної документації на 530 тис. крб., або 85% від намічених обсягів, виконано будівельно-монтажних робіт (без студентських будівельних загонів) на 2,2 млн крб., або 67%, побудовано 4,4 тис. км доріг з твердим покриттям, або 105% від завдання. Крім того, виготовлено 56 трубоукладчиків і 60 комплектів іншого нестандартного устаткування, виділено 150 т бітуму, 330 т цементу, 7 т електродів, запасних частин на 250 тис. крб., 15 т насіння багаторічних трав.

Організаціям Головночорнозем'я поставлено 20,6 тис. куб. м залізобетонних конструкцій, завершено роботи на будівництві заводу клеєних дерев'яних конструкцій в Архангельській області. Туди було направле-

но 307 інженерів-гідротехніків, які закінчили вузи у 1977 р., 183 кваліфікованих робітники і 618 чоловік -- за комсомольськими путівками. На збирання врожаю виїхало 660 чол., які надали допомогу в косовиці, обмолоті зернових, заготовили 642 т силосу, 450 т сінажу, 200 т грубих кормів.

У студентських будівельних загонах на спорудженні 318 об'єктів житлового, культурно-побутового і виробничого призначення лише в 1978 р. працювало 3,8 тис. чоловік з українських вузів. Вони збудували два тваринницьких приміщення на тисячу голів великої рогатої худоби, овочесховище, житловий будинок, лікарню на 400 місць, два Будинки культури, 3,6 км доріг із твердим покриттям.

У такий спосіб, починаючи з 1974 р. і переїшовши рубіж 1980 р., з України вичерпувалися матеріальні і трудові ресурси в російське Нечорнозем'я, в чому республіка сама мала нагальну потребу. Це є наочним свідченням того, що Україна продовжувала бути експериментальною дослідницькою лабораторією Кремля, що призводило до погіршення матеріального становища українського народу. Такий експеримент нагадував «епопею освоєння цілинних земель», який проводився за рахунок України та інших республік. Стало цілком очевидно, що виділені центром капіталовкладення в сільське господарство України значною мірою використовувалися для потреб Росії. Гучні слова про збільшення капіталовкладень справді мали місце, але лише на папері, на практиці значна частина їх використовувалася за межами України.

Планові завдання розвитку сільського господарства на 1971—1975 рр. з перших років виконання зазнали провалу. Вже у 1972 р. відчувалася «пробуксовка» в сільськогосподарському виробництві. Показники виробництва продукції в колгоспах і радгоспах у 1975 р. ще більше знизилися. Замість того, щоб глибоко проаналізувати стан справ у аграрному секторі, вказавши при цьому на прорахунки, помилки, недоліки, тодішнє керівництво, очолюване Л. Брежнєвим, стало на шлях замовчування проблем, що виникли, приховуючи правду від народу. Оскільки темпи зростання в 1971—1975 рр. мали тенденцію до зниження порівняно з 1966—1970 рр., було прийнято рішення стати на шлях дезінформації і показу «стабільності зростання абсолютних приростів».

Надумані «пропаганда успіху» приховувала невдачі, які не було розкрито та проаналізовано в партійних матеріалах і документах. При їх підготовці цифри бралися зі стелі, як правило, високі, що перевершували показники сільського господарства за попереднє п'ятиріччя. Водночас архівні джерела того ж періоду, що перебували тривалий час під грифом «цілком таємно», а нині розсекречені, засвідчують протилежне.

При такому підході головні причини сповільнення темпів зростання сільськогосподарського виробництва, пов'язані з неврахуванням тупикової лінії його і неприйняттям належних заходів щодо стабілізації, зберігалися і на перспективу. Через те в другій половині 70-х років

труднощі в аграрному секторі не послабилися, а навпаки, ще більше загострилися.

Падіння темпів економічного розвитку (з 7,4 і 7,5% у 1971—1975 рр. до 4,2 і 4,5% у 1976—1980 рр.) приховати попереднім методом уже не вдавалося. А втім це спробували зробити іншим шляхом. Підбиваючи у 1981 р. підсумки економічного розвитку країни, в тому числі сільського господарства, за основу було взято вже не п'ятирічний період (1976—1980), а десятиріччя (1971—1980). Це знову відкривало простір «пропаганді успіху», але не давало реальної картини стану справ у сільському господарстві за 1976—1980 рр., коли темпи економічного розвитку знизилися порівняно з попереднім періодом майже вдвічі.

Прорахунки в аграрній політиці посилили дестабілізацію економічного становища на селі, призвели до зниження рівня сільськогосподарського виробництва, загострили продовольчу проблему. Рентабельність колгоспно-радгоспного виробництва в 70-х роках в Україні знижувалася. Так, у 1971—1975 рр. рентабельність колгоспного виробництва становила 25,5%, у 1975 р. — 17,6, 1977 р. — 21,6, у 1978 р. — 17,2%. Рентабельність радгоспного виробництва знизилася з 18,5% у 1971—1975 рр. до 14% у 1978 р. Тенденція зниження рентабельності колгоспного і радгоспного виробництва є наслідком об'єктивного фактора — підвищення цін на сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива, насіння, паливно-мастильні і будівельні матеріали.

При продажу сільськогосподарської продукції колгоспи і радгоспи несли великі збитки. Так, у 1978 р. в Україні збитки від реалізації цукрових буряків одержали 23% колгоспів, картоплі — 65, овочів — 63, молока — 52, яловичини — 39, свинини — 62, яєць — 48, вовни — 78% колгоспів. Це було наслідком заниження сортності реалізованої продукції, допущення масових обважувань, численних обрахунків господарств з боку вищих інстанцій. До того ж панувала їх правова незахищеність.

Кількість збиткових колгоспів збільшилася з 363, або 4%, у 1971—1975 рр. до 496, або 7% у середньому за 1976—1978 рр. Чисельність низькорентабельних господарств (до 15%) зросла відповідно з 2223, або 26%, до 2717, або 39%. Водночас кількість колгоспів, які мали оптимальну рентабельність, зменшилася. Господарств з рентабельністю в середньому понад 40% у 1971—1975 рр. налічувалося 1235, або 15%, у 1976—1978 рр. — всього 411, або 6%.

1978 рік завершило зі збитками 545 колгоспів проти 349 у 1977 р., 231 радгосп, або 12%, та 56 міжгосподарських підприємств, що були зайняті виробництвом сільськогосподарської продукції. Найбільше збиткових колгоспів зосереджувалося в поліській зоні — 42%. У степовій та лісостеповій зонах дещо менше, відповідно 30% і 28%.

Водночас на зниження ефективності сільськогосподарського виробництва значною мірою вплинули серйозні недоліки у використанні капіта-

ловкладень, основних фондів, земельних угідь, в організації виробництва і праці тощо. Як показує аналіз, валова продукція колгоспів у 1978 р. проти 1971—1975 рр. збільшилася на 8%, а виробничі затрати — на 27%.

Невиправдано великі капіталовкладення направлялися на будівництво нових дорожніх об'єктів, зокрема у величезні тваринницькі комплекси, тоді як більш економічно вигідно було здійснювати реконструкцію, розширення наявних приміщень. У 1971—1980 рр. в Україні було введено в дію 2800 тваринницьких комплексів і комплексно-механізованих ферм. Дивним і безглуздим було рішення про те, що розміри комплексів мусили залежати не від природних, виробничих умов господарства, а від величини промислових центрів, які вони повинні були постачати продукцією. На практиці це призвело до дефіциту кормів, оскільки господарство, виходячи із своїх умов, не могло забезпечити ними величезну кількість тварин.

Довгі роки побутувала думка, що чим більше за розмірами господарство, тим воно ефективніше. Як наслідок, проходив постійний процес укрупнення господарств, особливо колгоспів. Розміри господарств формувалися довільно, не враховувалися природні, виробничі, людські та інші чинники. Багато господарств охоплювали до десяти і більше населених пунктів. Так господарства ставали некерованими і розкрупнялися. Лише протягом 1978 р. в Україні було розкрупнено 28 колгоспів, 8 — перетворено на радгоспи, 102 — з'єднано з іншими колгоспами.

У 70-х роках внаслідок концентрації сільськогосподарського виробництва кількість колгоспів (включаючи риболовецькі) зменшилася з 9553 до 7096. Надмірна концентрація неминуче викликала зниження ефективності господарств. Водночас колгоспи перетворювали на радгоспи, кількість яких збільшилася з 1343 до 2110. Цей процес супроводжувався укрупненням виробничих бригад, тваринницьких ферм, волюнтаристським визначенням «неперспективних сіл» та їх ліквідацією. Внаслідок непродуманих і необґрунтованих акцій лише за 70-ті роки з географічної карти України зникло 1502 села.

Широкого розповсюдження в 70-х роках набули міжгосподарські підприємства з виробництва яловичини, свинини, м'яса птиці, кормів. Найвищою формою виробничого кооперування були виробничі об'єднання, особливо в птахівництві. Так, у 1980 р. в Україні діяли 24 об'єднання з виробництва яєць і м'яса птиці в системі Птахопрому Міністерства радгоспів УРСР і 16 — у колгоспному виробництві. Такі об'єднання розвивалися успішно і в основному забезпечували населення своєю продукцією.

В Україні розгорнулося будівництво державних, колгоспних і міжгосподарських комбикормових підприємств. У 1971 р. у селищі Камишеваха Оріхівського району почалося будівництво першого в Запорізькій області міжколгоспного комбикормового заводу. Передбачалося створення комбикормової промисловості в області на міжгосподарській ос-

нові. З цією метою планувалося протягом шести років побудувати 18 комбікормових заводів (по одному на кожний район). У 1976 р. вступило в дію 16 комбікормових підприємств, будівництво ще двох завершувалося. Ця проблема вирішувалася і в інших областях.

У 1971—1980 рр. в Україні на міжгосподарській основі побудовано 400 комбікормових заводів, які виробили в 1980 р. 9,6 млн т комбікормів. Міжгосподарські заводи виробляли понад 75% комбікормів і кормосуміші від загальних потреб колгоспів України. Проте комбікормові заводи не забезпечували сповна громадське тваринництво комбікормами, тим більше особисті господарства трудівників села. Через нестачу комбікормів селяни змушені були купувати готовий хліб для годівлі тварин у своєму господарстві. Це, звичайно, було економічно не вигідно для держави, оскільки виробництво готового хліба вимагало великих матеріальних і трудових затрат.

Повільно розвивалася міжгосподарська кооперація в рослинництві, овочівництві, садівництві. На стадії формування перебували зерновий, буряковий, виноградно-виноробний, плодоовочевий та інші спеціалізовані агропромислові комплекси.

Тривалий час уряд намагався позбавити трудівників села присадибних ділянок як аномалії, що «неприйнятна для соціалізму», але змушений був миритися з їх існуванням. Адже вони мали великі можливості для виробництва сільськогосподарської продукції. Більшість колгоспів виконувала державні плани за рахунок селянських господарств.

Проте в 70-х роках стан справ у веденні підсобних господарств погіршився. По-перше, значно зменшилася їх кількість, по-друге, в наявних особистих підсобних господарствах селян різко скоротилася кількість свиней, великої рогатої худоби, птиці тощо. Так, з 1971 по 1980 рр. поголів'я корів зменшилося на 660 тис., свиней — на 150 тис. голів, овець і кіз — на 145 тис. голів. Темпи зростання валової продукції в цій категорії господарств знизилися на 3%, а прибуток сім'ї колгоспника від підсобного господарства зменшився з 31,4 до 25%.

Обставини, що склалися з веденням особистого підсобного господарства на селі, можна пояснити кількома факторами. Зменшення частки натуральної оплати праці колгоспників спричинило значною мірою нестачу кормів для тварин, що утримувалися в такій категорії господарств. Це в свою чергу призвело до зменшення кількості худоби, свиней, птиці у підсобних господарствах трудівників села.

Сільські жителі, в основному молодь, залишали село, в результаті чого природний приріст населення, починаючи з 60-х років, у сільській місцевості щороку зменшувався. Якщо в 1970 р. в Україні сільське населення становило 21,4 млн чоловік, або 45% від усіх жителів республіки, то у 1979 р. — 19,3 млн, або 39%. Таким чином, власниками господарств стали люди середнього й похилого віку, які не мали змоги утримувати певну кількість худоби, свиней тощо. Крім того, утиски й обмеження

щодо особистих селянських господарств з боку уряду також негативно позначалися на ньому. Послаблення приватного сектору трудівників села загострювало продовольчу проблему.

Нераціонально використовувався головний засіб виробництва — земля. У 70-х роках в Україні було збудовано сотні промислових підприємств, серед яких чимало індустріальних гігантів, створено численні штучні моря й водоймища, проведено розробки різноманітних родовищ, що призвели до втрати сотень тисяч гектарів землі, у тому числі — чорноземів, заплавлених лук і пасовищ. Середні показники наявності землі на одного мешканця України скоротилися з 0,91 га в 1955 р. до 0,60 га в 1970 р. До того ж за водозабезпеченням із розрахунку на душу населення Україна займала одне з останніх місць у СРСР. Середньорічні запаси води в Україні обмежені та ще й нерівномірно розподілені на її території.

Господарське навантаження на українських землях у 3—4 рази перевищувало навантаження в Німеччині чи Японії. Понад 70% території України (42 млн га) займають сільськогосподарські угіддя, з них розорано 35,6 млн га. В 70-х роках республіка давала 25% валового виробництва сільськогосподарської продукції загальносоюзного рівня.

Справжнім лихом для сільського господарства наприкінці 70-х років стало зменшення гумусу, який щороку втрачається внаслідок руйнівної дії ерозії, постійного посилення господарської експлуатації, неправильного обробітку, порушення науково-агротехнічних прийомів активного експлуатування. Отже, землекористування в Україні знаходилося на низькому рівні і вимагало більш посиленого контролю з боку органів влади.

Позитивні тенденції розвитку сільського господарства України гальмувалися відомчістю, міжгалузеву роз'єднаністю. Агропром керували міністерства сільського господарства, радгоспів, плодоовочевого господарства, м'ясної та молочної, харчової промисловості, сільського будівництва. Функції виробничого обслуговування сільського господарства виконували Держкомсільгосптехніка, Мінвод, Сільгоспхімія. Переслідуючи лише власні цілі, відомства, незацікавлені в успіхах господарювання партнерів, викачували кошти з колгоспів і радгоспів, не дбаючи про добросовісне виконання своїх прямих обов'язків.

Система планування й управління сільським господарством визначалася згори. Органи управління впливали на структуру виробництва і закупівель не стільки економічними, скільки адміністративно-командними методами. Всупереч рішенням про розширення господарської самостійності колгоспів і радгоспів, які неодноразово приймалися, на практиці їх діяльність жорстко регламентувалась до самих дріб'язкових питань, підкорялась диктату апарату. За таких умов селянин розглядався традиційно як слухняний виконавець наказів, позбавлений самостійності. Його прагнення бути господарем на землі ігнорувалися, що призвело до відчуження від неї, породило в нього байдужість до

громадського господарювання. Звідси й впливали низькі врожаї, зниження родючості, падіння показників у тваринництві тощо.

Культура землеробства в більшості колгоспів і радгоспів була на недостатньому рівні. Не в усіх господарствах забезпечувалося раціональне землекористування. Через необґрунтоване планування порушувалися сівозміни, строки проведення сільськогосподарських робіт, відчувалася нестача високосортного насіння.

У деяких господарствах грубо порушувалася наукова система внесення добрив, не велася боротьба з бур'янами. Іноді органічні й мінеральні добрива вносилися не по-науковому.

У багатьох господарствах повільно збільшувалося виробництво органічних добрив. Так, у колгоспах і радгоспах Житомирської області в 1976 р. їх було внесено по 7,7 т на га, тоді як науково обґрунтована норма становить 10—15 т. Незабезпеченість землеробства органічними добривами спричинила низькі врожаї. Того самого року, наприклад, на Житомирщині з 416 господарств 167 — зібрали лише від 6 до 16 ц зернових з га.

Виробництво усіх видів продукції тваринництва, крім яєць, було для господарств збитковим. Так, у 1980 р. продукція, продана державі колгоспами, принесла збитки: з молока — 9%, великої рогатої худоби — 13, свиней — 20, птиці — 14, вовни — 11%. Таким чином, тваринництво не дало належної віддачі, хоч поголів'я худоби постійно збільшувалося. Це стало однією із кардинальних причин економічного послаблення сільськогосподарських підприємств. Тоді ж понад 50% колгоспів не провели відрахувань у неподільні фонди.

Зростаючі потреби населення в продуктах рослинництва і тваринництва в основному не задовольнялися. Якщо в 1966—1970 рр. в Україні середньорічний приріст виробництва валової сільськогосподарської продукції становив 16,9%, то в 1971—1975 рр. — 16, у 1976—1980 рр. — лише 8%. Тенденція до падіння приростів, що простежувалася в 70-х роках, загострювала продовольчу проблему.

Негативний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва мала діюча в 70-х роках система заготівель продукції державою. Завдання, що доводилися до республіки з державних поставок, носили характер абсолютної обов'язковості. Вони фактично стали продрозкладкою, що була витвором воєнного комунізму. До колгоспів, радгоспів та інших підприємств згори доводилися плани виробництва і заготівель сільськогосподарської продукції, виконання яких для більшості господарств було не під силу. Та продрозкладка 70-х років «вибивалась» з господарств будь-якою ціною, всіма методами і засобами. У господарства посилялося безліч телефонограм із райкомів, райвиконкомів тощо з погрозою зняти фонди на техніку, мінеральні добрива, будівельні матеріали тощо.

Зерно та інша продукція вигрібалися під віник, вивозилися нерідко фуражні та насінневі фонди, аби виконати план. Селянин був повністю

відчужений від виробленої продукції. Щоб зберегти поголів'я і мати насінневі фонди, колгоспи і радгоспи вже восени зверталися до держави за «допомогою» і купували свою ж продукцію втридорога. При цьому вони терпіли від великих транспортних затрат. Така практика згубно впливала на економіку господарств.

Внаслідок виконання господарствами обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції, розміри яких щороку зростали, держава отримала можливість збільшити фонди для її оплати. Так, в Україні вони зросли з 5661 млн крб. у 1965 р. до 12 078 млн крб. у 1979 р. Зауважимо, що в 70-х роках поставки продукції збільшилися не в результаті підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва, а різкого скорочення натуральної оплати праці колгоспників. Остання проводилася в колгоспах в обмежених розмірах як додаткова оплата лише окремим категоріям працівників, зокрема механізаторам, тваринникам.

У такий спосіб в Україні, наприклад, фонд оплати праці колгоспників збільшився в 1978 р. порівняно з попереднім роком на 3,2%, питома вага його у валовому доході становила 65,7% проти 62,8% у 1977 р. Оплата праці з розрахунку на людину-день за цей період досягла 4,71 крб., що більше проти 1977 р. на 3,5%. Разом з тим у 137 колгоспах рівень оплати праці в 1978 р. був нижчий 3 крб.

Середньорічна оплата праці колгоспників України в 1978 р. становила 1176 крб. і збільшилася проти 1977 р. на 5%. Децю більше підвищилася оплата праці в радгоспах. У цілому заробітна плата нараховувалася селянам вкрай несправедливо, а пенсійне забезпечення було найнижчим порівняно з усіма категоріями населення.

Винятково важливою позицією було ціноутворення, що монополізувалося тільки державою, яка міцно тримала його в своїх руках. Від встановлених державою закупівельних та заготівельних цін на сільськогосподарську продукцію залежав економічний стан колгоспів і радгоспів. Дисонанс соціальної несправедливості полягав у тому, що республіці, не запитуючи думку уряду України, примусово встановлювалися ціни, скажімо, на свинину значно нижчі, ніж іншим республікам, зокрема Прибалтиці. Загалом щодо України центром застосовувалися такі утискні цінові ножиці, за яких від вивозу свинини вона терпіла мільйонні збитки. Аналогічне явище спостерігалось в ціновій політиці з іншою сільськогосподарською продукцією.

Як бачимо, місця для продуманого, економічно-раціонального господарювання колгоспів і радгоспів не знаходилося. Ціни на продукцію встановлювалися центром чисто прагматично волюнтаристським методом в односторонньому порядку. При ціноутворенні не враховувалися реальні затрати на виробництво будь-якого виду сільськогосподарської продукції в господарствах. У цій справі існували широкі деформації, що не зумовлювалися логікою економічних важелів господарювання.

Принагідно зазначимо, що в 70-х роках значно подорожчало сільське

виробниче будівництво. На покриття цієї дорожнечі колгоспи і радгоспи витрачали величезні кошти. Це спричинило не тільки зростання витрат виробництва, а й підвищення собівартості сільськогосподарської продукції. Додаткові прибутки, одержані господарствами від підвищення закупівельних цін та інших економічних заходів, фактично «з'їдалися» виробничим будівництвом.

Значна частина накопичень, створених працею колгоспників і працівників радгоспів, у результаті незбалансованості економічного обміну осідала в промисловості, заготівельних організаціях, торгівлі та сфері обслуговування. Це знижувало матеріальну зацікавленість працівників сільського господарства в збільшенні обсягів виробництва.

Зростання виробничих затрат, що покривалися доходами колгоспів і радгоспів, одержаними через підвищення закупівельних цін на продукцію, призвело в другій половині 70-х років до дестабілізації їх економічного становища. За статистикою, в Україні на 1 січня 1979 р. налічувалося 1517 збиткових колгоспів і радгоспів. Тоді ж, загалом в Україні нараховувалося 6930 колгоспів, 3851 міжгосподарське підприємство і організація, в тому числі 742 — зайнятих виробництвом сільськогосподарської продукції.

Щорічно зростали витрати господарств, пов'язані з оплатою послуг таких організацій, як Сільгосптехніка, Сільгоспхімія та ін. З 1965 до 1977 рр. загальний обсяг виробництва послуг Сільгосптехніки (без торгівлі) в грошовому виразі збільшився в чотири рази, а прибуток — в 7,6 рази. До того ж підприємства Сільгосптехніки не несли фактичної матеріальної відповідальності за якість ремонту машинного парку, за ті втрати, які терпіли господарства через простоювання машин. Крім того, вони не виконували ремонтні роботи, а лише видавали запчастини, проте кошти брали з господарств як за проведений ремонт.

Низька ефективність сільського господарства 70-х років була пов'язана з великими втратами вирощеної продукції на всьому шляху від поля до споживача. Недостатність транспортних засобів, елеваторів, сховищ, тари, переробних підприємств, віддаленість їх від колгоспів і радгоспів, погані дороги — все це і багато інших чинників призвели до невинуватих втрат продукції. Про їх масштаби свідчать цифрові дані. Втрати зерна становлять 20%, картоплі — 40%, овочів — третину від того, що вироблено. При гострому дефіциті м'ясних продуктів у країні втрати м'яса становили близько 1 млн т.

Неприпустима безгосподарність панувала в 70-х роках на державних прийомних пунктах заготівельної системи, базах зберігання овочів, переробних підприємствах. При такому стані справ зі збереженням і переробкою сільськогосподарської продукції безрезультатними були зусилля щодо збільшення обсягів її виробництва.

Втрати вирощеної продукції підривали не тільки економіку господарств, а й в цілому економіку України. Щороку закупівля зерна СРСР

за кордоном становила в середньому від 30 до 40 млн т. Таку саму кількість становили і втрати власного врожаю через безгосподарність. До того ж закупівля зерна, як правило, провадилася літньої пори, що нерідко призводило до втрат. Адже зерно завозилося в порти тоді, коли треба було вивозити з полів урожай. За простої суден платилися великі штрафи. Імпортоване зерно, переважно для фуражних цілей, оцінювалося аж ніяк не за пільговими цінами, а 150—160 доларів за тону. Внаслідок безгосподарності владних структур за межі країни щорічно викачувалися величезні кошти, яких так не вистачало в сільському господарстві, особливо в соціальній сфері села.

Отже, сільське господарство України 70-х років характеризувалося змінами, що визначали порівняно з 1966—1970 рр. тенденцію до зниження. Колгоспно-радгоспне виробництво в своєму поступі відставало, особливо у другій половині 70-х років. Темпи його руху не відповідали зростаючим потребам населення. Процес удосконалення аграрних відносин не був позбавлений прорахунків, що стосувалися співвідношень між зростанням обсягів матеріального виробництва і системою управління. Серйозні недоліки мали місце у землекористуванні й соціальній сфері села.

Запитання і завдання

- 1. Які зміни відбулися в аграрних відносинах в Україні в другій половині 60-х рр.?*
- 2. Які зміни відбулися у вказані роки в матеріальному становищі та духовному житті трудівників села?*
- 3. Назвіть особливості стану сільського господарства республіки в другій половині 70-х рр.*
- 4. Розпитайте ваших рідних та знайомих про стан сільського господарства в селах, де вони проживали в названі роки. Використайте ці матеріали для повідомлення в групі чи на потоці.*

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА у 80-х роках: ПОШУКИ, РЕЗУЛЬТАТИ

---

1. Діалектика аграрних відносин в Україні за нових історичних умов

Гострота проблем розвитку аграрного виробництва України вочевидь істотно більша, ніж в інших сферах життєдіяльності суспільства. Протягом 80-х років сільське господарство продовжувало знаходитися в становищі, яке склалося ще за часів формування адміністративно-командної системи управління, коли за рахунок нього розвивались інші галузі народного господарства.

Переконаливим прикладом цього є державна інвестиційна політика. Загальні суми капітальних вкладень у розвиток та вдосконалення аграрно-промислового комплексу (АПК) України мали б за логікою відповідати його питомій вазі у створенні національного доходу. Тим часом вони не були еквівалентними його частці. Так, на кінець 80-х років АПК давав третину національного доходу республіки, а одержував лише 18% централізованих капітальних вкладень, тобто фактично стільки, скільки на початку згаданого періоду. Отже, про об'єктивність підходу в цій справі говорити немає підстав.

Адміністративно-командна унітарна система вкрай спотворила відносини центру й республік, ущемлюючи інтереси останніх, зокрема в матеріально-технічному забезпеченні сільськогосподарського виробництва. У 80-ті роки потреби колгоспів і радгоспів України в техніці та мінеральних добривах волею апаратних структур союзного уряду задовольнялися лише на третину, а інколи й менше. Парк сільськогосподарських машин та основних знарядь праці оновлювався неприпустимо повільно,

внаслідок чого послабилася матеріально-технічна база господарств, гальмувалося зростання продуктивності праці в них.

З багатьох видів продукції сільського господарства в Україні спостерігалось не лише зниження рівня його зростання, але й абсолютне скорочення його обсягів. Так, у 1981—1985 рр. виробництво цукрових буряків (фабричних, у середньорічному обчисленні) зменшилося порівняно з 1976—1980 рр. майже на 7 млн т, сонячніку — на 135 тис. т, льоноволокна — на 20 тис. т, картоплі — на 529 тис. т і овочів — на 202 тис. т.

Істотне падіння обсягів виробництва сільськогосподарської продукції простежувалося і в наступні роки. У 1986—1990 рр. виробництво картоплі знизилось (порівняно з 1981—1985 рр.) більш як на 2 млн т, плодоягідних культур — на 637 тис. т., винограду — на 141 тис. т тощо. До того ж абсолютні обсяги виробництва цукрових буряків (фабричних), льону-довгунця, картоплі, овочів, плодів і ягід винограду виявились у другій половині 80-х років значно нижчими, ніж були навіть у 1976—1980 рр.

Нестабільністю характеризувалося і виробництво тваринницької продукції. У 1981—1985 рр. середньорічні темпи приросту виробництва молока порівняно з 1976—1980 рр. становили всього 0,09%, знизившись проти другої половини 70-х років у 15 разів. Виробництво вовни за вказаний період зменшилося в 2,3 раза.

Проте в другій половині 80-х років ситуація у тваринництві України дещо поліпшилася, що дало можливість дещо збалансувати показники в цілому за десятиріччя. Так, тільки у 1988 р. виробництво м'яса порівняно з 1987 р. зросло на 1,6%, молока і вовни — на 3%, яєць — на 1%. Валова продукція тваринництва збільшилась за вказаний період на 1 млрд крб., або на 3,8%. Зросли обсяги державних закупівель цієї продукції. Протягом 1980—1990 рр. закупівлі м'яса зросли в Україні більш як на 1 млн т. До 1990 р. Україна щорічно продавала в Росію 600 тис. т м'яса за ціною 2 крб. 60 коп. за 1 кг. Це приносило 1 млрд збитків Україні. У 1988 р. республіка виробила на душу населення: м'яса — 86 кг, а споживання становило 68 кг, молока і молочних продуктів — 477,5 кг, споживання відповідно — 366 кг. Частка України в 1990 р. у поставках м'яса і м'ясопродуктів у загально-союзному фонді становила 25%, молока і молочних продуктів — 21%, яєць і яйцепродуктів — 14%. Отже, державне замовлення Москви тяжким пресом лягало на процес господарювання в Україні.

Подібним було становище з виробництвом та споживанням цукру. В 1976—1990 рр. його виробництво в країні зросло з 9,2 до 13 млн т, а споживання його становило на душу населення 41,9—42,2 кг. До 1990 р. Україна щорічно виробляла 110—120 кг цукру на душу населення. У 1988 р. вона виробляла 118,6 кг на умовну соціальну одиницю. Частка України в міжреспубліканських поставках цього продукту

в 1990 р. становила 83%. Цукор України практично вивозився в усі регіони Союзу.

Парадоксальним явищем стало введення талонів на цукор саме тоді, коли його виробництво було максимальним (1986 р. — 12,7 млн т; 1987 р. — 13,7 млн т), хоча в попередні роки, коли вироблялося цукру менше, запити на нього задовольнялись повною мірою, без талонного нормування. У 1990 р. в Україні реалізовано на душу населення близько 24 кг цукру, що становить близько половини того, що споживалося раніше. Ринковий фонд у загальному споживанні дорівнював близько 68%. Отже, споживання цукру населенням у 1976—1990 рр. фактично майже не змінилося і повністю забезпечувалося його виробництвом із вітчизняної та імпортової сировини.

А тим часом з боку союзного уряду в 1990 р. продовжувався натиск на аграрників республіки з необґрунтованою вимогою збільшити поставки м'яса, молока, цукру в союзний фонд. Та хіба можна переконати колгоспи і радгоспи здавати продукцію, пропонуючи за це сільськогосподарську техніку і мінеральні добрива в обсязі відповідно 20 і 70% від розрахункової потреби? Безумовно, методом такої реквізиції не можна зацікавити селянина здавати свою продукцію.

Існувала розбіжність між деклараціями в офіційних документах щодо розвитку громадського сільського господарства і його реальним становищем. Діяв пресинг низьких цін на сільськогосподарську продукцію, що складалися не на основі вільних ринкових, а на підставі діючої командно-адміністративної системи. За цих умов ціни на техніку, що постачалася сільськогосподарському виробництву, з року в рік зростали, а закупівельні ціни на продукцію сільського господарства залишалися на тому самому рівні, навіть на деякі основні види її знижувалися.

Так, ціни на трактори, комбайни та іншу техніку в другій половині 80-х років збільшилися, наприклад, на зернові комбайни — більш як у 2,1 раза, а протягом 70—80-х років — понад 10 разів, трактори — більш як у 3 рази і відповідно — майже в 12—15 разів. Подібні тенденції мали місце щодо цін і на сівальні агрегати, кукурудзозбиральні та бурякозбиральні комбайни, землеробні механізми — плуги, борони тощо.

Колгоспи України продавали державі за цінами значно нижчими від собівартості молоко, м'ясо, яйця, овочі, зерно, вовну, тобто практично всю продукцію тваринницької та рослинницької галузей. Виробництво літра молока в господарстві обходилося в 1 крб., а держава закуповувала його по 30 коп. Ціна на зерно практично 20 років не змінювалась. І хіба не дивно, що кілограм зерна коштував 9 коп. — дешевше від пляшки мінеральної води.

Це свідчило про наявність свого роду ножиць, істотних протиріч між становищем у розвитку економічного механізму в аграрному виробництві й промисловості і викликало тривогу й стурбованість трудівників

сільського господарства. Вони неодноразово звертались до вищих інстанцій з проханням розглянути це питання, але, на жаль, керівництво виявилось глухим до голосу селян-виробників.

У 1989 р. закупівельні ціни знизилися на м'ясо, картоплю тощо. Так, реалізаційна ціна на свинину в Україні становила 1896 крб. за тонну, при реальній собівартості — 1946 крб. У результаті рівень рентабельності був на 3% нижчим, ніж потрібно. До того ж існувала суттєва різниця у підходах застосування цін з боку держави до сільськогосподарського виробництва різних регіонів СРСР. Наприклад, істотно відрізнялися державні закупівельні ціни в аграрному виробництві республік Прибалтики й України. У сільськогосподарському виробництві Литви в той самий час ціни на таке ж м'ясо становили 2897 крб. за тонну, при собівартості однієї тонни — 2128 крб. Природно, що за таких умов по-іншому виглядають і питання рентабельності даної продукції, яка в цьому разі становила 36%. Причому абсолютно не враховувався економічний стан господарств, затратний механізм господарювання у виробництві конкретної продукції та ціла низка інших чинників. Очевидно, такий стан вимагав перегляду аграрної політики в цих питаннях, але цього не трапилось.

Назвемо ще один аспект цієї проблеми. За даними офіційної державної статистики аграрне виробництво України (колгоспи і радгоспи) у 1989 р. мали загальний прибуток 44 млрд крб. Водночас державні підприємства, організації, що зберігають, переробляють і реалізують продукцію сільськогосподарського походження, мали прибуток 120 млрд крб., тобто у 2,5 раза більше. Отже, відносини між аграрним виробництвом і зберігаючими, переробними та іншими галузями склалися на користь останніх.

Усі ці та інші разом взяті фактори негативно позначилися на загальному економічному становищі сільськогосподарського виробництва України. Значною була його фінансова заборгованість перед державою, що у 1988 р. становила 14 млрд крб. Якщо порівняти цю цифру із загальною сумою прибутків того самого року, то вона в питомій вазі прибутків складала майже третину. Таким чином, фінансова заборгованість ставила сільськогосподарські підприємства, особливо економічно слабкі, у важкі умови господарювання.

Продовольча програма, що була прийнята у травні 1982 р. з метою забезпечення населення продуктами харчування згідно з науково обґрунтованою нормою споживання, гальмувалася. А тим часом вона передбачала на кінець 1990 р. збільшити споживання м'яса і м'ясопродуктів до 70 кг на душу населення, рибопродуктів — 19, молочних виробів — 330—340 кг, яєць — 260—266 штук, олії — 13,2 кг, овочів та баштанних культур — 126—135 кг, плодів і ягід — 66—70, картоплі — 110, цукру — 45,5, хлібопродуктів — до 135 кг. Наведені цифрові дані, яких планувалося досягти, відповідали науково обґрунтованим нормам

харчування, згідно з рекомендаціями інституту харчування Академії медичних наук СРСР.

Тоді ж в Україні, як і в усьому Союзі, було прийнято ряд програм розвитку різних галузей аграрно-промислового комплексу: «Зерно», «Цукор», «М'ясо», «Праця», «Протеїн», «Корми» тощо. Усі вони мали підсилювати розв'язання продовольчої проблеми. Реалізація Продовольчої програми була розрахована до 1990 р., проте вона, як і всі інші програми, не була виконана. Які ж причини невиконання Продовольчої програми? Однією з них була відсутність особистої зацікавленості трудівників села у збільшенні виробництва сільськогосподарської продукції, що можливо лише на засадах приватної власності, стимулюючої податкової політики або за умови використання інших економічних важелів. Замість того, щоб поставити безпосереднього селянина-виробника в умови, за яких йому було б вигідно ефективно використовувати землю, техніку та мінеральні добрива, берегти їх, тобто зробити сільського трудівника справжнім, а не декларованим господарем, почалося нове коло бюрократичних пошуків, що виявились, як і в попередні роки, абсолютно не ефективними.

Розв'язання сільськогосподарських проблем відбувалося при збереженні і навіть дальшому посиленні адміністративно-командних методів управління. Держава продовжувала зберігати монополію на встановлення низьких закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, передбачувані фінансові вливання лише сприяли формуванню утриманства. При впровадженні в аграрне виробництво колективного підряду безпосередні виробники залишалися матеріально залежними від керівників господарств, які, в свою чергу, також перебували в залежності від інших інстанцій.

Розпочата в 1982 р. структурна перебудова управління агропромисловим комплексом з метою забезпечення вищої ефективності роботи, як показало життя, не зачепила принципів діючої системи. Якщо в цілому в Україні кількість працівників апарату органів управління зменшилося у 1989 р. проти 1980 р. майже вдвічі, то в союзних організаціях управління вона зросла за той самий час більш як у 2 рази. Це свідчило про посилення впливу центральних органів управління на життя республіки, хоча в травні 1982 р. йшлося про необхідність рішуче позбавлятися адміністрування і дріб'язкової опіки щодо колгоспів і радгоспів. Та в практичному житті тиск держави на працівників агропромислового комплексу посилювався.

Пошуки шляхів до збільшення виробництва продуктів харчування тривали і в наступні роки. Зокрема у союзній Постанові «Про дальше удосконалення управління агропромисловим комплексом» (1985 р.) знову наголошувалося на неприпустимості дріб'язкової опіки й адміністрування, підміни апаратниками різних рангів господарських керівників і спеціалістів. Проте й після прийняття цієї постанови на місцях

колгоспам і радгоспам продовжували доводити не тільки план товарної продукції, а й розміри посівних площ, урожайність сільськогосподарських культур, поголів'я і продуктивність худоби, строки виконання тих чи інших сільськогосподарських робіт тощо. Лише у 1986 р. Держагропром України відправив до облагропромів понад 3 тис. наказів, вказівок, рекомендацій, телеграм та інших керівних документів. Такі самі вказівки та розпорядження надсилалися і в попередні роки. При цьому створюється враження, що в колгоспах працювали люди, недостатньо обізнані в сільському господарстві, а проте, колгоспно-радгоспні спеціалісти знають умови виробництва в керованих ними господарствах не гірше, а краще, ніж працівники вищих управлінських органів.

Нав'язування колгоспам і радгоспам структури посівних площ зверху не дозволяє впроваджувати сівозміни і освоїти науково обґрунтовану систему землеробства, які є найважливішими чинниками підвищення родючості ґрунту, зростання врожайності сільськогосподарських культур і підвищення якості продукції. Адже в кожній галузі сільського господарства існує своя науково обґрунтована технологія виробництва продукції, порушення якої обертається великими втратами праці.

Надмірна опіка, командування колгоспно-радгоспними керівниками і спеціалістами відучує їх мислити, проявляти ініціативу, оволодівати економічними методами господарювання, морально принижує їх і врешті-решт веде до невикористання головного чинника продуктивних сил — людини. У результаті вони з часом перетворюються на рядових виконавців вказівок згори і як спеціалісти сільського господарства втрачаються, стаючи інертними виконавцями.

Породженням командно-адміністративної системи управління економікою країни є проблема виникнення диспропорцій в аграрно-промисловому комплексі, що призвела до збільшення втрат сільськогосподарської продукції. Таке становище було зумовлене концептуальною помилкою про пріоритетність однієї з галузей АПК — сільського господарства, що працює на кінцевий результат — забезпечення населення продовольством. Іншим сферам, які пов'язані з аграрним сектором, зокрема матеріально-технічному забезпеченню, заготівлі і зберіганню продукції, її транспортуванню, переробці і торгівлі нею, приділялася недостатня увага. Можливості розширення цих сфер АПК зумовлювалися не стільки фінансовими чинниками, скільки забезпеченням відповідними матеріалами, що було досить обмеженим. Внаслідок цього допускались великі втрати продукції, оскільки потужності переробних галузей не відповідали обсягам заготівель м'яса, птиці, молока, картоплі, овочів, фруктів тощо.

Важливою причиною, що перешкоджала розв'язанню продовольчої проблеми, продекларованої у документах, було ігнорування на практиці надбань науки. Проголошувалося, що без посилення ролі науки неможлива реалізація Продовольчої програми. Насправді ж через відсутність

механізму впровадження досягнень науки у виробництво, незацікавленість у цьому безпосередніх виробників, існування міжвідомчих бюрократичних перешкод наукові розробки з надто важкими потугами пробивали собі дорогу в життя.

Уже названі й ряд інших причин призвели до ще більшого загострення продовольчої проблеми в країні. Якщо в 1982 р. стан харчування населення за загальним рівнем калорійності відповідав фізіологічним нормам, то його структура вимагала поліпшення. В 1989 р. досягнутий рівень споживання в середньому по країні не відповідав раціональним нормам. А за м'ясом і м'ясопродуктами, рибою і рибопродуктами, цукром, олією, картоплею, хлібними виробами, овочами і баштанними культурами, плодами та ягодами був навіть нижчим від них. Результати виконання завдань Продовольчої програми з окремих показників були вкрай незадовільними. Ряд позицій, що вважалися виконаними, стали такими за рахунок включення до споживання продукції зниженої якості.

До того ж зазначимо, що показники споживання основних видів продуктів харчування по регіонах різко відрізнялися. Так, у 1988 р. м'яса найбільше споживали у Прибалтиці (75—77 кг на душу населення), Росії (67 кг) і Білорусії (62 кг), а найменше — в республіках Середньої Азії (27—39 кг) та Азербайджані (35 кг). Рівень споживання в Україні був проміжним між названими регіонами. Населення республіки значно більше норми споживало картоплі, цукру, хліба і хлібопродуктів. Такий стан харчування в умовах забрудненості України радіонуклідами та іншими канцерогенними речовинами техногенного походження призводить до значного погіршення стану здоров'я її населення.

Отже, хід виконання Продовольчої програми продемонстрував кардинальне розходження між проголошеними деклараціями і реальними діями на всіх рівнях, неспроможність старої системи влади вирішувати назрілі проблеми. Негативний досвід реалізації Програми свідчить, що лише через обмеження втручання держави своєю координуючою функцією в процес господарювання на селі, запровадження різних форм власності, покращення стимулювання виробників продукції, послаблення податкової системи тощо можна розв'язати продовольче питання.

З 1965 до 1990 рр. аграрні питання розглядалися на пленумах ЦК КПРС 21 раз. Було прийнято 86 постанов партії та уряду. А результат відомий, оскільки вони були відірвані від життя і залишалися в основному лише на папері.

Зважаючи на висвітлене, стало очевидним, що в аграрних відносинах України відбулися певні зміни. Поруч з деякими позитивними зрушеннями мали місце досить істотні недоліки, які особливо чітко проявлялися в питаннях економіки господарювання, ефективності віддачі громадського виробництва, ціноутворенні тощо.

2. Зернове господарство: досягнення, прорахунки

Визначальною галуззю сільськогосподарського виробництва є землеробство. Воно служить фундаментом для розвитку інших галузей аграрного виробництва, насамперед тваринництва, птахівництва, рибництва, переробної галузі. Від рівня розвитку зернового господарства значною мірою залежить стан тваринництва. Успішне розв'язання зернової проблеми забезпечує населення м'ясом і м'ясопродуктами, молоком, яйцями тощо, згідно з науково обґрунтованими нормами споживання, а легку промисловість — сировиною. Відтак гостро стоїть зернова проблема, вирішення якої залежить від культури землеробства, виведення досягнень науки, підвищення продуктивності праці у сільському господарстві і всьому агропромислому комплексі. Це пов'язано насамперед із застосуванням інтенсивних технологій, поліпшенням використання земельних ресурсів, оптимальним поєднанням різних форм господарювання тощо.

Зернова спеціалізація, як відомо, була традиційною для України ще з дореволюційних часів. Нагадаємо, що за роки радянської влади структура посівних площ зернових культур в республіці дещо змінювалася, як правило, у бік зменшення. Освоєння цілих та перелогових земель у Казахстані в 50-х роках створило нову базу виробництва товарного зерна. Це викликало суттєві зміни структури посівних площ в Україні, де було значно збільшено посіви цукрових буряків, льону, кукурудзи, інших технічних та кормових культур. Проте у зв'язку з низькою ефективністю використання нових земель згодом перед Україною було поставлено завдання дальшого збільшення виробництва зерна. У 1980 р. порівняно з 1940 р. його було вироблено в 1,4 раза більше.

Співвідношення між виробництвом зернових та інших сільськогосподарських культур в Україні, визначене державними плановими завданнями, змінювалося і відповідно вносилися корективи у структуру посівних площ. Якщо в 1970 р. в Україні площі під зерновими становили 15 518 тис. га, то у 1986 р. — 16 214 тис. га. Хоч ця площа становила 13,9% від загальносоюзної під зерновими, завдяки високій урожайності було зібрано 20,5% загального обсягу валового збору зерна в СРСР.

На рівень поширення тієї чи іншої зернової культури в Україні впливали різні фактори: з одного боку, бажання раціонального і високо-ефективного використання природно-кліматичних умов, а з другого — диктатно-директивний стиль московського керівництва сільським господарством, плани державних закупок, державна політика цін. Якщо скорочення площ під ярою пшеницею з 4,2% у 1940 р. до 0,1% у 1984 р. можна пояснити врахуванням особливостей вирощування цієї культури в умовах республіки, то скорочення посівів жита в чотири рази, вівса — майже утричі — нарощуванням виробництва пшениці.

Певні коливання спостерігалися в обсягах посівів кукурудзи, яку в Україні вирощують і на зерно, і на зелений корм. Якщо в 1960 р. — період активного насадження згори — площі кукурудзи займали 2,1%, у 1965 р. — 11%, то на початку 80-х років — 14%. Друга половина 80-х років характеризувалася деяким збільшенням уваги до цієї культури — у 1985 р. площа під кукурудзою становила 16,0%.

Цінним харчовим продуктом є гречка, дефіцит якої відчувається тривалий час. Необґрунтована політика цін на цю культуру в середині 70-х років призвела до скорочення її посівів удвічі. Проте помилка верхами була усвідомлена, і у 80-ті роки посіви гречки було збільшено. Вони становили понад 2% усіх площ під зерновими. Щодо площ під зернобобовими культурами, то для них властива тенденція постійного зростання: від 3,9% від усіх площ під зерновими у 1940 р. до 10,1% — у 1985 р. Отже, спеціалізація в зерновому господарстві України рішуче диктувалася директивами. Волонтаристський, командний метод визначення спеціалізації зернового господарства, його планування не спиралась на науково виважені й доцільно визначені підходи в організації сільськогосподарського виробництва.

У першій половині 80-х років рівень виробництва зерна в Україні продовжував знижуватися. До того ж спостерігалось не тільки уповільнення темпів його зростання, але й абсолютне скорочення його обсягів. Так, у 1981—1985 рр. виробництво зерна (в середньорічному обчисленні) зменшилося порівняно з 1976—1980 рр. більше як на 3,6 млн т.

Діаметрально протилежне явище спостерігалось в зерновому господарстві у другій половині 80-х років. Протягом 1986—1990 рр. середньорічний валовий збір зерна в Україні зріс на 23,2%. У 1989 р. в середньому зібрано 34,8 ц зернових з 1 га, а валове виробництво зерна, включаючи всі без винятку категорії господарств, перевищило загалом 53 млн т. Це означало, що в Україні вирощено більш як тонну зерна на кожного її жителя, що, до речі, відповідає світовому рівню.

Проте надлишків зерна в Україні не було. Навіть більше, продовжував відчуватися його дефіцит. Суть у тому, що після виконання державного замовлення, яке становило 17,5 млн т, а це близько 34% від загального валового збору, забезпечення всіх інших потреб, фермам залишалася така кількість власного зерна-фуражу, що задовольняла їх потреби лише на 65%.

Крім вказаних напрямків використання вирощеного врожаю зернових, дещо збільшувалася оплата праці колгоспників натуральною формою. У середньому по Україні вона складала 0,5 кг зерна на зароблений карбованець. Такої кількості зерна раніше не видавалося, і ця лінія, зрозуміло, була правильною. Це повною мірою відповідало політиці збільшення виробництва м'яса, молока в особистих господарствах колгоспників.

Хлібороби України завершили і 1990 рік з високими результатами.

Середня врожайність ранніх зернових виявилася вищою, ніж у 1989 р., і досягла 37 ц з 1 га, тобто знову-таки в середньому більш як тонна на кожного мешканця. До того ж в окремих господарствах вона досягала 45—65 ц з 1 га. Такої високої врожайності зернових два роки підряд республіка ще не мала.

Зауважимо, що врожайність зернових культур у Союзі була значно нижчою, ніж у країнах, які знаходяться не в кращих природно-кліматичних умовах. Так, у 1988 р. вона становила в середньому 18 ц з 1 га, тоді як в Угорщині врожайність зернових складала 50 ц, а в Голландії — понад 60 ц з 1 га.

Цікаво, що СРСР виробляв у середньому на людину зерна стільки, скільки й Сполучені Штати Америки, а в Україні — навіть більше. Та не вміли раціонально розпорядитися вирощеним врожаєм. І як наслідок, доводилося імпортувати зерно, причому далеко не за пільговими цінами — по 150—160 доларів за тонну. Протягом 1971—1988 рр. за куплені за кордоном 487 млн т зерна сплачено чималу суму — 70 млрд доларів. Щороку в середньому закуповувалося 40 млн т зерна. Таку саму кількість становлять і втрати власного врожаю через безгосподарність.

Щорічні закупки зерна, починаючи з 1963 р., переважно для фуражних цілей стали постійними. Навіть більше, вони зросли фактично вдвічі, і насамперед пшениці. Чимала частка закупленого зерна перероблялася на хлібопродукцію. Витратити ж на фуражні цілі пшеницю, як свідчить господарська практика, надзвичайно нераціонально, неефективно. Проте переважна частина зерна як власного, так і чужого, використовувалася на корм худобі, в тому числі близько половини цього обсягу — великій рогатій худобі. Звичайно, більш доцільно перше використовувати грубі та соковиті корми, можливості заготівлі яких майже повсюди безмежні. На жаль, мали місце випадки, коли значна частина зерна надходила на корм у непереробленому вигляді, минаючи комбікормові заводи, а більша частина комбікормів була не збалансована за необхідними поживними компонентами. Це призвело до зниження якості комбікормів, що негативно позначилося на зростанні обсягів сільськогосподарської продукції.

У 1989 р. за кордоном було закуплено 38 млн т зерна на суму 3,2 млрд крб. На відміну від попередніх років вперше частка пшениці в загальному імпорті становила лише 37% — ввезено 14 млн т пшениці на 1,4 млрд крб. В основному ввозилося кормове зерно — кукурудза, ячмінь, овес і сорго. Крім зерна, для кормових потреб було ввезено 4,8 млн т соєвого шроту і бобів сої на загальну суму 0,8 млрд крб.

Закупки зерна здійснювалися, як правило, влітку, що нерідко спричиняло втрати. Адже продукція завозилася у порти, коли в розпалі були жнива і з поля вивозили власний урожай. Та літрафи за простої суден у портах змушували забувати про нього. Врожай залишався в полі, а вивозили насамперед чуже зерно. Знімали із збирання власної, причо-

му високосортної пшениці тисячі вантажівок і гнали за тисячі кілометрів вивозити заокеанську. Це був, по суті, злочин, за який ніхто не відповідав при колективному керівництві.

В якому б аспекті ми не розглядали експортно-імпорتنу політику, повсюди нашттовхуємося на парадокси: щоб закупити за кордоном продукти харчування, треба було вивозити нафту і нафтопродукти, в той час як у нас у період жнив простоювали комбайни, трактори і вантажні автомобілі через відсутність палива. А це означає, що втрачається продукція, до вирощення якої доклали багато зусиль. Прикро, що така ситуація стала звичайним явищем і повторювалася з року в рік.

Не останню роль у посиленні втрат урожаю зерна відіграло й те, що наші комбайни «травмують» його до 70%. Чимало вирощеного зерна втрачається в процесі обмолоту, потрапляючи в соломку. Втрачається зерно і під час транспортування до сховищ, на елеватори, і чим віддаленіші об'єкти — тим більше його пропадає. Загальні ж втрати становили близько 40%.

У 1989 р. під тиском з боку аграрників союзний уряд вживав заходів, щоб поповнити державні засіки за рахунок надпланового виробництва зерна, яке було вирішено закупити в господарствах за валюту. З цією метою встановили за тону кращого зерна давати 40—60 інвалютних крб. (на міжнародному ринку за неї платили втричі дорожче). Нічим іншим, як грабунком серед білого дня, це назвати не можна. До того ж значну частину валютної виручки прибирали до своїх рук центральні відомства, а самим виробникам залишалося близько 40%. Подібна практика поборів стала системою.

Продаж державі сільськогосподарської продукції, зокрема зерна, м'яса, молока тощо, отоварювався кормами, мінеральними добривами, технікою та ін. Такий порядок нібито мав стимулювати її виробництво. Однак союзний уряд знову ж таки необхідної відповідальності не виявив. Наприклад, господарства Кіровоградщини реалізували понад державне замовлення майже 100 тис. т зерна, 17,5 тис. т соняшнику. За цю продукцію мали одержати різноманітну техніку, інші матеріальні ресурси. Проте ще й на початку 1991 р. колгоспи та радгоспи області не змогли придбати виділені їм 207 вантажних і 54 легкові автомашини, 8 автокранів, 22 автобуси, а також 100 тис. погонних метрів різних труб. Аналогічне становище склалося і в Черкаській, Миколаївській, Запорізькій, Закарпатській областях та й в цілому по Україні.

Отже, стан справ у розв'язанні зернової проблеми, яка є ключовою у сільському господарстві, вимагав різких змін у ставленні держави до цього важливого і невідкладного питання. Селяни втомилися чекати мудрої і виваженої аграрної політики, яка б стимулювала виробництво сільськогосподарської продукції і стала гарантією наслідків їх господарювання.

3. Орендний підряд у сільському господарстві

Історія розвитку орендного підряду в сільському господарстві України складна і неоднозначна. Відомо, що, згідно з Декретом про землю, заборонялась оренда землі. Друге дихання їй було надано в період непу. В 1928 р. оренду почали згортати тому, що вона не «вписувалась» у діяльність адміністративно-командної системи управління економікою. У 1930 р. у зв'язку з суцільною колективізацією оренда була рішуче заборонена. Нарешті, 1988 р. Закон колишнього Союзу «Про кооперацію в СРСР» знову проголосив право на оренду.

Перехід на орендні відносини, таким чином, відбувався під час зниження зацікавленості в результатах розвитку громадського виробництва. Водночас орендний підряд є такою системою госпрозрахункових відносин, при якій органічно поєднуються особисті, колективні і суспільні економічні інтереси. Через поєднання економічних інтересів формується справжній господар-трудівник.

Орендний підряд, що виник у цілком новій якості в середині 80-х років, зарекомендував себе як дійовий, реальний механізм удосконалення сільськогосподарського виробництва, що сприяє поверненню землі справжнього господаря. За даними Державного комітету статистики УРСР орендний підряд наприкінці 80-х років застосовували в Україні майже 2/3 колгоспів та радгоспів, з них більш як 500 перейшли на нього в повному обсязі.

У той час на орендному підряді працювало 14% від загальної чисельності трудівників села, за якими була закріплена п'ята частина поголів'я великої рогатої худоби, свиней, третина орних земель. Частка основних фондів, що знаходилися в розпорядженні орендних колективів, становила 13% їх загальної вартості в сільськогосподарському виробництві.

Фондозабезпеченість орендних колективів була нижчою, ніж загалом суспільного сектору сільськогосподарського виробництва. Водночас продуктивність праці в 1988 р. у них була в 1,5 раза вищою і дорівнювала понад 13 тис. крб. у середньому на одного працюючого. При цьому кожний орендар обробляв ріллі в два рази більше, ніж у середньому один колгоспник або працівник радгоспу, а в тваринництві вирощував у 1,5 раза більше худоби.

Створення орендних колективів в українському селі наочно перекоонує, наскільки продуктивніше може працювати трудівник, коли одержує право самостійно і раціонально організувати свою працю і на власний розсуд реалізувати вироблену продукцію. При цьому він розумніше і економніше розпоряджається землею, технікою, добривами, кормами тощо, оскільки усвідомлює, що наслідки достатку залежать від результатів його праці.

За своєю суттю оренда означає заміну на певний строк власності.

Орендар (орендний колектив) стає на період, визначений договором, власником і розпорядником знарядь праці. Тим самим він стає їх господарем, набуваючи виробничо-господарської самостійності. Внаслідок цього між орендним колективом і адміністрацією виникають партнерські відносини, в основі яких лежить взаємна зацікавленість у співробітництві, досягненні більш вагомих наслідків праці.

У багатьох сільських радах, правліннях колгоспів України у 80-х роках була нагромаджена різностороння практика впровадження колективного підряду на селі. Так, у 1983 р. сільськими радами Миколаївщини спільно з керівництвом колгоспів, радгоспів було вжито заходів щодо організації 469 госпрозрахункових орендних колективів. У Черкаській області їх тоді було створено 150, Дніпропетровській — 560.

Наприкінці 1988 р. у Житомирській області орендарями стали 11 тис. сільських трудівників. Як показала практика, вони надавали перевагу колективам від трьох до семи чоловік, підібраних на родинній або товариській основі. Такі ланки, бригади набували все більш широкого розповсюдження в рослинництві. За ними, як правило, закріплювали не набір окремих культур, а постійні сівозміни, на строк не менше однієї ротації. У тваринництві в основному створювалися орендні колективи з догляду за тваринами, що перебували в одному приміщенні; іноді одному колективу в оренду повністю передавалася ферма.

Набули розповсюдження орендні ланки, бригади, які одночасно доглядали за тваринами і обробляли землю, вирощуючи кормові та інші культури. Так, шестеро механізаторів, один водій і чотири тваринники із колгоспу ім. М. Худолій Радомишльського району на Житомирщині стали господарями 444 га землі, 196 голів великої рогатої худоби і 26 свиноматок. У результаті роботи орендарів продуктивність праці, інші основні показники більш як удвічі перевищили середньогосподарські.

Підтвердженням доцільності підтримки курсу на орендні виробничі відносини в аграрному секторі може служити не тільки їх теоретичне обґрунтування, а й практика впровадження. Так, на Херсонщині орендна ланка механізаторів радгоспу «Україна» Бериславського району, яку очолив В. Калюжний у 1988 р., збрала з кожного гектара по 52,4 ц озимої пшениці. Собівартість центнера злаку була на один карбованець нижчою, ніж у середньому по господарству. При цьому надбавка урожаю на гектарі посівів становила 21,7 ц. Кожен з п'яти орендарів, що господарювали на 1464 га землі, виробив продукції на 81 тис. крб., у той час як робітник у середньому по радгоспу — лише на 9,6 тис. крб.

У 1988 р. в Україні орендні відносини в цілому набули широкого розповсюдження. Підряд був впроваджений в 15,1 тис. виробничих підрозділів майже 5 тис. господарств, що становило 47% від загальної їх кількості.

Водночас при переході на орендний підряд нерідко навіть вивільнялася техніка, якої раніше бракувало. Орендарі брали старі трактори та

інші сільськогосподарські машини в оренду, самотійно їх ремонтували і наполегливо домагалися збільшення доходів, оскільки на зношену техніку орендна вартість не нараховується. Її розмір значно зменшується також при використанні старих машин, амортизаційні строки яких ще не вийшли. Внаслідок цього значно зменшилось число заявок на купівлю нових комбайнів, тракторів тощо, а це означало, що вивільнялися матеріальні ресурси на інші виробничі та соціально-культурні потреби.

Вивільнялися також механізатори, тваринники, спеціалісти, працівники управлінської ланки. Орендарі обходилися своїми власними силами навіть у найбільш напружений період робіт — під час збирання врожаю, постійно забезпечуючи при цьому високу якість робіт. Це в свою чергу дало позитивні кінцеві результати. Господарства стали менше залежати від послуг міста, шефів та інших залучених до цієї справи трудівників.

Матеріальна зацікавленість, господарський інтерес, свобода у виборі рішень, самотійність орендарів діють ефективніше, ніж «підганялівка». Якщо раніше їм вказували, що, як і коли робити, планували і підраховували за них затрати, то за таких умов вони діяли як поденники. При новій організації праці сільські трудівники, члени орендного колективу, самі вирішували як краще вести справу. Вони підраховували наслідки господарювання, дбали про пошуки резервів, пишалися тим, що є господарями і від них залежать кінцеві показники в праці.

Слід зауважити, що, незважаючи на високу ефективність впровадження орендних відносин, вони розвивалися досить таки повільно через об'єктивні і суб'єктивні причини. Гальмом у розповсюдженні нових економічних відносин на селі була невирішеність багатьох юридичних та інших питань. Практика орендних відносин свідчить, що їх слід будувати на тривалій основі. У нормативних документах при встановленні строків оренди рекомендувалось укладати договір на 3—15 років, що, на наш погляд, недостатньо, оскільки не дозволяє орендарям обновлювати засоби виробництва, впроваджувати найсвіжі досягнення науки і техніки.

Гостро було поставлено у 1988 р. питання про те, що оренда має бути тривалою і надаватися на 25—30 і навіть 50 років, що ніхто не має права відмовити людям працювати за умов оренди. Йшлося, що треба створити орендарям необхідні умови й гарантії, державний захист, який би стимулював у них ініціативу, вміння і господарський інтерес.

Враховуючи попередні рекомендації, у березні 1989 р. встановлено довгострокову форму оренди — від 5 до 50 років і на більш тривалий строк. Беручи до уваги характер майна і мету оренди, вона може бути короткостроковою — до 5 років.

Розвиток орендних відносин стримували застарілі, науково необґрунтовані нормативи, розрахункові ціни та інші невідпрацьовані норми оплати праці, юридично ще не встановлені відносини між орендарем і

орендодавачем з метою забезпечити право орендаря розпоряджатися наслідками своєї праці. Життя вимагало вдосконалення механізму орендного підряду, враховуючи особливості сільськогосподарського виробництва, вплив природно-кліматичних та інших умов, які потребують маневрування, взаємодопомоги та підтримки.

Водночас чимало створених орендних колективів залишалось без належної уваги і підтримки з боку сільських рад, правлінь колгоспів. Ці обставини негативно позначалися на їхній діяльності, що зрештою призводило до припинення роботи орендних колективів на селі.

Перший досвід організації орендного підряду показує, що попри труднощі він може докорінно перетворити співвідношення форм власності, економічні відносини на селі, привести в дію великі потенціальні можливості сільського господарства. Орендний колективний підряд в аграрному виробництві за своєю сутністю і характером є антиподом адміністративно-командної системи господарювання, дисонує з бюрократично-управлінським апаратом.

З виникненням орендних відносин неминуче утверджуються нові, рівноправні, взаємовигідні економічні відносини на засадах повного госпрозрахунку, нова якість економічних інтересів трудівників села. Орендні взаємовідносини витісняють ті управлінські ланки, які не працюють на економіку, гальмують її поступ. У нових взаємовідносинах орендаря й орендодавача численні управлінці почувають себе незатишно. Звідси й виникав їх опір новим формам господарювання на селі.

4. Деякі аспекти соціальних питань, інфраструктури села

Проблеми соціального розвитку села в Україні назріли давно. Необхідно визнати, що за радянської влади села республіки, як і всього Союзу, обділялись не тільки в організації оплати праці сільських трудівників, а й у торгово-побутовому обслуговуванні, забезпеченні культурно-освітніми закладами, будівельними матеріалами, в прокладанні шляхів із твердим покриттям, газо- та енергопостачанні тощо. Занепокоєні долею села, керівні органи вирішили змінити критичну ситуацію, що склалася в сільських населених пунктах України. З цією метою у 1982 р. було розроблено й прийнято першу, а у 1987 р. — другу комплексну програму соціальної перебудови села до 2000 р. Це була програма «Житло — 2000». Восени 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України».

Проте життя з програмами розходилося. У першій половині 80-х років намітилася тенденція до скорочення сільського житлового будівництва. Так, у 1981—1985 рр. обсяги індивідуального будівництва в селах

України зменшилися вдвічі, порівняно з 1971—1975 рр. Обсяги введення житла на селі в розрахунку на одного жителя були значно нижчими, ніж у місті. На невиробниче будівництво у 1983—1985 рр. виділялася лише восьма-десята частина капіталовкладень, при цьому кошти майже не освоювалися. А досвід експериментального будівництва показав, що успішне вирішення житлової проблеми та забезпечення соціально-культурних умов у сільській місцевості досягалося за питомої ваги невиробничого будівництва 30—35%.

Водночас розв'язання соціальних проблем села багато в чому стримувалося слабкістю економіки більшості колгоспів і радгоспів. Значне відставання соціальної перебудови села стало однією з причин високого рівня міграції працездатного населення, погіршення його демографічного стану.

Серйозні недоліки в соціальній сфері були зумовлені прорахунками в стилі й методах роботи керівних органів, яка аж ніяк не була жвавою організаторською діяльністю, спрямованою на задоволення людських потреб. Керівники місцевих органів влади нерідко займали пасивну позицію в тих питаннях, недооцінюючи усієї складності зростаючих негативних процесів і не забезпечуючи комплексності вирішення соціальних проблем.

Чимало збитків нанесено селу неправильною політикою розміщення продуктивних сил, що передбачала прискорене зростання міст, зокрема — обласних центрів. За підсумками Всесоюзного перепису населення 1989 р. протягом десяти років чисельність міських жителів в Україні збільшилася (головним чином, за рахунок міграційного впливу з села) на 6% і становила 67%, а в Кримській, Дніпропетровській, Запорізькій, Донецькій, Харківській, Ворошиловградській областях — 70—90%. Характерно, що міграційні процеси уповільнювалися або припинялися в тих областях, де їх можливості практично вичерпано, в інших же темпи впливу жителів з села зростали.

Міграція спричинила різке старіння сільського населення. Майже в половині областей України частка сільських жителів, старших від працездатного віку, наблизилась до третини або перевищила цю величину. На селі різко знижувався природний приріст населення, зростала смертність. Особливо інтенсивно процес старіння сіл розвивався в Чернігівській, Сумській, Черкаській, Хмельницькій областях. Внаслідок міграції і перевищення смертності над народжуваністю абсолютні й відносні масштаби скорочення чисельності сільського населення України зростали. Якщо у 1976—1980 рр. чисельність сільського населення республіки зменшувалась щорічно на 265 тис. чоловік, то в 1981—1985 рр. цей показник становив 280 тис. і продовжував зростати. Вступила в свої права найстрашніша соціальна виразка — депопуляція.

За даними Міністерства статистики України, в 1990 р. у 9% сільських населених пунктів України не було дітей до п'яти років; у 6% — дітей

6—15 років; у 5% — молоді віком 16—29 років. У кожному п'ятому селі не було немовлят. Все це негативно впливало на формування трудових ресурсів села, що зумовлено насамперед остаточною зубожінням його соціальної сфери.

Ці процеси посилила вже згадана політика «неперспективних сіл», звідки в першу чергу імпульсувався виїзд працездатного населення. На території України в 1990 р. налічувалося 28 600 населених пунктів сільського типу. З них малі села (з населенням до 200 чоловік), які становили третину населених пунктів України, і частина середніх сіл (з населенням до 500 чоловік) випали з сфери централізованого планового управління і втратили статус рівних.

У малі села не вкладалися ні кошти, ні матеріальні ресурси. Вони залишалися без виробничих споруд, шляхів, навіть магазинів. Про школи, дитячі дошкільні заклади та мережу охорони здоров'я, газ, водопровід говорити навіть не доводилося. Бригадні села-хутори швидко занепадали, що негативно позначалося на сільському господарстві. Вони поступово спустошувалися, перетворюючись на безлюдні пустині.

Нагадаємо, що йдеться про населені пункти України, звідкіля вийшли у широкий світ академіки й письменники, лікарі і вчителі, прославлені воїни й державні діячі. Села, куди після війни не повернулася значна частина чоловіків, і весь тягар непосильної праці щодо їх відродження ліг на жіночі плечі.

Штучна практика витіснення малих населених пунктів виявилась глибоко хибною. Огульне захоплення централізацією, «гігантоманією», утриманство, пасивність рельєфно виявились у роботі керівних органів щодо наших «неперспективних» сіл. Казенна байдужість, чиновницько-бюрократичний підхід до потреб і запитів людей — все це призвело до деградації, соціального й економічного зубожіння, що вкрай негативно позначилося на демографічній ситуації, створило дефіцит робочих рук у колгоспах і радгоспах. Так, на Черкащині менш, ніж за 20 років до 1987 р. у 178 селах було закрито школи й дитячі садки, в кожному третьому населеному пункті не стало дітей. Молодь їхала до міста, залишаючи рідні домівки, чимало яких ставало порожніми.

Водночас з малими порожніли і опустошались й великі села. Як писала «Літературна Україна» від 8 грудня 1988 р., у с. Воскодавщині на Вінниччині десять років тому мешкало близько 4 тис. чоловік, а у 1988 р. — близько 220. Ці та схожі проблеми обговорювалися на сторінках періодичної преси, книг, у теле- та радіопередачах, але заходів щодо вирішення цього питання не вживалося.

Хвиля «неперспективності» захопила практично майже всі області України. Згідно з даними, вміщеними в довіднику адміністративно-територіального устрою, протягом 1972—1986 рр. в Україні зникли 1502 села: лише на Харківщині — 236, Сумщині — 154, Кіровоградщині — 151, Дніпропетровщині — 131 та Полтавщині — 115. Найменшою мірою

ці негативні процеси торкнулися Закарпатської області, де щезло лише одне, та Івано-Франківської, де таких сіл не було. Малі села продовжували зникати і наприкінці 80-х років.

З географічної карти України щороку зникало близько 100 таких сіл, або два за тиждень. Питома вага малих сіл, починаючи з 1970 р. до 1990 р., зросла з 27% до 34%, а в окремих регіонах ще більше. У Харківській, Дніпропетровській, Полтавській і Запорізькій областях їх було половина. Чисельність малих сіл у Хмельницькій, Житомирській, Волинській областях у 1990 р. порівняно з 1981 р. подвоїлась.

Отже, тривав процес ослаблення й руйнування «тканини розселення», територіального розсосередження робочої сили, її «прив'язки» до віддалених сільськогосподарських угідь. Збільшувалась кількість спорожнених осель. В Україні 1990 р. їх налічувалось 140 тис., а поблизу них заростало бур'яном понад 30 тис. га родючих земель. Щоправда, наприкінці 80-х років ці садиби почали скуповувати міські жителі. Однак освоєння їх не дійшло до глибинки.

Та й це не найстрашніше. Неперспективні села у 80-х роках вимирали не лише в образному, а й у прямому розумінні цього слова. Смертність у них удвічі перевищувала народжуваність. Частка жителів пенсійного віку становила 40—50%, причому жінок-пенсіонерок удвічі більше, ніж чоловіків. Проте, незважаючи на похилий вік, підірване здоров'я, вони неспроможні загасити в собі споконвічно притаманну українському селянину працьовитість, любов до рідної землі, до добра.

Як реалізовувалися комплексні програми соціальної перебудови села, прийняті в 1982 і 1987 р.? Згідно з класифікацією Держбуду СРСР, лише 15% невеликих сіл нашої республіки було віднесено місцевою владою до «неперспективних», тобто таких, де не намічалось розвивати виробничу й невиробничу сфери. Приблизно стільки ж було приречено на відмирання, а їх мешканці підлягали переселенню на центральні садиби. Більшість — 70% віднесено до категорії, що підлягають збереженню, але перспектива їх розвитку на кінець 1990 р. залишалася незначною.

Прикро, що в малих селах у другій половині 80-х років на тисячу жителів введено житла в 2,5 раза менше, ніж на центральних садибах, а залишених осель стало вдвічі більше. Виняток становили Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Тернопільська, Волинська і Чернівецька області. Тут проводилося інтенсивне житлове будівництво і в селах з кількістю мешканців до 100 чоловік. У той же час, скажімо, на Кіровоградщині навіть у селах від 100 до 200 чоловік житло практично не споруджувалось.

Чимало мешканців сіл, навіть у малих поселеннях, змогли б побудувати житло, якби їм надавали допомогу будівельними матеріалами та обладнанням. Спостерігався парадокс: нові будівлі народжувалися в муках, а дачі росли швидко, як гриби, на що використовувалася значна

кількість добротних будівельних матеріалів, причому позапланово, внаслідок відсутності контролю й уваги з боку керівних органів. Та будемо відвертими — скажемо, що в основному їх і будували чиновники партійних, радянських та господарських органів. А відтак, який може бути контроль за використанням будівельних матеріалів?

Проте були серед них і керівники, котрі вболівали за долю українського села і розподіляли виділені державою кошти за призначенням. Належну увагу приділяли відродженню сіл взагалі й малих зокрема у Дніпропетровській, Полтавській, Кримській областях. Там щороку відбувалися такі поселення, водночас розвивалися орендні, селянські (фермерські) господарства, підсобні й народні промисли.

Добру ініціативу у відродженні малих сіл започаткували полтавчани: «Малому селу — школу, дитячий садок-ясла». Передбачалося спорудження школи, дитсадка з квартирою для вихователя, пункту первинного соціально-культурного обслуговування, будинку механізатора з магазином, лазні, клубу з конторою, пункту зв'язку і пошти, медичної амбулаторії з аптекою і житлом для обслуговуючого персоналу та ін. Такий комплекс робіт не проводився лише у Лохвицькому, Решетилівському, Полтавському та Великобагачанському районах.

Великої шкоди було завдано політикою «неперспективних» сіл у Миколаївській області. За 15 років (1970—1985) сільську місцевість лише Новобузького району залишив кожний четвертий мешканець. З карти району зникло кожне п'яте село. Відплив населення дещо скоротився тільки після того, як почався процес соціального відродження поселень. Споруджувалися нові будинки на державні кошти, об'єкти соціально-культурного призначення, однак серед «вузьких місць» був низький рівень газифікації, теплопостачання, комунального благоустрою житлофонду.

Життя вимагало докорінної зміни у ставленні до соціальної інфраструктури малих сіл і хуторів, де практично виробнича діяльність була припинена. Не залишалися поза увагою і середні села. Однак у ряді областей, районів України проблеми неперспективних сіл, як і раніше, ігнорувалися.

Запитання і завдання

1. Як ви оцінюєте Продовольчу програму і реальність її виконання чи причини невиконання в Україні?

2. Охарактеризуйте стан розвитку землеробства в Україні у 80-х рр. Назвіть основні форми господарювання в цей час на селі.

3. Як ви оцінюєте стан розвитку тваринницької галузі?

4. У чому полягають суперечності в розвитку форм і методів господарювання на селі? Запропонуйте шляхи вдосконалення аграрних відносин в умовах України.

5. Зверніться до газетних та інших публікацій періоду 80-х рр. в Україні. До яких роздумів вони спонукають? Поділіться своїми думками на семінарських заняттях.

ЗМІНИ В АГРАРНИХ ВІДНОСИНАХ В УКРАЇНІ в 90-х роках ХХ століття

---

1. Земельна реформа в Україні: загальна концепція, реалізація

Важливе місце серед аграрних перетворень в Україні належить земельній реформі, оскільки земля є основою сільськогосподарського виробництва. Відомо, що земля у нас раніше була власністю держави, а тому надавалася лише у користування. Цією власністю здебільшого розпоряджався апарат або керівники підприємств і організацій — землекористувачів.

Зміни, необхідність яких визріла давно, почалися з грудня 1990 р., коли Верховна Рада України затвердила новий Земельний кодекс України як незалежної держави і прийняла Постанову «Про земельну реформу», згідно з якою 15 березня 1991 р. розпочато реформування земельних відносин.

Суть земельної реформи 90-х років полягає в тому, щоб повернути землю селянам, змінити форму права на землю, земельні відносини в цілому. Це має забезпечити розвиток багатоукладної сільської економіки на основі добровільного вибору форм власності та господарювання з метою збільшення обсягів виробництва продовольства, а також забезпечення раціонального використання охорони земель.

Новий Земельний кодекс України принципово відрізняється від попереднього, прийнятого в жовтні 1922 р., згідно з яким всі землі були оголошені державною власністю. Новий кодекс, народжений у безкомпромісній боротьбі депутатів не тільки на сесії Верховної Ради України, але й на засіданнях постійних депутатських комісій, потім — комі-

тетів, містить сукупність правових норм, що є наслідком спільної праці вчених, спеціалістів і народних обранців.

У статті першій Земельного кодексу зазначається, що відповідно до Декларації про державний суверенітет України земля в республіці є власністю народу. Кожен громадянин України має право на земельну ділянку, умови і порядок надання якої регулюються законом.

Земельний кодекс (статті 6, 7, 8) передбачає реформування існуючої на початку 90-х років єдиної форми права на землю — користування землею в три форми: довічне успадковане володіння для громадян; постійне володіння для сільськогосподарських і лісогосподарських підприємств і організацій; користування (постійне тимчасове, в тому числі на правах оренди) для несільськогосподарських та інших підприємств, установ, організацій та громадян.

Громадянам України земля надається в довічне успадковане володіння для ведення селянського (фермерського) господарства, особистого підсобного господарства, для будівництва і обслуговування житлового будинку та господарських споруд, садівництва, дачного і гаражного будівництва, для традиційних народних промислів, у випадку одержання в спадщину або придбання житлового будинку, а також у користування для індивідуального або колективного городництва, сінокошу, випасу худоби, для ведення сільського господарства або інших потреб — на умовах оренди.

Колективним сільськогосподарським підприємствам (КСП), радгоспам, іншим державним, кооперативним, громадським підприємствам, установам і організаціям, релігійним об'єднанням для ведення сільсько- і лісового господарства передбачено надати землю у постійне користування. Необхідність постійного володіння у цих галузях народного господарства зумовлюється тим, що для них земля — головний засіб сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва. Водночас КСП, допоміжним господарствам та іншим підприємствам і організаціям, що займаються сільським або лісовим господарюванням, земля може бути надана і в користування (в тому числі, в оренду) для сільськогосподарських та інших потреб. Користування землею на умовах оренди для сільськогосподарських цілей, як правило, має бути довгостроковим.

Землевласник, як підкреслюється в Кодексі, має право власності на вироблену продукцію і доходи від її реалізації. Йому надається статус самостійності, його права охороняються законом. Виробники сільськогосподарської продукції — землевласники самостійно обирають структуру виробництва, технології, сорти культур, породи худоби тощо. Втручання у їх господарську діяльність забороняється.

У власника, без його згоди, ніякий орган влади не може вилучити землю для державних потреб. Це питання, за необхідності, вирішується лише в судовому порядку, тобто аналогічно порядку вилучення об'єктів приватної власності. У разі вилучення ділянки, крім компенсації збитків,

включаючи і втрачену вигоду, володільцю, зазначається в Кодексі, надається нова ділянка, а будівлі і споруди переносяться і відбудовуються на ній.

Отже, право володіння землею прямо забезпечує самостійність виробника, необхідну свободу для ефективного господарювання, сталість землеволодіння і ряд функцій щодо розпорядження землею (право успадкування, передачі у тимчасове користування тощо). Щодо купівлі-продажу, дарування і застави землі, то вони Кодексом заборонені.

Проте аналіз прав землеволодільця (стаття 39) показує, що йому гарантується у разі добровільної відмови від земельної ділянки компенсація за підвищення родючості землі. Але ж і продаж ділянки можна розглядати як добровільну відмову від неї на користь іншої особи, що здійснюється на основі компенсації зазнаних втрат. І все-таки аналогія тут існує. Справа лише в тому, наскільки об'єктивно визначатиметься розмір зазначеної компенсації на підставі зіставлення грошових оцінок ділянки до підвищення родючості і на час відмови від неї. Зазначене обумовлюється якістю даних-земельного кадастру, їх достовірністю і об'єктивністю.

Земельний кодекс забороняє також і дарування землі. Проте, якщо уважно розглянути положення статті 29, то можна дійти висновку, що дарування побічно все ж існує. «При переході права власності на будівлю і споруду, — підкреслюється у вказаній статті, — разом з цими об'єктами переходить і право володіння або користування земельною ділянкою без зміни її цільового призначення». Об'єктами своєї власності, як відомо, власник має право розпоряджатися за своїм розсудом — продавати, заповідати, дарувати, надавати в оренду тощо. При даруванні, наприклад житлового будинку, у такий спосіб фактично має місце передача в дар права володіння земельною ділянкою.

Отже, Земельний кодекс надає землеволодільцю досить широкі права. Введення права володіння землею дозволяє повернути їй господаря, істотно змінити ставлення до використання і охорони основного засобу сільськогосподарського виробництва.

Кодексом передбачається рівноправний розвиток різних форм господарювання на землі на основі добровільного вибору громадян. Про це йдеться в Конституції незалежної України. Таким чином, ми повертаємося до вільного вибору форм господарювання, які передбачалися ще у Декреті про землю 1917 р. Рівноправні умови розвитку КСП, асоціацій, сільськогосподарських кооперативів, селянських (фермерських) господарств, особистих підсобних господарств стали законодавчою нормою, а вибір форм господарювання — справою господарів землі, тобто тих, хто на ній працює.

Земельний кодекс встановив граничні розміри ділянок, що надаються громадянам, а саме: для ведення селянського (фермерського) господарства до 50 га сільськогосподарських земель і 100 га всіх угідь; для

особистого підсобного господарства до 20 га; для садівництва до 0,12 га; городництва до 0,15 га, дачного будівництва до 0,10 га; для сінокосу і випасу худоби до 1 га; для будівництва і обслуговування житлового будинку: у місті до 0,10 га, у селищах до 0,15 га, у селах до 0,25 га. Отже, граничні розміри ділянок у більшості випадків перевищують аналогічні норми, що діяли до земельної реформи.

У Кодексі передбачена реальна передача функцій щодо розпорядження землею радам народних депутатів з одночасною децентралізацією їх прав з тим, щоб вирішення питань, пов'язаних із землеволодінням і землекористуванням громадян і будівництвом об'єктів, що обслуговують населення, проводилося радами базового рівня.

Стаття 5 проголошує, що право розпоряджатися землею мають лише ради народних депутатів. Надання у володіння і користування (в тому числі, і в оренду) земельних ділянок, а також вилучення земель ні виконавчі, ні розпорядчі органи рад здійснювати не можуть.

Вилучення і надання земель у містах, селищах міського типу і селах, зазначається в Кодексі, проводиться виключно за рішенням міських, селищних і сільських рад.

Для ведення селянського (фермерського) господарства, тимчасового сільськогосподарського використання земель лісового і водного фонду та земель запасу, що розташовані за межами населених пунктів, ділянки надаються районними або міськими радами народних депутатів, в адміністративному підпорядкуванні яких знаходяться дані райони.

У всіх інших випадках надання і вилучення земель здійснюється обласними радами, а вилучення орних земель, багаторічних насаджень, земель рекреаційного призначення, курортів та інших цінних земель проводиться за рішенням Верховної Ради України.

Реалізація положень Земельного кодексу викликала необхідність розробки й прийняття значної кількості законодавчих і нормативних актів, проведення величезного обсягу науково-дослідних і землепорядних робіт. Прийняття Закону «Про форми власності на землю» від 30 січня 1992 р., а відтак перехід до приватної і колективної форм власності на землю, а також прийняття Закону про плату за землю, форми державних актів на право власності, на право постійного користування землею, багатьох інших важливих документів змусило прийняти у березні 1992 р. другу редакцію Земельного кодексу.

У Земельному кодексі чітко сформульовано концепцію реформування земельних відносин і закладено механізм дії реформування. Концепція земельної реформи направлена на те, щоб створити багатокладну економіку, яка розвивалася б на основі рівноправних форм власності та господарювання на землі, що дозволило б відродити на селі господаря. По суті в січні 1992 р. з введенням колективної (асоційованої) і приватної форм власності на землю держава приступила до реформування земельних відносин на таких засадах, як це має місце в усьому

світі. Безперечно, вибір форми власності створюватиме кращі умови для більш ефективного використання землі та охорони земельних ресурсів.

Механізм концепції перерозподілу земель полягав у проведенні інвентаризації всього земельного фонду і визначенні всіх земель, які використовуються нераціонально або не за призначенням, в реєстрації громадян, котрі мають бажання вести фермерське господарство, розширити особисті підсобні господарства, займатися садівництвом і городництвом, а також в обліку й аналізі клопотань підприємств та організацій, що вирішили організувати підсобні господарства і мають потребу в землі, у визначенні розмірів земельних ділянок тих підприємств, організацій і закладів, які користувалися ними до проведення земельної реформи. На основі інвентаризації і врахування резервів передбачалося скласти такий варіант перерозподілу земельного фонду, який би повністю вирішив проблеми земельної реформи. Ця концепція, власне, і була покладена в основу реформування земельних відносин, хоча пізніше дещо змінилася.

Що ж зроблено за період проведення земельного реформування? На підставі проведеної інвентаризації земель сільськогосподарського призначення та в результаті вилучення частини угідь колгоспів і радгоспів сформовано фонд земель запасу, що перевищує 6 млн га, з яких понад 3 млн га перерозподілялось державою. За рахунок фонду земель запасу 1,3% усіх сільськогосподарських угідь України відведено для створення селянських (фермерських) господарств, чисельність яких на 1 січня 1996 р. становила 35 тис. Така кількість їх залишилась і на кінець 90-х рр. Площа землі в них порівняно з 1991 р. збільшилась у 350 раз. Істотно розширилося землеволодіння в господарствах громадян, колективних та індивідуальних садах і городах.

Розпочато процес роздержавлення та приватизації земель сільськогосподарських підприємств. На кінець 90-х рр. його здійснено для всіх господарств. Частково здійснювалась приватизація земельних ділянок громадян. Вона проведена на одній третині площі всіх господарств.

Все це підтверджує, що при реформуванні виконано значну роботу. Незважаючи на великі обсяги робіт щодо реформування земельних відносин, темпи реформи були надто повільними, допускалося багато недоліків при перерозподілі земельного фонду, правова база не вдосконалюється вчасно.

Привертає увагу відсутність належної координації діяльності рад базового рівня у проведенні земельної реформи. У радах, як правило, немає фахівців, обізнаних із земельним законодавством і проведенням землевпорядних робіт. Значна частина прийнятих рішень радами базового рівня суперечить діючому законодавству, непоодинокі факти надання земельних ділянок комерційним структурам за бартером за матеріальні ресурси й послуги. Водночас блокується розвиток фермерства, садівництва і городництва.

Державні адміністрації, маючи у своїх штатах відповідних фахівців із земельних ресурсів, недостатньо контролювали дотримання земельного законодавства, а ради вищого рівня не зтручалися у діяльність базових рад. Внаслідок цього останні діяли «самі по собі», іноді творили «свою» земельну реформу на власний розсуд.

Особливо це позначилося на виконанні Декрету Кабінету Міністрів України про приватизацію земельних ділянок. Згідно зі згаданим Декретом протягом 1993 р. передбачалося передаги громадянам у приватну власність земельні ділянки, якими вони раніше користувалися. Хоч ці роботи не вимагали витрат спеціальних коштів, більшістю рад вони не були проведені навіть у 1995 р.; а значна кількість рад їх гальмувала. Але на кінець 90-х рр. цю роботу фактично завершено.

Виданий 10 листопада 1994 р. Президентом України Л. Кучмою Указ «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» був заблокований Верховною Радою, більшістю депутатів лівих сил. Уже на восьмий день була зроблена відчайдушна спроба накладти на цей Указ парламентське вето.

Тим часом Указ є могутнім імпульсом у реформуванні земельних відносин. Характерною його особливістю є те, що ним запроваджується нова правова норма — земельний пай, який має належати лише тим, хто працює на землі. До видання цього Указу діючим законодавством була передбачена лише середня земельна частка, що визначалася шляхом поділу загальної кількості земель колективної власності на кількість трудівників сільського господарства, а також пенсіонерів, працівників соціальної сфери села та міських жителів, котрі виявили бажання стати фермерами. Це об'єктивно зумовило соціальну напругу серед тих, хто працює на землі, адже поряд з іншими категоріями населення, які не причетні до землі, землероби мають однаковий пай.

Цілеспрямованому проведенню земельної реформи зашкодив відхід на практиці від механізму її здійснення. На жаль, не було здійснено у повному обсязі інвентаризацію земель. Формальний підхід до інвентаризації, переведення до складу земель запасу передусім сильноеродованих, забруднених, малопродуктивних угідь не сприяло розвитку нових форм господарювання. Фонд перерозподілу земель не був визначений взагалі, оскільки потреба у земельних ділянках не встановлювалась, проектні пропозиції з перерозподілу земельного фонду не розроблені. Все це призвело до того, що було встановлено зверху розмір площ сільськогосподарських угідь (не менш як 7—10%), які мають бути вилучені й передані до складу земель запасу. Проте і це завдання не було вчасно виконано.

Процес вилучення зазначених площ землі й передача їх до складу земель запасу проводилися буквально в усіх господарствах, навіть у тих, що використовували землю на світовому рівні. У Рівненській області, наприклад, є відома агрофірма «Зоря», яку очолює В. Плютинський. У

господарстві протягом 1991—1992 рр. вилучено в запас 1582 га землі. З них 363 га не розподілено до 1995 р., але з господарства їх вилучено. Фірма могла б на цих землях, використовуючи свій потенціал, одержати продукції в декілька раз більше, ніж фермерські та інші господарства. Отже, реформа в таких випадках пробуксовувала. І це не поодинокий факт, що спонукав до роздумів і вимагав внесення відповідних коректив у справу формування запасу землі.

Ускладнився процес фінансування земельної реформи з боку держави. Якщо в 1993 р. з бюджету виділено 41% коштів, необхідних для здійснення реформи, в 1994 р. — лише 11%, то в 1995 р. — до 7%. З таким фінансовим станом не просто реформувати земельні відносини.

Земельний податок, запроваджений як засіб підвищення ефективності використання землі, не допоміг, оскільки розміри його обмежені. Відсутність паритету цін між сільським господарством та іншими галузями, пов'язаними з ним, не дала змоги запровадити такі ставки земельного податку, що відповідали б справжній цінності землі. Останнє, в свою чергу, позбавляє можливості вирішити проблеми охорони земель та підвищення ефективності їх використання. Невирішеність проблеми грошової оцінки землі стримувала запровадження ринкових відносин і унеможлиблювала правильне вирішення питань, пов'язаних з передачею землі у власність, з купівлею-продажем.

Складним є питання кадрового забезпечення земельної реформи. Недостача спеціалістів-землевпорядників у 1995 р. становила близько 15 тис., з них лише для заміщення посад землевпорядників у радах базового рівня — 11 тис. фахівців. З системи проектних організацій багато спеціалістів вибуло у сферу органів управління і потенціал для виконання технічних проектних та наукових робіт зменшився. Установи Держкомітету землевпорядкування укомплектовані кадрами лише на 70%. До 2000-го року дефіцит кадрів дещо зменшився. Значна плінність кадрів спостерігалася в Інституті землеустрою, що виконує основну роботу із земельної реформи. Лише за три роки звільнилося 1700 чол., які перейшли працювати, головним чином, у комерційні структури, не пов'язані з державною програмою земельного реформування. Підготовка кадрів у технікумах, вузах, перекваліфікація спеціалістів сільського господарства, яких надмір з інших спеціальностей, була недостатньою.

Отже, досвід проведення земельної реформи в Україні висунув цілу низку проблем, що вимагали розв'язання. Творення законодавчих основ перебудови економічного життя держави і входження її у ринкові відносини відбувалися на засіданнях Верховної Ради України у гострому зіткненні різних поглядів. Політичне розмежування парламентарів, зокрема позиція більшості депутатів-аграріїв, позначилося не тільки на змісті прийнятих законодавчих актів, а й на оперативності реалізації їх у життя. Земельний кодекс, закони, постанови Верховної

Ради України, укази Президента, що стосуються безпосередньо реформування земельних відносин, могли б створити умови для необхідних змін. Проте ці документи гальмувалися функціонерами різних структур влади.

2. Становлення селянського (фермерського) господарства

Селянське (фермерське) господарство — це форма вільного підприємництва, що базується на економічній зацікавленості. В Україні процес створення таких господарств розпочався в 1989 р., коли у верхніх ешелонах влади було прийнято рішення про різноманітність форм господарювання на селі. Шлях становлення селянських (фермерських) господарств в умовах тоталітарної держави був надто тернистим. На кінець першого кварталу 1990 р. фермерів в Україні було лише 4.

В умовах незалежності України, що була проголошена 24 серпня 1991 р., перебудовчий процес в аграрному виробництві зазнавав цілком нових трансформацій, що розвивалися в напрямі відродження на селі індивідуальних форм власності. Поступово набирав розвитку селянський (фермерський) рух, який зміцнювався саме завдяки зусиллям тисяч прихильників цієї форми господарювання. Реально створювалась альтернатива колективним і державним сільськогосподарським підприємствам.

До початку земельної реформи станом на 1 січня 1991 р. в Україні налічувалось тільки 82 фермерських господарства. У своєму користуванні вони мали 1993 га землі. Мінливий процес створення селянських (фермерських) господарств зумовлений відсутністю на той час Закону про селянське (фермерське) господарство. У бюджеті не було передбачено коштів для розвитку цих господарств, не розроблено систему матеріально-технічного забезпечення, кредитування і обслуговування господарств, незадовільно вирішувалися клопотання громадян про надання їм земель для організації фермерських господарств.

На 1 січня 1996 р. в Україні чисельність фермерських господарств досягла понад 35 тис. Такою вона залишалася і на кінець 90-х рр. Загальна площа земель, які вони займали понад 700 тис. га. Отже, за період земельної реформи здійснено чималий стрибок. Найбільше фермерських господарств у Миколаївській області — майже 5 тис., чимало їх у Херсонській, Львівській, Дніпропетровській, Донецькій областях. Найменше цих господарств у Житомирській області — всього 354. Мало їх і на Рівненщині, Черкащині, Чернігівщині, Полтавщині.

Зарубіжний і невеликий вітчизняний досвід показує, що створення сектору селянських (фермерських) господарств не зводиться лише до їх розмірів або структури. Йдеться про зародження нового устрою, в

основі якого лежать принципи, властиві лише цій формі господарювання. Одним із них є добровільність створення, вибір господарських партнерів і форм взаємодії з ними. Селяни самі, виходячи з власних інтересів і можливостей, створюють господарства, визначають напрям своєї господарської діяльності, встановлюють взаємовідносини з відповідними підприємствами та організаціями.

Важливим і найголовнішим принципом селянського (фермерського) господарства є надання селянину землі у приватну власність, довічне володіння або оренду. Власність на землю виступає, з одного боку, гарантією стійкості фермерського господарства, а з другого — основою його життєвості при швидких змінах економічних, політичних і соціальних чинників. Орендатор одержує землю лише в тимчасове користування. Він незацікавлений у довгострокових капітальних вкладеннях, оскільки не впевнений, що до завершення строку оренди землі всі його грошові затрати повністю компенсуються або строк цієї оренди буде продовжено.

Не менш важливим принципом є право власності на засоби виробництва та іншу нерухомість — будинок, техніку, господарські будівлі, худобу та інше майно, необхідне для сільськогосподарської діяльності. Без цього господарство втрачає економічну основу своєї життєздатності, а селянин — зацікавленість у веденні господарства високоефективно, з розрахунком на перспективу. Проте це зовсім не означає, що неможлива оренда засобів виробництва, особливо на перших порах створення і становлення фермерського господарства. Фермер має право викупити орендоване майно повністю відразу або в розстрочку, якщо орендодавець на це погоджується.

Фермерському господарству властива самотійність у визначенні структури виробництва і реалізації продукції, у використанні одержаних прибутків. Селянину-фермеру надається самотійність в управлінні господарством, зокрема у виробничій, фінансовій і комерційній діяльності. Цього вимагає зацікавленість його в одержанні прибутку в поєднанні з високим рівнем ризику.

Функціонування фермерських господарств, як й інших форм господарювання, не може бути успішним без економічної підтримки з боку держави. Вони мають створювати сучасну виробничу і невиробничу інфраструктуру, проводити меліорацію земель та інші роботи, що вимагає значних коштів, особливо в початковий період.

У прийнятій Кабінетом Міністрів України Постанові «Про хід виконання Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» намічена активізація діяльності Українського державного фонду підтримки селянських (фермерських) господарств і його обласних відділень. У державному бюджеті заплановано виділити цьому фонду відповідні кошти. На період становлення таких господарств передбачено можливість і порядок відшкодування за рахунок коштів фонду до

30% вартості будівництва тваринницьких приміщень, а також до 15% затрат на придбання першого трактора, комбайна, вантажної автомашини.

Починаючи з 1994 р., при розміщенні інвестицій в цілому по Україні визнано доцільним щорічно направляти для селянських (фермерських) господарств не менше як 5% централізованих державних капітальних вкладень, спрямованих на соціальний розвиток села. Ці кошти мають витратитися на будівництво під'їзних шляхів до фермерських господарств, електро- і радіотелефонної мережі, системи газо- і водопостачання, на меліорацію земель. У селах, де відчувається недостача трудових ресурсів, кошти вкладаються і в будівництво житла та господарських будівель для потреб сімей, що туди переселилися.

Фермерське господарство несе економічну відповідальність за результати господарської діяльності, оскільки всі рішення приймає самостійно. У випадку банкрутства господарства фермер відповідає за взяті зобов'язання всім своїм майном. Він також несе відповідальність за деградацію земельної ділянки, за порушення кредитної і податкової дисципліни, економічних нормативів, договірних зобов'язань, вимог до якості продукції та інших положень, передбачених чинним законодавством.

Без економічного, соціального й юридичного захисту фермерське господарство як форма нового економічного устрою практично не може існувати: необхідні відповідні інституції, які б захищали його інтереси. Селянину потрібні гарантії, що земля, передана у власність або у господарське володіння, не буде відібрана. Тому ці гарантії закріплено конституційно.

Досвід, нагромаджений в Україні, зумовив появу різних типів господарств в межах селянського (фермерського) сектору. Серед них найбільш поширені сімейні господарства, міжсімейні (об'єднані) та малі кооперативи сімейних господарств. У останніх майно формується з частки кожного з них, а керівництво здійснюється виборними особами. Керівники сімейних господарств разом зі своїми сім'ями направляють їхню діяльність, здійснюють капітальні вкладення у виробництво, одержуючи доходи в основному від результатів власної праці. Міжсімейні або об'єднані господарства створюються шляхом об'єднання земельних наділів і капіталів двох чи кількох господарств для підприємницької діяльності у більш значних масштабах.

Кожна форма господарювання має свої переваги, а також недоліки, що проявляються в конкретних умовах по-різному. Поки що віддати перевагу одній із них неможливо, оскільки з моменту появи їх пройшло зовсім мало часу і їхня роль у розвитку сільського господарства ще не значна. Але очевидно: асоціативні форми господарювання виявляють себе раціональніше.

Під фермерські господарства, згідно з чинним законодавством, надається площа розміром до 100 га всіх угідь, а в так званих праценодо-

статніх районах — навіть до 100 га орних земель. Такі господарства, на відміну від особистих, які займаються одночасно і землеробством, і тваринництвом, в основному зосереджуються на вирощуванні продукції рослинництва і менше займаються розвитком тваринництва. Це зумовлено тим, що в умовах відсутності паритету в цінах економічно не вигідно займатися виробництвом продукції тваринництва, що для переважної частини колективних і державних господарств є збитковим.

Фермерство більше зосереджується на вирощуванні зернових, круп'яних культур, особливо гречки, деякою мірою — овочевих культур, іноді взагалі не займається сільськогосподарським виробництвом. У деяких областях, на жаль, уже спостерігається розчарування в цій ідеї, хоча в цілому криза фермерських господарств не настільки значна. У 1994—1999 рр. чисельність цих господарств все-таки зростає, але цей процес відбувається досить повільно.

Тенденція сповільненого зростання чисельності фермерських господарств пояснюється тим, що серед усіх фермерів лише 10% становлять селяни, які вийшли з колективних господарств. Решта фермерів — це міські жителі або інші люди, які раніше не займалися сільським господарством. Внаслідок цілого ряду причин, зокрема через відсутність контролю за використанням угідь, а також досвіду роботи на них, передані фермерам високопродуктивні поля із земель запасу подекуди не відзначалися зразковістю. Отже, при формуванні механізму передачі земель законодавці не передбачили ніяких переваг для селянина, який має практичний досвід діяльності у сільськогосподарському виробництві й постійно проживає у селі. Фактично трудовник села був поставлений в однакові умови з міським жителем, який захопився ідеєю фермерства. Адже основна вимога до потенційного фермера — підтвердження кваліфікації або досвіду роботи в сільському господарстві. Проте практика фермерства показала, що досвід у цьому випадку заслуговує на увагу значно більше, ніж інші чинники.

Наведемо ще одну невідповідність, пов'язану з формуванням фермерських господарств. Згідно з чинним законодавством, громадянин одержує безкоштовно в приватну власність земельну ділянку такого розміру, яка дорівнює площі земельного паю, що припадає на кожного члена сільськогосподарського підприємства. В Україні розміри такої ділянки в цілому становлять близько 4 га землі: в західних областях — до 2 га, у східних — 7—8 га. Людина, яка виходить з колективного господарства, цей земельний пай заробила своєю працею і має повне право на нього. Водночас таку саму площу одержує і та особа, котра ніколи не працювала у сфері сільськогосподарського виробництва і взагалі не причетна до землі.

З прикрістю доводиться констатувати, що має місце й фіктивне фермерство, коли під виглядом фермерів функціонери різних рангів обзаводяться ділянками землі в очікуванні, що вона в найближчий час ста-

не предметом абсолютно неконтрольованої купівлі-продажу. А на практиці вони одержують цю землю майже задарма. Більше того, права таких фермерів виявилися значно ширшими, ніж селян. Їм може бути надано, в тому числі за плату, до 100 га орної землі у важкодоступних районах, 50 га ріллі та 100 га всіх земель в інших місцевостях. У світовій практиці такого явища взагалі не існує. У той же час сільський трудівник, який працював у колективному господарстві, може розраховувати лише на пай — 4 га землі.

Відповідно до прийнятих критеріїв оцінок, 4 га землі в Україні коштує приблизно 13—14 тисяч американських доларів. Такого подарунка ніхто не одержує при приватизації інших засобів виробництва. Цей парадоксальний стан із землею не міг не породити й певну соціальну напругу серед населення, що мешкає і працює в сільській місцевості.

У різних областях України розміри фермерських господарств значно відрізняються — залежно від кількості землі, наявної в регіонах. Зокрема, в Кіровоградській, Херсонській, Харківській, Запорізькій і Луганській областях середня земельна площа ферм перевищує 30 га. У Київській, Полтавській, Черкаській, Житомирській, Вінницькій, Сумській та Хмельницькій областях цей показник становить 20—25 га, в решті областей — від 10 до 20 га. Найменші земельні ділянки у Чернівецькій (5), Закарпатській (5), Івано-Франківській (8) і Львівській (10 га) областях, де частка орної землі у загальній площі сільськогосподарських угідь незначна.

Держава продекларувала турботу про фермерів, зокрема надання їм пільг, кредитів, пообіцяла створити інженерні інфраструктури тощо, а насправді мало що робить. Фермер знаходиться в таких умовах, що він не тільки не може належно влаштуватися, побудувати під'їзні шляхи, підвести електромережу, воду, а й навіть реалізувати вирощену продукцію. Він сам і виробляє, і заготовляє, і постачає, і продає. У таких умовах фермерство не може ефективно розвиватися. У світовій практиці фермер — це виробник, а щодо обслуговування, доставки, реалізації, то цими питаннями, як правило, займаються інші люди на кооперативних умовах. Отже, маючи лише землю, фермер не може швидко сформуватися, потрібно багато інших умов, які б слугували йому надійною опорою.

Процес розвитку фермерського господарювання, особливо тих його форм, що не стали самостійними, стримується передусім тим, що їх матеріально-технічна база значною мірою залежить від домінуючих громадських сільськогосподарських підприємств. Придбати трактор та інші знаряддя для сільськогосподарської праці фермер, згідно з чинним законодавством, може лише за готівку через колективне чи державне господарство. Особливі труднощі у фермерів виникають тоді, коли необхідно купити пальне, мастильні матеріали, запасні частини для техніки, зокрема тракторів, комбайнів.

Доля фермерів залежить і від ставлення до цієї форми господарю-

вання керівників колективних господарств безпосередньо на місцях. Усе тут вирішує такий прагматичний аспект: керівник, зацікавлений у вирішенні проблем сільського господарства і розвитку аграрного сектору в Україні, як правило, йде назустріч фермеру, відпускаючи йому застарілу списану техніку і запасні частини до неї, пальне, мастильні матеріали тощо. Однак є й такі керівники, котрі вважають фермерські господарства своїми конкурентами і не сприяють забезпеченню їх земельними ділянками. Вони знаходять безліч причин, щоб відмовити у вирішенні цього питання, і примусити їх до того не всюди можливо. Тому й не дивно, що ті, хто бажає одержати землю під фермерські господарства, іноді змушені переїжджати до інших районів чи областей. Наприклад, окремі жителі Кіровоградської області переїхали у Львівську — і там отримали землю.

Третя група керівників видає себе за «прихильників» фермерів, надаючи їм певну ділянку землі і більш нічого — ні техніки, ні пального. І не тому, що останнього немає, а тому, що їхня мета — гальмувати створення фермерських господарств в зародковому стані. Зрозуміло, що за таких умов настає розчарування у цій формі господарювання.

Таким чином, перехід до фермерського господарювання стримується небажанням частини керівників КСП підтримувати процес становлення і розвитку фермерства, як можливої причини втрати своєї економічної незалежності, особистої влади, статусу повновладного господаря на селі, престижності, оскільки селянські господарства добиваються більш високих економічних показників порівняно з колективними господарствами (КСП).

Ситуація ускладнюється і при оформленні кредитів у державному банку чи місцевих філіях різних комерційних банків. Останні видають кредити під високі ставки, до того ж на короткі строки, що змушує фермерів довго розмірковувати, зважуючи свої сили, аби уникнути небажаного ризику. Крім того, держава не розраховується вчасно з фермерами за здану сільськогосподарську продукцію, що в свою чергу негативно позначається на їх матеріальному становищі. Брак коштів у фермерів гальмує процес нагромадження оборотного капіталу для подальшого розвитку господарств, удосконалення методів господарювання, застосування досягнень науково-технічного прогресу в сфері агробіологічної науки, впровадження високоврожайних сортів зернових, технічних, овочевих культур та більш продуктивних порід великої рогатої худоби, свиней, овець, птиці тощо.

Істотною перешкодою на шляху до створення значних фермерських господарств стає відсутність необхідної кількості землі, передбаченої Земельним кодексом України, для кожного господарства. Становище погіршується тим, що значна частина земель, виділених для фермерства, не придатна для сільськогосподарського виробництва без проведення рекультиваційних і спеціальних агротехнічних заходів. Такі землі часто

розміщуються далеко від населених пунктів, енергетичних і водних джерел і не мають під'їзних шляхів. А відтак потрібні значні капіталовкладення для проведення меліораційних робіт і створення необхідної інфраструктури.

Гальмом на шляху становлення фермерства є нестача коштів, зумовлена відсутністю цінового паритету на сільськогосподарську і промислову продукцію: зростання цін на промислову продукцію значно випереджає підвищення державних закупівельних цін на продукцію сільськогосподарства. Становлення селянських (фермерських) господарств вимагає організаційної, матеріальної, фінансової підтримки і допомоги з боку держави та місцевих органів влади. Державна підтримка має проявлятися у встановленні прийнятних гарантованих закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, наданні пільг на кредити і податки, субсидій і дотацій господарствам, що перебувають у несприятливих умовах.

Процес розвитку селянського (фермерського) господарювання стримується відсутністю належного ринку сільськогосподарської техніки і матеріалів, що негативно позначається на його матеріально-технічній базі. Техніка, що дістається фермерам у вигляді списаних у КСП тракторів, комбайнів, сівалок тощо, небагатьох заохочує стати фермером. Для організації і розвитку фермерства потрібно налагодити випуск сучасної техніки, яка б докорінно змінила технологію сільськогосподарського виробництва.

Та найприкріше — це сутужність ситуації, що склалася на селі. Суть її в тому, що у значної частини людей, у тому числі та працівників КСП, зникли інтерес до землі та готовність до самостійної, наполегливої праці, що було властиве для колишніх селян і зруйноване тоталітарною системою. Цим людям особливо важко переломити, перебудувати свою психологію в напрямі переходу до фермерського господарства, як свого часу їхнім попередникам було важко перейти від приватного господарства до колективного.

У селах мешкає не так вже й багато людей, які прагнуть стати фермерами, оскільки відбувається старіння села, дедалі менше осіб працездатного віку припадає на кожний селянський двір. Становище ускладнюється тим, що фермерство вимагає відповідальності, напруженої, інтенсивної праці, взяття на себе виробничого ризику, тому багатьох більше влаштовує система КСП, яка не вимагає цього і гарантує, хоч і низьку, оплату праці незалежно від її кінцевих результатів.

Таким чином, селянське (фермерське) господарство як нова форма організації праці з труднощами пробиває собі дорогу на полях і фермах України. На думку фахівців Інституту землеустрою, селянам доведеться ще деякий час виборювати в держави права на вільний вибір форм господарювання. Особливо, коли місцеві ради й надалі не виконуватимуть своїх прямих функцій з надання селянам землі.

Світовий досвід показує, що формування високотоварних фермерських господарств — це тривалий процес. Їх першоосновою є селянські господарства, які з розвитком продуктивних сил, зміцненням машинно-тракторної бази сільського господарства поступово трансформуються у великі, спеціалізовані, економічно міцні фермерські підприємства.

3. Аграрний сектор у 90-х роках

Відомо, що найскладнішою сферою економіки України, яка потребує кардинальної перебудови, є сільське господарство. Дефіцитність продовольства і низька його якість, нічим не виправдані великі розміри втрат уже виробленої сільськогосподарської продукції, демографічний дисбаланс з одночасним обезлюдненням сільської місцевості, поєднання аграрної кризи з економічною — ось основні проблеми, що характеризують аграрний сектор 1991—2000 рр.

Незважаючи на потенційні природно-кліматичні умови України, її чорноземні ґрунти, що дають змогу у повному обсязі забезпечувати внутрішні потреби в продовольстві, а також нарощувати експортний потенціал, кризові явища в сільському господарстві впродовж 90-х років мали місце. Причини складного стану аграрного сектору накопичувались десятиріччями. Вони були викликані примусовою колективізацією, яка знищила приватну власність на засоби виробництва, підприємство, а найтрагічніше — відбулися депортації значної частини найбільш працьовитих і заповзятливих селян.

Поглибленню кризових явищ у сільськогосподарському виробництві сприяв також нееквівалентний обмін між містом і селом, що унеможливив розв'язання соціальних проблем, призвів до деградації села і масового відпливу з нього робочої сили, особливо молоді. Згубно позначилася на розвитку галузі командно-адміністративна система управління, що відучила людей самостійно мислити, проявляти ініціативу. Все це спричинило відчуження селянина від землі, державної власності, що по суті перетворилася на «нічию», позбавило його матеріальної зацікавленості в результатах своєї праці, породило пасивність, байдужість.

У 1991—2000 рр. сільське господарство України переживає досить складний період, який характеризується глобальними перетвореннями в системі виробничих відносин і деградацією продуктивних сил. На відміну від інших, ця галузь найбільше реагувала на економічні потрясіння в країні, на відсутність державної підтримки і чіткої перспективи функціонування. У вирішенні виробничих і соціальних проблем сільське господарство практично залишилося сам на сам, досить обмеженим в економічному плані в правах і свободі дій.

На селі продовжувався розпочатий наприкінці 80-х років процес створення альтернативних форм господарювання. Відомо, що початок

застосуванню різних форм господарювання на селі поклала оренда, за рахунок якої сільськогосподарські підприємства нарощували виробництво продукції. Саме вона була підґрунтям виникнення фермерського руху, про що йдеться окремо. У питанні трансформації форм організації сільськогосподарського виробництва зміни почалися фактично у 1992 р. і продовжувалися ще і в 1999 р.

Наприкінці 1993 р. в Україні налічувалось 9288 колективних сільськогосподарських підприємств, 2359 державних сільськогосподарських підприємств, 354 сільськогосподарських кооперативів, 89 сільськогосподарських акціонерних підприємств, 27 739 селянських (фермерських) господарств.

Досить активно процес трансформації форм організації сільськогосподарського виробництва відбувався у 1993—1995 рр. У результаті на 1 січня 1996 р. за даними Міністерства сільського господарства та продовольства близько 96% колгоспів було перетворено на асоційовані господарства, в кожному з яких функціонувало 9—15, а подекуди навіть і більше асоційованих підрозділів. Зауважимо, що пришвидшених темпів цей процес набрав у західному регіоні України і повільніших — в східних та південних областях. Проте, незважаючи на таку досить містку виробничу структуру, обсяги виробництва сільськогосподарської продукції в першій половині 90-х років і пізніше зменшувались.

В Україні спостерігалися різкі стрибки в обсягах виробництва найважливіших видів сільськогосподарської продукції — як рослинного, так і тваринного походження. Особливо різкий спад стався в 1991 р., коли абсолютний рівень виробництва зерна і цукрових буряків виявився нижчим, ніж у 1985 р.: зерна — 38,7 млн т проти 39,0 млн т, цукрових буряків — 36,3 млн т проти 38,3 млн т. Ця небезпечна тенденція до зниження виробництва продукції двох провідних культур у республіці супроводжувалася й надалі посиленням деформування економіки, що негативно позначалося на забезпеченні населення продуктами харчування, а легкої і переробної промисловості — сировиною.

Розрахунки Міністерства статистики України свідчать, що в 1991 р. не тільки значно знизилися обсяги виробництва сільськогосподарської продукції, а й різко погіршилося економічне становище більшості сільськогосподарських підприємств. Зі збитками завершили фінансовий рік 92 колгоспи і радгоспи, тоді як у 1990 р. таких господарств було 23. Прибуток, одержаний колгоспами і радгоспами України в 1991 р., у розрахунку на одне господарство не перевищував 2 млн крб. З такими мізерними доходами вони розпочали свою господарську діяльність у 1992 р., враховуючи передбачене підвищення цін на матеріально-технічні ресурси та введення нової податкової системи. А на кінець 1998 р. борги становили 6 млрд грн.

З 1992 р. кризові явища в аграрній сфері стали дедалі відчутнішими, викликаючи негативні прояви в споживчому секторі й паралізуючи

експорт. У цілому за 1991—1994 рр. обсяг валової сільськогосподарської продукції зменшився на третину, а харчової промисловості — більш як на третину.

Відбувався спад виробництва майже з усіх видів продукції сільськогосподарства і харчової промисловості, загрожуючи продовольчій безпеці країни. Так, у середньорічному обчисленні в 1991—1993 рр. виробництво зерна становило 40 945 тис. т. Це на 581 тис. т менше порівняно з 1976—1980 рр.

Валовий збір зерна після його обробки у 1994 р. становив 35,5 млн т. У рахунок державного замовлення в тому самому році надійшло 10,8 млн т зерна, з них 5,2 млн т пшениці. Одержано лише 28 млн т цукрової сировини, або по 202 ц з 1 га, що на 30% менше, ніж у 1993 р. Виробництво цукру скоротилось до 3,7 млн т. Зменшились посівні площі й виробництво овочів, а також плодів, ягід та винограду.

На Всеукраїнській нараді з питань агропромислової політики, яка відбулася в Києві 26—27 грудня 1995 р., зазначалося, що, незважаючи на фінансову скруту і кризу неплатежів, хлібороби України у 1995 р. зібрали зернових близько 36 млн т, а це відповідає рівневі 1994 р. Валові збори цукрових буряків і насіння соняшнику перевищили минулорічні на 1—1,4 млн т.

Проте не можна ігнорувати і той факт, що аграрний сектор є найбільш інертним в економіці країни і потребує докорінних змін та глибокого реформування. Про свідчить хоча б той факт, що в 1994—1998 рр. неорганізованість у завершенні збирання врожаю дуже негативно позначилося на аграрному виробництві. Через відсутність пального та масляних матеріалів залишились не зібраними в полі цукрові буряки на Вінниччині, Черкащині, Хмельниччині, соняшник — на Луганщині, Кіровоградщині, Запоріжжі. Оцінка такого становища однозначна: коли врощений урожай залишився в полі, то це заслуговує на різке засудження тих, від кого це залежало.

Критична ситуація склалася в тваринництві, що розвивалося переважно екстенсивним шляхом, спостерігався значний спад у розвитку цієї галузі. У 1991 р. в Україні утримувалось понад 24,6 млн голів великої рогатої худоби (в тому числі — понад 8,3 млн корів), або майже 20% поголів'я в Європі. Водночас, скажімо, продуктивність корів у середньому з надою молока була в 1,4 раза нижчою, ніж у Європі. В 1993 р. тваринництво України виробило валової продукції (у порівнянних цінах 1991 р.) на 27% менше, ніж у 1990 р.

Протягом 90-х років проявилася досить небезпечна тенденція до зменшення поголів'я тварин, у тому числі маточного стада. За трирічний період (1991—1993) поголів'я великої рогатої худоби в державних і колективних господарствах, у міжгосподарських підприємствах зменшилося на 3,4 млн голів, або на 16%, свиней — на 4 млн голів (30%), овець і кіз — на 1,5 млн голів (22%), птиці — на 48 млн голів (37%). На

жаль, зменшення поголів'я не було зупинено і до кінця 90-х рр., навіть племінних тварин віддавали на забій або неконтрольно продавали. Протягом 1994 р. поголів'я корів щомісяця зменшувалося на 50—60 тис.

Ситуація в тваринництві продовжувала залишатися критичною і в 1995 р. Станом на 1 квітня в усіх категоріях господарств налічувалось 20,1 млн голів великої рогатої худоби, що на 10% менше, ніж на цю дату 1994 р., у тому числі 7,8 млн голів корів (на 6% менше). Чисельність свиней знизилась до 13,1 млн голів, або на 13%, птиці всіх видів — до 141,1 млн голів (на 12%). Здавалося, ці обставини мали б викликати серйозну занепокоєність у влади, але цього і не трапилось.

Відповідно виробництво м'яса протягом 1995 р. зменшилось на 571,1 тис. т, молока — на 956,4 тис. т. У такий спосіб за згаданий рік м'яса було вироблено лише 40%, молока — 51% від того, що вироблялося в 1990 р. Різко зменшилося виробництво м'яса птиці та яєць. Умови виробництва і реалізації продукції тваринництва, які склалися з вини держави, роблять цю галузь збитковою.

Даються взнаки суцільні неплатежі держави за постачання сільськогосподарської продукції і виконаний трудівниками села обсяг робіт. За підрахунками Кабінету Міністрів України, колективні господарства і фермери недоодержали у 1994 р. за «закуплену» в них продукцію 8,5 трлн крб.

Серед причин спаду виробництва варто назвати відсутність науково обґрунтованої програми переходу до ринкових відносин і дійових заходів щодо підвищення економічної зацікавленості працівників у розвитку тваринництва, порушення економічних зв'язків між країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД) і Східної Європи, особливо в питаннях матеріально-технічного забезпечення (паливно-мастильні матеріали, механізми і обладнання, запасні частини, кормові суміші, ветеринарні препарати тощо), а також наявність серйозних перекосів у ціновій та фінансовій системах. Поряд з цим невчасно і неповністю вирішувались корінні проблеми розвитку галузі, посилились порушення виробничої і технологічної дисципліни, знизилась відповідальність за кінцеві результати.

Найстабільнішим сектором аграрного виробництва в 1991—1999 рр. виявилось особисте підсобне господарство. Саме воно стало реальним конкурентом сільськогосподарських підприємств усупільнених форм. У виробництві сільськогосподарської продукції в 1993 р. частка колгоспів і радгоспів порівняно з 1989 р. знизилася з 73,3 до 60,1%, тоді як приватно-індивідуальний сектор збільшив її виробництво з 26,7 до 39,9%.

Важливим чинником збільшення виробництва сільськогосподарської продукції в особистих підсобних господарствах є розширення їх. Завдяки реформуванню земельних відносин селяни одержали право збільшува-

ти свої присадибні ділянки до 2 га. Якщо до початку земельної реформи вони мали 6,1% усіх сільськогосподарських угідь, то на кінець 1994 р. у їхньому користуванні і власності було 14% угідь. Вони виробляли 42% продукції сільського господарства. Зазначимо, що в особистих підсобних господарствах рівень використання землі під рослинною продукцією в 3,5—3,8 раза вищий за громадські господарства.

Врешті-решт селяни були позбавлені нормових обмежень в утриманні тварин у присадибному господарстві, як це мало місце раніше. Внаслідок цього вони одержали можливість не тільки забезпечити свою сім'ю продуктами харчування, а й значну частину її продавати державі, поповнюючи ринок аграрної продукції країни. Водночас збільшуються доходи селянських сімей. Якщо у 1985 р. у сільській сім'ї частина доходів, одержаних із присадибних господарств, становила 29,9%, то у 1992 р. — 44,7%. Цей показник продовжував зростати і в 1993—1999 рр.

Роль особистих підсобних господарств у забезпеченні населення продуктами харчування в 90-ті роки постійно посилювалася. На 1 квітня 1995 р. у них налічувалося майже 22% всього поголів'я великої рогатої худоби, 37 — корів, 45% — свиней, третина овець та більш як половина птиці усіх видів. У січні — березні того самого року особисті підсобні господарства виробили майже 48% загального обсягу м'яса у живій вазі, 36% молока та половину яєць. До того ж виробництво м'яса та молока проти відповідного періоду 1994 р. дещо зросло.

У присадибних господарствах на відміну від сільськогосподарських підприємств, незважаючи на труднощі з кормами, значних втрат від падежу худоби не спостерігалось. Це свідчить про вищу відповідальність і більшу зацікавленість селянина в особистому господарстві, ніж у громадському, де немає належної організованості і зацікавленості у праці, де панує зрівнялівка. Очевидним є те, що у зв'язку зі спадом виробництва сільськогосподарських підприємств зміна співвідношення виробництва валової продукції на користь присадибного сектору зберігалася й надалі.

Важливою проблемою аграрного сектору є забезпечення постійного дотримання цінового паритету у відносинах з промисловістю та іншими галузями народного господарства. У цілому в 90-ті роки паритетність цін не вписувалася ні в які рамки економічних відносин. Наприклад, упродовж 1992—1993 рр., ціни на матеріально-технічні ресурси для села зросли більш як у 4 тис. разів, а закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію — тільки у 1,5 тис. разів. Затрати на виробництво сільськогосподарської продукції та її реалізацію зростали швидше, ніж реалізаційні ціни та прибутки.

Викривлені економічні відносини у сільському господарстві, що особливо негативно проявилися у першій половині 90-х років, довели село до критичної межі. Діючий економічний механізм, банківська і фінан-

сова системи, цінова політика стали головними причинами деградаційних і деструктивних явищ не лише в аграрній, а й у інших сферах господарювання в цілому. Вони не стимулювали, а гальмували виробництво. Інакше чим можна пояснити той факт, що в сільському господарстві вартість окремих компонентів видатків (пальне, електроенергія тощо) вища за вартість виробленої сільськогосподарської продукції? Наприклад, у 1994 р. закупівельна ціна 1 кг молока становила 4—7 тис. крб., а такої самої кількості бензину — 30—40 тис. крб. Безумовно, господарства, особливо віддалені від районних молокозаводів, продаючи продукцію державі, несли значні збитки, оскільки, щоб доставити молоко на завод, потрібно було купити бензин, запчастини до автомашин, провести грошові розрахунки з працівниками, причетними до виробництва і перевезення продукції. Таким чином, молочна галузь ставала економічно не вигідною для господарств, і тому останні відмовлялися продавати молоко державі.

Прийнятий Закон про пріоритетний розвиток села виявився змістовним і багатообіцяючим для сільських трудівників, але практично він не виконується. Термін «пріоритетності» села на практиці мав умовне значення, оскільки посилення уваги до нього з боку держави не спостерігалось. Негативне ставлення держави до села, що мало місце за тоталітаризму, виявилось, на жаль, властивим і для посттоталітарного періоду. По суті виник парадокс, коли за умов незалежності біля керма залишилися ті самі люди, які перебували у верхніх ешелонах влади раніше. Ці кадри в нових умовах функціонування незалежної Української держави зберегли ті самі методи керівництва суспільством, що мали місце за тоталітарного державотворення.

Прийнятий у травні 1992 р. Указ Президента України «Про державне замовлення в Україні» діяв не в інтересах села. Наприклад, у 1993 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято рішення про державне замовлення на продаж сільськогосподарськими підприємствами державі зерна, м'яса, молока. За це держава зобов'язувалася продати сільгосп-підприємствам легкові автомобілі, зокрема моделі українських автомобілебудівників «Таврія». На практиці ж сільськогосподарські підприємства своїх обіцянок перед державою дотримались: державне замовлення виконали, а держава свої зобов'язання — ні. У результаті сільськогосподарським підприємствам не було продано тисячі легкових автомобілів. Водночас перевірками було виявлено, що чимало їх реалізовано працівникам районних, обласних і навіть республіканських структур, які до сільськогосподарського виробництва не мали ніякого відношення. Отже, як бачимо, природа державотворення часів тоталітаризму і в умовах незалежності була різною, цілком відмінним був час, а позиція держави щодо сільського господарства залишалась анахронічно незмінною.

Аналогічне ставлення держави до села спостерігалось і в 1994—

1999 рр. Спочатку сільськогосподарським підприємствам обіцялося все, що передбачено контрактом, а після здачі ними продукції все залишалося по-старому. Так, у 1994 р. село виконало державні замовлення, за винятком окремих областей, вражених посухою. А держава з свого боку поставила селу під контракт лише 43% бензину і 78% інших видів пального. До того ж ціни на них виявилися набагато вищими, ніж передбачалося, але ніхто за це не несе ніякої відповідальності. Водночас закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію в умовах зростаючої інфляції з дня укладання контракту не індексувалися. Крім того, за більшу частину продукції держава розраховувалася значно пізніше. Таким чином, господарства опинилися в серйозному програші.

Виконання Указу Президента від 18 січня 1995 р. «Про державний контракт на 1995 рік» відбувалося за наявності встановлених цін на зерно, що діяли на час Указу. Індксація цін на період збирання і продажу врожаю не проводилась. Виходячи з цього, господарствам у нових умовах не вигідно було продавати зерно за застарілими цінами. Тому чимало господарств, зокрема Черкаської, Вінницької, Полтавської областей відмовились укладати контракт на продаж зерна державі.

Непоганий врожай ранніх зернових у 1995 р. виростили працівники колективного сільськогосподарського підприємства «Мир» Котовського району на Одещині. З кожного гектара одержано близько 40 ц пшениці. Сподіваючись на поліпшення фінансового становища сільгоспідприємства, його керівництво не стало зволікати з продажем зерна державі. Розраховували за тону одержати 73 долари в перерахунку на карбованці — таку ціну визначено на пшеницю третього класу, яку продавали впродовж багатьох років. Та, на жаль, зерно зарахували п'ятим класом. А це значить — втрата 11 доларів на кожній тонні зерна, хоча за вмістом клейковини воно відповідало навіть другому класу. Таким чином, колективне сільськогосподарське підприємство втратило близько 1 млрд 700 млн крб. Виручених грошей вистачило лише на розрахунки за пальне і виплату працівникам заробітної плати за попередні місяці.

У такій ситуації опинилось багато господарств України. Встановлена державна ціна була настільки низькою, що пшеницю було вигідніше згодовувати худобі. Це одна з причин того, що сільськогосподарські виробники не поспішали продавати зерно державі. Так, на 10 серпня 1995 р., коли збирання зернових завершувалось, в Одеській області було продано 250 тис. т з 620 тис. т зерна відповідно до контракту з державою.

Відсутність належної уваги до села з боку держави, зокрема, далася взнаки у 1995 р. при укладанні контрактів на продаж їй сільськогосподарськими підприємствами зерна. Так, на Вінниччині того самого року врожайність зернових виявилася кращою, ніж у 1994 р. Перші намолоти давали в господарствах у середньому по 35 ц з га. Держава встановила області контракт на 750 тис. т, а господарства уклали з нею кон-

тракт лише на 450 тис. т. Врешті-решт таке становище спричинила сама держава, оскільки за 1993—1994 рр. вона не розрахувалася за продане їй господарствами області зерно. Тому сільськогосподарські підприємства пішли на крайній крок — ухилились від підписання з державою контракту на продаж їй зерна. Такі факти не були винятком, оскільки мали місце в багатьох господарствах України.

Загалом у 90-ті роки значно зменшилось постачання селу тракторів, вантажного автотранспорту, комбайнів, особливо зернозбиральних, механізмів для внесення добрив і хімічного захисту рослин, обладнання тваринницьких ферм тощо. Недостатнє забезпечення запасними частинами, паливом і мастильними матеріалами призвело до різкого погіршення стану сільськогосподарської техніки. Машинно-тракторний парк зносився до критичного рівня (60—75 % на початку 1999 р.). Особливо негативно це позначилося на збиранні зернових культур: мали місце великі втрати врожаю. До того ж значна частина сільськогосподарської продукції гинула при збиранні за відсутності вчасної її переробки. До споживача, таким чином, не доходило 30—40% вирощеного врожаю.

Різко зменшилися поставки і внесення мінеральних добрив та засобів захисту рослин. Наприкінці 1994 р. господарствами внесено на гектар ріллі лише 26 кг мінеральних добрив у перерахунку на діючу речовину, що в 5,5 раза менше ніж у 1990 р., і в 13 разів менше, ніж у країнах з розвиненою економікою. Внесення органіки на поля було надзвичайно недостатнім. До того ж не вистачало техніки для її вивезення. Нестача названих засобів призвела до зниження родючості ґрунтів та значного недобору врожаю, а відповідно й продукції тваринництва.

На селі практично виявились зруйнованими торговельна і культурно-побутова сфери. Спорожніли сільські магазини, а створені у 80-х роках з великими труднощами побутові майстерні, приймальні пункти, а також сільське комунальне господарство фактично розвалилися. Якщо в 1990 р. на центральних садибах лише у 20% господарств не було стаціонарних побутових підприємств, то в 1991—1999 рр. значну частину цих підприємств у сільській місцевості була закрито. У результаті відбулося зниження рівня надання побутових послуг на селі на 80%. Отже, стан сільської сфери побуту став катастрофічним і наблизився до критичної межі.

Продовжувався процес старіння села, деформації його вікової структури, прогресували депопуляційні процеси. Порушилося відтворення робочої сили в центральному, південному та східному регіонах України. Понад 37% селян — пенсіонери, їх частка в 1,5 раза вища, ніж у містах. У тваринницьких галузях Житомирського Полісся, наприклад, серед працюючого населення 80% становили люди пенсійного віку.

За 1974—1994 рр. чисельність сільського населення в Україні скоротилася майже на 5,5 млн чоловік і на початок 1995 р. становила 16,8 млн. У 90-ті роки налічувалося чимало сіл, де вже фактично не стало пра-

цездатних осіб, а в кожному третьому селі не було створено умов для роботи і нормального життя. Лише за два роки (1992—1993) в Україні зникло понад 2 тис. сіл. Обезлюднення сіл підривало самі основи існування нації, завдавало непоправної шкоди сільськогосподарському виробництву, ставило під загрозу духовність народу, утвердження держави.

Основна причина такої ситуації полягає передусім у слабкому економічному фундаменті соціального розвитку села. Як і раніше, воно продовжувало бути своєрідним інвестиційним донором розвитку міст і промисловості, утримання великого оборонного комплексу тощо. Капітальні вкладення для потреб села виділялися за залишковим принципом. Безперечно, ця проблема є ключовою, визначальною, здатною впливати на становище і в майбутньому.

З метою удосконалення аграрних відносин Президент України в 1998 р. підписав спеціальні укази: «Про фіксований сільськогосподарський податок», «Про підтримку сільськогосподарських виробників», а також «Основні напрями розвитку агропромислового комплексу України на 1998—2000 роки». Ці документи фактично визначили політику держави в аграрному питанні до кінця ХХ ст.

У кінцевому рахунку ініціювати поліпшення взаємовідносин із селом, аграрним сектором покликана держава. Вона мала виявити особливу зацікавленість у цій справі, стати гарантом обов'язковості, сприяти якнайшвидшому вирішенню цієї проблеми. Тільки такими мають бути відносини із селом і тільки за таких умов вони не будуть знецінені. Саме в цьому полягає вища святість поклику часу, доленосність не лише для села, а й для самої держави.

Запитання і завдання

1. *Які основні зміни в аграрних відносинах відбулися в Україні протягом 1991—1999 рр.?*

2. *Які концептуальні засади розвитку села було визначено в законах, прийнятих Верховною Радою в умовах незалежності. Поміркуйте над цими питаннями.*

3. *Дайте оцінку розвитку фермерського руху в Україні?*

4. *Як би ви оцінили позицію держави щодо стану сільського господарства в умовах незалежності?*

5. *Проведіть усне соціальне дослідження стану сільського господарства в селах, де проживають ваші батьки, родичі. Зробіть на цю тему повідомлення чи доповідь.*

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА

---

1. Репресована екологія

Українська держава, що на весь світ проголосила свою незалежність в результаті вільного волевиявлення народу в 1991 р., пожинає сумний врожай більш як 70-річного владарювання тоталітарної політичної системи, основу економіки якої становили неефективна, надмірно милітаризована промисловість, індустріальна гігантоманія і командно-колективізоване сільське господарство. Все це виявилось нездатним забезпечити народ необхідними продуктами харчування навіть за наявності найкращих у світі чорноземів.

Україну було перетворено на справжню провінцію з напівколоніальним статусом, на сировинний, неймовірно екологічно забруднений придаток імперії. І ось соціальний результат: смертність в Україні перевищує народжуваність, народ України внаслідок несприятливих економічних, екологічних і соціально-генетичних факторів почав вимирати.

Але ці негативні явища не деморалізують волю українського народу, а навпаки, спонукають до утвердження національної повноцінної ринкової економіки, модернізації промисловості та сільського господарства, що в свою чергу має сприяти оздоровленню навколишнього середовища. Одним з найважливіших завдань українського уряду є забезпечення стабільного розвитку народу з урахуванням екологічних вимог. Це спонукало Україну підписати Конвенцію про зміни клімату і Конвенцію з біологічної різноманітності, підтримати Декларацію Ріо і концепцію поступу в XXI ст.

Тривалий час справжній стан екології в Україні замовчувався. Історія екологічної науки, як й інших галузей знань, простежується в документах, що доходять до нас із глибин минулого і спонукають до нового осмислення. Матеріали, котрі зберігаються в архівах і на яких до початку 90-х років ХХ ст. стояли державний гриф з написом «цілком таємно» і штамп «в читальний зал не видається», нарешті розсекречені. Відтак кожний дослідник проблем екології одержав реальну можливість і фактичне право працювати з ними. Саме такі джерела дають можливість об'єктивно оцінити минуле.

В умовах екологічної кризи слід шукати виходу, спираючись на методи історико-екологічного аналізу, що залишилася у спадок від подвижників у цій справі дореволюційної доби. Перейшовши рубіж 1917 р., ентузіасти науки не стояли осторонь гострих і складних проблем екології в тяжкі і трагічні для них 20—30-ті роки. Звернення до наукової спадщини попередників сприяє проведенню конче необхідного аналізу питань екології минулого з метою використання позитивних набутків і виведення її з критичного стану.

Значний внесок у науковий аналіз проблем екології зробив Станчинський Володимир Володимирович (1882—1942) — вчений зі світовим ім'ям, засновник вітчизняної екології. З прикрістю доводиться констатувати, що його ім'я на батьківщині впродовж кількох десятиліть замовчувалося, в той час як на Заході, в Америці було досить добре відомим. За своїм інтелектом та широтою наукових розробок він стоїть поряд з відомим російським біологом — академіком Миколою Вавиловим. Але життєвий і творчий шлях Станчинського з самої молодості був надзвичайно складним і тяжким.

Вступивши на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету, у 1902 р. він був відрахований з числа студентів за революційну діяльність. Навчання вимушений був продовжувати у Гейдельберзькому університеті, в Німеччині, куди емігрував. З 1903 р. був членом партії меншовиків. У 1920 р. Станчинський брав участь у створенні Смоленського університету, де до 1929 р. працював професором зоології.

Весною 1929 р. В. Станчинський стає заступником ректора з наукової роботи заповідника Асканія-Нова на півдні України. Саме з того часу починається розквіт заповідника. Прекрасний організатор, тонкий адміністратор, талановитий вчений налагоджує контакти з місцевими органами влади, знаходить відчутну підтримку своїх ідей в Наркомземі, Українській сільськогосподарській академії. Згуртувавши молоді творчі кадри, тут, у південних степах України, В. Станчинський вперше в країні починає широко проводити екологічні та біоценологічні дослідження. Стосовно багатьох розробок з проблем екології В. Станчинському, як вченому, тоді не було рівного у всьому світі.

Нагадаємо, що заповідник Асканія-Нова був заснований у 80-х ро-

ках ХІХ ст. заможним і освіченим меценатом Фрідріхом Фальц-Фейном. Відомо, що в період громадянської війни всі без винятку і червоні, й білі займалися винищенням фауни: стріляли диких коней Пржевальського, полювали на страусів, розкрадали музейні реліквії. На волосному з'їзді в Олешках (нині Цюрупинськ) було прийнято однозначне рішення про Асканію: «Заповідну землю не ділити, а охороняти як культурну спадщину». 1 квітня 1919 р. урядом України був підписаний Декрет про оголошення Асканії «Народним заповідним парком».

У травні 1930 р. надзвичайно цікаві і колоритні матеріали про Асканію-Нову були повідомлені В. Станчинським та його учнями на одному із форумів охоронців природи. З його ініціативи асканійці у вересні 1931 р. готувались до проведення Всесоюзного з'їзду з питань охорони природи, якому, на жаль, так і не судилось відбутися. Давалося взнаки цинічне командне відлуння: «Від кого ви думаєте охороняти природу? Від соціалізму?»

6 листопада 1933 р. В. Станчинського викликали в Харків у Державне політичне управління (ДПУ), звідки він зже не повернувся. Його звинуватили в тому, що він нібито був одним із керівників контрреволюційної шкідницької повстанської організації в заповіднику Асканія-Нова та інших місцях Союзу. Зазначалося, що організація мала на меті збройне повалення радянської влади, а В. Станчинський проводив вербування нових членів організації, вів контрреволюційну пропаганду, розробляв методи підривної діяльності організації, підтримував зв'язки з московським центром. За ці міфічні злочини В. Станчинського засудили до п'яти років ув'язнення.

Крім того, в самому заповіднику того ж часу заарештували групу вчених у кількості 15 чоловік. Потім ще чотирьох. Після ізоляції В. Станчинського і розгрому його групи в Асканії-Новій, як і в інших заповідниках, нікому стало займатися екологією та охороною природи. Всі лабораторії було закрито, наявні книги та статті розкидано, заплановані форуми відмінено. А славетний український заповідник Асканія-Нова перетворився на рядову ферму з розведення свиней та овець.

Матеріали слідства свідчать, що В. Станчинський відсидів у харківській в'язниці до липня 1934 р. Як спеціаліст-зоотехнік, він був направлений на роботу в один з радгоспів Одеської області, а в липні 1935 р. — у радгосп ім. Калініна Бориспільського району на Київщині. Весь цей час він по суті залишався в'язнем (так званим розконвойованим), оскільки перебував під наглядом відповідних органів. Працюючи зоотехніком, він водночас займався наукою і за порівняно короткий час підготував до друку дві книги з екології та курс зоогеографії для студентів університетів.

У травні 1936 р. В. Станчинський був достроково звільнений з ув'язнення. Довгий час вчений ніде не міг працевлаштуватися. Нарешті, давній

знайомий Г. Граве, директор Центрального лісового заповідника (Калінінська область), запросив його до себе заступником з наукової роботи. Там професор Станчинський з подвоєною енергією продовжує перервані дослідження, знову видаються його праці (кількість яких наближалась вже до 100).

Здавалося, усе позаду. Та в перші дні Великої Вітчизняної війни В. Станчинського було заарештовано як колишнього «керівника контрреволюційної повстанської організації». 21 лютого 1942 р. він знову був засуджений до 8 років виправно-трудоих таборів «за антирадянські висловлювання і як соціально небезпечний елемент». Не судилося вченому довго бути у Вологодській в'язниці, куди його запроторили: 29 березня того самого року його життя обірвалося. Лише у період «хрущовської відлиги» В. Станчинського було реабілітовано посмертно.

Першопроходцем охорони природи 20-х — початку 30-х років в Україні можна впевнено назвати Олександра Алоїзовича Янату (1888—1938). Він був сином чеського переселенця, що, рятуючись від політичних переслідувань, знайшов притулок у м. Миколаєві. Навчаючись на агрономічному відділенні Київського політехнічного інституту, Олександр Яната проявив неабиякий інтерес до природи. У 1909 р. він створює студентський гурток природознавців, а через рік, на своїй Батьківщині — Миколаївське товариство любителів природи, починає випускати журнал «Природа».

Змолоду О. Яната був членом партії більшовиків, у 1905—1910 рр. керував підпільною друкарнею, за що відсидів строк у Лук'янівській в'язниці. Проте в 1917 р. він категорично пориває стосунки з більшовиками: його не влаштовує властивий цій партії національний нігілізм. Чех за походженням, він став полум'яним українським патріотом, свого часу був секретарем і радником у Симона Петлюри.

З 1918 до 1920 рр. О. Яната — професор ботаніки Українського педагогічного інституту, потім переїхав до Харкова, де очолив кафедру ботаніки Харківського сільськогосподарського інституту і став заступником голови Сільськогосподарського наукового комітету Наркомзему УСРР. Він сповна віддається науці, зокрема її організації в Україні. Засновує і редагує журнал «Вісник сільськогосподарської науки». У 1925 р. організовує й очолює науково-дослідну кафедру сільськогосподарської ботаніки, засновує ще ряд журналів, зокрема у Харкові — «Праці сільськогосподарської ботаніки», у Києві — «Український ботанічний журнал». Бере активну участь в агрономічних форумах. Попри напружену організаторську діяльність, вчений написав і видрукував близько 500 наукових праць.

Улюбленою справою професора була термінологія рослин, в якій віддзеркалювались історія українського народу, його фольклор, сільськогосподарська та медична практика. В одній зі своїх праць О. Яната навів 579 народних назв 402 рослин, які він зібрав на території Північної

Таврії. І справді, за самими лише народними назвами (чистотіл, кривавник, стягач, бородавник тощо) можна дізнатися про застосування рослин від різних захворювань.

Багато зусиль О. Яната доклав до захисту зід постійних посягань господарників на заповідник Асканія-Нова, де він працював науковим консультантом. У січні 1933 р. у Москві відбувся І (і останній) з'їзд з питань охорони природи СРСР, на якому О. Яната представляв Український комітет охорони пам'яток природи. Він зробив дві доповіді — про природоохоронну справу в Україні та збереження природи Кримських яйл. Водночас вчений намітив перспективу природоохоронного руху в Україні, який, на жаль, «не вписався» в сталінські плани колективізації та індустріалізації. Над сільським господарством чинилось насильство, в науці утверджувались погляди, протилежні здоровому глуздові.

У березні 1933 р. О. Янату звільняють з роботи в Інституті захисту рослин «за протягування буржуазних екологічних теорій у боротьбі з бур'янами». На нього обрушується ціла низка безглузвих звинувачень, внаслідок яких у травні того ж року вчений був заарештований.

23 вересня 1933 р. судова трійка при колегії ДПУ УСРР постановляє: ув'язнити О. Янату на п'ять років, з висилкою у виправні табори. Термін покарання закінчувався 4 травня 1938 р., але без видимої причини його продовжили ще на п'ять років.

У книзі «Українська інтелігенція на Соловках», що вийшла друком у Мюнхені, Семен Підгайний згадував, що вчений працював на Соловецькому острові на дослідному полі, займався агросномією. Після каторжної праці він спав до першої години ночі, а потім прокидався і з фанатичною відданістю науці до ранку впорядковував гербарійні картки.

Черкащанин А. Ковтун розповідає про обставини загибелі вченого: «Із села Палатки непрохідною тайгою треба було під конвоем пройти 19 км до збудованого в таборі бараку. Дощ лив як із відра. Я взявся нести Янату скриньку, на якій ножем було видовбано: «Флора й фауна соловецьких островів». Голодний, холодний, пригнічений професор Яната не полишав науки. Дорогою розповідав мені про симбіоз моху й гриба.

За 2 км від майбутньої траси Яната почав сідати й навіть лягати — сили в нього кінчилися. До того ж настала ніч. З дозволу конвоїра знесилоного Янату залишили в тайзі».

Вранці разом з п'ятьма в'язнями конвоїр пішов шукати покинутого. Вчений був непритомний і за кілька годин помер на руках у А. Ковтуна. Сталося це 23 травня 1938 р. Знайдені в скриньці рукописи були спалені на тюремному дворіці як за часів інквізиції. Шлях до магаданських таборів виявився для хворого на туберкульоз і виснаженого професора Янати надто тяжким і останнім в його житті. Йому виповнилося лише 50 років.

Реабілітовано О. Янату посмертно в червні 1964 р.

Поступово повертаються із небуття імена екологів Михайла Полоза, Андрія П'ясецького, Сергія Медведєва, Івана Коваленка, Олександра Гуналі, Валер'яна Гурського, Миколи Гавриленка, Володимира Мартіно, Климентія Сіянка, Всеволода Бруховського та багато інших. Понад півстоліття їх імена не можна було згадувати, про їхню наукову спадщину, вчинки, дії, наукові виступи не знали ні викладачі, ні студенти.

Віддавши по кілька десятиліть свого життя екології, природоохоронці стали жертвами жорстоких репресій сталінського режиму. Їхня доля була схожою і водночас різною: вони пройшли гіркий і тернистий життєвий шлях і всі були безпідставно звинувачені в «контрреволюційній діяльності». Всім їм причеплювали ярлики «ворог народу». Одних розстрілювали на місці, інших засиляли на горезвісні Соловки, декого «врятувала» від навальних репресій рання смерть, а частина з них поневірялась у нескінченних пошуках роботи. Дорогою ціною заплатили вони за ідеї збереження природи при жорстокій тоталітарній системі.

За підрахунками комісії з питань заповідної справи та охорони дикої природи Української екологічної асоціації «Зелений світ», тільки репресіями 30-х років в Україні було знищено 40% діячів-природоохоронців і ще 10% емігрували під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн. Таким чином, знищено кожного другого.

Проте істина перемогла. Всі вони були реабілітовані. Більшість з них — у період «хрущовської відлиги», решта — в 60—80-ті роки. Прикро, що значна частина екологів була реабілітована посмертно.

2. Каховське водосховище: соціально-екологічні наслідки

У 90-ті роки українські дослідники намагаються по-новому осмислити історію екології, згадати не лише її «світлі», а й тіньові аспекти, зробити необхідні висновки з пройденого та пережитого українським народом. Гіркий людський досвід минулого — не тільки залишається в історичній пам'яті народу, а й вчить, як жити далі, не спотикаючись на перешкодах.

В історичній літературі до 90-х років фактично не було об'єктивних даних про організацію, планування, будівництво Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, у тому числі спорудження Каховського водосховища, його соціально-екологічних та економічних наслідків для України. У спеціальних працях увага більше зосереджувалася на фактах спорудження електростанцій, гребель, ніж на сукупності всіх аспектів процесу підготовки водоймищ, переселення жителів, затоплення тисяч гектарів родючих чорноземів, тяжких доль і трагедій людей.

Ідея комплексного освоєння могутньої течії Дніпра і перетворення його на енергетичний гігант виникла ще в 20-х роках ХХ ст. під час

дискусій про спорудження Дніпрогесу. Поширена серед вчених-енергетиків ідея «Великого Дніпра» генерувала в собі будівництво великих водоймищ у верхній і середній течіях ріки. Одним із них було Каховське водосховище, спорудження якого розпочалось одночасно із будівництвом Каховської гідроелектростанції на початку 50-х років.

Розробленим проектом передбачалося створення водосховища загальною площею 2155 кв. км. Всього під водоймище відводилось 221,3 тис. га земель колгоспів, радгоспів, державного лісового фонду. У зоні затоплення опинилося більш як 100 колгоспів і радгоспів, понад 90 населених пунктів, підтоплювались десятки сіл та два міста — Нікополь і Кам'янка-Дніпровська. Для тисяч людей акція будівництва ставала справжньою жорстокою соціальною трагедією.

Водосховище створювалось без належного економічного обґрунтування, технічно виважених перерахунків на винятково благодатних для сільськогосподарського використання землях. На основі здійсненого в 1948—1949 рр. обстеження їх основу становили прекрасні південні чорноземи, землі пойми, відомі як козацький Великий Луг та плавні. Влітку лише на плавнях площею в 70 тис. га випасали худобу колгоспи трьох областей — Дніпропетровської, Запорізької і Херсонської. Кінські плавні фактично врятували від голодомору тисячі людей прилеглих регіонів у 1932—1933 рр. та 1946—1947 рр.

Виходячи з цього, окремі вчені пропонували обвалувати Кінські плавні і зберегти їх незрівнянну реліктову цінність, як джерела національного господарювання. За дорученням Ради Міністрів СРСР з метою вивчення цього питання була створена спеціальна комісія, в котру входили переважно представники Міністерства енергетики. Союзні керівники дійшли єдиного ортодоксального висновку: «З причини відсутності коштів, обмежених строків будівництва Каховської ГЕС, Кінські плавні затопити».

При розробці проекту Каховської ГЕС та водосховища вартість земель не бралася до уваги, суми від втрати їх не включались у кошторисну вартість будівництва. Вже перша з електростанцій каскаду показала нераціональність розміщення водоймища, що займало велику площу, було мілким і ставило за мету не збереження земель, а якнайшвидше одержання дешевої електроенергії. При спорудженні водоймища абсолютно не враховувався світовий досвід будівництва таких об'єктів. У розвинутих країнах, зокрема США, ФРН, Франції, водосховища при таких же обсягах відзначались невеликими акваторіями, значними глибинами і відсутністю мілководдя. Та цей досвід повністю ігнорувався, ідеологічна ейфорія переважала над здоровим інженерним раціоналізмом.

При проектуванні Каховського водосховища було розроблено концептуальні основи підготовки території до затоплення та переселення мешканців. Промислового виселення із зони водоймища підлягало 9280

дворів колгоспників, робітників та службовців, переміщенню — 1175 будівель різних міністерств і відомств. Таким чином, у густозаселеному регіоні нещадній руйнації піддавались створені впродовж історичних епох економічні, господарські зв'язки територій, людей примусово переселяли з прадавньо обжитих місць проживання та господарської діяльності.

Переселення набуло затяжного характеру і фактично продовжувалося до 60-х років. Його умови були дискримінаційними, економічно не вигідними для населення. В інструкційну термінологію та методику економічної оцінки вводився адміністративно-командний термін «переселення». Однак здійснити таку акцію за наявності старих споруд, зношених будівель було практично неможливо. По суті, йшлося про здійснення нового будівництва із старих конструкцій.

Процес будівництва відбувався силами тих самих господарських ланок, основні засоби яких також переміщувались із зони затоплення: колгоспів — самими колгоспниками, підприємств — безпосередньо підприємствами. Переміщення індивідуальних будинків і допоміжних споруд здійснювалось самими власниками будівель. При цьому забезпечення будівельними матеріалами з боку держави було зведено до мінімуму. До тих, хто не встигав вчасно переселитися, вживалися надзвичайні заходи, аж до примусового переселення і зруйнування жител. Компенсація за знесене житло була мінімальною, кошти для нового будівництва доводилось вишукувати зі скромного місцевого бюджету. Тому з самого початку переселення люди, особливо старшого віку, не мали бажання переїжджати у відкрите поле. Свідченням цього є те, що напередодні затоплення чаші водоймища там залишилось 1956 індивідуальних господарств.

Таким чином, переселення людей, в основному селян, призвело до падіння їх життєвого рівня. Це стало однією з причин прискореної міграції населення регіону, особливо працездатного віку, передусім молоді, в міста, індустріальні центри.

У більшості випадків, з метою уникнення непередбачених колізій при затопленні в зв'язку з недосконалістю проекту, нові населені пункти передбачалося споруджувати на більш високих відмітках недалеко від старих. Водночас планувалося будівництво в степу за 8—10 км без необхідних джерел водозабезпечення, за бездоріжжя, відсутності пасовищ для худоби.

Проблема води була й надалі залишається винятково актуальною для регіону. Адже програму водозабезпечення було реалізовано лише на третину. Причинами такого стану виявились безвідповідальність керівництва, брак коштів, техніки і обладнання. У таких умовах переселенці ще й у 90-х роках приречені користуватись водою, фактично не придатною для приготування їжі. Переселення на більш високі місця, часто безводні, неймовірно повільне спорудження водопроводів призводи-

ли до того, що більшість нових сіл, так би мовити, переводились на привізну воду, якою на початку 90-х років в Україні користувалося близько 700 сіл.

Ускладнилася ситуація з водою і в прибережних до водоймища селах. Ось що писали в листі до Ради Міністрів УРСР трудівники с. Ушкалка Верхньорогачинського району Херсонської області: «Ми залишилися без води. Береги рушаються, в результаті у водоймищі вода каламутна на 200—500 м і пити її не можна. Тим більше, що без переносу поруч затопило кладовище і скотомогильник без ніякої дезинфекції».

Під затоплення потрапила частина унікальних, наявних лише в Україні, марганцевих родовищ. Мотивувалося це тим, що запаси руд в Україні великі і розробка вказаних родовищ поки не планується, оскільки немає таких потреб. Унаслідок під водою опинилися не лише надзвичайно цінні рудні родовища, а й затоплювалось ще 5 км прекрасної долини р. Чортомлик. Крім того, затопленими також виявились і промислово цінні вугільні родовища Придніпров'я.

На початковому етапі освоєння водоймища в прибережних населених пунктах почали деформуватись і руйнуватись житлові будинки, господарські споруди, у воду «поповзли» сотні гектарів берегів, що і в 90-х роках залишаються практично незакріпленими. Ситуація ускладнювалась ще й тим, що ґрунт у тих місцях був надто м'яким і досить швидко піддавався водяним деформаціям. Уже під час підйому води на перші рівні в ряді сіл, розташованих на 300—500 м від берега, утворились тріщини довжиною 1,5—2,5 км, глибиною до 4 м, шириною 20—25 см. На стінах багатьох будинків появились тріщини в 5—10 см.

Одна з таких жахливих тріщин перерізала впоперек древнє козацьке село Капулівку. Вона утворилась через 2—3 місяці після наповнення водою чаші водоймища. На одинадцятикілометровій береговій лінії розпочався активний рух порід. Після появи тріщин протягом 30—40 діб близько 30 будинків стали повністю непридатними для проживання, а окремі з них розвалилися. Щохвилини людей переслідував страх руйнаційної природної стихії.

Наступ моря на село продовжувався. Свідченням цього було вимушене перенесення в 1990 р. могили кошового отамана Івана Сірка, на місце якої нестримно наступало рукотворне море. Бездарні інженерні проекти оселили тут тривоги, здається, навічно. Над багатостраждальним населенням нависла справжня трагедія.

Береги Каховського водосховища загальною довжиною близько 800 км, а також інших штучних водосховищ, набули вигляду жалюгідних голих обривистих уступів замість спокійних, задернованих спусків старого Дніпра. Заповнення водою водоймища викликало масові обвали піску, вапняку, глини. Результатом цього стало виникнення ніш великих розмірів. Такі обставини спричинили появу значної кількості великих і малих ярів, ерозії ґрунту.

У такій обстановці 1958 р. Рада Міністрів УРСР змушена була прийняти спеціальне рішення. Відповідно до нього райвиконкоми прибережної зони Каховського водосховища зобов'язувались оголосити небезпечною смугу обривистих берегів шириною 100 м, заборонити перебування в цих зонах людей. Проте проблема берегообрушення залишається практично не вирішеною і в 90-х роках. Загальні втрати земель від неї в ареалі Каховського моря склали загалом близько 10 тис. га.

Затоплення Каховського водосховища породило ще цілу низку проблем. Незадовільно, зокрема, здійснювалося будівництво житла для пільгових категорій населення, значна частина сіл через непередуманість проектів виявилася розділеною на дві — три частини.

На обох берегах річки шириною 650—800 м опинилось село колгоспу ім. Калініна Бериславського району на Херсонщині. Відрізаним від «великої землі» стало с. Осокорки Ново-Воронцовського району цієї самої області. У результаті 27 дітей не мали можливості відвідувати школу. Такі обставини спричинили труднощі та незручності для сільських жителів.

Негативним наслідком спорудження водоймища стала проблема підтоплення багатьох населених пунктів, зокрема на надзвичайно родючому, славному на всю Україну своїми садами і городами Кам'янському Поді. Через допущення при спорудженні водоймища багатьох недоліків, помилок, прорахунків у Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області в окремих місцях рівень води піднявся на 2—3 м. Це призвело до того, що в населення, яке там мешкало, і в колгоспах руйнувалися колодязі, затоплювалися погребі, заболочувалася земля, в хатах осідали фундаменти.

На відстані 20 км від берега ґрунтові води піднімалися на рівень 60—80 см, що створювало загрозу знищення садів, виноградників, заболочення лук. Внаслідок цього лише в 1957 р. було підтоплено 6730 га садів, 6700 дворів з населенням 20 600 чоловік, а загальна сума збитків становила понад 150 млн крб.

Так, створювалася загроза повного знищення унікального цінного сільськогосподарського регіону. Створена спеціальна міжвідомча комісія визначала напрями «косметичного» ремонту — подовження каналів, встановлення додаткових електродвигунів. А тим часом підтоплення регіону продовжує відбуватися і досі. Землі району засолюються, загинуло кілька великих садових масивів, серед них більш як 660-гектарний чудовий сад у с. Водяному.

Не виправдали себе і розроблені проекти вирощування на мілководді сільськогосподарських культур (рис, овочів тощо), не були виконані обіцянки компенсувати втрати продукції на затоплених землях шляхом проведення зрошення земель у районах переселення.

Водоймище справило негативний вплив на рибні запаси Дніпра. Греблі відрізали прохідні нерестилища осетрових риб, які знаходились

вище греблі Каховської ГЕС. У результаті в 1966 р. щорічний вилов риби в Херсонській області склав 13 тис. ц проти 90 тис. ц у 1956 р., що свідчить і про екологічне забруднення води.

Отже, спорудження Каховського водосховища негативно позначилося не тільки на стані сільського господарства, соціальному становищі населення регіону, а й у цілому на навколишньому середовищі. Стає цілком очевидним, що його соціально-екологічні наслідки виявилися надто сумними для України. Аналогічні явища спостерігались і при спорудженні та експлуатації Кременчуцького, Дніпродзержинського, Канівського та Київського водосховищ.

3. Проблема землекористування

Особливої гостроти в аграрних відносинах в Україні набула проблема землекористування. Це зумовлюється тим, що вкрай несприятливо склалися обставини зі збереженням і раціональним використанням земельного фонду — головного багатства краю. За останні роки під промислове будівництво й дороги відійшло чимало орних земель, а деякі з них залишилися забутими й заросли чагарниками. Так, друга черга Білоцерківського хімічного комбінату (для виробництва продукції якого, крім води, все потрібно завозити) зайняла найкращі землі в усій окрузі Київщини, що належали сільськогосподарській науково-дослідній станції. Аналогічні приклади мають місце на Полтавщині, Дніпропетровщині, Харківщині, Одещині та в інших областях.

Близько мільйона гектарів родючих заповідних земель знаходяться під штучними морями вздовж Дніпра. Ряд водоїмищ, зокрема Київське та Черкаське, влітку цвітуть водоростями, що шкодить риборозведенню. Особливо хвилює доцільність існування Київського моря, яке не тільки займає чимало прекрасних земель, а й чинить неабиякий вплив на формування мікроклімату столиці, котрий відчутно погіршився.

Однією з чорних дат в історії України стало 26 квітня 1986 р. У цей день сталася аварія на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції (АЕС), внаслідок якої значна частина земель України була радіоактивно забруднена. На місцях раніше зелених полів та лісів на сотні кілометрів простяглася мертва зона.

Внаслідок Чорнобильської ядерної катастрофи забруднено радіонуклідами понад 145 тис. кв. км земель, з них на території 10,3 тис. кв. км рівень радіоактивного забруднення становить 15—40 і більше кюрі на 1 кв. км.

В Україні радіоактивно забрудненими є майже 42 тис. кв. км, з яких на частку Житомирської області припадає 27,4%. Київської (без м. Києва) — 23, Рівненської — 22,7%. Найскладніша ситуація залишається не тільки на землях 30-кілометрової зони, а й Іванківського, Поліського

районів Київської області, Народицького, Овруцького, Лугинського та інших районів Житомирщини. Все це негативно позначається на землекористуванні в країні.

В Україні існує широка мережа атомних електричних станцій, які разом з житловими зонами обслуговуючого персоналу та розвинутою інфраструктурою займають тисячі гектарів земельних масивів. До того ж під Хмельницьку, Південноукраїнську, Запорізьку, Чигиринську АЕС відведено родючі землі.

Вчені, котрі брали участь в екологічній оцінці проектів атомних електростанцій, дійшли висновку, що в Україні не можна і не виправдано будувати АЕС потужністю понад 4 млн кіловат. З цього приводу академік Л. Шидловський писав: «Для чого нам потрібно нарощувати потужності, мається на увазі енергетики, в тому числі й атомної, саме в Україні варто розвивати наукомістке виробництво, що вимагає значно менше електроенергії. Адже гостро стоїть проблема води, необхідної для охолодження енергоблоків. Вимагаються великі водосховища, а це означає втрату безцінних українських чорноземів. Чи не розумніше вирощувати на них хліб — замість того, щоб заливати їх водосховищами». Однак Міністерство атомної енергетики СРСР не брало це до уваги і наполегливо здійснювало відомчий диктат, не рахуючись з думкою науковців.

Значної шкоди земельним фондам наноситься шляхом введення в дію непродуманих проектів меліоративних систем. В Україні лише в другій половині 80-х років вилучено зі складу меліоративних земель 240 тис. га угідь, які за призначенням не використовувалися. Це в основному площі трьох сільських районів західного регіону. Причиною такого серйозного становища стала втрата водних джерел, надмірна мінералізація поливної води, ускладнений рельєф місцевості тощо. Такого роду прорахунки обертаються значними втратами державних коштів. Не другорядними для землероба є й моральні збитки, що негативно позначаються на його ставленні до праці.

Водночас досить поширеним явищем є назадовільне використання земель, у тому числі й меліоративних, де були всі умови для їх високо-ефективної експлуатації, продуктивної віддачі. В колгоспі ім. Кузнецова Рівненської області на осушених землях під час збирання врожаю одержували лише по 46 ц зеленої маси кукурудзи, 37 ц картоплі, 6,8 ц ячменю з га, тоді як у господарствах Волині на осушених землях домогалися врожайності вищої за середньообласні показники: зернових — на 3,3 ц, кормових коренеплодів — на 67 ц, овочів — на 21 ц, сіна й сіяних трав — на 5,2 ц з га.

Наявність в Україні різних ґрунтових зон є специфічною проблемою землекористування. Більш як 20 млн га займають тільки еродовані землі. Щорічно з кожного гектара цих земель змивається близько 15 т ґрунту, назавжди втрачається 400—500 кг гумусу, 500—600 кг поживних

речовин. Все це постійно спричиняє замулення річок, ставків, озер. Водночас з перегнійними рештками водоростей у водоймищах нагромаджується мул (сапропель), що недостатньо використовується для підвищення родючості ґрунтів.

Крім того, Україна має великі запаси торфу, що є неабиякою поживною цінністю для рослин при внесенні його в ґрунт. Проте і це добриво використовується недостатньо. Досвід, накопичений у цій справі в Білорусі та державах Балтики, підтверджує господарсько-економічну ефективність цього добрива і доцільність його практичного застосування.

Землі втрачають родючість, свій цінний поживний потенціал. Внаслідок руйнівної дії ерозії, посиленої господарської експлуатації, неправильного обробітку, порушення агротехнічних прийомів використання та недбальства орні землі України щорічно втрачають 19—20 млн т найціннішої речовини — гумусу. Це спричинило виникнення дефіциту органічних речовин у ґрунтах, що становить понад 4 т на гектар орних земель. У результаті господарської діяльності із землі забирається значно більше поживних речовин, ніж вноситься органічних, органо-мінеральних, мінеральних сумішей тощо. До речі, американський уряд, наприклад, щорічно орендує у фермерів від 10 до 20 млн га земель і консервує їх, щоб відновити структуру ґрунтів, збільшити вміст у них біологічних компонентів.

Великі втрати гумусу пояснюються недостатнім внесенням у ґрунт органічних добрив. Адже відновлення поживного балансу землі, з урахуванням того, що з ґрунту беруть рослини і що в результаті господарювання вноситься в нього хліборобом, вимагає близько 400 млн т органічних добрив. Проте тваринництво України (переважно громадське) може забезпечити лише 280—300 млн т органіки. Отже, дефіцит органічних добрив становить 100—200 млн т, що потребує істотного поліпшення роботи у виробництві, нагромадженні та внесенні в ґрунт органічних добрив, культури землеробства (обробіток, догляд, експлуатація тощо).

Зростають площі еродованих, засолених та солонцюватих земель, а також площі кислих ґрунтів. До того ж чимало орних земель вилучається для несільськогосподарських потреб. Серед областей України найбільше таких земель вилучили в першій половині 90-х років у Волинській області — 11,7 тис. га. Крім адміністративного порушення, площі орних земель скорочуються через затоплення, заболочення тощо.

Зростання господарської діяльності в Україні все більш негативно позначається на землезабезпеченні в розрахунку на душу населення. У 1994 р. площа ріллі на одного жителя зменшилась до 0,64 га проти 0,80 га в 1960 р. В областях ці дані ще разючіші. Так, у Закарпатській області цей показник дорівнює 0,15 га, Івано-Франківській — 0,28, Львівській — 0,31, Донецькій — 0,32 га, або вдвічі менше, ніж по Україні. До цього слід додати, що за вказаний період знизилася родючість землі, вміст гумусу в ґрунті зменшився майже на десяту частину.

Такі обставини спонукають до серйозного осмислення критичної ситуації і прийняття рішучих дій щодо скорочення дефіцитного балансу землекористування, а точніше — хоча б утримання його на тому рівні, на якому він знаходиться. Адже науково доведено, що товщина ґрунту в 1 см здатна нарости за сприятливих обставин лише протягом століття. Отже, проблеми землекористування настільки важливі, що є визначальними для перспективи розвитку сільськогосподарського виробництва.

Потрібно визнати, що з цього приводу прийнято чимало серйозних рішень, де правильно декларується поняття про землю як надзвичайну біологічну, господарсько-економічну, соціальну цінність, навіть моральну категорію. Та у житті спостерігались істотні розходження між деклараціями і фактичним станом проблеми. Проголошення неоціненності землі, супроводжувалося безвідповідальним ставленням до неї при розв'язанні багатьох питань господарської діяльності. Народна мудрість гласить: поганій землі в природі немає, є її погані господарі. Цим самим визначається ставлення людини до свого основного засобу виробництва. Лише при дбайливому господарюванні можна сподіватися на високі показники врожайності.

Українськими науковцями розроблено зональні та обласні системи землеробства. Їх основу становлять науково обґрунтовані сівозміни для застосування в господарствах різної спеціалізації і напрямів господарювання, з диференційованою системою обробітку ґрунту, впровадження зберігаючих та індустриальних технологій. У цих системах синтезовані найважливіші досягнення агробіологічної науки, передової практики. При їх складанні враховувалися дані про хіміко-фізичні властивості ґрунтів, наявність в них гумусної маси, поживних речовин, а також вплив сонця, вітрової ерозії та інших чинників на зміни в ґрунтах.

Господарське освоєння систем землеробства створює належні гарантії стабільного ведення рослинництва на інтенсивній основі, регулювання врожайності, утвердження надійного валового виробництва зерна, технічної сировини тощо. Досвід господарювання в землеробстві на основі застосування систем переконує в конструктивності цього важливого наукового методу. Так, Український науково-дослідний інститут землеробства на прикладі одного з колгоспів Обухівського району на Київщині розробив модель ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території. Така модель гарантує захист ґрунтів від ерозії і підвищення продуктивності праці на 15—20%.

Таким чином, проблема землекористування в Україні в 1985—1999 рр. висвітлила не тільки недоліки, прорахунки, а й вказала на методи їх усунення. Розв'язання нагальних проблем у землекористуванні — справа не лише фахівців або окремих ентузіастів, а й усього населення. Землекористування вимагає й нового рівня громадянської відповідаль-

ності. Ця проблема великої державної ваги, адже ніякі, навіть найбільші досягнення науково-технічного прогресу не в змозі дати раціональної, повноцінної заміни такому унікальному багатству, якими є земельні ресурси.

4. Проблема води і водних ресурсів (80-ті — 90-ті роки ХХ ст.)

Вода є незамінною складовою існування і розвитку життя на Землі. Легка доступність води для більшості людей призвела до того, що на неї почали дивитися як на невичерпний дар природи. Однак ХХ ст. змінило погляди людини, яка по суті стала борцем за необхідну кількість води і її якість. Населення, промисловість і міста, сільське господарство і села вимагають все більших обсягів прісної води. Характерно, що ці самі чинники сприяють і все більшому погіршенню її якості.

Особливої гостроти в Україні набула охорона широко використовуваних і дедалі більш дефіцитних водних ресурсів. На такі цілі в республіці тільки у 1987 р. витрачено близько 60% усіх державних капітальних вкладень, що виділялися на охорону навколишнього середовища. Йдеться, зокрема, про фінансування і матеріальні ресурси, направлені на охорону дуже забруднених вод басейнів Чорного й Азовського морів, збереження та поліпшення стану малих річок і водоймищ, підвищення ефективності роботи очисних споруд і установок, науково обґрунтований перерозподіл водних ресурсів, їх економне витрачання.

Значний вплив на сільськогосподарське виробництво мають кількість опадів, водозабезпеченість території, обсяг і якість води в різних природничо-економічних зонах України. Для республіки є характерним низький рівень водозабезпеченості, вкрай нерівномірне розміщення водних ресурсів. Найменш забезпечена водою зона Степу, якій притаманна висока родючість чорноземних ґрунтів. Тут — найменша кількість опадів (всього 360—450 мм), тоді як у Лісостепу — 520—600 мм, на Поліссі — 600—720 мм, а в Карпатах — 800—1200 мм.

При обмежених водних ресурсах постійно зростає їх споживання. Так, з 1960 до 1990 р. у сільському господарстві воно зросло з 3,1 до 15 млн куб. м, або в 4,8 раза. Одночасно підвищилось і водоспоживання, відповідно — з 2,8 до 10,5 млн. куб. м, або в 3,8 раза. При такій тенденції у водоспоживанні поступово утворюється дефіцит води не тільки на Півдні, а й у західних областях України. А тим часом щороку до річок і водойм скидалося 18—19 млн куб. м води, і в тому числі близько 3 млн куб. м — недостатньо або зовсім не очищеної. Вона містить кислоти, масла, отрути, майже всі хімічні та радіоактивні речовини. Багато річок Донбасу, Придніпров'я і Прикарпаття перетворилися на колектори стічних вод, стали зовсім непридатними для сільськогосподарського водопостачання.

Головною водною артерією України є Дніпро, воду якого споживають понад 2 тис. сіл, 220 міст і більш як 10 тис. промислових підприємств. Водами Дніпра користуються понад 30 млн чоловік. А між тим, до 1993 р. з території України в басейн Дніпра щороку скидалося понад 12 млрд куб. м стічних вод, більшість з яких були забруднені сполуками азоту, нафтопродуктами, солями важких металів, пестицидами та іншими шкідливими речовинами. Така тенденція зберігається і до 2000 р.

Великої шкоди завдало забруднення Дніпра радіонуклідами в результаті Чорнобильської аварії. Більш як 1,2 тис. км дніпровських берегів розмиваються, внаслідок чого на 1992 р. втрачено майже 8 тис. га земель. Ігнорування екологічних вимог протягом тривалого часу призвело до перенасичення басейну Дніпра промисловими підприємствами з недоскональними технологіями.

З кожним роком вода Дніпра стає дедалі гіршою. На відстані від Чорнобиля до Херсона в 1995 р. його воду віднесено до третього класу забруднення (як помірно забруднена), а в районах великих промислових міст концентрації основних забруднюючих інгредієнтів, включаючи токсичні речовини і бактеріологічне забруднення, у 20—50 разів перевищили гранично допустимі норми.

Серйозне занепокоєння викликав і стан малих річок, у басейні яких формується 60% водних ресурсів. Так, щороку у водоймища України скидалося і потрапляло разом зі стоками приблизно 8 млн т різних забруднюючих речовин. Майже 17% населення України отримувало воду, що не відповідала санітарним нормам. Вода практично всіх 18 тис. приток Дніпра у 1999 р. не відповідала екологічно безпечним нормам, а південні притоки віднесено до четвертого-п'ятого, а то й до шостого класів забруднення, тобто вони фактично виконували роль стічних колекторів.

Тенденція погіршення якості питної води викликала соціальну напругу, особливо в південних областях. Надзвичайна комісія з проблем екологічного стану ріки Дніпра та якості питної води, створена у квітні 1992 р., не змогла докласти помітних зусиль до поліпшення існуючої ситуації.

Багато раніше повноводних рік і річок з сінокісними і здебільшого високопродуктивними заливними луками перетворилися на застійні, гнилі болота. Це зумовлено тим, що тривалий час малі ріки не розчищалися, а тому замулювалися. Їх заболочувані заплави втрачають луки, заростають очеретом і чагарником. Особливо чимало таких річок на Черкащині, зокрема Супій, Тясмин, Кам'янка та ін.

Екологічна проблема Дніпра стосується не лише України чи окремого регіону, а й усєї світової цивілізації. Адже дніпровська вода забруднює Чорне і Середземне моря, що омивають береги трьох континентів, де проживають сотні мільйонів людей. Не випадково США, Канада та інші країни запропонували свою допомогу в «лікуванні Дніпра». Вони погоджувалися вкладати свої кошти в конкретні науково обґрунтовані

програми, але спеціальна комісія, що мала координувати роботу з оздоровлення Дніпра, не поспішала з їх розробкою.

Першою спробою оздоровлення Дніпра стала проведена в Полтаві навесні 1995 р. Всеукраїнська конференція з питань водопостачання й оздоровлення Дніпра. Це представницьке зібрання, на жаль, так і не з'ясувало до кінця висунуті екологічні проблеми. Україна продовжувала забруднювати Дніпро. Лише каналізаційні системи Києва, Дніпропетровська і Запоріжжя щороку скидали в нього 900 млн куб. м забруднених стоків. Якщо у 1989—1990 рр. в Україні будували очисні споруди потужністю 350—550 тис. куб. м, то у 1993 р. цей показник знизився до 20 тис. куб. м, а в 1994 р. — до 5,6 тис. Такий стан має місце й нині.

Забруднення Дніпра спричиняли промислові підприємства. Тільки комбінат ім. Дзержинського щороку скидав у Дніпро 156 млн куб. м стоків, перенасичених солями важких металів. А з виробничого об'єднання «Радикал» у річку Дарниця попадала ртуть, концентрація якої у воді становила 120 мг/л при екологічно допустимій величині 0,0001 мг/л. Внаслідок цього в Дніпро щорічно скидалося 180 кг цієї смертоносною речовини. На жаль, аналогічних прикладів можна навести багато.

Забруднювачем дніпровської води є й сільське господарство. У результаті недбалого зберігання мінеральних добрив, пестицидів, гербіцидів та порушень, допущених при внесенні їх у ґрунт, щорічно при випаданні опадів в річки змивалася з водою значна кількість хімічних речовин. Так, у 1994 р. тільки аграрним сектором Полтавщини було скинуто у притоки Дніпра 175 тис. куб. м води, насиченої пестицидами, мінеральними добривами і стоками з ферм.

Важко збагнути, як за умов глибокої економічної кризи, коли зниження сільськогосподарського виробництва сягнуло 40%, Україна скидала стоків на квадратний кілометр втричі більше, ніж США і Європа.

Державний комітет України з водного господарства вважає, що нагальною проблемою є водопостачання сільського населення. Адже лише 20% селян користувалися у 1995 р. централізованим водопостачанням. У той час, скажімо, як у Чехо-Словаччині — 90%, у Білорусі та Молдові — 50—60%. Щоб розв'язати цю проблему, виробничі підрозділи комітету створили належну технічно-промислову базу. Проте цього замало, господарствам бракує коштів на придбання необхідного обладнання. За відсутності паритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також невчасної виплати за продану продукцію сільського господарства з боку держави, сільськогосподарські підприємства неспроможні його купити.

На особливу увагу заслуговують питання збереження, раціонального використання і попередження забруднення підземних вод, обсяги яких постійно збільшуються. Переважна частина цієї дедалі більш дефіцитної води припадала на найменш водозабезпечені південні області —

Запорізьку (4,3 млн куб. м), Дніпропетровську (3,9), Донецьку (2,6), Херсонську (2,1), Одеську (1,6 млн куб. м). Споживання її у західній і північній частинах України, краще забезпечених ресурсами питної води, зокрема найбільш чистих підземних вод, відносно невелике. Так, у Чернівецькій і Закарпатській областях обсяг витрачання цієї води у 1987 р. становив по 0,1 млн куб. м у кожній, Волинській і Тернопільській по 0,2, Сумській, Рівненській, Житомирській, Івано-Франківській і Чернігівській — по 0,3 млн куб. м.

Вчені стверджують, що настав час усій Україні переходити на підземне водопостачання. Адже більшість європейських країн вживають воду із підземних джерел. Прикро, що в республіці є регіони, де і підземні води забруднені. Як правило, забруднюються вони в основному мінеральними добривами та засобами захисту рослин при порушенні технології внесення їх у ґрунт. Внаслідок цього в окремих криницях та свердловинах, особливо на масивах, що зрошуються, на літр підземної води припадало близько 1500 мг нітратів.

У незначних обсягах залучається у господарську діяльність оборотна і послідовно використовувана вода. Разом з тим обмеженість водних ресурсів вимагає більш повного залучення вказаного джерела. Тим більше, що в південній частині України є резерви для залучення у сільське господарство оборотної і послідовно використовуваної води. На жаль, вони використовуються досить слабо. Отже, проблема води і водних ресурсів дедалі загострюється і потребує наведення належного порядку і дисципліни, встановлення відповідальності керівних працівників за дотримання екологічних правил.

Запитання і завдання

- 1. У чому полягає негативний вплив сільського господарства на навколишнє середовище?*
- 2. Визначте основні напрями впливу діяльності промислових підприємств на довкілля.*
- 3. Як би ви охарактеризували використання земельних ресурсів та культуру землеробства в Україні?*
- 4. Дайте оцінку розвитку атомної енергетики та її впливу на екологію.*

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Ви виявили бажання пізнати аграрну історію нашої країни — невід'ємну складову вітчизняної історії. Вона займає надзвичайно важливе місце серед інших навчальних дисциплін гуманітарного циклу. Адже історія як наука служить справі людського самопізнання, за її допомогою люди здатні не тільки оцінити минуле нашого народу, а й пильніше заглянути в майбутнє.

Особливість аграрної історії полягає в тому, що село було місцем зародження ремесел, появи матеріального промислового виробництва, виникнення міст, зародження і неухильного посилення процесу урбанізації. Як не тривіально, але можна однозначно стверджувати: не було б села, то не появилось б і місто. Саме село забезпечує суспільство продовольством, є основою розвитку і вдосконалення переробної промисловості, постачає натуральну сировину для легкої промисловості. Близько 90% всіх галузей індустрії більшою чи меншою мірою використовують результати практичної діяльності матеріального сільськогосподарського виробництва.

Аграрна історія посттоталітарного суспільства, безперечно, має істотні відмінності порівняно з тоталітарним суспільством. В умовах незалежності здійснюється реформування сільського господарства на основі прийнятих Верховною Радою законів, ліквідується система державних сільських господарств (по-іншому радянських господарств, радгоспів), що перетворюються в колективні сільськогосподарські підприємства, тобто КСП, які домінують, в організації сільського господарства. Всі працівники аграрного виробництва, сільські пенсіонери отримують офіційні державні документи про їхню частку в земельних володіннях КСП, під кінець сільськогоспо-

дарського року їм, як правило, видається певна частка виробленого продовольства: зерна, олії, а також іншої продукції сільського господарства.

Виникла цілком нова форма виробничої діяльності на селі — фермерські господарства, кількість яких в Україні на початку 1999 року становила 33,5 тисяч. Ці господарства закупають сільськогосподарську техніку, ініціюють застосування нових технологій у вирощенні сільськогосподарських культур, вирощенні сортів картоплі, овочів, пшениці та інших зернових. Водночас матеріально-технічна база КСП ослабла, техніка старіє, зношується, а нову господарства в силу її надмірного подорожчання придбати не можуть. В ряді областей почали виникати машинно-технічні станції — МТС, які своєю технікою за відповідну плату обробляють в КСП землю, здійснюють інші трудомісткі роботи. Послабилась увага до сільського господарства й з боку держави, виникають істотні труднощі з виплатою пенсій пенсіонерам села.

У другій половині 90-х років ХХ століття незалежна Українська держава, передусім органи виконавчої влади, у тому числі Президент та його Адміністрація, Кабінет Міністрів, і далі звертали увагу на актуальність, особливу важливість проблеми землекористування, екологічного стану водних ресурсів, збереження довкілля. Зі змінами організаційних форм господарювання трансформується користування землею. Здійснюється ліквідація системи радгоспів, що функціонували за часів радянської влади близько 80 років. Більшість радгоспів перебували на державних дотаціях і всі збитки, що виникали в процесі господарювання на землі, тощо, беззастережно списувались. Наявні радгоспи рішенням державних інституцій перетворюються в КСП, в результаті користування землею зосереджується в акціонованих КСП, фермерських господарствах, частково користуються земельними фондами великі промислові підприємства (“Запоріжсталь”, “Південмаш”, “Арсенал” тощо, яким відведено землю для підсобних господарств на підставі рішень державних органів влади), а також військове відомство, частково виправно-трудова установи тощо.

Пропозиції стосовно того, щоб зробити землю товаром, яка б продавалась і купувалась, Верховна Рада більшістю голосів не підтримала. Це питання підіймалось у Верховній Раді декілька разів, але депутати, зокрема представники лівих політичних партій, чисельність яких особливо у Верховній Раді чотирнадцятого скликання виявилась переважачою, рішуче виступали проти цієї ідеї і блокували її.

Відбулося деяке покращення у сфері збереження навколишнього середовища, водних ресурсів, знизилась забрудненість повітряного басейну. Але ці зміни відбулися в другій половині 90-х років ХХ століття не внаслідок збільшення державних асигнувань на цю справу, а, як не дивно, тому, що основні забруднювачі довкілля — промислові підприємства, передусім так звана велика індустрія, працювали напівсили, чимало часу навіть простоювали у зв'язку з відсутністю державних асигнувань, оборотних коштів тощо. Як кажуть, не було клопоту, бо біда допомогла.

Навчальне видання

Серія "Вища освіта ХХІ століття"

ПАНЧЕНКО Петро Пантелеймонович
ШМАРЧУК Валентина Артемівна

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник

Керівник видавничих проектів *В.І. Карасьов*
Головний редактор *В.П. Розумний*
Контрольний редактор *О.М. Гречишкіна*
Коректор *О.О. Ганзюк*
Комп'ютерна верстка й обкладинка *А.В. Розумного*

Підп. до друку 20.04.2000. Формат 60×84 ¹/₁₆.
Папір офс. №1. Друк офс. Гарнітура шкільна.
Ум. др. арк. 28,75. Обл.-вид. арк. 24,6. Зам. №

Київська обласна організація товариства «Знання» України
01034, м. Київ, вул. Стрілецька, 28
Свідоцтво ДК №125 від 20.07.2000
тел.: (044) 212-42-91;
факс: (044) 224-23-36
e-mail: sales@society.kiev.ua
<http://www.znannia.com.ua>

Віддруковано з оригіналу-макету "Замовника" в ТОВ ВКП "Аспект"
16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, а/с-58.

ЗАТ «Київська книжкова фабрика»
01054, м. Київ, вул. Воровського, 24

Контактні телефони:
(04631) тел./факс 5-34-52
(04631) тел. 2-25-09

12-29

Книгу можна придбати за адресами:

- √ м. Київ, вул. Володимирська, 42, "Дніпро", тел. (044)224-92-40;
- √ м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, "Наукова думка", тел. (044)228-06-96;
- √ м. Київ, пл. Лесі Українки, 1, тел. (044)296-80-20;
- √ м. Вінниця, вул. Соборна, 38, "Дружба", тел. (0432)32-76-93;
- √ м. Дніпропетровськ, вул. Дзержинського, 1/3, СП "Мир",
тел. (0562)46-52-32;
- √ м. Донецьк, вул. Артема, 147-а, "Дом книги", тел. (0622)55-74-49;
- √ м. Житомир, вул. Київська, 59, "Знання", тел. (0412)37-27-42;
- √ м. Івано-Франківськ, вул. Незалежності, 19, "Букініст", тел. (03422)2-38-28;
- √ м. Івано-Франківськ, вул. Січових Стрільців, 78, "Арка",
тел. (03422)3-04-60;
- √ м. Запоріжжя, просп. Леніна, 151, "Сучасник", тел. (0612)33-12-27;
- √ м. Кіровоград, вул. К. Маркса, 34/25, "Книги", тел. (0522)22-48-45;
- √ м. Кривий Ріг, пл. Визволення, 1, "Букініст-салон", тел. (0564)29-81-21;
- √ м. Львів, просп. Шевченка, 8, книгарня НТШ, тел. (0322)79-85-80;
- √ м. Луганськ, вул. Радянська, 58, "Глобус-книга", тел. (0642)53-62-30;
- √ м. Луцьк, просп. Волі, 8, "Освіта", тел. (03322)2-46-14;
- √ м. Одеса, вул. Преображенська, 49/51, "Радуга", тел. (0482)22-04-38;
- √ м. Полтава, вул. Жовтнева, 60-а, "Планета", тел. (05322)7-20-19;
- √ м. Рівне, вул. Соборна, 57, "Слово", тел. (0362)26-94-17;
- √ м. Сімферополь, вул. Куйбишева, 13, МСП "Ната", тел. (0652)25-62-16;
- √ м. Суми, вул. Кірова, 8, АТП "Кобзар", тел. (0542)22-51-17;
- √ м. Тернопіль, вул. Танцорова, 11, "Навчальна книга — Богдан",
тел. (0352)25-18-09, 43-00-46, 25-37-53, 25-28-41;
- √ м. Харків, вул. Петровського, 6/8, "Вища школа", тел. (0572)47-80-20;
- √ м. Херсон, вул. 9-го січня, 15, офіс 75, ПВКФ "Стиль-Плюс",
тел. (0552)24-22-96;
- √ м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, "Книжковий світ",
тел. (03822)6-60-73;
- √ м. Чернівці, вул. О. Кобилянської, 37, "Художня книга",
тел. (03722)2-60-95;
- √ м. Чернігів, вул. Леніна, 45, "Будинок книги", тел. (046)227-30-03.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися
за тел.: (044) 235-00-44, 224-80-43, 238-82-62.

E-mail: sales@society.kiev.ua

<http://www.books.com.ua>

www.BOOKS.com.ua
широкий вибір навчальної та ділової літератури
тел. для довідок: (044) 235-00-44, 224-80-43

БК44